

DİL

araştırmaları

uluslararası hakemli dergi

ISSN 1307-7821

e-ISSN 2757-8003

SAYI: 32 İLKBAHAR 2023

Dil Araştırmaları Sayı: 32 İlkbahar 2023

ERHAN AYDIN
HACER TOKYÜREK
ABDULLAH UĞUR
ELZA ALIŞOVA DEMİRDAĞ
ERKAN HİRİK
EROL KUYMA
EMİN ERDEM ÖZBEK
İLHAN KARACA
IRMAK KAÇAR
SEMA AKGÜL
MARAL TÖRE
HANİFE YAMAN
LEYLA BABATÜRK
BETÜL AYDOĞAN
MUSTAFA AKŞEHİRLİ
FİDAN DOĞRU
YAROSLAV DAŞKEVİÇ
MUSA SALAN
JEAN DENY
TASNİM TRABELSİ KÖSELİ
DUR SUN YILDIRIM
HÜSEYİN YILDIZ
SILA NUR AKTAŞ
CELALETTİN BULUT BOSTAN

2023 İLKBAHAR

Fiyatı: 70 TL

Sayı: 32 İlkbahar 2023

Ankara

SAHİBİ/Owner

Avrasya Yazarlar Birliği adına
On behalf of the Avrasya Yazarlar Birliği
Yakup ÖMEROĞLU

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ/

Responsible Chief Clerk
Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU

YAYIN KURULU/Members of Editorial Boards

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN [Emekli Öğretim Üyesi / TÜRKİYE] • Prof. Dr. Leylâ KARAHAN [TOBB Üniversitesi / TÜRKİYE] • Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU [Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / TÜRKİYE] • Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU [Manas Üniversitesi / KIRGIZISTAN] • Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK [Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / TÜRKİYE] • Prof. Dr. Dilek ERGÖNEÇ [Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE] • Prof. Dr. Feyzi ERSOY [Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / TÜRKİYE] • Prof. Dr. Habibe YAZICI ERSOY [Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / TÜRKİYE] • Prof. Dr. Yavuz KARTALIOĞLU [Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / TÜRKİYE] • Doç. Dr. Hüseyin YILDIZ [Ordu Üniversitesi / TÜRKİYE]

DANIŞMA KURULU/Publication Board of Overseers

Prof. Dr. Ferruh AĞCA [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Şükrü Haluk AKALIN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Ercan ALKAYA [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Ali AKAR [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Erhan AYDIN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Tsendiin BATTULGA [MOĞOLISTAN] • Prof. Dr. Nergis BİRAY [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Uwâ BLAESING [HOLLANDA] • Prof. Dr. Bernd BRENDAMOEN [NORVEÇ] • Prof. Dr. Ahmet BURAN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Gülcân ÇOLAK [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Şaban DOĞAN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Marcel ERDAL [ALMANYA] • Prof. Dr. Peter GOLDEN [ABD] • Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Viktor GUZEV [RUSYA] • Prof. Dr. Bülent GÜL [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Henryk JANKOWSKI [POLONYA] • Prof. Dr. Ayşe İLKER [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Yakup KARASOY [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Ceval KAYA [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Zeki KAYMAZ [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Caner KERİMOĞLU [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Peki KÜÇÜKER [TÜRKİYE] • Prof. Dr. M. Vefa NALBANT [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Mustafa ÖNER [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. F. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Çetin PEKACAR [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Marek STACHOWSKI [POLONYA] • Prof. Dr. Hatice ŞAHİN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Serkan ŞEN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Hatice ŞİRİN [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Vahit TÜRK [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA [TÜRKİYE] • Prof. Dr. F. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER [TÜRKİYE] • Prof. Dr. Zeynep GENÇER BALOĞLU [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Faruk GÖKÇE [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Ümit HUNUTLU [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Abdulkadir ÖZTÜRK [TÜRKİYE/KAZAKİSTAN] • Doç. Dr. İsa SARI [TÜRKİYE] • Doç. Dr. İşılay IŞIKTAŞ SAVA [TÜRKİYE] • Doç. Dr. İlhan UÇAR [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Gülsine UZUN [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Veli Savaş YELOK [TÜRKİYE] • Doç. Dr. Hüseyin YILDIRIM [TÜRKİYE] • Dr. Öğr. Üyesi Fatma ERTÜRK [TÜRKİYE] • Dr. Öğr. Üyesi Nurdin USEEV [KIRGIZISTAN]

İNGİLİZCE DANIŞMANI/

Editor for English Abstracts
Doç. Dr. Musa SALAN

WEB SAYFASI SORUMLUSU/

Web page designer
Arş. Gör. Bekir Yavuz PEKACAR

YÖNETİM MERKEZİ/Management Center

Sakarya Mahallesi Göztepe Sokak No: 5/A
Altındağ/ANKARA

İLETİŞİM BİLGİLERİ/

Correspondence Address
e-posta: dilarastirmalari@gmail.com
web sayfası: www.dilarastirmalari.com

YAYIN TÜRÜ/Type of publication

Uluslararası Hakemli Süreli (Altı Aylık) Yayındır.

GENEL YAYIN YÖNETMENİ/

General Publication Director
Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN

EDİTÖR/

Editor
Doç. Dr. Hüseyin YILDIZ

ABONELİK/Subscription

Fiyat: 70 TL
Yurt içi Yıllık Abone Bedeli: 130 TL
Kurumsal Abone Bedeli: 250 TL
T.C. Ziraat Bankası Başkent Şubesi
Şube Kodu:1683, Hesap No: 47095325-5001
Posta Çeki Hesabı: Avrasya Yazarlar Birliği
No: 53 23 008
e-posta: kardeskalemler@gmail.com

DÜZELTMEN/Proofreader

Arş. Gör. Sıla Nur AKTAŞ

MİZANPAJ/Design by

Doç. Dr. Hüseyin YILDIZ

KAPAK TASARIM/Cover Design

İbrahim SAĞLAM

BASKI/Printed by

Soňağ Matbaacılık Ltd. Şti. Tel: (0312) 341 36 67

• Dil Araştırmaları, ULAKBİM SOSYAL BİLİMLER VERİ TABANI (SBVT), EBSCO PUBLISHING, MLA, ASOS index ve Araştırma tarafından taranmaktadır.

İçindekiler

Contents

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- 1 Köl Tegin Yazıtı'ndaki Salçı Sözcüğü Üzerine** 1-7
On the Word *Salçı* in the Köl Tegin Inscription
ERHAN AYDIN
- 2 Altun Yaruk Sudur Metninde Sadece İkileme Yapısında Görülen Fiiller Üzerine** 9-34
On the Verbs Appearing Only in the Hendiadys Structure in Altun Yaruk Sudur
HACER TOKYÜREK – ABDULLAH UĞUR
- 3 The Function of *qoşma* (Postposition) in Azeri and its Counterpart in Turkish and Azeri Model in Classifying *edat* (Particle) in Turkish** 35-54
Azerbaycan Türkçesinde Bir Sözcük Türü Olarak Qoşmanın Türkiye Türkçesinde Karşılığı ve Yardımcı Sözcük Türü Edatın Tasnifinde Azerbaycan Modeli Önerisi
ELZA ALIŞOVA DEMİRDAĞ
- 4 Türkçede Söylem Belirleyici Olarak Soru Yapılı İfadeler** 55-73
Question Sentence Structures as a Discourse Marker in Turkish
ERKAN HIRİK
- 5 Mukaddimetü'l-Edeb'de Duyu Fiilleri ve Semantik Rol Yapıları** 75-90
Perception Verbs and Their Semantic Role Structures in Mukaddimetü'l-Edeb
EROL KUYMA
- 6 Tuva Türkçesinde {+Kl} Aitlik Eki: Eski Türkçe ve Türkiye Türkçesi ile Karşılaştırmalı Bir İnceleme** 91-112
The Relative Suffix {+Kl} In Tuvan: A Comparative Study With Old Turkic And Turkish
EMİN ERDEM ÖZBEK
- 7 “Türkçe Artı İki” Mümkün mü? Almanya’da Yaşayan Türk Gençlerinin Çok Dilliliği** 113-132
Is “Turkish Plus Two” Possible? Multilingualism of Turkish Youth Living in Germany
İLHAN KARACA
- 8 13. Yüzyıl Doğu Türkçesiyle Yazılmış Bir Kur’ân Risalesi** 133-150
A Treatise on the Qur’an Written in 13th Century Eastern Turkish
IRMAK KAÇAR
- 9 Bâbürnâme Özelinde Çokluk ve İsim Çekim Eklerinin Cümle Kurulumunda Rolü** 151-173
The Role of Plurality Suffixes and Noun Inflection in Constructing Sentence in Specific to Baburnama
SEMRA AKGÜL

10	Türkmencede +IX Ekinin İşlevleri Functions of the +IX Suffix in Turkmen MARAL TÖRE	175-185
11	Ardeşen Yöresi Ağızlarında Kod Değişirimi Code Switching in The Dialects of Ardeşen District HANİFE YAMAN	187-202
12	Ruşça ve Türkçe Deyimlerde Renk Adları Russian and Turkish Idiomatic Expressions Containing Colors LEYLA BABATÜRK	203-217
13	Salihli Kazak Türklerinin Atasözleri Üzerine Metaforik Bir İnceleme: Hayvan Metaforları A Metaphorical Analysis on Proverbs of Salihli Kazakhs: Animal Metaphors BETÜL AYDOĞAN	219-238
14	Televizyon Dizilerinde Yabancı Kelime ve Dil Bilgisi Öğelerinin Kullanımı The Use of Foreign Words and Grammar in Television Series MUSTAFA AKŞEHİRLİ	239-256
15	Maytırsimit'te Anlamsal / Sözlüksel Dil Öğelerinden Yabancı Adlar Foreign Names from Semantic / Lexical Language Elements in Maytırsimit FİDAN DOĞRU	257-280
Çeviriler / Translations		
16	Ermeni-Kıpçak Dilinin Tarihî Evreleri Armyano-Kıpçakskiy Yazık: Etapı İstorii YAROSLAV DAŞKEVIÇ (Çev.: MUSA SALAN)	283-302
17	Osmanlıcada "Salı" Sözcüğü Le Nom de Mardi en Osmanli JEAN DENY (Çev.: TASNİM TRABELSİ KÖSELI)	303-307
Yayın Değerlendirmeleri / Reviews		
18	Türk Bitig / Türk Destanı Ercilasun, Ahmet B. (2022). <i>Kara Kam, Türk Bitig / Türk Destanı</i> . İstanbul: Ötügen. 332 s. ISBN: 978-625-40-8419-5. DURSUN YILDIRIM	311-316
19	Türk Dilinde Çekirdek Ekler Ercilasun, Ahmet B. (2022). <i>Türk Dilinde Çekirdek Ekler</i> . Ankara: Türk Dil Kurumu. 95 s. ISBN: 978-975-17-5285-7. HÜSEYİN YILDIZ	317-320
20	Die Alttürkische Xuanzang-Biographie IV Semet, Ablet; Ölmez, Mehmet; Röhrborn, Klaus (2022). <i>Die Altturkische Xuanzang-Biographie IV</i> . Wiesbaden: Harrasowitz Verlag. ISBN:978-3-447-11822-4. SILA NUR AKTAŞ	321-325
21	Kül Tigin Yazıtı Akar, A. (2022). <i>Kül Tigin Yazıtı</i> . İstanbul: Ötügen Neşriyat. 156 s. ISBN: 978-625-4084-31-7 CELALETTİN BULUT BOSTAN	326-329
Etik İlkeler ve Yayın Politikası / Ethical Principles and Publication Policy		330-338

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 17, Dönem/Period: 2023-İlkbahar/Spring, Sayı/Number: 32

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

Araştırma Makaleleri

Research Articles

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 17, Dönem/Period: 2023-İlkbahar/Spring, Sayı/Number: 32

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Research Article

Köl Tegin Yazıtı'ndaki Salçı Sözcüğü Üzerine

On the Word *Salçı* in the Köl Tegin Inscription

Erhan Aydın

Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi

Buca Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, İzmir/Türkiye

e-posta ayerhan@gmail.com

orcid 0000-0003-4795-7320

doi 10.54316/dilarastirmalari.1243461

Atıf

Citation

Aydın, Erhan (2023).
Köl Tegin Yazıtı'ndaki *Salçı*
Sözcüğü Üzerine. *Dil*
Araştırmaları, 32: 1-7.

Başvuru

Submitted

27.01.2023

Revizyon

Revised

25.04.2023

Kabul

Accepted

08.05.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.05.2023

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

ÖZ

Türklerde atlar ile ilgili bilgi edinilen ilk Türkçe kaynaklar, doğal olarak Türk Runik harfli eski Türk yazıtlarıdır. Bu yazıtlarda at ve atlarla ilgili pek çok sözcük tespit edilmiştir; ancak Köl Tegin Yazıtı diğerlerine oranla çok daha fazla malzeme içermektedir. Ağabeyi Bilge Kağan tarafından metni oluşturulup diktirildiği bilinen Köl Tegin Yazıtı'nın doğu yüzünün 40. satırı ile kuzey yüzünün 2. satırında iki kez ve 3. satırında bir kez tespit edilen ve araştırmacılar tarafından *şalçı*, *şalci*, *şalçı*, *şalçi* gibi türlü biçimlerde okunan bu ad, kimilerince atın sahibi, kimilerince ise atın adı olarak değerlendirilmiştir.

Makalenin ilk bölümünde, Köl Tegin Yazıtı'nda dört kez geçen sözcüğün, yazıt üzerinde çalışanlarca nasıl okunup anlamlandırıldığına yer verilmiş; ardından sözcüğün Orta Moğolcanın önemli kaynakları *Moğolların Gizli Tarihi* ve *Defter-i Çingiz-nâme*'de de geçtiği biçimle karşılaştırılarak Türkçe *sal* 'sal' ve isimden isim yapan *+çl* eki ile kurulmuş ve 'salçı' anlamında olabileceği önerilmiştir. Sözcüğün Moğolca ve Türkçe metinlerinde geçen biçimleri üzerinde de durulmuştur. Makalenin değerlendirme bölümünde ise Türkçe *salçı* sözcüğünün Moğolistan'ın batı taraflarında, Kırgızistan'da bir yer olabileceği ve dolayısıyla da, Köl Tegin Yazıtı temelinde, bozkırda yaşayan Türklerin, uzak diyarlara sefer yaparken o bölgenin atlarına bindiği ve saldırdığı görüşüne yer verilmiştir. En azından kuzey ve batı seferlerinde binilen atlar verilme suretiyle, binlerce kilometrelik bölgelere sefere çıkılırken Moğolistan'daki kısa boylu atlarına değil, sefer edilen bölgenin atlarına binilmiş olabileceği ve dolayısıyla da Türkçe *salçı* sözcüğünün bir yer adı olabileceği öne sürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, eski Türk yazıtları, Köl Tegin yazıtı, atlar, sal, salçı

ABSTRACT

The first Turkic sources on horse subject in Turks are naturally the old Turkic inscriptions with Turkic runic letters. Although the word horse

and many derivatives have been identified in these inscriptions, the text that mainly deals with horses is undoubtedly the Köl Tegin inscription. This name, which is identified in the 40th line of the eastern face and the 2nd, 2nd and 3rd line of the north face of the Köl Tegin inscription, whose text we know was created and erected by his brother Bilge Kağan, and read in various forms such as *şalci*, *şalci*, *şalci*, *şalci*, by some, the owner of the horse, some of them the horse. It was evaluated as the name.

In the first parts of this article, it is mentioned how the word, which is mentioned four times, is read and interpreted by those who work on the inscription, and then it is compared with the form in which the word is mentioned in the important sources of Middle Mongolian, *The Secret History of the Mongols* and the *Defter-i Çingiz-nama*. Turkic *sal* was established with 'raft' and the suffix *+çI*, which makes a name from the noun, and it has been suggested that it can mean 'raft maker or raftman'. The forms of the word in Mongolian and Turkish texts are also emphasized. In the evaluation part of the article, it is stated that the Turkish word *şalci* can be a place in the western parts of Mongolia, Kyrgyzstan, and therefore, on the basis of the Köl Tegin inscription, the Turks living in the steppe ride and attack the horses of that region while traveling to distant lands. It has been suggested that the horses of the region, not the short-stature horses in Mongolia, may have been ridden, and therefore the Turkish word *şalci* may have been a place name when sailing to the regions of thousands of kilometers, at least by giving horses on the north and west cruises.

Keywords: Old Turkic, The old Turkic inscriptions, Köl Tegin inscription, horses, raft, raft maker or raftman

Giriş

Türklerde atın yeri ve önemi, üzerinde çok konuşulmuş konuların başında gelir. At ile ilgili yapılan yayınların bir bölümü Çin kaynaklarından bir bölümü ise eski Türkçe belgelerden hareketle yazılmıştır. Türk runik harfli eski Türk yazıtlarında at ile ilgili çok özel ifade ve cümleler bulunmaktadır. Özellikle Köl Tegin yazıtının kuzey yüzünde, Köl Tegin'in kahramanlığı anlatılırken kazanılan başarılarında atların katkısı özellikle vurgulanmıştır.

Giovanni de Plano Carpini, Moğolları ve Moğol coğrafyasını anlatırken “Öyle çok sayıda at ve kısrakları vardı ki geri kalan dünyanın hepsinde o kadar olduğunu sanmam.” cümlesi ile atların çok olduğuna dikkat çekmiştir (Sinor 2003: 20). Çin kaynaklarının eski Türklerdeki atlar ile ilgili verdiği bilgiler de kuşkusuz değerlidir. Kurikanlardan bahsedilirken “Onların on değişik at isimleri vardı: Sıçrayan kırağı (kar) beyazı, beyaz mavimsi at, donmuş çiğli at, asılı ışık at, uçan renkli bulut sarımsı at, elektrik akım kızılı, akan altın atı, yükselen efsanevi hayvan, kahverengi (mor), hızla giden gökkuşağı” (Taşağıl 2004: 137) ifadeleri de atların adlandırılması konusu hakkında önemli bir bilgidir. At ve etrafında gelişmiş söz varlığının ayrıntısı için bk. (Aydın 2022: 146-184).

Türklerin atlara ad verdiğine dair ilk örneklerle, eski Türk yazıtları döneminde karşılaşılmaktadır. Sahibinin kahramanlığının yanında, atın da bu kahramanlığa katkısı, özellikle ifade edilmiştir. Eski Türk yazıtlarında atlarla ilgili özel bölümlerin bulunması,

atların yaralanmasının veya ölmesinin uzun uzadıya anlatılması, yabancı Türkologların da dikkatini çekmiştir. “Orhon Yazıtlarındaki At İsimleri Üzerine” adlı makalesinde P. Aalto (2000: 453)'nin en fazla dikkat çektiği konu, kuşkusuz atların adlarının olması, yaralanması veya ölmesinin konu edilmesidir: “*Atların anlamı üzerine eşsiz ve dokunaklı övgüler söz konusu iken, askerin binek hayvanı olan atlar Türk halkının sadece savaşta kahramanlıklarında değil, bilâkis Türkler atlarının ölümü veya yaralanmasını bile anlatırlar.*”

Bu makalede, tümü Köl Tegin Yazıtı'nda, toplam dört kez geçen ve *şalçı*, *şalci*, *şalçı*, *şalçi* gibi türlü biçimlerde okunan *salçı* sözcüğü ve ifade ettiği anlam üzerinde durulacaktır. Sözcükle ilgili önceki okuyuşlar, Moğolcadaki tanıklar verildikten sonra bozkır dönemi Türklerin uzak seferlere çıktıklarında sefer ettikleri bölgenin atlarına binerek düşmana saldırdıkları sonucuna ulaşmaya çalışılacaktır.

1. Sözcükle İlgili Okuma, Anlamlandırma ve Etimoloji Önerileri

Yalnızca Köl Tegin Yazıtı'nda, toplam dört kez tespit edilen bu sözcüğün geçtiği yerler şöyledir:

Doğu 40: *Alp salçı ak atın binip tegmiş* “Alp Salçı'nin ak atına binip saldırmış.” (Aydın 2017: 64)

Kuzey 2: *Alp salçı akın binip oplayu tegdi* “Alp Salçı'nin ak atına binip ileri atılıp saldırdı.” (Aydın 2017: 65).

Kuzey 2: *Alp salçı akın (3) binip oplayu tegdi* “Alp Salçı'nin ak atına (3) binip ileri atılıp saldırdı.” (Aydın 2017: 65).

Kuzey 3: *Köl tegin alp salçı akın binip (4) [oplayu tegdi]* “Köl Tegin Alp Salçı ak atına binip (4) ileri atılarak saldırdı.” (Aydın 2017: 65).

Sözcük, Köl Tegin Yazıtı üzerinde çalışanlarca ve öteki çalışmalarda şöyle okunmuş ve anlamlandırılmıştır: Radloff: *şalçı* ‘Tchaltshi; eine Pferdename’ (1895: 23, 25, 135); Thomsen: *şalçı* ‘Şalçı’ (2002: 155); Thomsen: *Şalçı* (veya *Aşlaçı?*) (1935: 104); Orkun: *şalçı* ‘Şalçı’ (1936: 46-47); Aalto: *şalçı* ‘Şalçı’ (2000: 456); Gabain: *şalçı* ‘at ismi’ (1950: 293); Malov: *şalçı* ‘Şalçı’ (1951: 32, 41, 42); Tekin: *şalçı* ‘Şalçı, kişi adı’ (1988: 34, 36, 169); Alyılmaz: *şalçı* ‘Şalçı (kişi adı)’ (1996: 159-160); Tekin: *şalçı* ‘kişi adı’ (2003: 253); Berta: *şalçı* ‘Salcsi’ (2004: 163, 179, 198, 202); Ölmez: *şalçı* ‘Şalçı’, ‘kişi adı’ (2013: 88, 101, 358); Ercilasun: *Şalçı* ‘Şalçı’, Notlar: “At kelimesinde iyelik eki olduğu için (at+ı+n) *Alp Şalçı* atın adı olamaz” (2016: 529, 637); Şirin: *alp şalçı* ‘Kül Tigin’e at armağan eden (veya bu atın ganimet alındığı) kişinin adı’ (2016: 218, 720).

Aalto (2000: 456) *Alp Şalçı* adını incelerken *-çı~-çi* ekinin bulunduğu işaret eder; ancak geri kalan *şal* sözcüğü için herhangi bir etimoloji bulunamadığını belirtir. Sözcüğün eski Türkçe *yala-* ‘yönetmek’, Kalm. *zal-* olduğu gibi Jiluga ismi, Kalm. *djolā* ‘dizgin, gem’, buradan *jilugaduqçi*, Kalm. *djolātşı* ‘at arabası sürücüsü, at bakıcısı, sürücü’ ile bağlantılı olabileceğini öne sürer. Hatta savını daha da ileri taşıyarak eski Hintçe *ışvara-yantar*’ın Türkçeye tercümesinin *Alp-şalçı* olduğunu belirtir.

Sözcük, Doerfer (TMEN III, No. 1218)'de uzun ünlülü ve 'Floss' anlamıyla verilmiş olup Tü.→Mo. aynı biçimde geçtiği ve *Moğolların Gizli Tarihi*'nde de tespit edildiğini belirtilir. Doerfer, *salçı* maddesinde ise *sal* sözcüğünden yapıldığını 'Flösser' anlamında olduğunu belirtir (TMEN III, No. 1260). *Sal* maddesi Clauson (ED 824a)'da da uzun ünlülüdür. Ayrıca krş. (VEWT 397).

Yenisey bölgesinden Arjan I (E 102) yazıtında yer alan *salga* sözcüğünü, yazıtın ilk naşiri S. G. Klyaştorıny (1975: 184-185) *şalga* olarak okur ve Köl Tegin yazıtında geçen *şalçı* ile karşılaştırır, sözcükteki -gA+ ekinin fiilden isim yapan ek olduğunu önererek *sal-* fiiline 'bit', udaryat', razmaxivat'' anlamını verir.

J. R. Hamilton (1986: 52), Eski Uygur Türkçesi metinlerinde geçen *Salçı totok* için *Dîvânü Lugâti't-Türk*'teki *salçı* örneği ile karşılaştırdıktan başka Tü. *sal* 'sal' sözcüğü ile de ilişki kurmuş; ayrıca Köl Tegin yazıtındaki *Alp Şalçı* ile de ihtiyatlı olarak ilişkilendirmiştir.

2. Moğolca Tanıklar

Sözcük, Orta Moğolcanın kaynak eserlerinden *Moğolların Gizli Tarihi* ile *Defter-i Çingiz-nâme*'de tespit edilmiştir:

2.1. Moğolların Gizli Tarihi'ndeki Tanıklar

Moğolların Gizli Tarihi'nde üç kez tespit edilmiş olup üç tanık da kişi adında yer almaktadır: *Buhatu-Salci* 'Alan-ho'a'nın, kocasının ölümünden sonra doğan oğlu' (MGT §17, 19, 23); (Temir 1995: 255). *Buhutu-salci* 'Salciutların cediti' (MGT §42), (Temir 1995: 13). Ayrıca *Salci* sözcüğünün +UD çokluk ekli biçimi olan *Saljiud~Saljiut* da üç kez tespit edilmiştir: *Salciut* 'Moğol klanlarından biri' (MGT §42, 141, 196), (Temir 1995: 13, 69, 123).

2.2. Defter-i Çingiz-nâme'deki Tanıklar

Salçı: 44r/22-23: -dür tedi ol oğlanı salda alıp kalgän için Salçı atagan (23) erdi (Ivanics-Uzmanov 2002: 87) "dır dedi. O oğlanı saldan alıp getirdikleri için adını Salçı olarak koydular."

Salçı çärügä: 44r23 (Ivanics-Uzmanov 2002: 87)

Salçı Janibäk: 44v5-6 (Ivanics-Uzmanov 2002: 87)

Salçud/Salçut/Saljud: 7v6, 7v8, 8r4, 11v4, 12v11, 16v7, 16v9, 20r9, 20r17, 24v10, 26r14. "Saljiudların Alan-Ho'a'dan doğan üç oğuldan üçüncüsü olduğu bildirilir." (7v6).

Defter-i Çingiz-nâme 44r22-23'teki cümleden anlaşıldığına göre, çocuğun *sal* ile getirilmesi dolayısıyla *salçı* adının verildiği bilgisi ilginçtir. Bu bilginin tanıklığından hareket edildiğinde Tü. *sal+çı* sözcüğünün Moğolcaya ödünç verildiğini öne sürmek mümkün görünmektedir. *Salji* sözcüğü için ayrıca krş. *Salji* 'im Personennamen'

(Haenisch 1962: 131). *Sal* 'sal' sözcüğünün Türkçe olduğunda kuşku bulunmamaktadır. Krş. (Gülensoy 1973: 105).

V. Rybatzki (2006: 688), *salji* sözcüğü için üç farklı etimoloji önerir: 1. Clauson'ın da dikkat çektiği ve Kâşgarlı Mahmud'un verdiği *sa:lçı* sözcüğüdür ki Clauson (ED 825b) bunu tek örnek (Hapax legomenon) olarak değerlendirir. Kâşgarlı'da yer alan *salçı* için şu açıklama yer alır: "Esas anlamı aşçı. Sonra 'aşçı bıçağı' için *salçı bıçek* denilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu 2005: 530). 2. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde geçen *sal* 'sal' ve bundan yapılmış *salçı* sözcüğünden alınmış olabileceği. 3. Çin (Yuan 元) zamanındaki Orta Moğolca metinlerde geçen *sa'a~sâ-* 'melken: sağlamak' buradan yapılan isim *sa'arin~sagarin* olabileceğini belirtir. Rybatzki'nin ayrıca Köl Tegin Doğu 40'taki *salçı* olarak verdiği sözcüğü, görüşlerinin sonuna not etmesi de dikkate değerdir: *Alp salçı aq atın binip tægmiş* "er [Kül tegin] bestieg den Schimmel des A.-ş. [und] griff an."

Saljiud klan adının açıklanmasına katkı olması bakımından N. Poppe (1992: 92), çokluk ekleri bahsinin 273. madde başında yer alan açıklamaya göre; *-ud/-üd* eki, *n* dışındaki ünsüzlerle biten tabanlara getirilir. Ancak Poppe'nin verdiği bu maddede yer alan örneklerde Salciud klan adı yer almamaktadır.

J. C. Street (1990: 368, not. 167) ise *-Ud* eki ile yapılmış çokluk ekleri bölümünün "Other -Ud (or -d) Plurals" başlığında verdiği örneklerden hareket edildiğinde Saljiud adının sonu ünlü ile biten sözcüklere geldiği anlaşılmaktadır. Bu bölümde Saljiud örneği bulunmasa da verilen örneklerin büyük bir bölümünün de kaynağının bilinmediği anlaşılmaktadır. Ayrıca etnonim örnekleri için verilen dipnotta *-d* veya *-ud/-üd* ekinin birkaç etnonimde de görüldüğü ifade edilir. Saljiud sözcüğü içinse ilginç bir örnek olduğu belirtilir ve bunun da Moğolların Gizli Tarihi'nde *Buqatu Salji* kişi adında yer alan Salji'den yapıldığını belirtir; ancak sözcüğün anlamı hakkında herhangi bir bilgi vermez.

3. Değerlendirme

Köl Tegin Yazıtı'nda geçen dört örnekte de sözcüğün yazımı aynıdır: 𐰽𐰺𐰍𐰏 . İçerisinde art veya ön *s* ünsüzü taşıyan Türkçe sözcüklerin yazımında, Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk gibi çok satırlı yazıtlarda bir tutarlılıktan söz edilebilirse de öteki yazıtlarda *s* ve *ş* seslerini gösteren işaretlerin birbirinin yerine yazıldığı bilinen bir konudur. Ancak arthk-önlük uyumunun göz ardı edildiği bu durumu, örneklerin tümü için söylemek mümkün değildir. *S* ve *ş* ünsüzlerinin birbirinin yerine yazıldığına dair şu örnekler verilebilir:

Köl Tegin Güney-Batı:	<i>agısın</i>	𐰽𐰺𐰍𐰏
Tariat Doğu 4:	<i>asra</i>	𐰽𐰺𐰍
Tariat Güney 1:	<i>sançdım</i>	𐰽𐰺𐰍𐰏𐰽
Tariat Güney 3:	<i>sakınıp</i>	𐰽𐰺𐰍𐰏
Tariat Güney 5:	<i>suw</i>	𐰽𐰺𐰍
Tariat Güney 6:	<i>ortosınta</i>	𐰽𐰺𐰍𐰏𐰽𐰺𐰍

Şine Usu Doğu 9:	<i>yası taška</i>	𐰽𐰺𐰸𐰸𐰺𐰽
Şine Usu Doğu 12:	<i>basmış</i>	𐰽𐰺𐰸𐰸
Suci 5:	<i>sansız</i>	𐰽𐰺𐰸𐰸
Barık II (E 6) 1:	<i>kaşsız</i>	𐰽𐰺𐰸𐰸
Çaa-Höl V (E 17) 1:	<i>bars</i>	𐰽𐰺𐰸

Sözcüğün Türkçe *sal* ‘sal’ tabanından +çI isimden isim yapan ek ile kurulmuş olabileceği düşünülebilir. Bir başka önemli konu ise Köl Tegin’in bindiği atlar anlatılırken geçen adların, kişinin adı mı yoksa atın adı mı olduğudur. Bu konuda da farklı görüşler bulunmaktadır. Ancak kuzeye yapılan Kırgız seferinde Bayırku ve Az boylarının atlarına binmesi, “acaba sefer yapılan bölgenin atlarına mı biniyorlardı?” sorusunu akla getirmektedir. En azından, Moğolistan’daki kısa boylu atlar göz önüne alındığında, batı seferi icra edilirken aynı atlarla binlerce kilometre yol aldıklarını düşünmek biraz zorlama olacaktır. S. G. Agacanov (2013: 100-101), Talas Alatav bölgesinde Salci adlı bir yerden söz eder ve bu yer hakkında şu bilgileri verir: “Tarih ve coğrafya literatüründe bu yerin adı Selci olarak geçer. Makdisi’de şilci; Yakut’ta Şalci’dir. Buttam dağlarına yakın bir yerdedir. Arkeolojik bulgular Şalci’nin Sadır-Kurgan yerleşim alanına bağlı Kirovsk köyünde bulunduğunu kanıtlamıştır. IX-XI. yy arasında Talas Alatav’a bağlı Şalci bölgesinden yüksek verimle gümüş çıkarılmaktadır.”

Köl Tegin Doğu 40’taki *Salçı* Kara Türgeşlerle yapılan savaşta, Köl Tegin Kuzey 2’deki *Salçı* Karluklarla, yine Köl Tegin Kuzey 2’deki *Salçı* Azlarla ve Köl Tegin Kuzey 3’teki ise İzgillerle yapılan savaşta anılmıştır. Buna göre; Salçı adlı at, ağırlıklı olarak batı seferinde kullanılmıştır. Köl Tegin Doğu 35 ve 36’da ise kuzeyde bulunan Kırgızlarla Songa Yiş adlı yerde gerçekleşen savaşta Bayırku atına binerek saldırır. Oysa kendilerine daha yakın yerlerde oturan Oğuzlarla mücadelede ise Köl Tegin Azman, Az Yağız ve Ögsüz (Öñsüz?) (Çetin 2008: 145) ata binmektedir (Köl Tegin Kuzey 5).

4. Sonuç

Uzak bölgelere sefer yapılırken o bölgenin coğrafi koşullarına hâkim atlara bindiklerini söylemek mümkün görünmektedir. Buna göre *salçı* sözcüğü ‘salcı, sal kullanan veya yapan’ anlamında olup On Oklar, Türgeşler ve Karluklar ile başlayıp Soğd coğrafyasına kadar uzanan batı seferi esnasında *Salçı* adlı bir bölgenin at(lar)ı kullanılmış olmalıdır. Sözcüğün, *şalçı*, *şalci*, *şalçı*, *şalçı* gibi türlü biçimlerdeki okuma önerileri, zaten Türkçenin ses bilgisi yapısına da uygun değildir. Böylece bu makalede, sözcüğün Türkçe *salçı* ve bunun da bir yer adı olması gerektiğinden hareket edilerek Köl Tegin’in bu coğrafyayı iyi bilen bir Salçı atına binmiş olabileceği dikkatlere sunulmuştur.

Kısaltmalar ve Kaynakça

- AALTO, P. (2000). “Orhon Yazıtlarındaki At İsimleri Üzerine”. Çev.: E. AYDIN. *Türk Dili*, 587: 453-457.
- AGACANOV, S. G. (2013). *Oğuzlar* (Çev.: Ahmet ANNABERDİYEV). İstanbul: Selenge.
- ALYILMAZ, C. (1996). “Köktürk Yazıtları ve Köktürk Yazıtlarında Atlar”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4: 155-163.

- AYDIN, E. (2017). *Orhon Yazıtları, Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- AYDIN, E. (2022). *Eski Türklerde Gündelik Hayat*. İstanbul: Kronik Kitap.
- BERTA, Á. (2004). *Szavaimat Jól Halljátok... A Türk és Ujgur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása*. Szeged: Jate.
- ÇETİN, E. (2008). "Kül Tigin Yazıtı Kuzey Yüzü Dokuzuncu Satırda Yer Alan ögs(ü)z ak At Üzerine". *Türk Dilleri Araştırmaları*, 18: 135-148.
- ED: CLAUSON, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University.
- ERCİLASUN, A. B. ve Z. AKKOYUNLU (2015). *Divânu Lugâti't-Türk*. 2. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ERCİLASUN, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh.
- GABAIN, A. VON (1950). *Die alttürkische Grammatik*, Leipzig: Porta Linguarum Orientalium.
- GÜLENSOY, T. (1973). "Moğolların Gizli Tarihi'ndeki Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Deneme". *Türkojoloji Dergisi*, 5/1: 93-135.
- HAENISCH, E. (1962). *Wörterbuch zu Manghol un Niuca Tobca'an (Yüan-Ch'ao Pi-shi), (Geheime Geschichte der Mongolen)*. Wiesbaden: Franz Steiner.
- HAMILTON, J. R. (1986). *Manuscripts Ouïgours du IXe-Xe Siècle de Touen-Houang*, Tom. 1. Paris: Peeters.
- IVANICS, M. ve M. A. USMANOV (2002). *Das Buch der Dschingis-Legende (Däftär-i Çingiz-nâmâ) I*. Szeged: Studia Uralo-Altaiica.
- KLYAŞTORNIY, S. G. (1975). "Runičeskiye nadpisi kurgana Arjan II". *Pervobitnaya Arheologiya Sibiri*. Moskva, 184-185.
- MALOV, S. YE. (1951). *Pamyatniki drevneturkskoy pis'mennosti, teksti i issledovaniya*. Moskva-Leningrad.
- MGT: Moğolların Gizli Tarihi.
- ORKUN, H. N. (1936). *Eski Türk Yazıtları I*. İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- ÖLMEZ, M. (2013). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük*. Ankara: BilgeSu.
- POPPE, N. (1992). *Moğol Yazı Dilinin Grameri*. Türkçeye çev.: G. KARAAĞAÇ, İzmir: Ege Üniversitesi.
- RADLOFF, W. (1895). *Die alttürkische Inschriften der Mongolei*. St.-Petersburg.
- RYBATZKI, V. (2006). *Die Personennamen und Titel der Mittelmongolische Dokumente, Eine lexikalische Untersuchung*. Helsinki: Yliopistopaino Oy.
- SINOR, D. (2003). "İç Asya Kavramı". Türkçeye çev.: R. SEZER, *Erken İç Asya Tarihi* (Der. D. SINOR) İstanbul: İletişim, 11-32.
- STREET, J. C. (1990). "Nominal Plural Formations in the Secret History". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 44/3: 345-379.
- ŞİRİN, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TAŞAĞIL, A. (2004). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- TEKİN, T. (1988). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- TEMİR, A. (1995). *Moğolların Gizli Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- THOMSEN, V. (2002). *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. Çev.: V. KÖKEN, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- THOMSEN, V. (1935). Moğolistan'daki Türkçe Kitabeler, Çev.: R. H. ÖZDEM, *Türkiyat Mecmuası*, 3: 81-119.
- TMEN: DOERFER, G. (1967). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, Band III*. Wiesbaden: Franz Steiner.
- VEWT: RÄSÄNEN, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen*. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae.

Altun Yaruk Sudur Metninde Sadece İkileme Yapısında Görülen Fiiller Üzerine*

On the Verbs Appearing Only in the Hendiadys Structure in Altun Yaruk Sudur

Abdullah Uğur

Doktora öğrencisi, Erciyes Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı
Anabilim Dalı, Kayseri / Türkiye

e-posta abdullahugur144@gmail.com

orcid [0000-0003-2272-4440](https://orcid.org/0000-0003-2272-4440)

doi [10.54316/dilarastirmalari.1186363](https://doi.org/10.54316/dilarastirmalari.1186363)

Hacer Tokyürek

Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Kayseri/Türkiye

e-posta hacertokyurek@erciyes.edu.tr

orcid [0000-0002-0008-1213](https://orcid.org/0000-0002-0008-1213)

doi [10.54316/dilarastirmalari.1186363](https://doi.org/10.54316/dilarastirmalari.1186363)

Atıf

Citation

Uğur, Abdullah; Tokyürek, Hacer (2023). Altun Yaruk Sudur Metninde Sadece İkileme Yapısında Görülen Fiiller Üzerine .
Dil Araştırmaları, 32: 9-34.

Başvuru

Submitted

09.10.2022

Revizyon

Revised

06.01.2023

Kabul

Accepted

10.02.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.05.2023

Öz

Türkçenin belli bir varlık ve biçim kazandığı her dönemde ikilemeler vardır. İkilemeler, Türkçenin ifade gücüne zenginlik katması bakımından en az atasözleri ve deyimler kadar önemli kalıplaşmış öğelerdir. Bu öğeler, Türkçenin sözlü ve yazılı olmak üzere anlatımdaki zenginliğini gösteren en önemli ifade biçimlerinden biridir. Son zamanlarda Eski Uygur Türkçesinde ikilemeler üzerine yapılan çalışmaların sayısı artmış ve ikilemelerin tarihi metinlerimizdeki önemine dikkat çekilmeye başlanmıştır. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde de çokça geçen bir ifade biçimi olan ikilemeler, Türkçenin ilk yazılı kaynaklarından günümüze kadar kendisini göstermektedir.

Bu çalışmada, Altun Yaruk Sudur metninde sadece ikileme yapısında görülen fiiller tespit edilmiştir. Çalışmada tespit edilen ikilemelerin kullanım sıklığına yer verilmiştir. İkilemeler, alfabetik olarak sıralandıktan sonra anlamı ve kökeni ile ilgili açıklamalar üzerinde durulmuş, ikilemeyi oluşturan fiillerin *açur- suvsat-* ‘aç susuz bırakmak’, *tal- yüg-* ‘bayılmak₂’ örneklerinde olduğu gibi sadece ikileme yapısında görüldüğü veya ikilemeyi oluşturan iki fiilden birinin *ısur- sok-* ‘ısırmak₂, sokmak₂’ ve *ursuk- bértin-* ‘vurulmak₂, yaralanmak₂’ örneklerinde olduğu gibi ikileme yapısında görüldüğü sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Altun Yaruk, İkileme, Fiil, Anlam, Köken Bilgisi

* Bu çalışma, Prof. Dr. Hacer Tokyürek danışmanlığında Abdullah Uğur tarafından hazırlanan ‘Eski Uygur Türkçesinde Fiil’ başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

ABSTRACT

There is hendiadys in every period in which Turkish acquires a certain presence and form. Hendiadys is at least as stereotyped as proverbs and idioms in terms of adding richness to Turkish expression power. These elements are one of the most important forms of expression, which shows the richness of Turkish in both oral and written expression. Recently, the number of studies on the Old Uyghur hendiadys has increased and attention has been drawn to the importance of the hendiadys in our historical texts. The hendiadys, which is a form of expression in the Old Uyghur texts, are manifested from the first written sources of Turkish to the present day.

In this study, only the verbs seen in the hendiadys in structure in the text of Altun Yaruk Sudur have been detected. The frequency of use of the hendiadys identified in the study is included. After the hendiadys is listed alphabetically explanations about their meaning and etymology are emphasized, the verbs that make up the hendiadys are seen only in the hendiadys structure, as in examples of *açur-suvsat-* ‘to leave starved and thirsty’ and *tal-yüg-* ‘to faint²’ or one of the two verbs that make up the hendiadys in, as in examples of *ısur- sok-* ‘to bite², to sting²’ and *ursuk- bértin-* ‘to be shot², to be injured²’ was concluded that seen in the hendiadys in structure.

Keywords: Altun Yaruk, Hendiadys, Verbs, Meaning, Etymology

0. Giriş

İkilemeler, anlatımı güçlendirmek, anlamı zenginleştirmek ve pekiştirmek amacıyla kullanılan ve Türkçenin söz varlığı unsurları arasında yer alan önemli bir unsurdur. Türkçenin her döneminde her lehçesinde belirgin bir biçimde karşımıza çıkar ve dilin gerek yapı gerek söz dizimi gerekse anlam bilimi açısından en önemli niteliklerinden birini oluşturup sıkça kullanılmaktadır (Aksan 2015: 67). Türkçenin en eski yazılı belgesi olarak kabul edilen Orhun Yazıtlarından günümüze kadar ikilemeler kullanılmıştır. Ölmez’e göre ikilemeler, Türkçenin en eski ifade biçimlerinden biridir (2017: 243). Bu en eski ifade biçiminin ortaya çıkmasındaki en önemli etkenlerden biri anlamdır (Hatiboğlu 1981: 55). Ancak ikilemelerin ortaya çıkışını sadece anlama bağlamak yeterli değildir. Bu konuda Ağca, “tarihî metinlerde yer alan eş anlamlı, yakın anlamlı ve zıt anlamlı kelimelerin birbirine bağlanacak bağlama işaretleyicileri bulunmaz ve bu sebeple kelimeler ya da kelime öbekleri bağlanmadan sıralandıkları için ikilemelerin ortaya çıkması kolaylaşır” şeklinde ikileme yapılarının oluşumuna açıklık getirir (2015: 17).

İkilemeler, yinelemelerden, anlamlı ya da anlamsız eksiz kelimelerin yan yana gelmesinden veya çeşitli ekler alarak oluşturulmuş yapılardan meydana gelir ve genellikle iki aynı kelimenin tekrarı veya eş/yakın ya da zıt anlamlı kelimelerin yan yana kullanılması ile oluşur. Türkçenin söz diziminde de başta isim ve sıfat olmak üzere zamir, zarf ve fiil şeklinde kendisini gösterir.

Ölmez’in aktardığına göre Türkçede ikilemeler konusunda ilk çalışmayı Foy (1899) yapmıştır (2017: 244). Türkiye Türkçesinde ise ilk çalışmalar; Tuna (1949; 1950), Eren (1949) ve Ağakay (1953a; 1953b; 1954) tarafından yapılmıştır. Türkiye Türkçesinde en

kapsamlı çalışma da Hatiboğlu'na (1981) aittir. Hatiboğlu'na göre ikileme, Eski Uygurcanın başlıca özelliklerinden biridir (1981: 61). Eski Uygurcada ise ikilemeler üzerine ilk çalışma Çağatay (1944) tarafından gerçekleştirilmiştir. Çağatay bu çalışmasında 250'den fazla ikilemeye yer vermiştir. Son zamanlarda Eski Uygur Türkçesi alanında ikilemeler üzerine yapılmış çalışmalarda bir artış gözlemlenmektedir. Bu alanda çalışan diğer isimler ise şunlardır: Ölmez (1998), Şen (2002), Böler (2010), Can (2010), Bozok (2012), H. Yıldız (2012, 2013), Ağca (2015), Ölmez (2017), Bozok (2018), İsi (2018), S. B. Yıldız (2018; 2019), Ölmez ve Aris (2019), Ölmez ve Sevim (2019), Sevim (2019), Kara (2021), Keskin (2021), Karaman (2022), Ölmez (2022), Tokyürek (2022).

Bu çalışmada ise AYS metninde geçen sadece fiil şeklinde kurulu olan ikilemeler üzerinde durulacaktır. Burada ikilemelerin yanında bu ikilemelerin metin içinde kaç defa geçtiği de belirtilecek olup metin içindeki sıklığı hakkında da tespitlerde bulunulacaktır. Bu çalışmada ikilemelerin yapısı (şekil ve anlamsal) üzerinde durulmayacaktır.

1. Altun Yaruk Sudur Metninde Sadece İkileme Yapısında Görülen Fiillerin İncelenmesi

AYS metninde sadece fiil+fiil şeklinde kurulan ikilemeler alfabetik olarak sıralanmış olup bu ikilemelerin anlamı ve kökeni ile ilgili açıklamalarda bulunulmuştur.

[1] *açur- suvsat-* ‘aç susuz bırakmak₂’ (HWA 6)

Nadalyayev vd. (1969: 7), Clauson (1972: 30) ve Röhrborn (2010: 6), *açur-* eylemini *aç-* fiilinden getirir. Kaşgarlı, DLT’de اچُرْدِي \approx *açurdi* ‘aç bıraktırdı, aç bıraktı’ şeklinde gösterir (Atalay, 1941: 137; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 120). Aynı zamanda DLT’de bir şiir parçasında اچُرْب \approx *açrup* ‘aç bırakıp’ şeklinde *açur-* fiiline -p zarf-fiil eki geldiğinde vurgusuz orta hecedeki -(U)r- ekinin yardımcı ünlüsünün düştüğü görülür (Atalay, 1941: 473; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 379). Nadalyayev vd. (1969: 515) ile Clauson (1972: 793) *suvsat-* eylemini *suvsat-* fiilinden getirir. AYS’de *açur-* ve *suvsat-* fiilleri sadece ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

ürkitmemek korkutmamak solamamak beklememek açurmamak suvsatmamak
“korkutmamak₂, zincirlememek₂, aç susuz bırakmamak₂” (AYS4.482-83/AYSKaya.6177-78 = 1)

[2] *adın- muñad-/muñat-* ‘şaşırmak₂’ (DTS 10; Ölmez, 2017: 249; HWA 10)

Clauson (1972: 61) ve Röhrborn (2010: 8), *adın-* eyleminin kökenini **ad-* olarak gösterir. AYS’de *adın-* fiili, *muñad-/muñat-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve üç kez geçer. Clauson (1972: 350), *muñad-/muñat-* eylemini *buñad-* şeklinde kaydeder ve fiili, *buñ* kelimesinden getirir. AYS’de *muñad-/muñat-* eyleminin tek başına olan kullanımları vardır.

kamağ kişiler adıntular muñatdular “bütün kişiler şaşırdılar₂” (AYSSÜ.337-339/AYSKaya.347-349 = 1)

töpön yükünüp adını muñatu teğinür biz “başını eğip (mutluluktan) şaşırp₂ (saygıyla) yerine getiririz” (AYS5.1125-1126/AYSKaya.10406-07 = 1)

yəriñjüyü açıyü ögirip sevinip adın<ıp> muñadıp “üzülüp₂, sevinip₂, şaşırıp₂” (AYS10.904-905/AYSKaya.16672-73 = 1)

- [3] **agtarıl-/agtar(ı)l- toñtarıl-/toñtarıl-/toñtar(ı)l-** ‘döndürülmek₂, çevrilmek₂’ (DTS 23; Ölmez, 2017: 250; HWA 21)

Kaşgarlı, DLT’de *افتلدى* ≈ *ağtıldı* ‘yere vuruldu, sarsıldı’ şeklinde gösterir ve fiilin aslının *أغترلدى* ≈ *ağtarıldı* biçiminde olduğunu belirtir (Atalay, 1941: 129; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 113). Bu *agtarıl-* fiiliyle AYS’de geçen *agtarıl-/agtar(ı)l-* fiili anlam bakımından farklıdır. Nadalyayev vd. (1969: 23), Clauson (1972: 82) ve Röhrborn (2010: 29), *agtarıl-* eylemini *agtar-* fiilinden getirir. Clauson, *toñtarıl-/toñtarıl-/toñtar(ı)l-* eylemini *töñderil-* şeklinde kaydeder ve eylemi, *töñder-* fiilinden getirir (1972: 518). Nadalyayev vd. ise fiilin anlamı ve kökeniyle ilgili bir açıklama yapmayıp *agtarıl- toñtarıl-* şeklinde olan kullanımını gösterir (1969: 575). AYS’de *agtarıl-/agtar(ı)l-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *toñtarıl-/toñtarıl-/toñtar(ı)l-* eylemi, *agtarıl-/agtar(ı)l-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve iki kez geçer.

iüdüin altın arkuru turkuru ağtarılı toñtarılı evrilü tevrilü “yukarı aşağı, enine boyuna çevrilip₂ döndürülerek₂” (AYS3.133.20-22/AYSKaya.4146-48 = 1)

balıklar ölüm kapığıña kirip ağtarılı toñtarılı ağınayurlar erti “balıklar ölüm kapısına girip döndürülerek₂ yerde yatıp yuvarlanıyorlardı” (AYS9.824-25/AYSKaya.15543-44 = 1)

- [4] **alpal- kedlen-** ‘savaşta yetenekli olmak₂, cesur olmak₂’ (HWA 36; Ölmez, 2022: 44)

Röhrborn, *alpal-* eylemini *alp* kelimesinden getirir ve fiilin *alplan-* şeklinde olabileceğini belirtir (2010: 53). Erdal da *alpal-* fiilinin gelişiminde bulunan +A- eki almış **alp+a-* fiilinin tanıklanmadığını belirtir (1991: 653). Wilkens de Röhrborn’ün görüşünü destekler nitelikte *alpal-* fiilinin *alplan-* fiili için bir okuma hatasını olduğunu ifade eder (2021: 36). *kedlen-* eyleminin kökeni ise Soğd. *ked* ‘çok, son derece, iyice, pek, tam anlamıyla, iyi, yetenekli’ kelimesidir (Wilkens 2021: 352). AYS’de *alpal-* fiili, *kedlen-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve bir kez geçerken *kedlen-* fiilinin tek başına olan kullanımları vardır.

ëtinip tümenip alpalmışları kedlenmişleri y(e)me “hazırlanıp₂ savaşta yetenekli olanları₂ da” (AYS4.2750-51/AYSKaya.8504-05 = 1)

- [5] **ar- yov-** ‘aldatmak₂, kandırmak₂’ (DTS 50; Ölmez, 2017: 251; HWA 56)

Kaşgarlı, *ar-* fiilini DLT’de madde başı olarak *أرذدى* ≈ *ardı* ‘aldattı, kandırdı’ şeklinde uzun ünlülü biçimde gösterir. (Atalay, 1941: 96; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 89; Tekin, 1995: 100). DLT’de ‘aldatmak, hile yapmak, yanıltmak’ anlamına gelen fiil *تعدى* ≈ *tewdi* ‘aldattı’ şeklinde gösterilir ve *ardı tewdi* biçiminde ikileme yapısındadır (Atalay, 1941: 471). Ercilasun ve Akkoyunlu, fiilin yazımı ile ilgili olarak *ى* ≈ *y* (ye) sesinin noktalarının kazındığını, *ت* ≈ *t* (te) sesiyle üstün işaretinin konulduğunu ve *ى* ≈ *y* (ye) sesiyle başlayan fiillere yer verildiğinden dolayı bu fiilin *tewdi* şeklinde okunmasının mümkün olmadığını belirtir. Aynı zamanda DLT’de *يؤدى* ≈ *yowdı* ‘en hızlı koşusu ile koştu’ ve *يؤدى* ≈ *yowdı* ‘yakınına kavuşup malını paylaştı ve nimet kapısını açtı’ şeklinde geçen farklı anlamlara sahip iki *yow-* fiili daha vardır (2020: 377). Caferoğlu (1968: 306) ile Nadalyayev vd. (1969: 282), *yov-* fiilini *yuv-* şeklinde kaydeder. Clauson, *yov-* fiilinin

ar- fiiliyle ikileme şeklinde kullanıldığını belirtir (1972: 871). AYS’de ise *ar-* ve *yov-* fiilleri sadece ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

armak yovmak ezüg sav “aldatma₂ (ve) yalan söz” (AYS8.1314-15/AYSKaya.14328-29 = 1)

[6] **ar- ezükle-** ‘aldatmak₂, yalan söylemek₂’ (DTS 50; Ölmez, 2017: 251; HWA 56)

Clauson (1972: 286) ve Röhrborn (2010: 213), *ezükle-* fiilini *ezük* kelimesinden getirir. AYS’de *ezükle-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *ar-* fiili, *ezükle-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

tnl(i)glarıg artum ezükledim erser “canlıları aldattımsa₂” (AYS3.135.10/AYSKaya.4181 = 1)

[7] **arıt- alkındur-** ‘(günahları) temizletmek₂, yok ettirmek₂’ (DTS 53; HWA 62; Ölmez, 2022: 46)

Nadalyayev vd. (1969: 53), Clauson (1972: 207) ile Röhrborn (2010: 71), *arıt-* eylemini *arı-* fiilinden getirir. Nadalyayev vd., *alkındur-* fiilinin anlamı ve kökeniyle ilgili bir açıklama yapmayıp *arıt- alkındur-* şeklinde olan kullanımını gösterir (1969: 38). Erdal da *alkındur-* eyleminin *arıt-* fiiliyle birlikte kullanıldığını belirtir (1991: 819). Clauson (1972: 140) ve Röhrborn (2010: 52) *alkındur-* eylemini *alkın-* fiilinden getirir. Bozok, *arı-* eyleminden türeyen arıg kelimesinin *arıg silig*, *arıg süzük* ve *arıg turug* şeklinde ikileme oluşturduğunu ifade eder (2018: 44). Bu ikilemelerin eylem tabanları *arı-* *sil-*, *arı-* *süz-* ve *arı-* *tur-* şeklinde gösterilebilir. AYS’de *arıt-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *alkındur-* fiili, *arıt-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve iki kez geçer.

agır ayıg kılınçların kşanti çamkuy kılıp neteg arıtdılar alkındurtılar erser “çok kötü eylemlerini tövbe ederek₂ nasıl (günahlarını) temizlettilerse₂” (AYS3.139.9-11/AYSKaya.4272-74 = 2)

[8] **aya- çilte-** ‘saygı göstermek₂’ (DTS 27; Ölmez, 2017: 254; HWA 85)

Clauson, *çilte-* fiilinin sadece ikileme olarak kullanıldığını belirtir (1972: 419). Nadalyayev vd. de *çilte-* fiilinin anlamı ve kökeniyle ilgili bir açıklama yapmayıp *aya-* fiiliyle olan kullanımını gösterir (1969: 146). AYS’de *aya-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *çilte-* fiili, *aya-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

kamağka ayağuluk çilteğülük bolğaylar “herkese saygı gösterecekler₂” (AYS3.195.21-22/AYSKaya.5591-92 = 1)

[9] **ayaş- amraş-** ‘(karşılıklı) saygı ve sevgi duymak₂, (karşılıklı) saygı ve sevgi göstermek₂’ (DTS 27; Ölmez, 2017: 254; HWA 87)

Nadalyayev vd. (1969: 27) ile Röhrborn (2010: 114), *ayaş-* eylemini *aya-* fiilinden getirir. *amraş-* eylemini ise Nadalyayev vd. (1969: 42), Clauson (1972: 164) ve Röhrborn (2010: 57), *amra-* fiilinden getirir. AYS’de *ayaş-* ve *amraş-* fiilleri sadece ikileme yapısında görülür ve iki kez geçer.

ayaştaçı amraştaçı bolğaylar “(karşılıklı) sevgi ve saygı gösterecekler₂” (AYS3.195.14/AYSKaya.5584 = 1)

ayaşdaçı amraşdaçı “(karşılıklı) sevgi ve saygı gösterecek₂” (AYS6.170-171/AYSKaya.10889-90 = 1)

[10] **ayat- ağırlat-** ‘saygı göstermek₂’ (DTS 27; Ölmez, 2017: 254; HWA 87)

Nadalyayev vd. (1969: 27), Clauson (1972: 268) ve Röhrborn (2010: 114), *ayat-* eylemini *aya-* fiilinden getirir. Erdal, *ayat-* fiilinin *ağırlat-* fiiliyle kullanıldığını ifade eder (1991: 763). AYS’de de *ayat-* ve *ağırlat-* fiilleri sadece ikileme yapısında görülür ve iki kez geçer.

kamağ yalañukka barçaka bir yanlıg ayatgay ağırlatgay biz “bütün insanlara, herkese eşit₂ (şekilde) saygı gösterteceğiz₂” (AYS6.89-90/AYSKaya.10805-07 = 1)

üküşke ayatmış ağırlatmış “hepsine saygı göstertmiş₂” (AYS10.73-74/AYSKaya.15823-24 = 1)

[11] **ba- beklel-** ‘bağlanmak₂’

AYS’de *ba-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *beklel-* fiili, *ba-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

öz öglerin [köñüllerin] yaguk bamış beklemiş bilge biliglig “kendi akılları ile yakın bağlanmış₂ bilgili” (AYS1.79-80/AYSKaya.870-71 = 1)

[12] **bal- beklel-** ‘bağlı olmak₂, bağlanmak₂’ (DTS 81; Ölmez, 2017: 255; HWA 141)

Clauson, *bal-* eylemini *ba-* fiilinden getirir (1972: 330) ve *beklel-* eylemini ise *bekle-* fiilinden getirir (1972: 327). Nadalyayev vd. ise *beklel-* fiilin anlamı ve kökeniyle ilgili bir açıklama yapmayıp *bal- beklel-* şeklinde olan kullanımını gösterir (1969: 92). AYS’de *bal-* ve *beklel-* fiilleri sadece ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

ınl(ı)glar anı ağıra bilmetin balmakların beklelmeklerin “canlılar onu ayırabilmeden bağlı olmalarını₂” (AYS5.634-35/AYSKaya.9915-16 = 1)

[13] **bas- küşşiret-** ‘bastırıp veya zayıflatıp üstesinden gelmek₂’

Küşşiret- fiili, *küş* kelimesinden gelir ve AYS’de *bas-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *küşşiret-* fiili, *bas-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve iki kez geçer.

kor kıtaçılarka bulganmak kakımakış basmak küşşiretmek erür “zarar verenlere öfkelenmeyi₂ bastırıp üstesinden gelmektir” (AYS4.612-13/AYSKaya.6310-11 = 2)

[14] **bekle- bukagula-** ‘tutuklamak₂, hapsetmek₂’ (Ölmez, 2017: 256; HWA 157)

Kaşgarlı, DLT’de *bekle-* fiilini بَكَلَدِي ≈ *bekledi* ‘kapattı, bağladı, sağlamaştırdı’ şeklinde gösterir. Aynı zamanda DLT’de yazımı aynı olan bir başka *bekle-* fiili daha vardır ve ‘korumak’ anlamına gelir (Atalay, 1941: 572; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 471). ‘Korumak’ anlamına gelen *bekle-* fiili DLT’de بَرَكَلَدِي ≈ *berkledi* ‘korudu, hapsetti’ şeklinde de geçer ve Kaşgarlı, *berkle-* fiilinin aslının *bekle-* olduğunu ifade eder (Atalay, 1941: 635; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 531). Clauson, *bekle-* fiilini *bek* kelimesinden getirir (1972: 326). Wilkens ise *bekle-* fiili için Mo. *bekile-* fiiline gönderme yapar (2021: 157). *Bukagula-* eylemi ise bukagu ‘hapishane, zincir’ kelimesinden gelir (Wilkens 2021: 196). AYS’de *bekle-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *bukagula-* fiili, *bekle-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

beklemek bukagulamak ölmek emgetmek “hapsetme₂, öldürme, eziyet etme” (AYS6.684-85/AYSKaya.11414-15 = 1)

[15] **b(e)küş- ornaş-** ‘saęlamlařtırmak₂, yerleřtirmek₂’ (HWA 157)

Kaşarlı, DLT’de *b(e)küş-* fiilini بَكَّى \approx *bekütti* ‘sağlamlaştırdı’ şeklinde gösterir. Ancak fiilin çekimlerini gösterirken fiilde bulunan ikinci ünlüyü بَكْتُور \approx *bekitür* ve بَكْتَمَاك \approx *bekitmek* olmak üzere düz-dar şeklinde gösterir (Atalay, 1941: 420; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 329). AYS’de fiilin ikinci ünlüsü daima yuvarlak-dardır. Nadalyayev vd. (1969: 93-371) ile Clauson (1972: 235-325), *b(e)küş-* eylemini *bekü-* fiilinden getirirken *ornaş-* eylemini *orna-* fiilinden getirir. AYS’de *ornaş-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *b(e)küş-* fiili, *ornaş-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

b(e)küşgeli ornaşgalı bulmayukın yařırđı bulgalı küsemek erür “saęlamlařtırmak₂ için bulmadığını yeniden bulmak ister” (AYS4.901-03/AYSKaya.6605-07 = 1)

[16] **bilin- ukun-** ‘(günah, suç) kabul etmek₂, itiraf etmek₂’ (Ölmez, 2017: 257)

Nadalyayev vd. (1969: 100) ile Clauson (1972: 343), *bilin-* eylemini *bil-* fiilinden getirir. Clauson, *ukun-* eylemini *uk-* fiilinden getirir (1972: 87). AYS’de *bilin-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *ukun-* fiili, *bilin-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

munçulayu bilinü ukunu kşanti kılsar “böylece (günahını) kabul edip₂ tövbe etse” (AYS3.146.18-19/AYSKaya.4441-42 = 1)

[17] **bog- amrıl-** ‘yok etmek₂’ (DTS 109; Ölmez, 2017: 258; HWA 185)

Kaşarlı, *amrıl-* fiilinin ikinci ünlüsünü yuvarlak-dar olacak şekilde اَمْرُلْدِي \approx *amruldı* ‘1. sakinleşti, duruldu. 2. (kalbi) durdu.’ biçiminde gösterir (Atalay, 1941: 130; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 114). AYS’de fiilin ikinci ünlüsü düz-dar şeklinde. Clauson, *eylemini-* fiilini **amur-* fiilinden (1972: 163), Röhrborn de **amır-* fiilinden getirir (2010: 58). Nadalyayev vd. ise fiilin kökeniyle ilgili bir açıklama yapmaz (1969: 42). Erdal, **amır-* fiilinin tanıklanmadığını ifade eder (1991: 654). AYS’de *bog-* fiili, *amrıl-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer. Nadalyayev vd. (1969: 109), *bog- amrıl-* ikilemesinin anlamını ‘sakinleřmek₂’, Ölmez (2017: 258) ise ‘boğmak ve ortadan kaldırmak’ ve Wilkens (2021: 185) de ‘kaybolmak₂, görünmez olmak₂’ anlamında verir. Bu çalışmada metnin bağlamı dikkate alınarak ‘yok etmek₂’ anlamında verilmiştir. AYS’de *amrıl-* fiilinin tek başına olan kullanımları vardır.

bo nizvanuları bogup amrılıp “bu ihtirasları yok edip₂” (AYS4.703-04/AYSKaya.6403-04 = 1)

[18] **busurkan- buşrul-** ‘sıkıntı basmak₂, sıkıntılanmak₂’

Nadalyayev vd. (1969: 128), *buşrul-* eylemini *buş-* fiilinden, Clauson (1972: 384) ise *buşur-* fiilinden getirir. AYS’de *buşrul-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *busurkan-* fiili, *buşrul-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

etözüm busurkanur buşrurur “bedenim sıkıntılanır₂” (AYS10.460/AYSKaya.16218 = 1)

[19] emlet- öñetdür- ‘iyileştirmek₂, tedavi ettirmek₂’ (HWA 107)

Nadalyayev vd. (1969: 173), Clauson (1972: 161) ve Röhrborn (2010: 142), *emlet*-eylemini *emle*- fiilinden getirir. AYS’de *emlet*- fiili, *öñetdür*- fiiliyle ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer. Nadalyayev vd. (1969: 386) ile Clauson (1972: 182), *öñetdür*-eylemini *öñed*- fiilinden getirir ve AYS’de *öñetdür*- fiilinin tek başına olan kullanımları vardır.

iglerin agrıgların emletgeli öñetdürgeli “hastalıklarım₂ tedavi ettirmek₂ için” (AYS9.739-40/AYSKaya.15458-59 = 1)

[20] erkeçlen- yaykal- ‘dalgalanmak₂’ (DTS 179; Ölmez, 2017: 263)

Nadalyayev vd., *erkeçlen*- fiilinin anlamı ve kökeniyle ilgili bir açıklama yapmaz ancak *erkeçlen*- *yaykal*- şeklinde olan ikileme yapısındaki kullanımını gösterir (1969: 179). Clauson, *yaykal*- eylemini *yayka*- fiilinden getirir (1972: 981). AYS’de hem *erkeçlen*- hem de *yaykal*- fiilleri sadece ikileme yapısında görülür.

üğüzler köller erkeçlenip yaykalıp “ırmaklar, göller dalgalanı₂” (AYS10.596-97/AYSKaya.16357-58 = 1)

[21] ert- kırıl- ‘ölmek₂’ (HWA 119; Ölmez, 2022: 56)

Kaşgarlı, DLT’de *kırıl*- fiilini قردى \approx *kırıldı* ‘soyuldu, kazındı’ şeklinde gösterir. Aynı zamanda DLT’de yazımı aynı ama anlamı farklı iki *kırıl*- fiili daha vardır. Bunların anlamları sırasıyla şu şekildedir: 1. (kar) yerden kürünmek. 2. fakirleşmek. Ancak ‘(kar) yerden kürünmek anlamına gelen fiilde ق \approx ک (kaf) sesinde hem esre hem de ötre kullanımı vardır (Atalay, 1941: 335; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 271). Bu durum fiilin farklı bir şekilde okunabileceğini düşündürür. Nadalyayev vd. (1969: 446) ile Clauson (1972: 658), *kırıl*- eylemini *kir*- fiilinden getirir. AYS’de *kırıl*- fiili, *ert- kırıl*- ‘ölmek₂’ şeklinde ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer. Erdal da *kırıl*- fiilinin *ert- kırıl*- şeklinde ‘ölmek₂’ anlamına gelen bir örtmece söz oluşturduğunu ifade eder (1991: 664). AYS’de *ert*- fiilinin tek başına olan kullanımları vardır.

erte kırılı “ölüp₂” (AYS10.777/AYSKaya.16542 = 1)

[22] élen- başla- ‘yönetmek₂, egemen olmak₂’ (DTS 207; HWA 254; Ölmez, 2022: 57)

Caferoğlu (1968: 92) ile Nadalyayev vd. (1969: 207), *élen*- fiilini *ilen*- şeklinde kaydeder. Clauson (1972: 148) ise *élen*- biçiminde kaydeder ve eylemi, *éle*- fiilinden getirir. Özertural ve Röhrborn (2020: 5), *élen*- fiilinin Runik metinlerde *éle*- biçiminde geçtiğini ifade eder ve *élen*- eyleminin kökünü **éle*- olarak gösterir. Erdal (1991: 599) da *élen*- fiilinin *éle*- biçiminin sadece Runik kaynaklarda var olduğunu belirtir. Clauson, *başla*- fiilini *baş* kelimesinden getirir (1972: 382). AYS’de *başla*- fiilinin tek başına olan kullanımları varken *élen*- fiili, *başla*- fiiliyle ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

tapıuçça élenmiş başlanmış bodunuğ “isteğine göre halkı yönetmiş₂” (AYS8.1677-78/AYSKaya.14691-92 = 1)

[23] élen- erksin- ‘yönetmek₂, egemen olmak₂, hüküm sürmek₂’ (DTS 207; Ölmez, 2017: 264; HWA 254)

AYS'de *erksin-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *elen-* fiili, *erksin-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve üç kez geçer.

ëlenmeki erksinmeki asılgay üstelgey “yönetmesi₂ artacak₂” (AYS6.255-56/AYSKaya.10976-77 = 3)

[24] **ërintür- burçintur-** ‘incitmek₂, acı vermek₂, kızdırmak₂’ (DTS 179; Ölmez, 2017: 265; HWA 261)

Clauson (1972: 237) ile Özertural ve Röhrborn (2020: 30), *ërintür-* fiilini *ërin-* fiilinden getirir. Nadalyayev vd. ise *ër-* fiilinden getirir (1969: 178). *Burçintur-* fiili ise *burçın-* fiilinden gelir. Clauson, *burçintur-* fiilinin *ërintür-* fiiliyle birlikte bulunduğunu belirtir (1972: 358). AYS'de de *ërintür-* ve *burçintur-* fiilleri sadece ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

köñüllerin karınların ërintürdüm burçinturdum “gönüllerini₂ incittim₂” (AYS3.135.10-11/AYSKaya.4203-04 = 1)

[25] **ëv-/ëv- tay-** ‘acele etmek₂, telaşlı davranmak₂’ (DTS 186; Ölmez, 2017: 266; HWA 264)

Kaşgarlı, *ëv-/ëv-* fiilini DLT'de ائدى \approx *iwdi* ‘acele etti’ şeklinde gösterir (Atalay, 1941: 93; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 87). Ölmez, çalışmasında *ıy- tay-* ikilemesini *ëv- tay-* şeklinde düzeltir (2017: 246). Nadalyayev vd., *ıy-* fiiliyle ilgili herhangi bir açıklama yapmayıp *ıy- tay-* ikilemesini gösterir ve ‘titremek₂, sallamak₂’ anlamını verir (1969: 218). Wilkens, *ëve taya* ikilemesine ‘titrek₂’ anlamını verir (2021: 266). Özertural ve Röhrborn ise Wilkens’in DKP'de vermiş olduğu bu anlamdan vazgeçilmesi gerektiğini ifade eder (2020: 66). AYS'de *ëv-/ëv-* ve *tay-* fiilleri sadece ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

ëve taya tavrana yakın kelip beggerü “telaşlı davranarak₂ hükümdara doğru yaklaşım” (AYS10.758-59/AYSKaya.16523-24 = 1)

[26] **ısur- sok-** ‘ısırmak₂, sokmak₂’ (Ölmez, 2017: 267)

Kaşgarlı, *ısur-* fiilini ائردى \approx *ııırdı* ‘ısırdı’ biçiminde fiilin ikinci ünlüsü düz-dar olacak şekilde gösterir (Atalay, 1941: 98; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 91). AYS'de fiilin ikinci ünlüsü yuvarlak-dar şeklindedir. Wilkens, *ısur-* fiilinin açıklaması için *ııırd-* ve *ııırd-* fiillerine gönderme yapar (2021: 291). AYS'de *sok-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *ııırd-* fiili, *sok-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

mëni ıııırdırdı sokardı “beni ısırdırdı” (AYSSÜ.401-02/AYSKaya.414-15 = 1)

[27] **ıııntür- yapşıntur-** ‘yapıştırmak₂’ (DTS 208; HWA 304)

Nadalyayev vd., *ıııntür-* eylemini *ıl-* fiilinden getirir (1969: 208) ve *yapşıntur-* fiilinin anlamı ve kökeniyle ilgili bir açıklama yapmayıp *ıııntür- yapşıntur-* şeklinde olan kullanımını gösterir (1969: 236). *Yapşıntur-* eylemi *yap-* fiilinden gelir. AYS'de hem *ıııntür-* hem de *yapşıntur-* fiili sadece ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

ëdğüke ayıgka ıııntürmetin yapşınturmatın “iyiye (ve) kötüye yapıştırmadan₂” (AYS4.2245-46/AYSKaya.79276-77 = 1)

[28] **istet- tilet-** ‘aratmak₂, soruşturmak₂, araştırtmak₂’ (Ölmez, 2017: 268; HWA 312)

Nadalyayev vd. (1969: 214), Clauson (1972: 243) ile Özertural ve Röhrborn (2020: 135), *istet-* eylemini *iste-* fiilinden yine Nadalyayev vd. (1969: 560) ile Clauson (1972: 494), *tilet-* eylemini *tile-* fiilinden getirir. Taranan eserlerde *istet-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *tilet-* fiili, *istet-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

ol êlig beg istetzün tiletzün “o hükümdar₂ aratsın₂” (AYS10.674/AYSKaya.16437 = 1)

[29] **iy- bas-** ‘boyunduruğu altına almak₂’ (DTS 205; Ölmez, 2017: 269; HWA 315)

Clauson, *iy-* fiilini *iy-* şeklinde kaydeder ve eylemin sadece *bas-* fiiliyle ikileme olarak kullanıldığını belirtir (1972: 266). AYS’de *bas-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *iy-* fiili, *bas-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

törttin sıyar yer oronug iymiş basmış “dört bir yandaki yerleri₂ boyunduruğu altına almış₂” (AYS10.72-73/AYSKaya.15822-23 = 1)

[30] **ked- tona-** ‘giymek₂, takmak₂’ (Ölmez, 2017: 270; HWA 352)

Tona- fiili *ton* kelimesinden gelir ve AYS’de *ked-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *tona-* fiili, *ked-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

arıg to[n kedzün] tonanzun “temiz giysi giysin₂” (AYS1.365-66/AYSKaya.1052 = 1)

[31] **kev- küçsiret-** ‘zayıflatmak₂’ (DTS 304; Ölmez, 2017: 271; HWA 359)

AYS’de *kev-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *küçsiret-* fiili, *kev-* fiiliyle ikileme yapısında görülür.

nizvanıg ok kever küçsiretür “ihtirası zayıflatır₂” (AYS3.163.10-11/AYSKaya.4830-31 = 1)

[32] **kez- yap-** ‘serserilik etmek₂’

DLT’de geçen *yap-* fiillerinden farklı anlama sahip olan *yap-* ‘aylaklık etmek, dolaşmak, daire çizerek dönmek’ eylemi, *kez-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve iki kez geçer. AYS’de *kez-* fiilinin tek başına olan kullanımları vardır.

keze yapa tegzınip “serserilik edip₂ dolaşarak” (AY1.1111/AYSKaya.1370 = 1)

keze yapa yorıp “serserilik edip₂” (AYS4.1176/AYSKaya.6886 = 1)

[33] **kértgün- edger-** ‘inanmak₂, saygı göstermek₂’ (Ölmez, 2017: 272; HWA 365)

Kaşgarlı, DLT’de *kértgün-* fiilini كرتگندی \approx *kirtküندی* ‘inandı’ şeklinde gösterir (Atalay, 1941: 627; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 523). Ercilasun ve Akkoyunlu, çalışmasında *kértgün-* fiilinin *kirtkün-* < *kirt(ü)+k-(ü)n-* < **kirtü+k-* < *kirtü* şeklinde oluştuğunu kabul etmesi dolayısıyla fiili /k/ ünsüzüyle okumuştur (2020: 523). Clauson, *kértgün-* fiilinin morfolojik olarak belirsiz olduğunu ve *kértü* kelimesiyle aynı kökten geldiğini ifade eder (1972: 739). Erdal da *kértgün-* fiilinin *kértü* kelimesiyle bağlantılı olduğunu ifade eder ve *kértgün-* fiilini -(X)n- eki almış fiiller arasında gösterir (1991: 605).

Kaşgarlı, DLT’de *edger-* fiilini اذكردي \approx *edgerdi* şeklinde gösterir. DLT’de yazımı aynı ama anlamı farklı iki *edger-* fiili vardır. Bunların anlamları sırasıyla şu şekildedir: 1.

umursamak (çoğunlukla olumsuzluk için kullanılır). 2. düzeltmek (Atalay, 1941: 120; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 107). Clauson, *edger-* fiilini *ed* kelimesinden getirir (1972: 52). Erdal, *edger-* fiiliyle *edik-* fiilinin kökeninin aynı olduğunu ancak *edger-* fiilinin -(A)r- ekinden türemediğini ifade ederek fiili +gAr- eki almış fiiller arasında gösterir (1991: 743). Röhrborn ise *edker-* fiilinin anlam olarak *edik-* fiiline bağlandığını ve ed+ker- şeklinde doğrudan türemediğini ed+(i)k-(e)r- şeklinde oluştuğunu belirtir (2010: 128). AYS'de *kértgün-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *edger-* fiili, *kértgün-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

bo nom erdini bar erip kértgünmeser edgermeser “bu öğretici mücevheri var olup inanmazsa₂” (AYS6.650-51/AYSKaya.11379-80 = 1)

[34] **kiriş- tutul-** ‘(içinde) olmak₂, bulunmak₂’ (HWA 383; Ölmez, 2022: 65)

Nadalyayev vd. (1969: 309) ile Clauson (1972: 747), *kiriş-* eylemini *kir-* fiilinden getirir. AYS'de *kiriş-* fiili, *tutul-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve üç kez geçer. Nadalyayev vd. (1969: 593) ile Clauson (1972: 456), *tutul-/tutul-* eylemini *tut-* fiilinden getirir. AYS'de *tutul-* fiilinin tek başına olan kullanımları vardır.

yétinç kirisemeklerin tutulmakların bilmek üze “yedincisi (içinde) olmalarını₂ bilmek üzerine” (AYS4.1689-90/AYSKaya.7408-09 = 3)

[35] **kizle- yaşur-** ‘gizlemek₂, saklamak₂’ (DTS 311; Ölmez, 2017: 273; HWA 387)

Clauson, *kizle-* fiilini *kiz* kelimesinden getirir (1972: 760). Nadalyayev vd. (1969: 247) ile Clauson (1972: 979), *yaşur-* eylemini *yaş-* fiilinden getirir. AYS'de *kizle-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *yaşur-* fiili, *kizle-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve iki kez geçer.

uzun üdlerde kizleser yaşursar “uzun zamanlarda gizlese₂” (AYS3.141.1/AYSKaya.4309 = 2)

[36] **kork- ürk-** ‘korkmak₂’ (Ölmez, 2017: 274; HWA 394)

AYS'de *kork-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *ürk-* fiili, *kork-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

sansarka korkdaçi ürkdeçi “samsāra’ya korkacak₂” (AYS4.2180-81/AYSKaya.7910-11 = 1)

[37] **kü- küzed-/küzet-/küzet-/küzet-** ‘korumak₂’ (DTS 322; Ölmez, 2017: 276; HWA 435)

Clauson, *kü-* fiilinin *küzet-* fiiliyle sürekli olarak ikileme şeklinde kullanıldığını belirtir (1972: 686). AYS'de *kü-* fiili, *küzet-/küzet-/küzet-/küzed-* fiiliyle 95 kez ikileme yapısında görülürken *küzed-/küzet-/küzet-/küzet-* fiilinin tek başına olan kullanımları vardır. Bozok, *kü- küzed-/küzet-/küzet-/küzet-* ikilemesi ile ilgili olarak *küzet- kü-* şeklinde istikaklı ikileme oluşturduğunu belirtir (2012: 83). Taranan eserlerde *küzet- kü-* şeklinde bir ikilemeye rastlanılmamıştır. Bozok’un tespiti 1994 yılı metin yayınına aittir. Araştırmacının 2021 yılına ait yayınında bu ifadeyi düzelttiği görülmektedir (Kaya, 2021: 112).

umug inag bolup kümek küzetmek kılı “umut₂ olup koruyup₂” (AYSSÜ.685-86/AYSKaya.655-656 = 1)

nomug küyü k]üzedü tutguka “öğretiyi koruyup₂ kollayana” (AYS1.239/AYSKaya.981 = 8)

éd[e]r[ü] y[ori]p küyü küzetü tutup “takip ederek gidip koruyup₂ kollayarak” (AYS2.1278/AYSKaya.3143 = 2)

üç erdinig küyü küzetü tutsar “üç mücevheri koruyup₂ kollasa” (AYS3.147.23-148.1/AYSKaya.4470-71 = 5)

arlanlar hanı küyü küzetü tutup “arlanlar hanının koruyup₂ kollayarak” (AYS4.2790-91/AYSKaya.8545-46 = 13)

bodis(a)t(a)vlarka küyü küzetü “bodhisattvalar (tarafından) korunarak₂” (AYS5.397-98/AYSKaya.9678-9679 = 7)

öñi öñi yadılıp küyü küzetü tegingey biz “ayrı ayrı yayılıp koruyacağımız” (AYS6.1284-85/AYSKaya.12026-27 = 24)

küyü küzetü tutup enç meñilig kıltaçı “koruyup₂ kollayarak huzuru₂ sağlayacak” (AYS7.199-200/AYSKaya.12273-74 = 8)

bo nom erdinig küyü küzetü tutmakıñıñ “bu öğreti mücevherini koruyup₂ kollamanın” (AYS8.1104-05/AYSKaya.14118-19 = 16)

bo etözüg küyü küzetü “bu bedeni koruyup₂” (AYS10.201-02/AYSKaya.15954-55 = 11)

[38] **küçen- küçlen-** ‘çabalamak₂, çalışmak₂’ (HWA 415)

Kaşgarlı, *küçen-* fiilini كُجِنْدِي ≈ *küçendi* şeklinde gösterir ve DLT’de yazımı aynı ama anlamı farklı iki *küçen-* fiili daha vardır. Bunların anlamları sırasıyla şu şekildedir: 1. güç azalmak, yük ağır gelmek. 2. gasp etmek (Atalay, 1941: 345; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 278). AYS’de *küçen-* fiilinin anlamı ‘çabalamak, gayret etmek’ şeklindedir ve *küçen- küçlen-* ‘çabalamak₂, çalışmak₂’ şeklinde ikileme yapısında görülür. Nadalyayev vd. (1969: 323) ile Clauson (1972: 698), *küçen-* eylemini *küçe-* fiilinden getirir. Clauson, *küçlen-* eylemini *küçle-* fiilinden getirir (1972: 697). Erdal ise *küçlen-* fiilinin gelişimini *küçlen-* < küç+len- < küç şeklinde gösterir ve fiilin küç+le- şeklindeki oluşumunun 14. yüzyıldan sonra ortaya çıktığını ifade eder (1991: 513). Hem *küçen-* hem de *küçlen-* fiilleri AYS’de sadece ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

tınl(i)glarka asıg tusu kılmanın küçenürler küçlenürler “canlılara fayda₂ sağlamaya çabalarlar₂” (AYS4.308-09/AYSKaya.6000-01 = 1)

[39] **oçundur- sakındur-** ‘uyandırmak₂, hatırlatmak₂, düşündürmek₂’ (Ölmez, 2017: 279; HWA 502)

Nadalyayev vd., *oçundur-* eylemini *oğun-* fiilinden getirir (1969: 362). AYS’de *oçundur-* fiili, *sakındur-* fiiliyle bir kez ikileme yapısında görülürken *sakındur-* fiilinin tek başına olan kullanımları vardır.

ol nomçınıñ köñülüñe kirip oğundurı sakınduru teginip unıtduru teginmegey “o öğretmenin gönlüne girip uyandırıp₂ unutturmayacağız” (AYS6.1288-90/AYSKaya.12031-33 = 1)

[40] ogat- sergür- ‘sakinleştirmek₂’ (HWA 505)

Wilkens, *ogat-* fiilinin açıklaması için *okat-* fiiline gönderme yapar (2021: 502). Nadalyayev vd. (1969: 496) ile Clauson (1972: 850), *sergür-* eylemini *ser-* fiilinden getirir. AYS’de *ogat-* fiili, *sergür-* fiiliyle bir kez ikileme yapısında görülürken *sergür-* fiilinin tek başına olan kullanımları vardır.

nom tözinte köñüllerin ogatıp sergürüp “öğreti temelinde gönülleri sakinleştirip” (AYS4.1996-97/AYSKaya.7721-22 = 1)

[41] op- siñirt- ‘yutulmak₂’ (Ölmez, 2017: 279; HWA 512)

Kaşgarlı, *op-* fiilini DLT’de اوڭدى \approx *opdi* ‘(su vb. şeyleri) içmek üzere dudağına dayadı’ şeklinde gösterir (Atalay, 1941: 95; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 89). Aynı zamanda DLT’de *op-* fiiline anlam olarak yakın olan ve اۇندى \approx *öpdı* ‘(çorba vb.) içti’ şeklinde geçen bir başka fiil daha vardır (Atalay, 1941: 92; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 85). Nadalyayev vd., *siñirt-* eylemini *siñ-* fiilinden getirir (1969: 501). AYS’de *op-* fiili, *siñirt-* fiiliyle bir kez ikileme yapısında görülürken *siñirt-* fiilinin tek başına olan kullanımları vardır.

rakşazka opa siñirtü “râkşasa (tarafından) yutulup” (AYS10.833/AYSKaya.16599 = 1)

[42] ota- emle- ‘tedavi etmek₂, iyileştirmek₂’ (DTS 373; Ölmez, 2017: 280; HWA 517)

Clauson, *ota-* fiilini *ot* kelimesinden getirir (1972: 42). Kaşgarlı, *ota-* fiilinin Oğuz lehçesinde ‘ilaçla tedavi etmek’ anlamına geldiğini belirtir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 458). Clauson (1972: 161) ile Röhrborn (2010: 141), *emle-* fiilini *em* kelimesinden getirir. Wilkens, *emle-* eylemi için *Mo. emle-* ve *emne-* fiillerine gönderme yapar (2021: 107). AYS’de *ota-* fiili, *emle-* fiiliyle bir kez ikileme yapısında görülürken *emle-* fiilinin tek başına olan kullanımları vardır.

tul(i)glarnıñ iglerin agrıgların otayın emleyin “canlıların hastalıklarını tedavi edin” (AYS9.493-94/AYSKaya.15212-13 = 1)

[43] oyırkan- yogurkan- ‘şaşırmak₂’ (DTS 608; Ölmez, 2017: 280; HWA 519)

Nadalyayev vd., *oyırkan-* fiilini *uyurkan-* şeklinde kaydeder ve fiilin anlamı ve kökeni hakkında bir açıklama yapmayıp *yogurkan-* fiiliyle olan kullanımını gösterir (1969: 608). Aynı şekilde *yogurkan-* fiilinin anlamı ve kökeniyle ilgili herhangi bir açıklama yapmayıp *uyurkan-* *yogurkan-* şeklinde olan kullanımını gösterir (1969: 270). AYS’de *yogurkan-* ve *oyırkan-* fiilleri sadece ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

anı körüp taķı artokrak oyırkandı yogurkandı “onu görüp de daha fazla şaşırdı” (AYS10.391-93/AYSKaya.16148-50 = 1)

[44] öglen- tıñlan- ‘kendine gelmek₂, ayılmak₂’ (DTS 380; Ölmez, 2017: 281; HWA 526)

Kaşgarlı, *öglen-* fiilini DLT’de اۆگندی \approx *öglendi* ‘dinlendi’ şeklinde göstererek şaşkınlıktan sonra bir şeyi anlayınca da aynı fiilin kullanıldığı belirtir ve fiilin aslının اۆگندی \approx *öglendi* şeklinde olduğunu ifade eder (Atalay, 1941: 134; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 117). DLT’de bir başka yerde de اۆگندی \approx *öglendi* ‘dinlendi’ fiili geçer ve Kaşgarlı, burada geçen fiil için de çocuk büyüdüğü zaman kullanıldığını belirtir

(Atalay, 1941: 151; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 131). Clauson, *öğlen-* fiilini *ög* kelimesinden getirir (1972: 107). Nadalyayev vd., *tnlan-* fiilinin anlamı ve kökeniyle ilgili bir açıklama yapmayıp *öğlen- tnlan-* şeklinde ikileme yapısında olan kullanımını gösterir (1969: 568). AYS'de *tnlan-* fiili, *öğlen-* fiiliyle bir kez ikileme yapısında görülürken *öğlen-* fiilinin tek başına olan kullanımları vardır.

ötrü tēmin azk(i)ya öglenü tnlanu “sonra hemen kısa bir süre için kendine gelip₂” (AYS10.815-16/AYSKaya.16581-82 = 1)

[45] ögsire- tnsıra- ‘bilincini kaybetmek₂, bayılmak₂’ (DTS 381; HWA 528)

Nadalyayev vd., *tnsıra-* fiilinin anlamı ve kökeniyle ilgili herhangi bir açıklama yapmayıp *ögsire- tnsıra-* şeklinde olan kullanımını gösterir (1969: 568). Clauson, *ögsire-* fiilini *ög* kelimesinden (1972: 118), *tnsıra-* fiilini ise *tn* kelimesinden getirir (1972: 526). AYS'de *ögsire-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *tnsıra-* fiili, *ögsire-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve üç kez geçer.

ögsirep tnsırap kamıldılar “bilincini kaybedip₂ yere düştüler” (AYS10.348/AYSKaya.16104 = 3)

[46] ökün- bilin- açın- yağın- ‘(günah) itiraf etmek₄, kabullenmek₄’ (HWA 529)

Dörtlemeyi oluşturan *ökün-*, *bilin-* ve *açın-* fiillerinin tek başına olan kullanımları varken *yağın-* fiili, *ökün-*, *bilin-* ve *açın-* fiilleri dörtleme yapısında görülür ve bir kez geçer.

ökünür m(e)n bilinür m(e)n açınur m(e)n yağınur m(e)n “(günahlarımı) itiraf ediyorum₄” (AYS3.137.23-138.1/AYSKaya.4239-40 = 1)

[47] ökün- kakın- bilin- ukun- ‘(günah, suç) kabul etmek₄, itiraf etmek₄’ (HWA 529)

Dörtlemeyi oluşturan *ökün-* ve *bilin-* fiillerinin tek başına olan kullanımları varken *kakın-* ve *ukun-* fiilleri dörtleme yapısında görülür ve iki kez geçer.

ökünü kakını bilinü ukunu kşanti ç(a)mkuy kılsarlar “(günahlarını) itiraf edip₄ tövbe etseler” (AYS3.140.11-12/AYSKaya.4296-97 = 2)

[48] öñet- bıñık- ‘iyileşmek₂, (hastalığı) atlatmak₂’ (HWA 534)

Clauson, *bıñık-* eyleminin **tıñık-* fiili için yanlış okunduğunu belirtir (1972: 350). Erdal da **tıñık-* fiilinin bilinmediğini ifade eder (1991: 493). Clauson, *öñet-* fiilini *öñ* kelimesinden getirir (1972: 179). AYS'de *bıñık-* fiili, *öñet-* fiiliyle bir kez ikileme yapısında görülürken *öñet-* fiilinin tek başına olan kullanımları vardır.

élindeki bodunun karasın emlep öñetdiler bıñıkdılar “ülkesindeki halkımı₂ tedavi edip iyileştiler₂” (AYS9.758-59/AYSKaya.15477-78 = 1)

[49] ör- yaşar- ‘büyüme₂, yeşerme₂’ (HWA 539)

AYS'de *ör-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *yaşar-* fiili, *ör-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

[antag edgülık töz yultız yok] kim örmegülık yaşarmaguluk “öylesine iyi kök₂ yok ki büyümemek₂ için” (AYS3.166.1/AYSKaya.4889 = 1)

[50] tal- yüg- ‘bayılmak₂’ (DTS 528; Ölmez, 2017: 288; HWA 666)

AYS’de hem *tal-* hem de *yüg-* fiilleri ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

talıp yügüp ançata kên “bayılıp₂ ondan sonra” (AYS10.363-64/AYSKaya.16119-20 = 1)

[51] tañız- evid- ‘(meme) şişmek₂, sütle dolu olmak₂’ (Ölmez, 2017: 288)

Kaşgarlı, DLT’de *tañız-* fiilini تَنْزَى ≈ *tañızdı* ‘ciğer (pişerken) şişti ve (adam) öfkesinden kabardı’ şeklinde gösterir (Atalay, 1941: 615; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 510). Wilkens, *ev(i)t-* eyleminin *éd-* veya *ééd-* fiili için yanlış bir yorumlama olduğunu ifade eder (2021: 267). Röhrborn ise AYS10.’da geçen *evid-* fiilini *evdi-* şeklinde değerlendirir (2010: 203). AYS’de *tañız-* fiili, *evid-* fiiliyle bir kez ikileme yapısında görülürken *evid-* fiilinin tek başına olan kullanımları vardır.

hatun emigi tañızıp évidip “kadının memesi şişip₂” (AYS10.640-41/AYSKaya.16402-03 = 1)

[52] tart- yır- ‘çekmek₂’ (Ölmez, 2017: 289; HWA 679)

AYS’de *tart-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *yır-* fiili, *tart-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

etimin yininim yıra yırta tartarlar yırarlar “etimi ve derimi koparıp₂ çekerler₂” (AYSSÜ.402-03/AYSKaya.415-16 = 1)

[53] tatsırsıra- tüşsire- ‘tatsız olmak₂’ (DTS 541; Ölmez, 2017: 289)

Clauson, *tatsırsıra-* fiilini *tatıg* kelimesinden getirir (1972: 455). *Tüşsire-* fiili ise *tüş* kelimesinden gelir. AYS’de *tatsırsıra-* ve *tüşsire-* fiilleri sadece ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

tatsırsırap tüşsirep “tatsız olup₂” (AYS8.1449/AYSKaya.14463 = 1)

[54] tepre- kabşa-/kamşa- ‘titremek₂, sarsılmak₂’ (DTS 546; Ölmez, 2017: 290; HWA 700)

Clauson, *kabşa-/kamşa-* fiilini *kamış* kelimesinden getirir (1972: 629). AYS’de *kabşa-/kamşa-* fiili, *tepre-* fiiliyle altı kez ikileme yapısında görülürken *tepre-* fiilinin tek başına olan kullanımları da vardır.

tılıg y(a)rplıg tepremez kamşamaz ermezler “sağlam₂ hareket edemez₂ değil₂” (AYS2.452-53/AYSKaya.2317-18 = 2)

yértinçü yer suv yomkı tepredi kamşadı “yeryüzü₂ bütünüyle titredi₂” (AYS3.183.17-18/AYSKaya.5305-06 = 2)

tepremez kamşamaz “titremez₂” (AYS4.2095-96/AYSKaya.7823-24 = 1)

bu ağır ulug yağız yer altı törlügin tepredi kamşadı “bu büyük₂ yer₂ altı kat ile titredi₂” (AYS10.286-87/AYSKaya.16041-42 = 1)

[55] tod-/toğ- kan- ‘doymak₂, memnun olmak₂’ (DTS 570; Ölmez, 2017: 292; HWA 724)

Kaşgarlı, DLT’de *tod-/toğ-* fiilini تَوَدْتِي \approx *tōdti* ‘doydu’ şeklinde gösterir (Atalay, 1941: 633; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 529). Aynı zamanda DLT’de تَوَدْتِي \approx *toydti* ‘doydu’ şeklinde de geçer. Ancak Kaşgarlı, fiilin aslının تَوَدْتِي \approx *toğti* biçiminde olduğunu belirtir (Atalay, 1941: 552; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 455). AYS’de *tod-* fiili, *kan-* fiiliyle iki kez ikileme yapısında görülürken *kan-* fiilinin tek başına olan kullanımları vardır.

nomlug noş tatıǵı üze toğgay kangay biz “öğretili tatlı içeceği₂ ile doyacağız₂” (AYS6.641-42/AYSKaya.11370-71 = 1)

aç barsıǵ toğup kanıp “aç kaplan doyup₂” (AYS10.613-14/AYSKaya.16375-76 = 1)

[56] toda- uçuzla- ‘küçümsemek₂, değersiz görmek₂’ (DTS 570; Ölmez, 2017: 295)

Ölmez, *toda- uçuzla-* ikilemesini *tuta- uçuzla-* şeklinde kaydeder (2017: 295). Nadalyayev vd., *toda-* fiilinin anlamı ve kökeniyle ilgili bir açıklama yapmayıp *toda- uçuzla-* şeklinde ikileme ve *utrun- toda- özne-* şeklinde üçleme yapısında olan kullanımlarını gösterir (1969: 570). Clauson, *toda-* eylemini *tota-* şeklinde kaydeder ve fiili *tot* kelimesinden (1972: 452), *uçuzla-* eylemini ise *uçuz* kelimesinden getirir (1972: 32). Wilkens, *toda-* fiilinin açıklaması için *tuta-* fiiline gönderme yapar (2021: 724). AYS’de *toda-* fiili, *uçuzla-* fiiliyle bir kez ikileme yapısında görülürken *uçuzla-* fiilinin tek başına olan kullanımları vardır.

söküp sarsıp toğap uçuzlap “küfredip₂, değersiz görüp₂” (AYS3.136.9-10/AYSKaya.4202-03 = 1)

[57] tötüş- karış- ‘kavga etmek₂, çatışmak₂’ (Ölmez, 2017: 293)

AYS’de *tötüş-* fiili, *karış-* fiiliyle bir kez ikileme yapısında görülürken *karış-* fiilinin tek başına olan kullanımları vardır.

tötüşmek karışmak ayıǵlaşmak yoña{r}ışmak ayıǵlaşmak “kavga etme₂, birbirini aşığılama₂” (AYS6.686-88/AYSKaya.11416-18 = 1)

[58] tug- b(e)lgüle- ‘doğmak₂, belirlemek₂, ortaya çıkmak₂’

Clauson, *b(e)lgüle-* fiilini *b(e)lgü* kelimesinden getirir (1972: 342). AYS’de *b(e)lgüle-* fiili, *tug-* fiiliyle iki kez ikileme yapısında görülürken *tug-* fiilinin tek başına olan kullanımları vardır.

nizvanılar birle tuǵarlar b(e)lgülerler “ihtiraslar ile ortaya çıkarlar₂” (AYS4.1122-23/AYSKaya.6831-32 = 2)

[59] turu- yavrı- sın- ‘zayıflamak₃, bir deri bir kemik kalmak₃’ (HWA 734)

Nadalyayev vd., *turu-* fiilinin anlamı ve kökeniyle ilgili herhangi bir açıklamaya yapmayıp *küçsire- yavru- turu-* şeklinde olan üçleme yapısındaki kullanımını gösterir (1969: 588). Wilkens, *turu-* eylemi için *toru-* fiiline (2021: 760) ve *toru-* eylemi için de Mo. *tura-* ve Om. *turu-* fiiline gönderme yapar (2021: 734). AYS’de *turu-* fiiliyle *yavrı-fiili*, *turu- yavrı- sın-* şeklinde üçleme yapısında bir kez görülürken *sın-* fiilinin tek başına olan kullanımları vardır.

açmak suvsamak üze sıkılıp tur(u)mış yavrımuş sınımış etözleri “acıkma (ve) susama ile sıkılıp zayıflamış₃ bedenleri” (AYS10.122-24/AYSKaya.15873-75 = 1)

[60] **tür- bük-** ‘yığmak₂, biriktirmek₂’ (DTS 598; Ölmez, 2017: 296; HWA 775)

AYS’de *bük-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *tür-* fiili, *bük-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

muni munçulayu türe büke kılmış “bunu böylece yığmış₂” (AYS3.137.3-4/AYSKaya.4219-20 = 1)

[61] **uç- kalı-** ‘uçmak₂’ (DTS 604; Ölmez, 2017: 296; HWA 782)

Kaşgarlı, *kalt-* fiilini DLT’de قَالِدِي ≈ *kalıdı* ‘zıpladı, taşkınlık yaptı’ şeklinde gösterir (Atalay, 1941: 564; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 464). Wilkens, *kalt-* eylemi için Mo. *qali-* fiiline gönderme yapar (2021: 321). AYS’de *uç-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *kalt-* fiili, *uç-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve üç kez geçer.

uçmak kalımak edremiğ küseyür erser “uçma₂ erdemini isterse” (AYS6.1058-59/AYSKaya.11795-96 = 1)

uçmak kalımak edrem küseyür erser “uçma₂ erdemi isterse” (AYS8.1085-86/AYSKaya.14099-100 = 2)

[62] **ulı- sıgta-/sığta-** ‘yakınmak₂, inlemek₂’ (DTS 609; Ölmez, 2017: 297; HWA 791)

Wilkens, *ulı-* eylemi için Mo. *uli-* fiiline gönderme yapar (2021: 791). AYS’de hem *ulı-* hem de *sığta-/sığta-* fiilleri sadece ikileme yapısında görülür ve dört kez geçer.

ulug ünin ulıdılar sıgtağılar “büyük (bir) ses ile yakındılar₂” (AYS10.350-51/AYSKaya.16106-07 = 4)

[63] **ursuk- bértin-** ‘vurulmak₂, yaralanmak₂’ (HWA 803)

Nadalyayev vd. (1969: 615) ile Clauson (1972: 238), *ursuk-* eylemini *ur-* fiilinden getirir. AYS’de *ursuk-* fiili, *bértin-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer. Nadalyayev vd. (1969: 96) ile Clauson (1972: 359), *bértin-* eylemini *bért-* fiilinden getirir. Wilkens ise *bértin-* eylemi için Mo. *bértê-* fiiline gönderme yapar (2021: 160). AYS’de *ursuk-* fiilinin tek başına olan kullanımları vardır.

busuşlug okın ursukup bértinip “keder oku ile vurulup₂” (AYS10.646-47/AYSKaya.16408-10 = 1)

[64] **uyat- ayman-** ‘utanmak₂, korkmak₂’ (DTS 607; Ölmez, 2017: 298; HWA 810)

Kaşgarlı, DLT’de *uyat-* fiilini أُيَاتِي ≈ *uyatti* ‘utandı’ şeklinde gösterir ve fiilin aslının أُيَاتِي ≈ *uyadı* biçiminde olduğunu belirtir (Atalay, 1941: 115; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 104). Nadalyayev vd., *ayman-* fiilinin anlamı ve kökeniyle ilgili herhangi bir açıklama yapmaz. Ancak *kork- ayman-* ve *uyat- ayman-* şeklinde ikileme yapısındaki kullanımlarını gösterir (1969: 30). AYS’de *uyat-* ve *ayman-* fiilleri sadece ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

öz kılmış kılınçlarıña ertiniü uyatsar aymansar “kendi yaptığı eylemlerine çok utansa₂” (AYS3.141.4-5/AYSKaya.4312-13 = 1)

[65] üklit- kējürt- ‘çoğaltmak₂, genişletmek₂’ (DTS 624; HWA 821)

Nadalyayev vd. (1969: 624) ile Clauson (1972: 107), *üklit-* eylemini *ükli-* fiilinden getirir. Kaşgarlı, DLT’de *kējürt-* fiilini /r/ sesi düşmüş bir biçimde كَنْكُتِي ≈ *kenjütti* ‘genişletti’ şeklinde ve fiilin çekimlerini ise كَنْكُور ≈ *kenjütür* ve كَيْنَكْتَمَاك ≈ *kenjütmek* şeklinde gösterir (Atalay, 1941: 428; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 334). Buna göre fiilin *kenjüt-* ve *kenjüt-* şeklindeki yazım farklılığı fiildeki kapalı e’nin varlığını gösterir. Clauson, *kējürt-* eylemini *kējür-* fiilinden getirir (1972: 733). AYS’de *üklit-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *kējürt-* fiili, *üklit-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

yagız yèr tatıgın ükkitü kējürtü “toprak₂ tadını çoğaltarak₂” (AYS8.698-99/AYSKaya.13712-13 = 1)

[66] üklittür- aştur- ‘büyütmek₂’ (HWA 821; Ölmez, 2022: 87)

Nadalyayev vd., *üklittür-* eylemini *ükli-* fiilinden getirir (1969: 624). AYS’de *üklittür-* fiili, *aştur-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer. Nadalyayev vd. (1969: 61), Clauson (1972: 244) ve Röhrborn (2010: 91), *aştur-* eylemini *as-* fiilinden getirir. AYS’de *aştur-* fiilinin tek başına olan kullanımları vardır.

tarımış edgü yultızların üklittürüp aşturup “yetişmiş iyi kökleri büyüttürüp₂” (AYS2.1206-07/AYSKaya.3071-72 = 1)

[67] ürk- belişle- ‘ürkmek₂, korkmak₂’ (DTS 626; Ölmez, 2017: 300; HWA 827)

Clauson, *belişle-* fiilini *beliş* kelimesinden getirir (1972: 344). Wilkens, *belişle-* eylemi için Mo. *bilingde-* fiiline gönderme yapar (2021: 159). AYS’de *belişle-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *ürk-* fiili, *belişle-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve üç kez geçer.

ürküp belişlep tıdıg ada kılıp “ürküp₂ engel₂ olup” (AYS10.251/AYSKaya.16005 = 3)

[68] ürkit- korkıt- ‘ürkütme₂, korkutma₂’ (HWA 827)

Clauson, *ürkit-* eylemini *ürk-* fiilinden getirir (1972: 226). Kaşgarlı, DLT’de *ürkit-* fiilinin ikinci ünlüsünü اُرْكُتِي ≈ *ürküttü* ‘ürküttü’ şeklinde yuvarlak-dar ünlülü biçimde gösterir. AYS’de *ürkit-* fiilinin ikinci ünlüsü daima düz-dar şeklinde olup *korkıt-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer. Kaşgarlı, *korkıt-* fiilini DLT’de كُرْقُتِي ≈ *korqıttı* ‘korkuttu’ şeklinde gösterir (Atalay, 1941: 433; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 339). Ancak DLT’de bir başka yerde fiilin ikinci ünlüsünün كُرْقُتِي ≈ *korqıttı* biçiminde yuvarlak-dar olduğu da görülmektedir (Atalay, 1941: 445; Ercilasun ve Akkoyunlu, 347). AYS’de fiilin ikinci ünlüsü daima düz-dardır. Nadalyayev vd. (1969: 459) ile Clauson (1972: 655), *korkıt-* eylemini *kork-* fiilinden getirir ve *korkıt-* fiilinin AYS’de tek başına olan kullanımları vardır.

ürkitmemek korkıtmamak solamamak beklememek açurmamak suvsatmamak “korkutmamak₂, zincirlememek₂, aç susuz bırakmamak” (AYS4.482-83/AYSKaya.6177-78 = 1)

[69] yarat- öğret- boşgur- biltür- ‘öğretmek₄’ (HWA 868)

Clauson, *öğret-* eylemini **ögre-* fiilinden getirir (1972: 114). AYS’de *öğret-* fiili, *yarat-öğret- boşgur- biltür-* ‘öğretmek₄’ şeklinde bir kez dörtleme yapısında görülürken dörtlemeyi oluşturan diğer üç fiilin tek başına olan kullanımları vardır.

yaratmak öğretmek boşgurmak biltürmek erür “öğretmektir₄” (AYS4.2348-49/AYSKaya.8081-82 = 1)

[70] yarıl- büksil- ‘(yürek) sızlamak₂, kırmak₂’ (DTS 241; Ölmez, 2017: 302; HWA 868)

Nadalyayev vd. (1969: 241) ile Clauson (1972: 967), *yarıl-* eylemini *yar-* fiilinden getirir. Kaşgarlı, *büksil-* fiilini DLT’de بۇكسلىدۇ \approx *büksüldü* ‘çatladi, yarıldı’ şeklinde fiilin ikinci ünlüsünü yuvarlak-dar ünlülü biçimde gösterir (Atalay, 1941: 381; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 299). AYS’de fiilin ikinci ünlüsü daima düz-dar şeklindedir. Clauson, bu fiilin /s/ ünsüzüyle yazıldığını ancak biçimbilimsel olarak mümkün olmadığını belirterek fiilin *bükşül-* şeklinde olduğunu ifade eder (1972: 329). Nadalyayev vd. ise *büksül-* şeklinde kaydeder ancak fiilin açıklaması için *böksül-* fiiline gönderme yapar (1969: 132). Aynı zamanda *böksil-* biçimine de yer verilir ve *yarıl-* fiiliyle olan kullanımı gösterilir (1969: 117). AYS’de *yarıl-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *büksil-* fiili, *yarıl-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

bo yürekim yarılıp büksilip “bu yüreğim sızlayıp₂” (AYS10.512/AYSKaya.16271 = 1)

[71] yaşur- batur- ‘gizlemek₂, saklamak₂’ (DTS 247; Ölmez, 2017: 303, HWA 876)

Nadalyayev ve diğerleri (1969: 89-247) ile Clauson (1972: 308-979), *batur-* fiilini *bat-* fiilinden, *yaşur-* fiilini ise *yaş-* fiilinden getirir. AYS’de *yaşur* ve *batur-* fiilleri ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

ayıg kılınçların yaşurmatın baturmatın “kötü eylemlerini gizlemeden₂” (AYS3.149.6-7/AYSKaya.4500-01 = 1)

[72] yaşur- batur- ört- kızle- ‘gizlemek₄, saklamak₄’ (HWA 876)

AYS’de *ört-* ve *kızle-* fiillerinin tek başına olan kullanımları varken *yaşur-* ve *batur-* fiilleri, *yaşur- batur-* şeklinde bir kez ikileme ve *yaşur- batur- ört- kızle-* şeklinde bir kez dörtleme yapısında görülür.

yaşurmaz m(e)n baturmaz m(e)n örtmez m(e)n kızlemez m(e)n “gizlemem₄” (AYS3.138.1-2/AYSKaya.4240-41 = 1)

[73] yavır- sın- ‘zayıf olmak₂, güçten dümüştür olmak₂’ (Ölmez, 2017: 303; HWA 878)

Kaşgarlı, *yavır-* fiilini DLT’de يَڤریدی \approx *yavırdı* ‘(insanın) durumu kötüleşti, fakirlik veya hastalıktan dolayı zayıfladı’ şeklinde gösterir (Atalay, 1941: 577; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 474). AYS’de *sın-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *yavır-* fiili, *sın-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

yavırımı sınımı etözleri alaşurup “güçten düşmüş olan₂ bedenleri güçsüzleşip” (AYS10.123-24/AYSKaya.15874-75 = 1)

[74] yayıl- yaykal- ‘titremek₂, sarsılmak₂’ (DTS 226; Ölmez, 2017: 303; HWA 879)

Nadalyayev vd. (1969: 226) ile Clauson (1972: 982), *yayıl-* eylemini *yay-* fiilinden getirir. AYS'de *yayıl-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *yaykal-* fiili, *yayıl-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

yokaru kuğı yayıldı yaykaldı “yukaru aşığı sarsıldı₂” (AYS10.289-90/AYSKaya.16044-45 = 1)

[75] **yıgla- sıgta-** ‘ağlamak₂, inlemek₂’ (Ölmez, 2017: 267; HWA 288)

Kaşgarlı, *yıgla-* fiilii DLT’de اغلادی \approx *ıgladı* ‘ağladı’ şeklinde gösterir ve یغلادی \approx *yıgladı* şeklinin de olduğunu ifade eder (Atalay, 1941: 146-579; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 127-476). Özertural ve Röhrborn, *ıgla-* eylemi için *yıgla-* fiiline gönderme yapar (2020: 87). Nadalyayev vd. de *ıgla-* fiilinin *agıla-*, *agla-*, *yıgla-* biçimlerini gösterir (1969: 218). Erdal, söz başında /y-/ olan ve olmayan şekillerin hem Eski Uygur Türkçesinde hem de Karahanlı Türkçesinde bulunduğunu belirtir (1991: 451). Clauson, (*y*)*ıgla-* fiilini **ıg* kelimesinden getirir (1972: 85). AYS’de *yıgla-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *sıgta-* fiili, *yıgla-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve iki kez geçer.

yıglayu sıgtayu buşanu ünleri idi sönmedin “ağlayıp₂ (ve) üzülerek sesleri hiç kesilmeden” (AYS10.742-43/AYSKaya.16507-08 = 2)

[76] **yır- yırt-** ‘çekmek₂, koparmak₂, parçalamak₂’ (HWA 900)

AYS’de *yır-* ve *yırt-* fiilleri sadece ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

etimin yinimin yıra yırtta tartarlar yırarlar “etimi ve derimi koparıp₂ çekerler₂” (AYSSÜ.402-03/AYSKaya.415-16 = 1)

[77] **yoña{r}ş- ayıglaş-** ‘birbirini aşıđılamak₂, küfür etmek₂’

Röhrborn, *ayıglaş-* eylemini *ayıgla-* fiilinden getirir (2010: 116). Wilkens, *yoñaş-* eyleminin *yoñaş-* fiili için bir okuma hatası olduğunu belirtir (2021: 913). AYS’de *ayıglaş-* ve *yoña{r}ş-* fiilleri sadece ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

tötüşmek karışmak yoña{r}şmak ayıglaşmak “kavga etme₂, birbirini aşıđılama₂” (AYS6.686-87/AYSKaya.11416-17 = 1)

[78] **yinçül- üstel-** ‘artmak₂’ (HWA 904; Ölmez, 2022: 92)

Nadalyayev vd. (1969: 628) ile Clauson (1972: 44), *üstel-* eylemini *üste-* fiilinden getirir. AYS’de *üstel-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *yinçül-* fiili, *üstel-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

bo bilge bilig yinçülü üstelü “bu bilgi artıp₂” (AYS4.748-49/AYSKaya.6449-50 = 1)

[79] **yirü- arta-** ‘çürümek₂, bozulmak₂’ (DTS 263; Ölmez, 2017: 306; HWA 905)

Kaşgarlı, *yirü-* fiilini DLT’de اریدی \approx *iridi* ‘çürüdü’ şeklinde gösterir (Atalay, 1941: 55; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: 458). Clauson, *yirü-* fiilinin açıklaması için *iri-/irü-* fiiline gönderme yapar ve /y-/ protezinin Eski Uygur Türkçesinde olduğunu belirtir (1972: 957). AYS’de *arta-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *yirü-* fiili, *arta-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve iki kez geçer.

olar barça yirümedin artamadın “onların hepsi çürümeden₂”
(AYS8.727/AYSKaya.13741 = 1)

yirüdi artadı “çürüdü₂” (AYS10.172/AYSKaya.15924 = 1)

[80] yit- yokağ- ‘kaybolmak₂, yok olmak₂’ (DTS 263; Ölmez, 2017: 306; HWA 906)

Clauson, yokağ- fiilini yok kelimesinden getirir (1972: 900). AYS’de *yokağ-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *yit-* fiili, *yokağ-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

yitmiş yokağmış bolgay mu tēp “kaybolmuş₂ olacak mı diye”
(AYS10.673/AYSKaya.16436 = 1)

[81] yör- seş- ‘çözmek₂’ (HWA 916)

AYS’de *seş-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *yör-* fiili, *seş-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

b(e)k bagın yörgeli seşgeli umatın ötrü “sağlam bağını çözemediklerinden₂ dolayı”
(AYS5.767/AYSKaya.10048 = 1)

[82] yörül- şeşil- ‘çözülmek₂’ (DTS 276; HWA 917)

Clauson, *yörül-* eylemini *yör-* fiilinden getirir (1972: 967). AYS’de *yörül-* fiili, *şeşil-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer. Nadalyayev vd., *şeşil-* eylemini *şeş-* fiilinden getirir (1969: 522). Clauson ise *şeşil-* fiilinin açıklaması için *şeşil-* fiiline gönderme yapar (1972: 868) ve eylemi, *seş-* fiilinden getirir (1972: 857). AYS’de *şeşil-* fiilinin tek başına olan kullanımları vardır.

bag çug yok kim yörlümeğülük şeşilmeğülük “bağ₂ yok ki çözülmeyecek₂”
(AYS3.165.20-21/AYSKaya.4886-87 = 1)

[83] yun- arıtın-/arıtın- ‘yıkamak₂, temizlenmek₂’ (DTS 280; Ölmez, 2017: 307; HWA 921)

Clauson (1972: 213) ve Röhrborn (2010: 74), *arıtın-/arıtın-* eylemini *arıt-* fiilinden getirir. Nadalyayev vd. ise fiil hakkında herhangi bir açıklama yapmayıp *yun-* fiiline gönderme yaparak bu fiille olan kullanımını gösterir (1969: 53). Erdal da *yun-* fiiliyle kullanıldığını ifade eder (1991: 589). AYS’de *yun-* fiilinin tek başına olan kullanımları varken *arıtın-/arıtın-* fiili, *yun-* fiiliyle ikileme yapısında görülür ve altı kez geçer.

[ol] tnl(i)glar y[unzunlar] [arı]tunzun[ar] “o canlılar yıkansınlar₂” (AYS1.363-364/AYSKaya.1051 = 1)

suv üze yu<n>maktın arıtınmaktın ötrü “su ile temizlendikten₂ sonra” (AYS3.145.22-23/AYSKaya.4422-23 = 1)

suvka kirip arıtı yunup arıtınıp “suya girip tamamıyla yıkanıp₂” (AYS5.404-405/AYSKaya.9685-86 = 1)

yunzun arıtınzun “yıkansın₂” (AYS7.469/AYSKaya.12543 = 1)

k(e)ntü özi suvka kirip yunup arıtınıp “kendisi₂ suya girip yıkanıp₂” (AYS8.846-47/AYSKaya.13860-61 = 1)

yunup arıtınip “yıkanıp₂” (AYS9.138/AYSKaya. 14864 = 1)

[84] **yuntur- suguntur-** ‘banyo yaptırmak₂, temizletmek₂’ (Ölmez, 2017: 307; HWA 921)

Yuntur- eylemi *yu-* fiilinden ve *suguntur-* eylemi ise *sugun-* fiilinden gelir. Bozok, Türk dilinde ‘yıkanmak’ anlamına gelen ilk kelimenin Eski Uygur Türkçesinde *sukun-* şeklinde görüldüğünü ifade eder ve fiilin kökünü *suk-* fiilinden getirir (2021: 78). Fiil, Wilkens’te *sugundur-* şeklindedir (2021: 627). AYS’de *yuntur-* ve *suguntur-* fiilleri sadece ikileme yapısında görülür ve bir kez geçer.

yunturup sugunturup “temizletip₂” (AYSSÜ.596/AYSKaya.564 = 1)

2. Sonuç

Altun Yaruk Sudur metninde fiillerle oluşturulmuş ikilemeler içinde sadece ikileme yapısında bulunan 84 ikileme tespit edilmiştir. Buna göre;

- AYS’de aşağıda alfabetik olarak sıralanan 92 fiilin sadece ikileme yapısında görüldüğü tespit edilmiştir. Bu fiiller AYS metninde tek başına kullanılmamaktadır. Bunlar şu şekildedir:

açur- ‘acıktırmak, aç bırakmak’, *adin-* ‘(mutluluktan) şaşırarak’, *agırlat-* ‘ağırlatmak, saygı göstermek’, *alkındur-* ‘(günahlarını) yok ettirmek’, *alpal-* ‘savaşta yetenekli olmak, cesur olmak’, *amraş-* ‘birbirini sevmek’, *ar-* ‘aldatmak, kandırmak’, *arıtın-/arıtın-* ‘temizlenmek, yıkanmak’, *ayaş-* ‘birbirine saygı göstermek, değer vermek, saymak’, *ayat-* ‘saydırtmak, saygı göstermek, hürmet ettirmek’, *ayglaş-* ‘birbirini aşağılamak, küfretmek’, *ayman-* ‘korkmak, utanmak’, *b(e)küf-* ‘sağlamlaştırmak’, *b(e)lgüle-* ‘açıklamak, görünmek, ortaya çıkmak’, *batır-* ‘batırmak’, *beklel-* ‘bağlanmak, tutuklu olmak’, *binik-* ‘iyileşmek’, *bog-* ‘kaybolmak, görünmez olmak’, *bukagula-* ‘hapsetmek, zincirlemek’, *burçintur-* ‘acı çekirtmek’, *busurkan-* ‘endişelenmek, üzüntü çekmek’, *büksil-* ‘yırılmak, (kalp) kırılmak’, *çilte-* ‘saygı göstermek’, *edger-* ‘saygı göstermek, saymak, dikkat etmek’, *elen-* ‘hükmetmek, yönetmek’, *emlet-* ‘tedavi ettirmek, iyileştirmek’, *erintür-* ‘kızdırmak, üzmek’, *erkeçlen-* ‘dalgalanmak, sallanmak’, *év-/év-* ‘acele etmek, koşmak’, *ezükle-* ‘yalan söylemek’, *isur-* ‘ısırmak’, *ilintür-* ‘yapıştırmak’, *işet-* ‘aratmak, soruşturmak’, *iy-* ‘(birini/bir şeyi) bastırmak, boyun eğdirmek’, *kakın-* ‘itiraf etmek, tövbe etmek, pişman olmak, günah çıkarmak’, *kalı-* ‘uçmak’, *keşürt-* ‘genişletmek’, *kırıl-* ‘kırılmak, ölmek’, *kiriş-* ‘birlikte girmek, (birbirine) girmek, (içinde) olmak, bulunmak, girişmek’, *kü-* ‘korumak’, *küçen-* ‘çabalamak’, *küçlen-* ‘güçlenmek’, *küçsiret-* ‘zayıflatmak, güçten düşürmek’, *oçundur-* ‘uyandırmak, ayıltmak, dalgınlıktan kurtarmak’, *ogat-* ‘sakinleştirmek’, *op-* ‘yutmak, yutulmak’, *ota-* ‘tedavi etmek, iyileştirmek’, *oyırkan-* ‘şaşırmak’, *öğret-* ‘öğretmek’, *sıgta-* ‘inlemek, sızlamak, ağlamak’, *suguntur-* ‘yıkıtmak, banyo yaptırmak’, *suvsat-* ‘susatmak, susuz bırakmak’, *tal-* ‘bayılmak’, *tañız-* ‘şişmek, süt vermek’, *tatıgsıra-* ‘tatsız olmak’, *tay-* ‘düşmek, kaymak’, *tepre-* ‘titremek, sarsılmak’, *tınlan-* ‘kendine gelmek, ayılmak’, *tınsıra-* ‘bayılmak, nefesi kesilmek’, *tod-/tođ-* ‘doymak, tok olmak’, *toda-* ‘sövmek, alçaltmak, aşağılatmak, eleştirmek, kınamak’, *tona-* ‘giymek’, *tonjarıl-/tonjarıl-/tonjar(ı)l-* ‘etrafında dönülmek’, *tötüş-* ‘kavga etmek, tartışmak’, *turu-* ‘zayıflamak’, *tür-* ‘yığmak’, *tüşsire-* ‘verimsiz olmak, meyvesiz olmak’, *ukun-* ‘(günah) kabul etmek’, *ulı-* ‘ulumak, inlemek, yakınmak’, *ursuk-* ‘vurulmak, yaralanmak’, *uyat-* ‘utanmak’, *üklittür-* ‘büyüttürmek,

geliştirmek', *ürk-* 'ürkmek, korkmak', *ürkit-* 'ürkütme, korkutmak', *yağın-* 'söylemek, itiraf etmek', *yap-* 'aylaklık etmek, dolaşmak', *yapşuntur-* 'yapıştırmak', *yaşar-* 'yeşermek, yeşillenmek, tazelenmek, yaşur- 'gizlemek, saklamak', *yavrı-* 'zayıf olmak, güçsüz olmak, zayıflamak', *yaykal-* 'titremek, sallanmak', *yır-* 'çekmek, koparmak, parçalamak, sürüklemek', *yırt-* 'yırtmak, parçalamak', *yiñçül-* 'artmak', *yirü-* 'çürümek, bozulmak', *yit-* 'kaybolmak, ölmek, yok olmak', *yogurkan-* 'şaşmak', *yoña{r}ş-* 'birbirini aşığalamak', *yov-* 'aldatmak, hile yapmak, yanıltmak', *yör-* 'çözmek', *yörül-* 'çözmek', *yuntur-* 'arıtmak, temizlemek', *yüg-* 'bayılmak'.

- Yukarıdaki açıklamayla bağlantılı olarak AYS'de aşağıda sıralanan 59 ikilemeden ikilemeyi oluşturan iki fiilden sadece birinin ikileme yapısında görüldüğü tespit edilmiştir. Bunlar şu şekildedir:

adın- mujad-/muñat- 'şaşırmak₂', *agtarıl-/agtar(i)l- toñtarıl-/toñtarıl-/toñtar(i)l-* 'döndürmek₂, çevirmek₂', *alpal- kedlen-* 'savaşta yetenekli olmak₂, cesur olmak₂', *ar-ezükle-* 'aldatmak₂, yalan söylemek₂', *arıt- alkındur-* '(günahları) temizletmek₂, yok ettirmek₂', *aya- çilte-* 'saygı göstermek₂', *ba- beklel-* 'bağlanmak₂', *bas- küçsiret-* 'bastırıp veya zayıflatıp üstesinden gelmek₂', *bekle- bukağula-* 'tutuklamak₂, hapsedmek₂', *b(e)küñ- ornañ-* 'sağlamlaştırmak₂, yerleştirmek₂', *bilin- ukun-* '(günah) kabul etmek₂, itiraf etmek₂', *bog- amrıl-* 'yok etmek₂', *busurkan- buşrul-* 'sıkıntı basmak₂, sıkıntılanmak₂', *emlet- öñetdür-* 'iyileştirmek₂, tedavi ettirmek₂', *ert- kırıl-* 'ölmek₂', *élen- başla-* 'yönetmek₂, egemen olmak₂', *élen- erksin-* 'yönetmek₂, egemen olmak₂, hüküm sürmek₂', *ısur- sok-* 'ısırmak₂, sokmak₂', *ıstet- tilet-* 'aratmak₂, soruşturmak₂, araştırmak₂', *iy- bas-* 'boyunduruğu altına almak₂', *ked- tona-* 'giymek₂, takmak₂', *kev- küçsiret-* 'zayıflatmak₂', *kez- yap-* 'serserilik etmek₂', *kértgün- edger-* 'inanmak₂, saygı göstermek₂', *kiriş- tutul-* '(içinde) olmak₂, bulunmak₂', *kizle- yaşur-* 'gizlemek₂, saklamak₂', *kork- ürk-* 'korkmak₂', *kü- küzed-/küzet-/küzet-/küzeñ-* 'korumak₂', *oçundur- sakındur-* 'uyandırmak₂, hatırlatmak₂, düşündürmek₂', *ogat- sergür-* 'sakinleştirmek₂', *op- siñirt-* 'yutulmak₂', *ota- emle-* 'tedavi etmek₂, iyileştirmek₂', *öğlen- tınlan-* 'kendine gelmek₂, ayılmak₂', *ögsire- tınsıra-* 'bilincini kaybetmek₂, bayılmak₂', *öñet- bınık-* 'iyileşmek₂, (hastalığı) atlatmak₂', *ör- yaşar-* 'büyümek₂, yeşermek₂', *tañız- evid-* '(meme) şişmek₂, sütle dolu olmak₂', *tart- yır-* 'çekmek₂', *tepre- kabşa-/kamşa-* 'titremek₂, sarsılmak₂', *tod-/tođ- kan-* 'doymak₂, memnun olmak₂', *toda- uçuzla-* 'küçümsemek₂, değersiz görmek₂', *tötüş- kariş-* 'kavga etmek₂, çatışmak₂', *tuğ- b(e)lgüle-* 'doğmak₂, belirlemek₂, ortaya çıkmak₂', *tür- bük-* 'yığmak₂, biriktirmek₂', *uç- kalı-* 'uçmak₂', *ursuk- bértin-* 'vurulmak₂, yaralanmak₂', *üklit- kénjürt-* 'çoğaltmak₂, genişletmek₂', *üklittür- aştur-* 'büyütmek₂', *ürk- belinle-* 'ürkmek₂, korkmak₂', *ürkit- korkıt-* 'ürkütme, korkutmak₂', *yarıl- büksil-* '(yürek) sızlamak₂, kırmak₂', *yayıl- yaykal-* 'titremek₂, sarsılmak₂', *yıgla- sıgta-* 'ağlamak₂, inlemek₂', *yiñçül- üştel-* 'artmak₂', *yirü- arta-* 'çürümek₂, bozulmak₂', *yit- yokağ-* 'kaybolmak₂, yok olmak₂', *yör- seş-* 'çözmek₂', *yörül- şeşil-* 'çözülme₂', *yun- arıtın-/arıñın-* 'yıkamak₂, temizlenmek₂'.

- AYS'de aşağıda sıralanan 20 ikilemeden ikilemeyi oluşturan iki fiilin de sadece ikileme yapısında görüldüğü tespit edilmiştir. Bu fiiller yine AYS metninde tek başına kullanılmamaktadır. Bunlar şu şekildedir:

açur- suvsat- 'aç susuz bırakmak₂', *ar- yov-* 'aldatmak₂, kandırmak₂', *ayaş- amraş-* '(karşılıklı) saygı ve sevgi duymak₂, göstermek₂', *ayat- ağırlat-* 'saygı göstermek₂', *bal- beklel-* 'bağlı olmak₂, bağlanmak₂', *erkeçlen- yaykal-* 'dalgalanmak₂', *erintür- burçintur-* 'incitmek₂, acı vermek₂, kızdırmak₂', *év-/év- tay-* 'acele etmek₂, telaşlı davranmak₂', *ilintiür-*

yapşintur- ‘yapıştırmak₂’, *küçen- küçlen-* ‘çabalamak₂, çalışmak₂’, *oyırkan- yogurkan-* ‘şaşırmak₂’, *tal- yüg-* ‘bayılmak₂’, *tatıgsıra- tüssire-* ‘tatsız olmak₂’, *ulı- sıgta/sıgta-* ‘yakınmak₂, inlemek₂’, *uyat- ayman-* ‘utanmak₂, korkmak₂’, *yaşur- batur-* ‘gizlemek₂, saklamak₂’, *yavri- sin-* ‘zayıf olmak₂, güçten düşmek₂’, *yır- yirt-* ‘çekmek₂, koparmak₂, parçalamak₂’, *yoña{r}ş- ayıglaş-* ‘birbirini aşağılamak₂, küfür etmek₂’, *yuntur- suguntur-* ‘banyo yaptırmak₂, temizletmek₂’.

- AYS’de bir örnekte üçlemeyi oluşturan üç fiilden ikisinin üçleme yapısında görüldüğü tespit edilmiştir.

туру- yavri- sin- ‘zayıflamak₃, bir deri bir kemik kalmak₃’.

- AYS’de iki örnekte dörtlemeyi oluşturan dört fiilden sadece birinin dörtleme yapısında görüldüğü tespit edilmiştir. Bunlar şu şekildedir:

ökün- bilin- açın- yağın- ‘(günah) itiraf etmek₄, kabullenmek₄’, *yarat- ögret- boşgur- biltür-* ‘öğretmek₄’.

- AYS’de iki örnekte dörtlemeyi oluşturan dört fiilden ikisinin dörtleme yapısında görüldüğü tespit edilmiştir. Bunlar şu şekildedir:

ökün- kakın- bilin- ukun- ‘(günah) kabul etmek₄, itiraf etmek₄’, *yaşur- batur- ört- kızle-* ‘gizlemek₄, saklamak₄’.

Sonuç olarak Eski Uygur Türkçesinde ikilemeler oldukça önemlidir ve bu konuda pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada bazı fiillerin AYS metninde sadece ikileme yapısında görüldüğü tespit edilmiştir. Konuyla ilgili başka metinlere ve dönemlere de bakılabilir.

Kısaltmalar ve İşaretler

AYS	Altun Yaruq Sudur	Om.	Orta Moğolca
Çin.	Çince	Soğd.	Soğdca
DKP	Dasakarmapathāvadāna	vd.	ve diğerleri
DLT	Dîvānu Lugātî’t-Türk	<	gelişim yönü
DTS	Drevnetyrurkskiy Slovar	=	sıklık
EDPT	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish	≈	Transkripsiyonlu gösterim
HWA	Handwörterbuch des Altugurischen	...2	ikili söyleyiş
Mo.	Moğolca	...3	üçlü söyleyiş
		...4	dörtlü söyleyiş

Taranan Metinlerin Kısaltmaları ve Kaynakçası

AYSSÜ	ZIEME, Peter (1996). <i>Altun Yaruq Sudur Vorworte und das erste Buch</i> . Berliner Turfantexte XVIII. Brepols.
AYS1	ZIEME, Peter (1996). <i>Altun Yaruq Sudur Vorworte und das erste Buch</i> . Berliner Turfantexte XVIII. Brepols.
AYS2	WILKENS, Jens (2001). <i>Die drei körper des buddha (Trikkāya) Das dritte Kapitel der uigurischen Fassung des Goldglanz-Sūtras (Altun Yaruq Sudur)</i> . Berliner Turfantexte XXI. Brepols.
AYS3	ÖLMEZ, Mehmet (1991). <i>Altun Yaruq III. Kitap (=5. Bölüm)</i> . Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.

- AYS4 TOKYÜREK, Hacer (2018). *Altun Yaruk Sudur IV. Tegzinç (Karşılaştırmalı metin yayını)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYS5 UÇAR, Erdem (2009). *Altun Yaruk Sudur V. Kitap Berlin koleksiyonundaki fragmanların transliterasyonu ve transkripsiyonu açıklamalar ve dizin*. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- AYS6 AYAZLI, Özlem (2012) *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap karşılaştırmalı metin yayını*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYS7 ÇETİN, Engin (2020a). *Altun Yaruk VII. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYS8 ÇETİN, Engin (2020b). *Altun Yaruk VIII. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYS9 UÇAR, Erdem (2013). *Altun Yaruk IX. Kitap*. İzmir: Dinozor Kitabevi Yayınları.
- AYS10 GULCALI, Zemire (2021). *Altun Yaruk Sudur X. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYSKaya KAYA, Ceval (2021). *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kaynakça

- AĞAKAY, Mehmet Ali (1953a). İkilemeler üzerine - I. *Türk Dili Dergisi*. II/16: 189-191.
- AĞAKAY, Mehmet Ali (1953b). İkilemeler üzerine - II. *Türk Dili Dergisi*. II/17: 268-271.
- AĞAKAY, Mehmet Ali (1954). Türkçede kelime koşmaları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten Dergisi*. 97-104.
- AĞCA, Ferruh (2015). *Eski Uygurca iştikaklı ikilemeler üzerine (Alkış Bitiği Kemal Eraslan Armağanı Edt. Bülent Gül)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. 17-30.
- AKSAN, Doğan (2015). *Türkçenin sözcük varlığı*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- ATALAY, Besim (1941). *Divanü Lügat-it-Türk tıpkıbasımı*. Ankara: Alâeddin Kırıl Basımevi.
- BOZOK, Emrah (2012). *Eski Uygur Türkçesinde iştikaklı kelimeler*. Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
- BOZOK, Emrah (2018). Eski Uygur Türkçesinde arıg turug, arıg silig ve arık süzük ikilemeleri üzerine. *Türkbilig*. 36: 41-46.
- BOZOK, Emrah (2021). *Temizliğin Türkçesi Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Temizlik Kavram Alanı*. İstanbul: Hiperyayın.
- BÖLER, Tuncay. (2010). Çastani Bey hikâyesindeki ikilemeler ve Türkçede ikilemelerin eskiliği meselesi. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 42/42: 33-60.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1968). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CAN, Meltem (2010). *Eski Uygur Türkçesinde ikilemeler*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: At The Clarendon Press.
- ÇAĞATAY, Saadet (1944). Uygurcada hendiadyoinler. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi*. 1: 97-145 (Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, Ankara 1978, s. 29-66'da tekrar yayımlanmıştır.)
- ERCİLASUN, Ahmet Bican; AKKOYUNLU, Ziyat (2020). *Kâşgarlı Mahmud Divânı Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERDAL, Marcel (1991). *Old Turkic word formation: A functional approach to the lexicon (Vol. 1)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- ERDAL, Marcel (1991). *Old Turkic word formation: A functional approach to the lexicon (Vol. 2)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- EREN, Hasan (1949). İkiz kelimelerin tarihine dair. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. VII/2: 283-286.
- FOY, Karl (1899). Studien zur Osmanischen syntax, das hendiadyoin und die wortfolge "ana baba". *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen (MSOS)*. 2/2: 105-136.
- HATİBOĞLU, Vecihe (1981). *Türk dilinde ikileme*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- İŞİ, Hasan (2018). Eski Uygur Türkçesinde "kut kıv" ikilemesinde geçen "kıv" sözcüğünün tarihi metinlerden Türkiye Türkçesine serüveni. *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. 7/15: 32-53.

- KARA, Melek (2021). *Daşakarmaphāvadānamālā'da ikilemeler ve ikilemelerin işlevleri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
- KARAMAN, Ahmet (2022). *Eski Türkçede İkilemeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KAYA, Ceval (2021). *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KESKİN, Berker (2021). Eski Uygurca ikilemelere katkılar. *Türkiyat Mecmuası*. 31/Özel Sayı: 151-175.
- NADALYAYEV, V. M.; NASILOV, Dmitriy Mihayloviç; TENİŞEV, Edhem Rahimoviç; ŞÇERBAK, Aleksandr Mihayloviç (1969). *Drevnetyurkskiy slovar*. Leningrad: Institut Yazıkoznaniya, Akademiya Nauk SSSR.
- ÖLMEZ, Mehmet (1998). Eski Uygurca odug sak ikilemesi üzerine. *Türk Dilleri Araştırmaları*. 8: 35-47.
- ÖLMEZ, Mehmet (2017). Eski Uygurca ikilemeler üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten Dergisi*. 65/2: 243-311.
- ÖLMEZ, Mehmet (2022). Eski Uygurcada ikilemeler üzerine – 2. *International Journal of Old Uyghur Studies*. 4/1: 38-94.
- ÖLMEZ, Mehmet; ARİS, Gönül. (2019). Eski Uygurca Ölüler Kitabı'ndaki ikilemeler üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten Dergisi*. 67/1: 39-64.
- ÖLMEZ, Mehmet; SEVİM, Simge (2019). Kşanti Kılğuluk Nom Bitig'e özgü ikilemeler. *Türkiyat Mecmuası*. 29/2: 499-524.
- ÖZERTURAL, Zekine; RÖHRBORN, Klaus (2020). *Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial der worislamischen Türkischen texte aus zentralasien 1. Verben Band 2: edäd- iztä-*. Franz Steiner Verlag.
- RÖHRBORN, Klaus (2010). *Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial der worislamischen Türkischen texte aus zentralasien 1. Verben Band 1: ab- äzüglä-*. Franz Steiner Verlag.
- SEVİM, Simge (2019). *Kşanti Kılğuluk Nom Bitig ve Daşakarmaphāvadānamālā'da ikilemeler*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ŞEN, Serkan (2002). *Eski Uygur Türkçesinde ikilemeler*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı.
- TEKİN, Talat (1995). *Türk dillerinde birincil uzun ünlüler*. Ankara: Simurg Yayınları.
- TOKYÜREK, Hacer (2022). Altun Yaruk Sudur IV. Tegziñç'teki ikilemelerin Çince denklikleriyle karşılaştırılması. *International Journal of Old Uyghur Studies*. 4/2: 155-214.
- TUNA, Osman Nedim (1949). Türkçede tekrarlar. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 3/2-3: 428-447.
- TUNA, Osman Nedim (1950). Türkçede tekrarlar 2. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 4/1-2: 35-82.
- WILKENS, Jens (2016). *Buddhistische Erzählugen aus dem alten Zentralasien Edition der altuigurischen Daşakarmaphāvadānamālā Teil 1-2-3 Berliner Turfantexte XXXVII*. Berlin: Brandenburgische Akademie der Wissenschaften.
- WILKENS, Jens (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*. Universitätsverlag Göttingen.
- YILDIZ, Hüseyin (2012). Eski Uygur Türkçesinde ikilemelerde yer değiştirme meselesi-ikileme grupları, köprü ikileme ve kelimeler arası geçiş kavramları. *IV. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi (TUDOK) 27-28 Ağustos*. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi.
- YILDIZ, Hüseyin (2013). *Eski Uygurca Dışavustuk'ta ikilemeler üzerine notlar. (Bengü Belak Ahmet Bican Ercilasun Armağanı. Edt. Bülent Gül)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. 465-482
- YILDIZ, Sümbül Begüm (2018). Uygurca Maitrisimit'te asığ tusu ikilemesi üzerine. *Research Studies Anatolia Journal*. 1/2: 281-288.
- YILDIZ, Sümbül Begüm (2019). *Eski Uygurca Maitrisimit'te ikilemeler (Kumul nüshası)*. İstanbul: Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

The Function of *qoşma* (Postposition) in Azeri and its Counterpart in Turkish and Azeri Model in Classifying *edat* (Particle) in Turkish

Azerbaycan Türkçesinde Bir Sözcük Türü Olarak *Qoşmanın* Türkiye Türkçesinde Karşılığı ve Yardımcı Sözcük Türü *Edatın* Tasnifinde Azerbaycan Modeli Önerisi

Elza Alişova Demirdağ

Doç. Dr., Girne Amerikan Üniversitesi

Eğitim Fakültesi, Türkçe Öğretmenliği Bölümü, Girne / KKTC

e-posta elzaalishovademirdag@gmail.com

orcid 0000-0002-0320-8996

doi 10.54316/dilarastirmalari.1218071

Atıf

Citation

Alişova Demirdağ, Elza (2023). The Function of *qoşma* (Postposition) in Azeri and Its Counterpart in Turkish and Azeri Model in Classifying *edat* (Particle) in Turkish. *Dil Araştırmaları*, 32: 35-54.

Başvuru

Submitted

12.12.2022

Revizyon

Revised

23.02.2023

Kabul

Accepted

16.03.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.05.2023

ABSTRACT

This paper explores *qoşma*, postposition in modern Azeri and its Turkish counterpart. According to the common view on Azeri, postposition, particle, conjunctions, modals, interjection are listed under the minor parts of speech. In Turkish grammar, there is a tendency to categorize all minor parts of speech under a single heading of *edat* (particle), which results in confusion about the definition and function of the particle. Words in Turkish like particles and conjunctions are classified in different terms in Azeri. However, this difference is not only observed in the terms but also in their usage. The part of speech, which is named as *qoşma* (postposition) in Azeri, is an example of this. As a part of speech, it has no counterpart in Turkish. Thus, in this paper, the function of *qoşma* is explained and the Azeri model is proposed in the classification of *edat* to help eliminate the confusion in Turkish.

Anahtar Kelimeler: Azeri; Turkish; parts of speech; postposition; particle

ÖZ

Çalışmada Azerbaycan Türkçesinde *qoşma* (*qoşma*) ile ilgili bilgi verilmiş ve Türkiye Türkçesinde karşılığı aranmıştır. Azerbaycan Türkçesinde kabul olunan genel görüşe göre *qoşma*, *edat*, bağlayıcı (bağlaç) ve modal sözler (kiplik ifade) kömekçi nitg hisseleri (yardımcı sözcük türleri) başlığı altında incelenmektedir. Türkiye Türkçesi gramerlerinde yardımcı sözcük türlerinin tümünü *edat* başlığı altında toplama eğilimi görülmektedir. Bu da *edatın* tanımı, işleviyle ilgili bir karışıklığa sebebiyet vermiştir. Azerbaycan Türkçesinde ise yardımcı sözcük türlerinin görev ve işlevleri bakımından tasnifi ön plandadır. Bu

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

bağlamda Türkiye Türkçesinde edat, bağlaç gibi görevli kelimelerin Azerbaycan Türkçesinde farklı terimler adı altında tasnifi gözlenmektedir ki, bu da sadece terim farklılıkları değil, kullanım farklılıklarıdır. Terim olarak Türkiye Türkçesinde birebir karşılığı bulunmayan *qoşma* buna örnek olarak gösterilebilir. Çalışmada *qoşma*'nın işlevi açıklanmış ve Türkiye Türkçesindeki karışıklığın ortadan kaldırılması için edatın tasnifinde Azerbaycan modeli önerilmiştir.

Keywords: Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Sözcük türleri, *Qoşma*, Edat

0. Introduction

In recent years, there has been an increase in the number of comparative studies on modern Turkic languages, considered in Turkish and Azeri scholarship as dialects. This is important to identify and explain the differences and similarities between dialects. Despite this increase in the comparative works, however, there are still many topics of investigation between dialects. On the other hand, there are erroneous explanations in these comparative works. Some works on Azeri grammar in Turkey especially may contradict Azeri grammar. In these works on Azeri grammar that are based on Turkish grammar include some misconceptualizations or incorrect denominations. One of these is the topic of *edat* (particle), one of the minor parts of speech. In Turkish, the topic of *edat* is still an unresolved issue both in terms of denomination and classification. Furthermore, the words that are considered as *edat* in Turkish and compared with Azeri show differences between these two Turkic languages both in terms of terminology and functions. It is reported in the book, *Çağdaş Türk Yazı Dilleri* (Modern Written Turkish Languages), that there are three types of particles in Azeri, which are interjections, conjunctions and particles. Within the section, postpositions, *qoşma* is listed as *edat* (particle). However, in Azeri, particles and postpositions are two completely separate minor parts of speech in terms of their functions and the description does not represent Azeri grammar. This is a view precisely stemming from descriptions of Turkish grammar (Buran, Alkaya and Yalçın 2017: 134-138). The same is true for the books, *Türk Lehçeleri Grameri* (Ercilasun 2007: 31-80 and *Azerbaycan Türkçesi Grameri* (Yalçın, 2018: 360-405). Because the comparison was made based on Turkish grammar, the features of Azeri grammar were disregarded. The purpose of this paper is to provide information regarding the functions of *edat* (particle) and *qoşma* (postposition) in Azeri, and help eliminate the contradictions in comparison and classifications in Turkic languages to a certain extent. Thus, this paper investigates the functions of *qoşma* (postposition), a part of speech in Azeri, a Turkic language, and explores its counterpart in Anatolian Turkish (Turkish, henceforth), another Turkic language. In order to avoid confusion, the terms in Azeri and Turkish, namely *qoşma* for postposition and *edat* for particle, will be used.

1. The Functions of *Qoşma* in Azeri

Parts of speech in Turkish are generally classified into eight categories, namely *isim* (noun), *sıfat* (adjective), *zamir* (pronoun), *zarf* (adverb), *fiil* (verb), *edat* (particle), *bağlaç* (conjunction) and *ünlem* (interjection). In Azeri, on the other hand, the number of parts of speech can be classified in as many as twelve categories. According to the commonly held belief in Azeri grammars, parts of speech are mainly grouped into three; *esas nitg hisseleri* (major parts of speech), *kömekçi nitg hisseleri* (minor parts of speech) and *hususı nitg hisseleri* (special parts of speech). *Esas nitg hisseleri* are further classified as *isim* (noun), *sıfat* (adjective), *say* (numeral), *evezlik* (pronoun), *fel* (verb), *zerf* (adverb) while *kömekçi nitg hisseleri* include *qoşma* (postposition), *bağlayıcı* (conjunction), *edat* (particle) and *modal sözler* (modals). Finally, *hususı nitg hisseleri* are categorized into *yamsılamalalar* (onomatopoeia) and *nida* (interjection)¹. Auxiliary word types are divided into two according to grammatical meaning and function similarity. Some of the auxiliary word types establish relationships between words, sentences and components of the text, link sentences, components of the text. These include *qoşma* and conjunctions. Another part of the auxiliary word types relates to the idea expressed in the sentence, adds various features to the expressions and sentences by increasing the mood and effect in the sentence. This group includes prepositions and modal words². In this context, boundaries are drawn between prepositions that strengthen the meaning of words or sentences and add various semantic features to the sentence, on one hand, and nouns that take a case suffix and *qoşmas* that establish a relationship between nouns and verbs, on the other. However, in studies on Azerbaijani Turkish in Turkey, both *qoşma* and preposition are handled under the title of "preposition" in the context of the general trend in Turkish grammars, which results in erroneous transfers between the two dialects. This paper investigates the function of *qoşma* in Azeri and explores its counterpart in Turkish.

Qoşma is mainly categorized under minor parts of speech in Azeri. Unlike major parts of speech, minor parts of speech do not have lexical meaning and cannot answer any questions. They are also not used as a part of a sentence on their own. Minor parts of speech only have grammatical functions. As a philology term, *qoşma* is defined as

¹ In some grammar books, minor parts of speech are categorized into *qoşma*, *edat*, *bağlama*, *nida*, *teqlidi sözler*, *kömekçi adlar*, *imperativ sözler*, *uşaq sözleri*, *ritmik sözler*, *vokativ sözler*, *predikativler*. See Budagova 1980, Hacıyev 1999, Gurbanov 1993, Ceferov ve Abdullayev 2004, Rüstemova 2013, Halilov 2007, Zeynalov 2008.

² This subject is handled under the title of modality in Turkey Turkish grammar books. There are different markers of modality. Examples of these are morphological elements (affixes, prepositions, morpho-syntactic elements, modal auxiliary verbs), lexical elements (adverbs, nouns, modal verbs), syntax elements (stereotypes, idioms), intonation and context. Although there are intonation, word order and prepositions as various modifiers in Azerbaijan Turkish, unlike Turkey Turkish, modal words come to the fore as the direct modal marker, the grammatical category that directly undertakes this task. Modal words that indicate a certain relationship and interest in the idea spoken by the speaker are examined under a separate heading within the auxiliary word types, and the border between them and prepositions is made clear. Prepositions are also classified according to their meaning. Since the population of the article is limited to *qoşma* as an auxiliary word and its equivalent in Turkey Turkish, this topic has not been covered. For more detailed information on the subject, see Alişova Demirdağ 2021.

“added, minor words that do not have meanings on their own but indicate various semantic relationships by following other parts of speech” in *Azərbaycan Dilinin İzahlı Luğatı*, which also lists the meaning of one that is combined, connected, that cannot move independently (2006: 187). “*Qoşmas* are composed of basic word roots and in the process of becoming a suffix and are completely different from both parts of speech, namely word roots that have their own lexical meaning and suffixes that do not have lexical meanings” (Hüseynzade, 1973a: 297; Hüseynzade 2007: 218). Mirze Kazım Bek was the first scholar to propose that auxiliary words could be investigated as *qoşma* (1846: 332). On the other hand, Çobanzade initiated the investigation of such words as *qoşma* (Rüstemova, 2013: 20). *Qoşma* has been studied profoundly starting from 1947³. Kazımov (2010: 335) defines *qoşma* as: “words that are attached to parts of speech that can have case endings and establish semantic relationships between nouns and nouns and nouns and verbs.” Tanrıverdi (2017: 331), on the other hand, states, “*qoşma* is added to nouns in the nominative, genitive, dative and ablative case and together with these words express meanings such as time, directions, causation, intention, resemblance, cooperation, difference.” According to Rüstemova (2013: 22), *qoşma* is “a minor part of speech that follows nouns, infinitives, participles and indicates certain relationships between noun and noun and noun and verb. It does not have lexical meaning but expresses grammatical meaning together with the word it is added to.” *Qoşmas* clarify the relationships between nouns and also nouns and verbs in terms of location, time, causation, intention and others. They become part of a sentence together with the words they follow. *Qoşmas* only happen in the indicative mood.

The characteristics of *qoşmas* can be summarized as follows:

1. Because *qoşmas* do not have lexical meanings, they cannot answer any questions and they cannot be used as a part of a sentence on their own.
2. *Qoşmas* can only become a part of a sentence together with the words they follow
3. The location of *qoşmas* in a sentence is fixed. They can only move together with the words they follow.
4. *Qoşmas* do not get inflection suffixes except for a few exceptions.
5. While some *qoşmas* do not have accent, some others have partial accent.

When the historical process is reviewed, it could be seen that minor parts of speech were formed after major parts of speech. In this respect, *qoşmas* were originally formed from major parts of speech and transformed into suffixes that do not have lexical meaning. *Qoşmas* are commonly classified into three categories.

1. Bound *qoşmas*
2. Unbound *qoşmas*
3. Suffix *qoşmas*

³ For more detailed information on the subject, see Efendiyev 1947, Efendiyev 1954, Ceferov 1966, Xelilov 1959, Ebilov 1959, Zeynalov 1956, Zeynalov 1971.

In addition to this categorization, there are also *qoşmas* that are homonymous with conjunctions. The word *ile* (with) is in this category. If you could replace *ile* with *ve* (and) or comma, then it is a conjunction, otherwise, it is a *qoşma*.

1.1. Bound *Qoşmas*

Bound *qoşmas* are historically very old and are now those words that only serve as *qoşmas*. Bound *qoşmas* are the following words: *üçün, ötrü, üzre, içre, teki, sarı, dair, sayaq, mexsus, savayı, hakkında, hakda, baresinde, barede, aid, etc.* Bound *qoşmas* and the words that they follow are indivisible. No other word can be placed between the *qoşma* and the word it is added to. These *qoşmas* are older and fewer than the other types of *qoşmas*. Although *Üçün, ötrü, göre* are bound *qoşmas*, they combine with the adverbs *o, bu* and become conjunctions: *onun üçün* (because of that), *bunun üçün* (because of this), *ona göre de* (according to that), *ondan ötrü ki* (because of that), etc.

- (1) O bu işdə ancaq *qanun üzrə* haqq-ədalətlə hərəkət edəcəyini, kim olursa olsun düzə düzlüklə kömək edəcəyini bildirdi (Rehimov, 2005: 79). ‘S/he said in this matter he would only act by law in a just and fair manner and help anyone in the right way.’
- (2) Bir azdan sonra *Kərbalayı dəstəməzdan ötrü* su istədi (Çemenzemenli, 2005: 21). ‘Soon after, *Kərbalayı* asked for water for ablution.’

As could be seen from the examples, *qoşmas* here are fixed solely as *qoşma* and they do not have any other functions.

1.2. Unbound *Qoşmas*

Unbound *qoşmas* are words that are both used as major part speech (noun, adjective, adverb) and *qoşma*. Unbound *qoşmas* are large in number. They are also called temporary *qoşmas*. They are *doğru, beri, tek, kadar, taraf, başka, özge, ayrı, qayrı, ilave, evvel, sonra, etc.* Zeynalov (2008: 294) categorizes unbound *qoşmas* derived from major parts of speech into three: 1) *qoşmas* derived from nouns (e.g. *başka, özge*), 2) *qoşmas* derived from adverbs (e.g. *sonra, evvel, kadar, beri*), 3) *qoşmas* derived from verbs (e.g. *göre, qarşı, doğru*). This language phenomenon, called grammaticalization, represents the transformation of some linguistic structures: “Independent morphemes such as nouns and verbs that change in certain conditions and rates over time, by assuming new grammatical functions as tense/modal, case suffix, auxiliary verb, preposition, and conjunction at the end of a long process, tend to fill the semantic infrastructures with morphological or lexical elements.” (Demirci, 2002: 131). The author underlines that in addition to this formation, which he describes as a kind of fossilization, the same nouns and verbs independently continue their main functions⁴.

Examples of this linguisticization phenomenon in both non-fixed preposition and non-fixed preposition examples can be found below.

- (3) Hamamın alçaq və uçuq duvarları böyük günbəzlərə söykənərək *yüz illərdən bəri* bu hal ilə dayanırdı (Çemenzemenli, 2005: 45). (Here the word *beri* is used

⁴ For more information, see Çubukçuoğlu 2019; Karacan 2022.

as a *qoşma*) ‘The low and ruined walls of the bath survived in this condition for hundreds of years by leaning on large domes.’

- (4) Pəncərədən daş gəlir ay *bəri bax, bəri bax* (Folk song). (Here the word *beri* is used as a word with lexical meaning). ‘Look at, look at the stone coming out of the window’
- (5) Ömrün öz tufanı ömrümü didir, Yox ayrı dərmanım *dözümdən özgə*. Qırx doqquz yaşına əlvida dedim, Bir kimsə bilmədi *özümdən özgə* (Araz, 2004: 186). (Here the word *özge* is used as a *qoşma*). ‘The very storm of life tastes my life, I don’t have any cure other than my patience. I said goodbye to the age of 49, No one got to know me other than myself.’
- (6) Ondan deyil ana, ürüyümə *özgə fikirlər* gəlir (Hagverdiyev, 2005: 322). (Here the word *özge* is used as a word with lexical meaning) ‘Not because of that mom, other thoughts come to my heart.’

The examples demonstrate that unbound *qoşmas* are used both as major part of speech and as *qoşma*. Unbound *qoşmas* have temporary characteristics since words that belong to major parts of speech are in the process of transforming into *qoşmas* and the process is not completed. Because of this temporary characteristic, they could be used as *qoşma* and adjective, adverb, noun, etc. in a sentence. The function could only be identified within the context of the sentence or the text.

1.3. Suffix *Qoşmas*

These are used both as *qoşmas* and as suffixes and can be listed as *-can*, (*-cən*), *-dək*, *ilə* (*-la⁵*, *-lə⁶*). The *qoşmas* *-can*, (*-cən*), *-dək* are always attached. The *qoşma ilə*, on the other hand, can be both attached and separate because it is undergoing the process of becoming a suffix. The *qoşma* *-can*, (*-cən*), *-dək* are also bound *qoşmas*.

- (7) Dilbər, qoy Sevil bir çuval kimi bir küncdə otursun, qalsın. O, *qiyamətədək* sesini çıxarda bilməz, mən isə daima səninlə birlikdə olaram (Cabbarlı, 2005: 30). ‘Dilbər, let Sevil sit and stay in the corner like a sack. She cannot speak until the Day of Judgment, and I will always be with you.’
- (8) Bəlkə bura, şəhər civarına *gələnəcən* qoca yorulurdu və bir an nəfəsini dərmək üçün burada bu ağaca söykənib dayanırdı ki, bir hovur dincini alsın (Memmedxanlı, 2012: 154). ‘Maybe the old man was tired of coming here, to the town, and he had to rest on this tree to breathe for a moment, to calm down.’

Mirzəzadə (1990: 195-210) and Tanrıverdi (2017: 331-343) categorize *qoşmas* according to their functions by investigating them from the perspective of historical linguistics.

1. *Qoşmas* expressing time: *berlü//berü(beri),sonra*.
2. *Qoşmas* expressing direction: *toğrı//toğri(doğru), sarı//saru(sarı), semt*
3. *Qoşmas* expressing distance: *dekin (qeder, dek), can//cən*.

⁵ This structure is met with concepts such as conjunct, enclitic, or clitic in Turkey Turkish. For more information see, Vardar 1998, Uzun 2006, Ercilasun 2008, Biray 2013, Koca 2018, Koca 2020.

⁶ The *qoşma* *-la/-lə* is also used as a conjunction.

4. *Qoşmas* expressing resemblance: *kimi, kibi, tek, teki, tekin, cılayın, cileyin, celeyin, misali, asa, nisbet, nisbetli*.
5. *Qoşmas* expressing causality and intention: *üçün, göre, ötrü*.
6. The *qoşma yana* that both expresses direction and causality and intention.
7. *Qoşmas* expressing difference: *özge, ayru/ayrı, başka, geyri, sevayı//savayı*
8. *Qoşmas* expressing opposition or contrast: *karşu//karşu, utru*
9. *Qoşmas* expressing quantity: *ca//ce*
10. The *qoşma içre* that expresses setting.
11. *Qoşmas* expressing cooperation: *birlen, birle, bilen, bile, ilen, inen, len, ile, -la, -le*
12. *Qoşmas* expressing situation and purpose: *üzgere (üzre)*.

Serebrennikov and Hacıyeva (2002: 310), in their work *Türk Dillerinin Mügayiseli Tarihi Grammatikası*, examine *qoşmas* under the titles of main *qoşmas* and auxiliary words: “Auxiliary *qoşma* lexical category includes the words that both have lexical meaning, that is they belong to real lexical categories and express location, time and other semantic relationships between words.”

According to the authors, it is difficult to establish the primary system of *qoşma* and auxiliary words that exist in Turkic languages. Some of the *qoşmas* that existed in Old Turkic have disappeared. Some *qoşmas* have their equivalents in different Turkic dialects. At the same time, auxiliary words that are used as *qoşmas* have survived until now more than specific *qoşmas*.

Zeynalov (2008: 286-298) states that *qoşmas* used to be words with independent lexical meanings but in time they have lost this characteristic and now they are both minor and major parts of speech. He also argues that this is a consequence of historical development. According to the writer, although *qoşmas* serve to express and clarify meanings that case endings fail to express, it would be wrong to search for parallelism between *qoşmas* and case endings. Noting the similarities and differences between *qoşma* and auxiliary nouns, the author stresses the importance of treating this group separately. Zeynalov, asserts that the same *qoşma* can be used together with several case endings and examines them within 11 categories.

Guliyeva (1980: 420), on the other hand, lists 10 different functions of *qoşmas* in his book, *Müasir Azərbaycan Dili*.

1. Expressing location: *beri, doğru, kadar, -dek, -can, -cen*
2. Expressing time: *evvel, sonra, kadar, doğru, kimi, beri, üçün vs.*
3. Expressing resemblance: *kimi, kadar, tek*
4. Expressing purpose: *üçün, ötrü*
5. Expressing causality: *göre, üçün*
6. Expressing reference: *göre, üzre*
7. Expressing difference: *gayri, başka, özge, savayı*
8. Expressing opposition and contrast: *karşı*
9. Expressing cooperation: *ile*
10. Expressing quantity: *kadar, kimi, -dek.*

Ceferov and Abdullayev (2004: 130-132) make a similar classification in their work *Müasir Azərbaycan Dilinin Morfologiyası*: “direction: *sarı, tərəf, doğru, karşı*; resemblance: *kimi, kadar, tek*; time: *sarı, evvel, qabaq, berk, sonra*; difference: *gayrı, başka, savayı, özge*; causality and purpose: *üçün, ötrü, göre*; cooperation: *ile*; quantity: *kadar, kimi dek*”. In addition to these, Abdullayeva (2013) and Rüstemova (2013) also make similar classifications.

One of the most essential characteristics of *qoşma* in Azeri is its usage with case endings. “One of the most important features of *qoşmas* is that it demands the word that precedes it, the one that it relates to, to be in a case of the noun. In other words, *qoşmas* have the quality of governing and the word to which they are added needs to be in a case of the noun” (Kazımov, 2010, s. 336). This is relevant to Ceferov and Abdullayev’s (2004: 130) definition, which reads “words that follow the nouns in the nominative, genitive, ablative cases and establish semantic relationships between nouns and a noun and verb are called *qoşma*.” *Qoşma* completes the meaning of case endings by clarifying them. In Azeri, *qoşmas* demand case endings of the nouns they follow in terms of their use. Definitions and classifications of them are done according to this feature. In this respect, it is possible to group *qoşmas* as follows:

1. Those that are used with words that are in the definite and indefinite genitive and dative cases: *kimi, (tek), kadar, -can, -cen. (senin kimi, sehere kimi, igid tek, seheredek, onun kadar, ona kadar, bağacan, evenen, axşamacan)*. These *qoşmas* are used in resemblance, comparison, time, location and amount meanings.

(9) Şəhərdən çıxıb uzanan asfalt yol ağ çölləri *qara xətt kimi* yarib keçirdi. Yaz aylarında gurlayıb-çağlayan Alagöz çayı indi *sap kimi* nazilib sakit-sakit axırdı (Şıxlı, 2005: 13). ‘The asphalt road extending out of town crossed the white deserts like a black line. The River Alagoz, which flows roaring and cascading during the summers, was now flowing quietly like a ribbon.’

(10) Bu cavan sözün həqiqi mənasında kavalər idi: *kifayət qədər* iri qarınlı bu adamın yaxalığı az qala qulaqlarına çatırdı (Çemenzeminli, 2005: 349). ‘This young man was a cavalier in the true sense of the word: the collar of this man with a very large belly almost reached his ears.’

2. Those that are used with nouns in indefinite and definite dative case. *üçün, ile (uşaq üçün, benim üçün, sizinle, onlarla)*. These *qoşmas* are used in possessive, causal, instrumental, cooperative, locative, time, etc. meanings. Also partial *qoşmas, haqqında, bərsində, haqda, bərede, üstde, üstündə*, that are in transition from major parts of speech and minor parts of speech express possession together with the words used in these cases of the noun.

(11) Məhtəbən gün üzünə həsrət qalan, qaranlıq, rütubətli zindanda çürüyən, *azadlıq üçün* həsrət çəkən məhbus kimi qənsərə çıxmaq, günəşə qavuşmaq istəyirdi (Rehimov 2005: 81). ‘Məhtəbən wanted to go out into the sunshine and reunite with the sun like a prisoner, rotting in the dark, damp prison, longing for daylight, longing for freedom.’

- (12) Bir müddət sonra birlikdə təhsil aldığı tələbə *yoldaşı ilə* evləndi (Mustafa 2016: 32). ‘After a while, he got married to his student fellow who he went to school with.’

In Azeri, the *qoşma üçün* has also a version, *-çün*, that has become a suffix. This is a difference in usage between Azeri and Turkish.

- (13) Burada ikən tez-tez gəlmənizi xahiş edirik, - deyə mühəndis qız utana-qızara dinləndi, - çünki atam sizdən *bizimçün* o qədər danışıbdır ki! (Rehimov 2005: 236). ‘“We frequently asked you to come here,” said the engineer girl blushing, “because my father told us so much about you.”’

3. Those that are used with nouns in the indefinite genitive case: *işre, üzre (meşə işre, adəti üzre)*. Although the *qoşma işre* was commonly used in the past, it is about to lose its function today. These *qoşmas* are used with the meanings of location, reference, possession etc.

- (14) Getdi *meşə işrə* odur qırmağa, Şax-budağı başladı sındırmağa (Sehhet 2005: 288). ‘He went to the forest to cut woods, The branch began to break.’

- (15) Prokukor içeriyə gircək o, *adəti üzrə* yenə ayağa qalxıb dik dayandı, Mehman stolun arxasına keçdi (Rehimov 2005: 89). ‘As the prosecutor entered, as usual he stood up and stood upright, and Mehman went behind the desk.’

4. Those that are used with nouns in the dative case: *göre, nisbeten, doğru, karşı, sarı, taraf, mahsus, ait, dair, esasen, isnadən, -dek- can(-cen)vs. (sana göre, eve doğru, kapıya sarı, küçeye taraf, gençliğe mahsus, onlara ait, işe dair, deyilene esasen, sizin düşüncenize nisbeten, axşamadek, sabahadek)*. These *qoşmas*, together with the words they are used with, are used to express the meanings of causality, direction, contrast, comparison, possession, degree, etc.

- (16) Uşaqlar ilk dəfə dəmiryolu gördüklərinə, vagona *mindiklərinə görə* sevinirdilər (Şıhlı 2005: 348). ‘The children were happy to see the railroad for the first time and to ride the car.’

- (18) Bir neçə dəqiqədən sonra açıq eyvanda dayanıb indicə enmiş *təyyarəyə sarı* baxırdım (Anar 2003: 357). ‘After a few minutes, I stood on an open balcony and looked at the plane.’

5. Those that are used with nouns in the ablative case: *beri, qabaq, sonra, ötrü, başka, savayı, ilave, özge, gayri vs. yıllardan beri, işdən ötürü, hadisedən sonra, ondan başka, sendən savayı, sendən özge, sendən gayri vs.* These *qoşmas* are used to express meanings such as causality, purpose, choice, time, priority, etc.

- (19) Qızım, gəl, qəndi doğra, *yeməkdən qabaq*⁷ bizə yaxşı bir şirin çay verərsən, gəlinin şirnisini içərik (İbrahimov 2005: 78). ‘Come on, daughter, if you give us good tea before dinner, we will drink the bride's sweets.’

⁷ In Turkish, *-dan önce* structure is different from Azeri. In Azeri, *-da qabaq* structure is used instead, which is a difference in usage. Moreover, the *qoşmas can/cen* and *sarı* do not exist in Turkish. In Turkish, *-dek, -değini* is used as the *qoşma can/cen* and *doğru, taraf* are used in place of the *qoşma sarı*.

- (20) Ağ örtüklü taxt üstündə oturub, səsinə çıxarmadan, sual vermeden, *bir sattedan bəri* Adiləni dinləyən ortayaşlı, ağ saçlı Xasayoğlu başını aşağı salıb susmuşdu (Memmedhanlı 2013: 109). ‘Middle-aged, white-haired Xasayoğlu who had been listening to Adyla for an hour, sitting down on a white-covered chair, without saying anything, without asking a question, had his head down and was silent.’

2. *Edat* (particle) in Turkish

The concept of *edat* (particle) is one of the contentious issues in Turkish grammar. In this issue, there are different methods because no common method has been identified. The first issue to solve is the problem of naming the concept. The word *edat* is referred to with many different terms such as *son çekim*, *çekim edatı*, *edat*, *takı*, *ilgeç*, *ilgiç* and *sontakı*.

Another problem is the classification of *edat*. Ergin (2008: 348) defines *edat* as “words that do not have lexical meaning but grammatical functions. They do not have meaning on their own ..., are used with words that have lexical meanings and serve grammatical functions by supporting those words.” Ergin (2008: 348) goes on to classify *edat* into interjections, conjunctions and postposition. Deny (2012: 530-657), on the other hand, subsumes postposition, conjunctions and interjections under the common heading of *edat*. In a more comprehensive classification, Hacıeminoğlu (1971: 219-326) proposes 10 different categories for *edat*, conjunctions and interjections, namely postpositions, conjunctions, emphasis, comparison, interrogative, addressing, salutation, response, interjection and demonstration and repetition. The author also defines *edat* as “instruments that do not have lexical meanings on their own but are used to establish various relationships between words in a sentence.” Other classifications were also proposed, for example, postposition, conjunction, interjection and emphasis (Delice 2012: 125-204), interjection, conjunction, and postposition (Gülensoy 2000: 425), postposition, conjunction, addressing (Güneş 1996: 222). Korkmaz (2007: 1049-1052), on the other hand, divides words other than nouns and verbs into two; postposition and conjunctions. Noting different classifications, the author points out the influence of the approach to grammar on the issue of classification of *edat*. According to Korkmaz, whereas the linguists who adopt the Ottoman school of grammar group all function words within the category of *edat*, linguists who adopt a European approach to grammar treat the concept of *edat* in a more limited way and use it to refer to postpositions. Korkmaz (2007: 1049-1052) defines *edat* as “function words that do not have lexical meaning and are attached to nouns and closely connected to them in terms of meaning; rule them grammatically and establish meaning relationships between the words they are attached to and the other words in the sentence.”

The views about *edat* in Turkish are summarized in table 1 and table 2. Works listed in table 1 group all function words under a single heading of *edat* and examine them by categorizing them into subgroups while works listed in table 2 investigate *edat* by treating them in a limited way. These works refer to *edat* with different terms.

Table 1. Works that group all auxiliary word groups within the concept of *edat*

Deny (2012)	<i>postposition, conjunctions, interjections</i>
Hacıeminoğlu (1971)	<i>postposition, conjunction,, emphasis, comparison, interrogative, addressing, salutation , response, interjection, demonstration, repetition</i>
Ergin (2008)	<i>interjection, conjunction, and postposition</i>
Gülensoy (2000)	<i>interjection, conjunction, and postposition</i>
Delice (2012)	<i>postposition, conjunction, interjection and emphasis</i>
Güneş (1996)	<i>postposition, conjunction, addressing</i>
Eker (2010)	<i>conjunction, postposition, interjection</i>
Kahraman (2001)	<i>postposition, conjunction, interjection</i>
Karaağaç (2013)	<i>postposition, conjunction, interjection</i>
Yavuz, Yetiş and Birinci (2013)	<i>interjection, conjunction, postposition</i>

Table 2. Works that treat the concept of *edat* in a limited way

Korkmaz (2007)	The author uses the term <i>edat</i> and examines the form investigated as postposition separately from conjunction. She separates interjection as a specific part of speech.
Gökalp (1976)	The author treats <i>edat</i> within parts of speech that he investigates as meaningless parts of speech.
Koç (1996)	The author treats <i>edat</i> , which he refers to as <i>ilgeç</i> separately from conjunction and interjection.
Kükey (2003)	The author treats <i>edat</i> , which he refers to as <i>ilgeç</i> separately from conjunction and interjection.
Demir and Yılmaz (2010)	The authors treat <i>edat</i> , which they refer to as <i>sontakı</i> separately from conjunction and interjection.
Demirci (2015)	The author objects to classifying all the auxiliary words within one heading and examines <i>edat</i> separately from conjunction and interjection.
Gencan (2007)	The author treats <i>edat</i> , which he refers to as <i>ilgeç</i> separately from conjunction and interjection.
Ediskun (1985)	The author uses the term <i>edat</i> and examines it separately from conjunction and interjection.
Demir (2006)	The author uses the term <i>ilgeç</i> and examines it separately from conjunction and interjection.
Banguoğlu (2007)	The author prefers the term <i>takı</i> and treats it separately from conjunction and interjection.
Hengirmen (2007)	The author treats <i>edat</i> , which he refers to as <i>ilgeç</i> separately from conjunction and interjection.
Bilgegil (2014)	The author uses the term <i>edat</i> and examines it separately from conjunction and interjection.
Erdem, Karataş and Hirik (2015)	The authors use the term <i>edat</i> and examine it separately from conjunction and interjection.
Li (2004)	The author refers to <i>edat</i> as <i>sontakı</i> and examines it independently from conjunction and interjection.

Alkaya (2007: 13) states that the confusion that exists in Turkish is not observed in other Turkic languages: “The concept *edat* is usually treated with a couple of terms in each Turkic language. Sometimes the Russian word ‘poslelog’ is used together with the term in the Turkic language or dialect. Moreover, the term used in modern Turkic languages is what we know as ‘*edat*.’ That is, there is no confusion like the one we have (in Turkish).” This confusion resulting from the difference in methodology is also observed in works related to other Turkic languages⁸.

Because the topic *edat* in Turkish grammar is a very contentious topic and not the topic of this paper, the comparison will be made according to the commonly accepted classification of Korkmaz (2007: 1055-1089). The author classified *edat* as follows:

- A) *Edat* compared to its structure and root
 - I. *Edat* with Turkish roots
 - 1. *Edat* with nominal root
 - 2. *Edat* with verbal root
 - II. *Edat* with foreign root
- B) *Edat* compared to its usage
 - 1. *Edat* demanding nominal case
 - 2. *Edat* demanding genitive case
 - 3. *Edat* demanding dative case
 - 4. *Edat* demanding ablative case
- C) *Edat* compared to their functions
 - 1. Nouns used as *edat*

Edats in Turkish are listed as follows: *gibi, için, ile, aşırı, dek, diye, kadar, üzre, ait, bakarak, dair, değin, doğru, göre, ilişkin, kadar, karşılık nazaran, rağmen, karşın, başka, beri, dışarı, dolayı, evvel, gayri, içeri, itibaren, once, sonra, ötürü, sonra, taraf, yana, etc.*

3. *Edat* in Azeri

In Azeri, the classification of minor parts of speech according to their functions is more common. In this respect, *edat* in Azeri with its different function draws attention. In the Annotated Dictionary of Azerbaijani Language, *edat* is defined as a “word that has no lexical meaning but creates various meanings within a sentence” (2006: 59). In Azerbaijani grammar, *edat* and *edavat* were used as cover terms for all the minor parts of speech. Hüseyinzade (1973: 327) explains “In older books, all the minor parts of speech (*qoşma, bağlayıcı, nida, edat*) and all the suffixes were included in the categories, *edat*, and *edavat*. The Grammar of Azerbaijani Language, do not include *edat* in minor parts of speech. Abdullayev (1958: 250) was the first linguist to examine *edat* as a distinct part of speech. *Edat* is not used as a part of a sentence on its own but helps clarify the expression and extend the meaning in a sensible way to the interlocutor by giving semantic nuances to the sentence. In The Grammar of Azerbaijani Language, *edat* is defined as a “word that is used to express various semantic nuances of expression or

⁸For more detailed information on the subject, see Oruç 1991.

sentence” (1960: 289). *Edat* is a part of speech that increases the effect of phrases and sentences and gives them various emotive semantic nuances. *Edat* helps express the thought in a sentence more effectively. Thus, when *edat* is removed from a sentence, the meaning of the sentence does not change, yet the emotive effect weakens. When an *edat* is used in a sentence, it serves to direct the listener’s attention exactly on the same point. Ceferov and Abullayev (2004: 140) state that *edat* is used more commonly in spoken language and adds various semantic features to the sentence. Kazımov (2010, s. 367) asserts that “*edat* is an Arabic word that means particle. *Edat* strengthens the meaning of phrases or sentences and creates various meanings. These words do not have lexical or morphological meanings.”

The characteristics of *edat* could be summarized as follows:

1. They do not have lexical meaning.
2. Unlike postposition and conjunctions, they do not establish relationships between expressions or sentences; rather they only influence their meanings.
3. They constitute a minor part of speech that increases the effect of the sentences.
4. They create various semantic nuances depending on where they are used. They strengthen the meaning; add interrogative meaning; add affirmation or negation; create meanings of want, desire, demand, emphasis, clarity, etc.
5. They cannot be a part of a sentence on their own right and accepted as *edat* in syntax also.
6. They cannot be conjugated.
7. Some precede and some follow the words and expression they belong to.
8. Some have clear modality.
9. Without them, the meaning of the sentence does not change but the emotional effect weakens.

Edat is a part of speech that is in the process of transforming from a major part of speech to a minor part of speech and to a suffix. According to the common view among Azeri grammarians, *edat* is classified into three categories.

1. Bound *edat*
2. Unbound *edat*
3. Suffix *edat*

3.1 Bound *Edat*

Words in the bound *edat* category are historically very old and they are used only as *edat*. Although these ones originated from major part of speech, they are now used only as *edat*. The bound *edats* in Azeri are as follows: *lap*, *axı*, *məhz*, *məğər*, *kaş*, *barı*, *bəs* (*də*), *mağul*, *dı*, etc.

- (21) *Məhz* vaxt keçirmək üçün xərc çəkib qonaqlıqlar düzəldirdilər və tamam şəhərin axundlarını, tacirlərini dəvət edib, xərəkdən sonra ortalığa bir dini mübahisə salardılar, mollalar cammata, camaat mollalara qarışardılar (Çemenzeminli 2005: 225). ‘Just to spend time, they used arrange banquet and invite the dumpsters and merchants of the whole city, and after the meal, they would throw out a religious topic and the public and the imams disputed.’

- (22) Höcələyə-höcələyə özüm oxumağa başlamışam, bala, sabah kooperative gedecəyəm, kişiyə papiros alacam, deyirəm sənə də qara mahutdan bir şapka alım, qabaqdan qış gəlir axı (Memmedhanlı, 2013: 42). ‘I started to read by myself syllable by syllable, child, I'm going to go to the cooperative in the morning, I'll buy cigarette for the person, I am considering to buy a hat from black mahogany, winter is coming after all.’

3.2 Unbound *Edat*

By unbound *edat*, it is meant the words that can be used both as *edat* and as other parts of speech. This *edat* class is divided into two. The first ones are those that are homonymous with major parts of speech. The second ones are those that are homonymous with minor parts of speech.

The ones that are homonymous with major parts of speech are *belə, elə, axır, artıq, tək, təkə, bir, bircə, bax, gəlin, qoy, qoyun, gör, görün, görüm, görək*, etc. The ones that are homonymous with minor parts of speech are *ki, da, də, ancaq, ama, fəqət*, etc.

- (23) Elə bu an qolum qüvvətli bir təkənlə aşağı dartıldı, cilov əlimdən çıxdı (Memmedhanlı 2013: 97). ‘At that moment, my arm was pulled down with a strong push, and I lost control.’
- (24) Həm də ki, ömrün ahıl çağında ilk qələm təşəbbüslərini, yazı-pozu aleminə birinci addımlarını xatırlamaq *elə* duyğular oyadır (Anar 2003: 40). (Here the word *ele* is used as a word with lexical meaning) ‘It is that remembering the first pen initiatives in the old age, the first steps in the writing world arouses such emotions.’
- (25) Bax, məsələn o, tələbə özü də istəmədən kiməsə pislik edib- instituta daxil olub, kiminsə yerini tutudu (Anar 2003:569). ‘See, for example, the student didn't mean to do bad to someone - he entered the institute and took someone's place.’
- (26) Bax ora, günçıxan tərəf Qaraşəhərdir, ondan o yana Ağşəhərdir, düz qəşşəhərdəki İçərişəhərdir, bu yan da, günbatan tərəf Bayıl qəsəbəsidir (Memmedhanlı 2013: 10). (Here the word *bax* is used as a word with lexical meaning). ‘Look there, the sunrise part is Karachahar, and the other side from there is Aghshahar, Icheri Sheher is in the plain, and on the sunset side is the Bayil town.’
- (27) Təkə bizim əsrimizdə, yalnız bizim vətənimizdə, ancaq bizim quruluşumuzda alimlə çoban bu cür danışır (Veliyev 2005: 98). ‘Only in our age, only in our homeland, only in our system, the scientist and the shepherd speak like this.’
- (28) Tükəzban evə qayıdıb yer saldı, ancaq yata bilmədi (Şıhlı 2005: 215). (Here the word *ancaq* is used as a conjunction). ‘Tükezban came back home, but he couldn't sleep.’

As could be seen from the examples, unbound *edats* are in the process of development. Unbound *edat* is a phenomenon of transformation. It is a transformation of major parts of speech to gain characteristics of *edat* and in time turn into *edat*. Because the process is not completed, these words are both as major part of speech and also *edat* and

conjunctions. Identifying the function is only possible within the context of the sentence of the text.

3.3 Suffix *Edat*

This *edat* is in the process of becoming a suffix and written connected to words. Some of the *edats* in this category are *-sana*, (*-sənə*), *-mı*, (*- mi*, *- mu*, *- mü*), *-ca*, (*-cə*) etc.

- (29) Mən elə qanunu müdafiə etməkdən, bu rayonda pis kişi *olmamışammi?* (Rehimov 2005: 44). ‘I was not a bad man in this area, defending the law?’
- (30) Ana, *gəlsənə*⁹ bu uşağın adını Əvəz qoyaq (Şıhlı2005: 350). ‘Mom, let’s name this baby Əvəz.’
- (31) Tələbə *yavaşca*¹⁰ hamamın qapısını açdı və diksindi (Anar 2003: 592). ‘The student slowly opened the door of the bathroom and stood up.’

The examples demonstrate that some of the *edats* are older and they are developing from words with lexical meaning into minor parts of speech and transforming into suffix.

In Azeri, *edat* is divided into simple (*axı*, *lap*, *daha*, *ancaq*, *fəqət*, *bəs*, *gəl*, *qoy*, *məhz vs*), conjugated (*beləcə*, *eləcə*, *bircə*, *təkcə*) and compound (*beləcə də*, *eləcə də*, *bir də*, *bir də ki*).

Edat in Azeri, in terms of meaning, is classified into six to nine categories in different works. Abdullayev (1958) classifies them into six (*emphasizing*, *clarifying*, *limiting*, *interrogative*, *imperative*, *approval*, *rejection*); Abdullayeva (1983) into eight (*emphasizing*, *clarifying*, *limiting*, *interrogative*, *imperative*, *approval*, *rejection*, *wish or condition*), Hüseynzadə (1973) into seven (*emphasizing*, *clarifying*, *limiting*, *interrogative*, *imperative*, *approval and rejection*, *wish and condition*), Ceferov and Abdullayev (2004) into seven (*superiority and excess*, *clarifying*, *limiting*, *interrogative*, *imperative*, *approval and rejection*), Guliyeva (1980) into nine (*demonstrating*, *clarifying*, *limiting*, *emphasizing*, *emotionality and expressiveness (impressiveness)*, *interrogative*, *imperative*, *approval*, *rejection*) and Kazımov (2010) into nine (*emphasizing*, *approval*, *rejection*, *interrogative*, *insistence*, *difference*, *emotionality*, *time*, *condition*).

According to the common view in Azeri linguistics, *edat* is classified into seven categories:

1. *Emphasizing*. This *edat* strengthens the meaning of words, phrases or sentences as a whole. *Axı* (*axır*), *ki*, *lap*, *belə*, *elə*, *artıq*, *daha*, *bir*, *bircə* are in this category.

- (32) Onun bir qol çəkmişlə insanlar o yan-bu yan olur *axı* (Celal 2005: 245). ‘People would lose their positions when he signs after all’

⁹ *-sana*, *-sene* is considered as an imperative *edat* that transformed into a suffix. It is added to the end of *gel*, *koy* imperative *edats* and strengteh their meaning.

¹⁰ *-ca*, *-ce* is only considered as *edat* in terms of meaning. In terms of form, it has completely transformed into a suffix. This *edat* increases the impact of the words they are attached to.

- (33) Bu zoraki adamın qanunsuz hərəkəti mənim canımı *lap* xirtdəyimə yığıbdır. (Rehimov, 2005: 254). ‘The illegal actions of this violent man have literally exhausted us.’

2. Clarifying. This *edat* serves to clarify the meaning of the word they are added to in the sentence. It allows the word to be distinct from others through stress. This category is not large in number: *elə, məhz, əsil, -ca (-cə)*.

- (34) Düşmənin Allahın silləsini yeyərək yıxılmada, şanlı əcdadımız sizdən yardım gözləməkdə, məmləkət sizdən ümid etməkdə, bacılarınız, analarınız əllərində Quran, *məhz* yaşlı gözlərlə sizlərə dua etməkdədirlər (Cabbarlı, 2005: 184). ‘The enemy is collapsing by the slap of God, our glorious ancestor is waiting for your help, the country is hoping for you, your sisters and mothers are praying for you in tears with the Quran in their hands.’

- (35) Yığışib müzakirə ettilər. Biri dedi ki, *əsil* filankəsin yeridir (Anar, 2003: 473). ‘They gathered and discussed. One of them said it was the location of the main fleet.’

3. Limiting. They limit the meaning of the words, phrases that follow them or the sentence as a whole. These *edats* sometimes create distinction, attribution meaning. *Yalnız, ancaq, bircə, tək-cə, elə* are in this category.

- (36) *Tək-cə* onun iki ayda buraxdığı dərslər bütün grupdakı 15 nəfərin hamısının buraxdığı dərslərin cəmisindən çoxdur (Celal, 2005: 134). ‘The classes he has left only in the past two months are more than the sum total of all 15 people in the group.’

- (37) Kərim kişinin əleyhinə *yalnız* on beş adam əl qaldırmışdı (Şihli, 2005: 178). ‘Only fifteen people raised their hands against Kerim.’

4. Interrogative. One of the most frequent *edats* used in Azeri is interrogative *edat*. These *edats* are generally used in interrogative sentences, creates interrogative meaning and at the same time strengthens the interrogative meaning. These are *ki, bəs, məğər, yəni, ha, -mi (-mi. -mu, -mü), yəni, hə, etc.*

- (38) *Bəs* az olmazmı, nənə, bu qədər cavanlarına qabağında bir çolpa? (Rehimov, 2005: 68). ‘Isn't a chicken insufficient, grandmother, for so many young people?’

- (39) *Məğər* bu elanlara nəzarət edən-zad yoxdur ki, kim ağılına nə gəlsə yazıb lövhəyə vurur? (Anar, 2003: 549). ‘Apparently there is no one checking these announcements - whoever can write whatever comes to their mind?’

5. Imperative. These *edats* are used to draw attention to the word, phrase or sentence. They also create meanings like wish, insistence, demand, call, advice, etc. These *edats* are *bax, gəl, gəlsən, gələsən, gələsənə, gəlin, gələsiniz, qoy, qoyun, gör, görün, görək, görsün, ha, da, də, də, -sana (-sənə), etc.*

- (40) Humay, günəbaxan bilirsən nədir? *Bax*, biz ki, hərdən tum çirtlayırıq ha, günəbaxan odu, bildin? (Elçin 2005: 393). ‘Humay, do you know what sunflower is? You see, we sometimes nibble sunflower seeds, that is sunflower, you got it?’

- (41) *Di* su səp, *di* əl ayağını ovxala, damci dərmanını ver (Celal 2005: 53). ‘Go ahead sprinkle water, rub your feet and give the medicine.’

6. Approval and rejection. They serve to approve or reject the idea expressed in the sentence. *Bəli, hə, bəli də, bəli a, aha, yox, xeyr, heç, heç də* are in this category.

- (42) *Bəli*, mənim pulum yox, altunum yox, fəqət bunlara qarşı mənəvi bir varlığım, döyünən ürəyim, yorulmaz qollarım, sarsılmaz qüvvətim var idi (Cabbarlı 2005: 266). ‘Yes, I had no money and no gold, but I had a spiritual existence, a beating heart, a tireless arm, and unbreakable strength.’

- (43) Və bu zaman Əbili kəşf elədi ki, onların kəndindəki yetim Səftər *heç də* uzaq-uzaq ellərdəki böyük-böyük şəhərlərdə yaşayan rəngbərəng uşaqlardan əsik oğlan deyil (Elçin 2005:114). ‘And at this time Əbili discovers that Orphan Səftər in their village is not a boy lower than those boys of all colors living in big cities, in faraway lands.’

7. Wish and condition. These *edats* are only used in sentences with action verbs. The verb of these sentences is either in imperative or optative mood and these *edats* add wish meaning to the sentence. They are *kaş, kaş ki, təki, bari, bir, bircə, nə ola/nola, mağul*, etc.

- (44) *Kaş ki*, yüz alağ eləyəydim, daş daşıyaydım, bu cəhənnəm oduna yanmayaydım (Hagverdiyev 2005: 332). ‘I wish I had cut weeds a hundred times, I carried stones, I would not burn in this fire.’

- (45) Birisi dara düşəndə görürsən deyir, ax, Allah sənə rəhmət eləsin, ay Molla Zaman, *mağul* xalqın dadına yetirdin (Hagverdiyev 2005: 32). ‘He says when you see someone in difficulty, oh! May Allah have mercy on you, oh Molla Zaman, you were at least enough for the taste of famous people.’

As could be seen, *edats* in Azeri and *edats* in Turkish have differences both in meaning and form. In Azeri, *edat* is a minor part of speech that adds various semantic nuances to the sentence. In this respect, it is not the exact counterpart of *edat* in Turkish. Postposition, referred to as *çekim edati* in Turkish, is referred to as *qoşma* in Azeri.

Conclusion

In this paper, the function of *qoşma*, which is one of the minor parts of speech in Azeri and its counterpart in Turkish, two Turkic languages/dialects are investigated. It could be concluded that there are conceptual differences between *edat* in Azeri and *edat* in Turkish. *Edat* in Turkish is described as a class of words that do not have lexical meanings but they follow nouns and establish semantic relationships between those nouns and the other words in the sentence. They have grammatical functions. *Edat* in Azeri, on the other hand, is a class of words that do not have lexical meaning but strengthen the meaning of words, phrases and sentences. They create various semantic nuances in the sentence. Since they do not establish semantic relationships between words and sentences, when *edats* in Azeri are removed from the sentence, the meaning of the sentence does not change. This is one of the most important characteristics that differ *edat* from other minor parts of speech in Azeri. In short, words that serve to

reinforce the meaning in a sentence in different ways are included in the concept of *edat* in Azeri. *Qoşma* in Azeri is equivalent to postposition (*son çekim edati*) in Turkish despite small differences. The question, then, is what is the Turkish counterpart of *edats* in Azeri? What is described as *edat* in Azeri is presented under different headings in Turkish? For example, *edats* in Azeri are examined within conjunctions in Turkish. In Azeri, conjunctions are minor parts of speech that establish semantic relationships between words, phrases and sentences. In this respect, only words that have functions like connecting, equalization, comparison, participation, rejection, clarification, causation, condition are considered as conjunctions. The words that reinforce the meaning, add semantic relationships like interrogation and response are accepted as *edats*. Other than these, there is also a part of speech that is examined as modals in Azeri. This is different in Turkish, as it does not exist even as a term in Turkish. Instead, they are classified within *edat*, interjection and adverbs. Modals help the speaker state his/her connection to the ideas and events s/he expresses in meanings such as possibility, approval, refusal, certainty, etc.¹¹ In Turkish, there is no term as modals within minor parts of speech. In brief, there is a clear categorization and distinction between *edat*, *qoşma*, conjunction and modals in Azeri. In this sense, homonyms are first evaluated according to their functions. For example, in order to identify what part of speech a homonymous word is, their roles, meaning, functions are considered. Furthermore, interjections in Turkish, which are sometimes classified within *edats* and sometimes independently, are excluded from minor parts of speech and examined as a special part of speech. The conclusions from these discussions could be outlined as follows:

1. Arguments about *edat* in Turkish still continue because all function words are classified under the single heading of *edat*. This is not the case in Azeri grammar. Minor parts of speech in Azeri are classified into *qoşma*, *edat*, conjunction and modal.
2. The definition of *edat* in Azeri and in Turkish is completely different. Thus, there are differences in the usage of *edat* between Azeri and Turkish.
3. Since the usage of function words in Azeri is fixed, the boundaries of all auxiliary words are more or less definite. In Turkish, however, there is no clarity like this and thus there is confusion about *edat* and conjunction.
4. *Edat* and its functions are still a problematic issue in Turkish because there is no commonly accepted method on the subject. In this respect, Azeri classification could be used as a model to help clarify this issue. The issue could be approached by defining function words and identifying their functions and then classifying them according to these definitions and functions.

¹¹ This is not a topic of this paper, thus discussions about modals are not included. For more information, see Kazımov 2010, Xelilov 2007, Rüstemova 2013, Hüsenyzade 2007.

References

- Abdullayev, E. (1958). *Kömekçi Nitq Hisseleri*. Bakü: ADU.
- Abdullayeva, Güllare (2013). *Müasir Azərbaycan Dili II: Morfologiya, Sintaksis*. Bakü: Elm.
- Abdullayeva, Nabat (1983). *Müasir Azərbaycan Dilinin Morfologiyası*. Bakü: Elm.
- Alışova Demirdağ, Elza (2021). "Azərbaycan Türkçesinde Kiplik İşaretleyicisi Olarak Modal Sözlerin Spesifik Özellikleri ve Söz Diziminde İşlevleri". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 51: 61-80.
- Alkaya, Ercan. (2007). *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar*. Elazığ: Manas.
- Anar (2003). *Eserler I, Hekayeler, Povestler*. Bakü: Nurlan.
- Araz, M (2004). *Seçilmiş Eserleri, II cilt*. Bakü: Lider.
- Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügati* (2006). II- III. Cilt. Bakü: Şerq-Qerb.
- Banguoğlu, Tahsin (2007). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK.
- Bilgegil, Kaya (2014). *Türkçe Dilbilgisi*. Erzurum: Salkımsöğüt.
- Biray, Nergis (2013). "Kazak Türkçesinde Enklitikler". *Prof. Dr. Leylâ Karahan Armağanı*, Ankara: Akçağ, 259-281.
- Budagova, Zerife (1980). *Müasir Azərbaycan Dili II: Morfologiya*. Bakü: Elm.
- Buran, A.; Alkaya, E; Yalçın S. K. (2017). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 1. Güneybatı/Oğuz Grubu*. Ankara: Akçağ.
- Cabbarlı, C. (2005). *Seçilmiş Eserleri, I. Cilt*. Bakü: Şerq-Qerb.
- Ceferov, C.; Abdullayev, N. (2004). *Müasir Azərbaycan Dilinin Morfologiyası*. Bakü: ADPU.
- Ceferov S. (1966). *Azərbaycan Dilinin Qoşmaları Haqqında*. Bakü: Azerb. SSRİ EA.
- Celal, M. (2005). *Seçilmiş Eserleri*. Bakü: Şerq-Qerb.
- Çemenzeminli, Y, V. (2005). *Eserleri, III Cilt: Klasik Azərbaycan Edebiyatı*. Bakü: Avrasya Press.
- Çubukçuoğlu, Mübeccel. (2019). *Türkçede Dilbilgiselleştirme: Bilişsel Dilbilgisi Çerçevesinde Bir İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Delice, Halil, İ. (2012). *Sözcük Türleri*. Sivas: Asistan.
- Demir, N; Yılmaz, E. (2010). *Türk Dili El Kitabı*. Ankara: Grafiker.
- Demir, Tufan. (2006). *Türkçe Dilbilgisi*. Ankara: Kurmay.
- Demirci, Kerim (2008). "Dilbilgiselleşme Üzerine Bir İnceleme". *Bilig*, 45: 131-146.
- Demirci, Kerim (2015). *Kelime Bilgisi El Kitabı*. Ankara: Anı.
- Deny, Jean (2012). *Türk Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği*. İstanbul: Kabalcı.
- Ebilov, C. (1959). *Qoşmaların Tesnişi Meselesine Dair*. Bakü: ADU'nun Elmi Eserleri.
- Ediskun, Haydar (1985). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi.
- Efendiyev, C. (1947). *Qoşmalar, Azərbaycan Dilinə Aid Tədqiqlər*. Bakü.
- Efendiyev, C. (1951). *Qoşma: Azərbaycan Dilinin Grammatikası*. Bakü: Azerb, SSRİ EA.
- Eker, Süer (2010). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker.
- Elçin (2005). *Seçilmiş Eserleri I*. Bakü: Çınar-çap.
- Erdem, Mehmet D.; Karataş, M; Hirik, E. (2015). *Yeni Türk Dili*. Ankara: Maarif Mektepleri.
- Ercilasun, A. Bican (Ed.) (2007). *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ.
- Ercilasun, A. Bican (2008). "La Enklitigi ve Türkçede Bir "Pekiştirme Enklitigi" Teorisi. *Dil Araştırmaları*, 2: 35-56.
- Ergin, Muharrem (2008). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak.
- Gencan, Tahir N. (2007). *Dilbilgisi*. Ankara: Tek Ağaç.
- Gökalp, Mehmet. (1976). *Türk Dili Bilgisi*. Ankara: Şark.
- Guliyeva, K. (1980). *Müasir Azərbaycan Dili II*. Bakü: Azerb. SSRİ, EA.
- Gurbanov, Afat. (1993). *Ümumi Dilçilik, II Cilt*. Bakü: Maarif.
- Gülensoy, Tuncer (2000). *Türkçe El Kitabı*. Ankara: Akçağ.
- Güneş, Sezai (1996). *Türk Dili Bilgisi*. İzmir: Çağlayan.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1971). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: MEB.
- Hacıyev, Kamal (1999). *Azərbaycan Dilində Xüsusi Nitq Hisseleri*. Bakü: Çaşıoğlu.
- Hagverdiyev, Ebdürrehman. B. (2005). *Seçilmiş Eserleri II Cilt*. Bakü: Lider.
- Halilov, Buludhan (2007). *Müasir Azərbaycan Dilinin Morfologiyası II*. Bakü: Nurlan.
- Halilov, P. Y. (1959). *Müasir Azərbaycan Dilinde Idare Elaquesi: Qoşmalarla Idare*. Bakü: Azerb. SSRİ EA Xeberleri.

- Hengirmen, Mehmet (2007). *Türkçe Dil Bilgisi*. Ankara: Engin.
- Hüseynzade, Muhtar (1973). *Müasir Azərbaycan Dili Morfologiya III*. Bakü: Maarif.
- Hüseynzade, Muhtar (2007). *Müasir Azərbaycan Dili Morfologiya III*, Bakü: Şerq-Qerb.
- İbrahimov, Mirze (2005). *Seçilmiş Eserleri, I Cild*. Bakü: Şerq-Qerb.
- Kahraman, Tahir (2001). *Çağdaş Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*. Ankara: Kişisel Yayın.
- Karaağaç, Günay (2013). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ.
- Karacan, Neslihan (2022). “Dilbilgiselleşme açısından Eski Türkçede “Teg” Edatıyla Oluşmuş Edat Öbeklerinin İşlevleri”. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 27: 284-293.
- Kazım Bek, M. A. (1846). *Obşaya Qrammatika Turekso-Tatarskoqo*. Kazan.
- Kazımov, Gezenfer (2010). *Müasir Azərbaycan Dili: Morfologiya*. Bakü, Elm ve Tehsil.
- Koca, Selcen (2018). “Klitik Kavramı ve Türkçede Klitikler I”. *Dil Araştırmaları*, 23: 299-315.
- Koca, Selcen (2020). “Klitik Kavramı ve Türkçede Klitikler-II”. *Dil Araştırmaları*, 26: 7-36.
- Koç, Nurettin (1996). *Yeni Dilbilgisi*. İstanbul: İnkılâp.
- Korkmaz, Zeynep (2007). *Türkiye Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- Kükey, Mazhar (2003). *Türkçenin Dil Bilgisi I*. Ankara.
- Li, Yong, Song (2004). *Türk Dillerinde Sontakular*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi-40.
- Memmedxanlı, Enver (2013). *Seçilmiş Eserleri*. Bakü: Tehsil.
- Mirzəzadə, Hadı (1990). *Azərbaycan Dilinin Tarixi Qrammatikası*. Bakü: ADU.
- Mustafa, Firuz (2016). *Seçilmiş Eserleri, I Cilt: Romanlar*. Bakü: Ecoprint.
- Oruç, Birsəl (1991). Türkiye Türkçesinde Kullanılan Çekim Edatları Üzerinde Görüş Farklılıklarından Kaynaklanan Problemler” *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı-II*. Ankara: TDK, 533-544.
- Rehimov, Süleyman (2005). *Seçilmiş Eserleri*. Bakü: Şerq-Qerb.
- Rüstəmov, Qetibə (2013). *Kömeqçi Nitq Hisselerinin Tesnifi*. Bakü: Şerq-Qerb.
- Rüstəmov, R. E; Buqadova, Z. İ. (1960). *Azərbaycan Dilinin Qrammatikası I*, Bakü: Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyası.
- Serebrennikov, B. A.; Hacıyeva N. Z. (2002). *Türk Dillerinin Mukayiseli Tarihi Grammatikası*. Bakü: Seda.
- Sehhet, Abbas (2005). *Seçilmiş Eserleri*. Bakü: Lider.
- Şihli, İsmayıl (2005). *Seçilmiş Eserleri II Cild*. Bakü: Şerq-Qerb.
- Şireliyev, M.; Efendiyev, C.; Rüstəmov, R. (1951). *Azərbaycan Dilinin Grammatikası I*. Bakü: Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyası, Nizami Adına Edebiyat ve Dil İnstitutu.
- Tanrıverdi, Ezizhan (2017). *Azərbaycan Dilinin Tarixi Qrammatikası*, Bakü: Elm ve Tehsil.
- Uzun, Nadir Engin (2006). *Biçimbilim Temel Kavramlar*, İstanbul: Papatya.
- Vardar, Berke (1998). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: ABC.
- Veliyev, Eli (2005). *Seçilmiş Eserleri*. Bakü: Avrasya Press.
- Yalçın, S. Kaan (2018). *Azərbaycan Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kesit.
- Yavuz, K.; Yetiş, K.; Birinci, N. (2013). *Üniversite Türk Dili ve Kompozisyon Dersleri*. İstanbul: Beşir.
- Zeynalov, Ferhad (1956). *Slujebnie çasti reçi v sovremennix tyurkskix yazıtax*. Bakü: Avtoreferat.
- Zeynalov, Ferhad (1971). *Müasir Türk Dillerinde Kömeqçi Nitq Hisseleri*. Bakü.
- Zeynalov, Ferhad (2008). *Türk Dillerinin Mügayiseli Grammatikası, I Hisse: Fonetika, Leksika, Morfologiya*. Bakü: MBM.

Türkçede Söylem Belirleyici Olarak Soru Yapılı İfadeler

Question Sentence Structures as a Discourse Marker in Turkish

Erkan Hirik

Doç. Dr., Samsun Üniversitesi

İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Samsun/Türkiye

e-posta erkanhirik@gmail.com

orcid 0000-0001-6978-8981

doi 10.54316/dilarastirmalari.1213093

Atıf

Citation

Hirik, Erkan (2023).
Türkçede Söylem Belirleyici
Olarak Soru Yapılı İfadeler.
Dil Araştırmaları, 32: 55-73.

Başvuru

Submitted

01.12.2022

Revizyon

Revised

25.12.2022

Kabul

Accepted

06.01.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.05.2023

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

ÖZ

Çeşitli dilbilgisel yapılar, farklı birleşimlerle bir araya gelerek konuşurun duygu durumunu ve düşüncelerini muhatabına aktarmaya yardımcı olur. Türkçenin sentaktik yapısı içerisinde bağlaç, edat, ünlem, zarf ya da öbek yapı olarak nitelendirilebilecek olan dilsel yapılar kimi zaman bu görevlerinin dışında da kullanılarak sözcüye semantik katkı sağlayabilmektedir. Bahsi geçen bu dilsel öğelerin görevlerinin dışında semantik bir kategori oluşturduğu konum, söylem belirleyicilerdir.

Söylem belirleyiciler, edimsel işlevleri olan dil öğeleridir. Bu öğeler yüzey yapıda “hani, yani, efendime söyleyeyim, gel gelelim, meğer, tamam mı, yoksa, zaten vb.” gibi farklı dil bilgisel yapılarla belirlemektedir. Ancak bu öğelerin cümle ötesi işlevleri olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle konuşma ortamlarında sıkça kullanılan söylem belirleyiciler, iletişim esnasında hem konuşur hem de dinleyen açısından birtakım pragmatik işlevlere sahiptir. Bunlar iletişime kuvvetlendirme isteği katma, duygu aktarma, düşünce payı oluşturma, söylenene karşı tavır belli etme, söylenene yönelik dikkat yönlendirme gibi iletişim ortamını ilgilendiren cümle ötesi işlevlerdir.

Söylem belirleyiciler; bağlaç, edat, öbek yapı, ünlem ya da zarf gibi sözcük ya da sözcük birleşimlerinden oluşabileceği gibi kimi zaman cümle biçiminde de ortaya çıkabilmektedir. Türkçede cevap alma amacı taşımayan ancak yapısal olarak soru şeklinde bulunan “soru yapıları”, söylem belirleyici olarak bazı işlevlere sahiptir.

Türkçede soru yapıları ifadelerin söylem belirleyici olarak kullanıldığı durumlar, bu çalışmada yapısal olarak sınıflandırılmıştır. Soru yapıları söylem belirleyicilerin dokuz farklı yapısı tespit edilmiş ve bu yapılar anlamsal olarak ele alınmıştır. Ayrıca bu sınıfların işlevleri ve bunların diğer dil kategorileriyle ilişkileri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Söylem belirleyici, soru yapıları ifade, işlevsel dilbilgisi, Türkiye Türkçesi

ABSTRACT

Various grammatical structures come together with different combinations to help convey the speaker's mood and thoughts to the addressee. Linguistic structures, which can be described as conjunctions, prepositions, exclamations, adverbs, or phrases in the syntactic structure of Turkish, can sometimes provide a semantic contribution to the utterance by using them outside of these functions. The position where these linguistic elements form a semantic category apart from their duties are the discourse markers.

Discourse markers are language elements with pragmatic functions. These elements appear in the surface structure with different grammatical structures such as "hani, yani, efendime söyleyeyim, gel gelelim, meğer, tamam mı, yoksa, zaten, etc.". However, it is possible to say that these elements have meta-sentence functions. Discourse markers, which are frequently used in speech, have some pragmatic functions in terms of both the speaker and the listener during communication. These are the functions beyond the sentence that concern the communication environment, such as adding a desire to strengthen the message, conveying emotions, creating a share of thought, expressing an attitude towards what is being said, and directing attention to what is to be said.

Discourse markers can consist of words or combinations of words such as conjunctions, prepositions, phrases, exclamations, or adverbs, or they can sometimes appear in the form of sentences. "Question Sentence Structures", which do not aim to get an answer in Turkish, but are structurally in the form of questions, have some functions as a discourse determinant. The cases in which question-formed expressions are used as a discourse marker in Turkish are classified structurally in this study. Nine different structures of question-structured discourse markers have been identified and these structures have been examined in terms of semantics. In addition, the functions of these classes and their relations with other language categories were examined.

Keywords: Discourse marker, question sentence structures, functional grammar, Turkish

0. Giriş

Dil, temeli seslerden ve göstergelerden örölü bir sistem olarak insanın düşünce ve duygularını aktarmaya yarayan bir araç biçiminde tanımlanabilir. Bu tanımlamada dilin yapısal ve işlevsel özellikleri vurgulanmaktadır. Dil, gerçekten de seslerin meydana getirdiği sözcükler, bağımlı morfemler, söz öbekleri ve sentaktik yapılardan müteşekkildir. Ancak bu "yapı" beraberinde birçok işlevi getirmektedir. "Duygu ve düşünce" aktarma aracı olan dil, yine bu duygu ve düşünceleri de yapısal birimleri üzerinden aktararak işlevini yerine getirebilmektedir. Bu yapısal unsurların (sesler, sözcükler, ekler, söz öbekleri vs.) tamamı aynı anda *semantik* denilen alanın ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Semantiğin ortaya çıkmasıyla birlikte ifade edilen duygu ve düşünceler söylemin kendisini oluşturabilmektedir. Bir başka ifadeyle tek başına semantik bir alana ya da semantik işleve sahip olan dil öğeleri farklı birleşmelerle ve kombinasyonlarla yepyeni durum ya da varlıkların ifadesini sağlayabilmektedir.

Geleneksel dilbilgisi çalışmalarında genellikle sesler, morfolojik unsurlar, sözcükler, söz öbekleri yapısal bağlamda incelenmekte ve bunların semantik alandaki işlevleri ele alınmaktadır. Dilin doğasının yazıdan öte “konuşma” ve “ses” olduğu düşünüldüğünde aslında çok sıradan gündelik konuşmalarda bile karşılaşılan ancak çeşitli nedenlerle yazıya yansımamış ya da yazının doğal sınırlılıkları neticesinde yazıya yansyamayan birçok unsurun varlığı bilinmektedir. Vurgu, jest ve mimikler, bağlam gibi doğrudan yazıda ifade edilmesi pek mümkün olmayan değişkelerin konuşmada anlamı ve anlam ötesi birçok durumu etkilediği ve edimsel birçok hususun ortaya çıktığı bilinmektedir. Dolayısıyla dilbilgisel bağlamda değerlendirilen yapısal unsurların anlama dair işlevlerinin aslında yalnızca bir kısmının incelendiği düşünülebilir. Bu da dil içi ve dil dışı birçok etkenin edimbilimsel bir bakış açısıyla değerlendirilmesi gerekliliğini ortaya koyar. Bu noktada *söylem* kavramı ve bu kavramın ifade ettiği alanın incelenmesi de ön şart olarak belirir. Farklı türlerde ortaya çıkabilen söylemler, hem nitelik olarak hem de içerdiği unsurlar bakımından ayrı ayrı ele alınması gereken anlamsal alanlardır.

1. Söylem ve Söylem Analizi

Dilde yüzey yapıda yer alan ifadeler her zaman konuşurun niyetini doğrudan yansıtmamaktadır. Niyetin anlaşılabilmesi için dil içi ve dil dışı birçok unsurun dikkatle analiz edilmesi gerekebilmektedir. Dil ötesi söylemleri inceleyen edimsel bakışta konuşurun jestlerinin, mimiklerinin, bulunulan ortamdaki değişkelerin ve zamanın ele alınarak bütüncül bir değerlendirme yapılması gerekmektedir. Keza dilde *anlam ve kasıt* her zaman aynı alanı işaretlemeyeceği için anlam-ötesi hususların incelenmesi, söylemlerin analiz edilmesi “sezdirimlerin”¹ ve “kastedimlerin” tespiti gerekmektedir.

Söylem (discourse), genel bir tabirle sözcenin iletişimdeki değerini ve iletişimsel etkilerini ifade eden kimi zaman sözcük, söz öbeği ya da sözce düzeyinde olabilen değerlerini, dilin toplumsal ya da alıcı üzerindeki etkilerinin incelendiği alanı ifade etmek için kullanılan bir terim olarak ele alınabilir. Trask, bir ya da daha fazla konuşur tarafından icra edilen birbirine bağlı konuşmalar bütünü olarak söylemi ele almakta ve söylemlerin gramatikal, leksikal ve fonetik öğeleri olduğunu ifade etmektedir (1993: 84). İmer vd. ise söylemi “yapısal yaklaşıma göre tümce ötesi, tümceden büyük dil birimi; dilin toplumsal boyutu vurgulandığında ise dilsel büyüklüğüne bakılmaksızın (tek sözcük, tümce paragraf vb.) işlevsel, iletişim değerli birim olarak tanımlanabilecek sözce” olarak tanımlamaktadır (2011: 227). Benveniste söylemi “konuşan bireyin üstlenip dönüştürdüğü, söz alışverişinde ya da bildirişim sürecinde dilin gerçekleşen biçimi” olarak tanımlamaktadır (Vardar 1982: 36). Hirik’e göre söylem; edimbilim, söylem dil bilgisi, metin dilbilim gibi kuram ve yaklaşımların ortak paydasında yer almaktadır (2017: 1957). Bu tanımlardan hareketle tek bir sözcükten, büyük dil birliklerine kadar iletişim değeri olan her türlü yapının söylemin bir unsuru olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Geleneksel filoloji araştırmaları çerçevesinde yapılan çalışmalarda genellikle seslerin, bağımlı ve bağımsız morfemlerin, sözcüklerin, söz öbeklerinin ve cümlelerin yapıları ve anlamları analiz edilmiştir. Son zamanlarda söylem çalışmalarının hız kazanmasıyla

¹ Sezdirim kavramının sınırları için bk. (Hirik ve Akboğa 2022).

birlikte yazılı dilin dışında konuşmalar ve konuşma metinleri de farklı disiplinler çerçevesinde (sınıf eğitimi, yabancılara Türkçe öğretimi, siyaset bilimi vb.) incelenir hâle gelmiştir. Bu husus özellikle konuşma ortamlarında cümle ötesi işlevleri olan, anlamsal ve pragmatik yapıların Türkoloji temelli çalışmalarda da ele alınması gerekliliğini ortaya koymuştur.

Dil bağlamında dilbilgisel işaretleyicilerin işlevlerinin yanı sıra özellikle karşılıklı konuşma ortamlarında icra edilen söylemlerin analiz edilmesi; yüzey yapıda görölen ya da duyulanın ötesinde aslında neyin söylenmek istendiğinin anlaşılması, neyin kastedildiğinin belirlenmesi, konuşanın niyetinin çözömlenmesi gibi işlevleri yerine getirmektedir. Diğer bir ifadeyle söylemin analizi ile konuşanın düşünce dünyasına hatta niyetlerine bakılmakta ve konuşma aslında şerh edilmektedir. Konuşurun söylediğinin dışında muhatabına birtakım şeyleri “sezdirme” yoluyla aktarması söylem analizinin incelediği hususun temelini oluşturmaktadır.

Söylemde yer alan yüzey yapıdaki bilgiler her zaman “aslında olan” ile örtüşmeyebilir. Diğer bir deyişle söylenen, kastedilen, sezdirilen gibi kavramlar çoğu zaman birbirinden farklı alanları işaretleyebilmektedir.

[1] *Çocuk: Anne, parka gidebilir miyim?*

Anne: Hava bugün çok serin.

Yukarıdaki diyalogda anne, çocuğun sorusuna doğrudan bir cevap vermemiştir. Ancak çocuk sezdirim vasıtasıyla sorusuna cevap almıştır. Bu basit örnekte sözcelerin anlamlarının bağlam içerisinde belirlediği açıkça görölmektedir. “Hava bugün çok serin.” cümlesi aslında hava ile bilgi veren bir cümleyken sözce içerisinde bambaşka bir anlama (Hayır, gidemezsin.) bürünmüştür. Bu husus konuşma dilinin yazı diline göre söylem analizi çerçevesinde ele alınacak ögeleri barındırdığını açıkça göstermektedir. Bu nedenle söylem çözömlenmesi; sečilmiřler, reklamcılar, yorumcular, eleştirmenler, kamuoyu oluşturmak isteyenler gibi hitabetin ve retorik’in kendileri için önem arz ettiği kimseler tarafından da ilgilendirilmesi gereken bir alandır (Günay 2013: XII-XIII). Söylem analizi *konuşma çözömlenmesi, bağlaşıklık/bağdaşıklık, iletişim ilkeleri, değişik dilsel işlevlerin gerçekleşmesi* (İmer vd. 2011: 227-228) gibi ilgi alanlarını kapsamaktadır.

Söylem, dilin doğası gereği iki türde gerçekleşebilmektedir. Bunlardan ilki dilin temelini oluşturan seslerden teşekköl eden konuşma, ikincisi ise işaretler sistemine dökölmüş olan yazıdır. İnsanlar duygu ve düşöncelerini bu iki yolla da ifade edebilmektedir. Dolayısıyla ister seslerden oluşsun isterse yazıdan oluşsun *söylem* monologlarda ya da diyaloglarda ortaya çıkabilmektedir. Bir başka deyişle söylem, sözlü ve yazılı monolog ile diyalogları da kapsayan genel bir iletişim hâli olarak ifade edilebilir. Çoğunlukla günlük hayatta olmak üzere kimi zaman topluluk karşısında yapılan konuşmalarda, kimi zaman da daha bireysel konuşmalarda monolog ve diyaloga ait özellikler icra edilmektedir. Gerek monologlar gerekse de diyaloglar iletişim ortamı olarak kabul edilebilirler. Örneğin toplum karşısında yapılan bir konuşma ya da bir kitleye yönelik yazılmış bir metin her ne kadar “karşılık” bulmasa da konuşur, kimi zaman söyleminin içerisinde kullandığı ifadelerle toplulukla diyalog kuruyormuş gibi davranabilir. Bu husus her konuşmayı “diyalog” tanımı sınırları içerisinde sokmasa da konuşurun kullandığı dil ortada bir diyalog varmış gibi nitelik kazanabilir.

- [2] *O günlerde ezberlemeye degecek kadar güzel bulduğum bu rubaiyi, Farsçayı öğrendikten sonra asıl metninden okuduğumda şaşırıp kaldım. Neden mi? Rubainin dört dizesinden ilk ikisi asıl metinde hiç yoktu da ondan!* [ÖHR]

Yukarıdaki örnekte konuşur aslında hiçbir cevap beklentisine girmeden “Neden mi?” sorusuyla muhatabına sonraki söyleyeceklerine dair bilgi vermekte, bir çeşit anlatacaklarına dair ipucu vererek muhatabın iletişime daha uygun hâle gelmesini sağlamaktadır. Bununla birlikte konuşur düşüncelerinin akışını “neden mi?” sorusuyla bağlayarak üslupta acıcılık da sağlamaktadır.

- [3] *Demokrasiyi zayıflatmak şöyle dursun, güçlendiriyoruz. Nasıl mı? Ülkeyi yönetecek Cumhurbaşkanını seçme yetkisini, tüm araçları çıkartıp, doğrudan millete veriyoruz.* (e-CB 11.9.2022)

Yukarıdaki örnekte ise konuşur, kalabalık bir kitleye seslenmektedir. Dolayısıyla cevap bekleme amacı yoktur. Bu nedenle söylem içerisinde geçen “nasıl mı?” ifadesi temelinde cevap beklemeyen yapısal olarak soru nitelikli bir cümle olarak ele alınabilir. Bu soru ifadesi yapısal olarak diyaloga ait gibi görünse de aslında bir monolog yapısındadır. Yapısal olarak soru şeklinde olan bu ifade, konuşurun söyleyeceklerine dair muhataba önden bilgi sunmaktadır. Tüm bunlar söylemlerde bazı dilbilgisel işaretleyicilerin farklı işlevlerinin olduğunu göstermektedir.

İletişim ortamlarında çeşitli anlatım teknikleri bulunmaktadır. Bu teknikler zamanla edebiyatta da kullanılır olmuştur. Monolog ve diyalog ile bu iki türün çeşitleri olan iç monolog, dış monolog, iç diyalog gibi teknikler bunlardan bazılarıdır. İletişim sözel ve sözel olmayan kanallardan meydana gelen bir süreçtir. İletilen mesajda gönderenin etkin olduğu, alıcının ise etkin olmadığı, karşılıklı etkileşimin söz konusu olmadığı söylemlere monolog, gönderen ve alıcı arasında karşılıklı etkileşimin olduğu, mesajın çift yönlü iletildiği konuşmalara da diyalog denmektedir (Bakhtin 2010). Çetışli, anlatı karakterlerinden birinin muhataplarına imkân vermeden tek taraflı ve uzun soluklu nutuk çeker gibi konuşmasına dış monolog tekniği denildiğini ifade etmektedir (2014: 127). Çalışlar da bir kişinin karşısındaki insana veya insanlara konuşma fırsatı vermeden tek taraflı ve uzun bir biçimde sesli olarak konuşmasını *dış monolog* olarak tanımlanmaktadır (1995: 438). İç monolog ise kahramanın psikolojisini, aklından geçenleri aktarmak için kullanılan bir tekniktir ve bu teknikte kişi karşısında biri varmış gibi konuşur (Özçiftçi 2016: 22).

Kimi yazarlar eserlerini kurgularken bazı anlatım tekniklerine başvurur. Başvurdıkları bu teknikler ile içeriğin etkin ve kimi zaman da sanatlı şekilde aktarılması hedeflenmektedir. Aslında bu husus konuşmalarda da geçerlidir. Topluluğa hitap edilen bir konuşmada ya da karşılıklı konuşmada bilinçli ya da bilinçsiz olarak kimi anlatım teknikleri uygulanabilmektedir. Monologlar ve diyaloglar *verici* ve *alıcı* şeklinde iletişim öğelerini barındırmaktadır. İster diyalog ister dış ya da iç monolog olsun söylemler içerisinde *soru yapıtlı*² ifadeleri içerebilmektedir. Söylem, içerisinde muhatabın cevabını beklemeksizin konuşmanın devam ettiği tür olan monologlarda soru

² Bu ifade ile yapısal olarak soru şeklinde olan ancak cevap alma amacı taşımayan “şaşıрма, hayıflanma, küçümseme vb.” anlam alanlarını işaretleyen öbek yapılar ve cümleler kastedilmektedir. Kısa bir söyleyişle yüzey yapıda şeklen soru biçiminde kurulmuş yapılar bu kavramla anılmaktadır.

yapılı ifadeler daha çok yer almaktadır. Aydemir, monologların gerekçesiz ve sebepsiz olarak kişilerin tek başlarına konuşmaları olmadığını belirtmektedir (2010: 182). Buradan monologların da kimi zaman muhataplarının olduğunu anlamak mümkündür. Kısaca gerek sözel gerekse de yazılı iletişim ortamlarında monolog ya da diyalog türünde gerçekleşen bildirişimler, kendi ilerinde dilbilgisel olarak bazı özel işaretleyiciler içermektedir. Özellikle monolog türünde görölen ve *soru yapılı ifade* olarak şekillenen dilbilgisel işaretleyiciler, işlevsel olarak söylemin içeriğine ya da gidişatına yönelik ön bilgiler sunmaktadır. Bununla birlikte bu işaretleyiciler konuşura ya da muhataba yönelik bazı pragmatik işlevler içermektedir. Soru yapılı söylemler, konuşura iletişim sırasında düşüncelerini ve duygularını aktarma bakımından katkı sağladığı için bu yapılar monologlarda kullanılır olmuştur (Thompson 1997: 137). Bu edimsel işaretleyicilerin cevap alma maksadı taşımayan yapısal soru biçiminde kullanılan “söylem belirleyiciler” olduğunu söylemek mümkündür.

Söylem, birçok dil içi ve dil dışı katmandan oluşmaktadır. Dolayısıyla söylem analizi yapılırken bu katmanların bütüncöl olarak değerlendirilip yargıda bulunulması beklenir. Özellikle konuşma dilinde daha çok karşılaşılan dil içi söylem katmanlarından biri *söylem belirleyicilerdir*.

1.1. Söylem Belirleyiciler

Söylem belirleyiciler (discourse markers, discourse participles) konuşma içerisindeki bölümleri gösteren ve bu bölümler arasında tutarlılığı sağlayan *yani, işte, şimdi, evet, ama, şey, tamam* gibi dilsel ögeleri tanımlamak için kullanılmaktadır (Özbek 1998). Bu ögelerin temel işlevleri konuşma esnasında konuşurun söyleminin gittiği yönü tayin etmek, bunun dinleyen tarafından önceden algılanmasını sağlayarak iletişimi kuvvetlendirmek, dinleyenin ilgisini canlı tutmak gibi pragmatik eğilimlerdir. Schiffrin (1987), sözlü ya da yazılı olarak kullanılan *yani, evet, ama, şey* gibi söylem belirleyicilerin bilgiyi işlelemeye yardımcı olduğunu ifade etmektedir.

Söylem belirleyicilerin işlevlerinin temelinde aktarılan konuya dikkati çekme, konuşma sırası alma, cevap verme, iletişimin etkili olmasını sağlama, konuşurun düşünmesine olanak tanıma, dinleyene konuşmanın sonrası için ön bilgi verme gibi pragmatik hususlar vardır.

Çalışmalarda *pragmatik işaretleyici* (pragmatic marker), *söylem parçacığı* (discourse marker), *sınır işaretleyicileri* (boundary markers), *boşlukları doldurucular* (filler), *duraksama belirleyicileri* (hesitation markers), *akıcılık belirleyicileri* (conversational greasers) gibi adlarla anılan *söylem belirleyiciler* (discourse markers) dilbilgisel olarak tek bir kategori altında ele alınamayacak niteliktedir. Diğer bir ifadeyle söylemin akışına göre kullanılan sözcükler, söz öbekleri, edatlar, zarflar, ünlemler, yansıma sesler ve hatta farklı cümle türleri *söylem belirleyici* olarak işlev görebilmektedir.

Söylem belirleyicilerle ilgili çok sayıda çalışma mevcuttur³. Türkçe üzerine yapılmış söylem belirleyici temelli çalışmalar da sayı bakımından oldukça fazladır⁴. Türkçe

³ bk. (Maynard 1989), (Valentine 1991), (Bakker 1993), (Schourup 1999), (Fraser 1990; 1999) vd.

⁴ bk. (Özbek 1995; 1998), (Dölger 2001), (Demirtaş 2004), (İbe-Akcan 2008), (Ruhi 2009), (Kuru Gönen 2011), (Tekin 2015), (Özcan ve Aksan 2017), (akır Sarı 2017; 2020), (Sarı 2022) vd.

üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında çoğunlukla Türkçenin öğretimi temelinde ve dilbilim bağlamında konunun ele alındığı, ancak Türkoloji çerçevesinde değerlendirmelerin daha az olduğu görülmektedir.

Sarı, söylem belirleyicilerin iletiye bir derece kadar kuvvetlendirme içeriği katma, mevcut anlamı farklı yönlerden vurgulama veya anlamı destekleme, bir hususa dikkat çekme, konuşmaya duygu değeri veya samimiyet katma gibi farklı dilsel/sosyal/duygusal işlevlere sahip olabileceğini ifade etmektedir (2020: 33). Söylem belirleyicileri, iletişim sürecinin etkin şekilde sağlanmasına katkı sağlayan, konuşurun niyetinin dinleyen tarafından sezilmesine yardımcı olan dilsel işaretleyiciler olarak tanımlamak mümkündür. Bu durum söylem belirleyicilerin dilin edimsel boyutunun temel işaretleyicilerinden olduğunu göstermektedir. Yine bunlara ek olarak söylem belirleyicilerin konuşurun duygu durumunu gösteren kiplik⁵ işaretleyicisi olarak işlev gördüğü de söylenebilir.

[4] **Bak sen!** Demek tüm pastayı tek başına yedin.

[5] *Senin başına gelenlerle inan hiçbir ilgim yok.*

[6] **Hani** yaz akşamları güneş batarken hava güzel bir renk alır **ya**, o zamanları çok seviyorum.

Yukarıdaki örneklerde işaretlenmiş sözcüklerin her biri bir kiplik işaretleyicisi olarak görülebilir. “Bak sen!” öbeğinde konuşurun şaşırma hâlini, “inan” sözcüğünde güvenilirliğini, “hani” ifadesinde ise bilgi aktarma amacını görmek mümkündür.

Söylem belirleyicilerin her birinin işlevi kullanıldığı bağlama göre çeşitlenmekle birlikte temel işlevinin iletişimi kuvvetlendirmek olduğu söylenebilir. Söylem belirleyiciler, karşılıklı konuşmalarda sözün devam ettiricisi olabilmektedir.

[7] **İşte** gidiyorum çeşm-i siyahım.

[8] **Tabii** geleceğini önceden bilmem gerekirdi.

[9] **Gerçi** ben de çalışacaktım ama fırsat bulamadım.

[10] **Erkenden** uyandım **hani** sabah havada bir koku olur **ya** onunla mutluluk buldum.

Yukarıdaki örneklerde yer alan söylem belirleyiciler, kendisinden önceki bağlamda bitmiş olan iletişimin ya da söylemin akış içerisinde devam ettiricisi konumundadır.

Söylem belirleyiciler, sözce içerisinde zorunlu öge konumunda değildir. Gerek konuşmada gerekse yazıda sözce içerisinde kullanılan söylem belirleyiciler, sözcede yer almadıklarında genellikle anlam kaybı yaşanmaz. Ancak bu durumda konuşurun duygu ve düşünceleri daha güçsüz bir şekilde vurgulanır hâle gelebilmekle birlikte olayın gerçekleşme şeklindeki farklılık dile yansımaktadır.

[11a] *Tüm işi ben yapacak değilim **yani**.*

[11b] *Tüm işi ben yapacak değilim **Ø**.*

[12a] **Biliyorsun**, artık sen de bu iş yerinin bir parçasısın.

⁵ Kiplikler için bk. (Kerimoğlu 2011; 2018), (Benzer 2012), (Hirik 2019), (Demirel (2021).

[12b] *Ø, artık sen de bu iş yerinin bir parçasısın.*

Yukarıda yer alan [11a] ve [11b] kodlu örnek değerlendirildiğinde *yani* söylem belirleyicisinin yalnızca duyguları daha belirgin bir şekilde belirleme görevi olduğu ancak yokluğunda anlamda bir kayıp yaşanmadığı görülmektedir. Fakat [12a] ve [12b] kodlu örnekler bu bakımdan [11a] ve [11b] kodlu örneklerden ayrılmaktadır. Yukarıdaki iki sözcük grubu karşılaştırıldığında [12a] ve [12b]'de belirtilen yargı “önceden başlamış ve devam eden hâli” ifade etmekte ve dinleyene güven veren bir söylem içeriği ile kipsel anlam taşımaktadır. Ayrıca [12b]'de yargı “o an başlamış” ifadesi taşımaktadır.

Sözcede sentaktik bakımdan değişken konumlarda yer alabilen söylem belirleyicilerin Türkçede genel olarak söz başında yer aldıkları görülmektedir. Ancak sözcenin farklı yerlerinde konumlanması işlevsel bakımdan bir değişme yaratmaz.

[13] “*Beni dinlemeye tenezzül edersen **emin ol ki** zararlı çıkmayacaksın.*” [SK]

[14] “***Emin ol ki** beni dinlemeye tenezzül esersen zararlı çıkmayacaksın.*”

Yukarıda sözcelerde yer alan “emin ol ki” söylem belirleyicisinin dizimsel konumu değiştirildiğinde cümlenin anlamında belirgin bir değişiklik olmadığı görülmektedir. Konuşma dilinde genellikle fonetik olarak boşluk doldurma işlevi gören ve konuşurun düşünmesine imkân tanıyan “emmm, ııı” gibi anlamsız boşluk doldurucular söylem belirleyiciler vasıtasıyla da doldurulabilmektedir.

İletişime etki katmak, konuşurun düşüncelerini ve duygularını muhataba aktarmak, muhatabı iletişimin devamına hazırlamak, ilgi uyandırmak gibi dil ötesi işlevler söylem belirleyiciler vasıtasıyla sağlanabilmektedir. Soru yapıları ifadeler de bu bağlamda görev yapan dil unsurları arasında yer almaktadır.

2. Söylem Belirleyici Olarak Soru Yapılı İfadeler

Söylem belirleyicilerin yapılan çalışmalarda farklı sözcük türlerinden oluşabildiği araştırmacılar tarafından (Schiffrin 1987, Fraser 1999) ifade edilmiştir. Söylemlerde kimi zaman edatların, zarfların, bağlaçların, ünlemlerin ya da bazı kalıplaşmış öbeklerin “söylem belirleyici” oldukları görülmektedir. Bu husus söylem belirleyicilerin işlevsel ve yapısal bağlamda dilbilgisel açıdan farklı konumlarda yer aldıklarının açık bir göstergesidir.

- Bağlaç → *yani, peki, meğer*
- Edat → *işte, şey*
- Öbek yapı → “*efendime söyleyeyim*”, “*bir de şey*”, “*bilindiği üzere*”, “*açık olmak gerekirse*”
- Ünlem → *vallahi, yoo, hay*
- Zarf → *hani, bari, hele*

Söylem belirleyicilerin farklı dilbilgisel kategorilerde yer alması bu işaretleyicilerin dilbilgisinin diğer işaretleyicileri ve kategorileri yönünde genişleyebileceğinin bir göstergesidir. Edat, zarf, bağlaç, ünlem ya da kalıplaşmış öbeklerle birlikte bu işaretleyicilerden daha büyük yapıda olan cümleler de söylem belirleyici olarak görev

yaşayabilmektedir. Keza yukarıda verilen “efendime söyleyeyim” aslında cümle formundadır.

Dilde yer alan kimi dilbilgisel işaretleyicilerin zamanla işlevlerinin genişlediği ve birden fazla işlevi yerine getirdiği bilinmektedir. Basit bir örnekle Türkiye Türkçesinde yer alan sıfat-fiil eklerinin ya da zaman eklerinin işlevleri bu bağlamda düşünülebilir. Örneğin, *-miş* ekinin hem zaman hem sıfat-fiil hem de yapım eki olarak kullanıldığı bilinmektedir. Farklı senaryolarda *-DI* zaman ekinin bilinen geçmiş zaman işleviyle birlikte “şimdiki zaman” işlevinde de görünüşsel olarak işleve sahip olduğu da bu konuda örnek verilebilir.

[15] (Yolda hareket hâlinde olan birisinin telefon görüşmesinde karşı tarafa)

-Geldim, geldim. Birazdan oradayım.

Yukarıdaki örnekte *-DI* ‘bilinen geçmiş zaman’ ekinin beklenen işlevinin dışında bir görevde olduğu ve aslında işlevsel olarak ‘şimdiki zaman’ işaretlediği ve konuşma anını gösterdiği görülmektedir. Türkçedeki morfemlerin birden fazla görevi üzerine alması söylemlerde ihtiyaca binaen anlık olarak da gelişebilmektedir. İşte bu durum kimi söylemlerde *soru yapılı ifadelerin* de aslında “söylem belirleyici” olarak işlev görür hâle gelmesini sağlamıştır.

Konuşurun söylemin içeriğine dair duygu, düşünce ve tutum bilgilerini de yansıtan söylem belirleyicilerin her zaman ait olduğu dilbilgisel kategorinin özelliklerini yansıtmayacağı söylenebilir. Dolayısıyla söylem belirleyicilerin farklı söylem türlerinden beklenen sentaktik işlevini yerine getirmeyebileceğini ifade etmek mümkündür. Yapısal olarak *sıralı cümle* (efendime söyleyeyim), *soru cümlesi* (tamam mı?, düşünebiliyor musunuz?, değil mi? vb.) ya da *emir cümlesi* (bak bakalım, gel gelelim) olması söylem belirleyicinin işlevsel özelliğini değiştirmez. Keza bu durumda söylem belirleyicilerin sentaktik işlevleri *sözde* hâldedir, asıl işlevi *edimsel* olarak ortaya çıkmaktadır. Buradan söylem belirleyicilerin farklı kullanımlarda mevcut anlamlarının yanı sıra yeni işlevler kazandığı ve bu kazanılan anlamın iletişim sürecinde pragmatik fayda sağladığı söylenebilir. Örneğin, *efendime söyleyeyim* gibi bir söylem belirleyici yüzey yapıdaki anlamının dışında konuşurun söyleminin devamını planlamasına olanak tanımaktadır. Ayrıca söyleme yeniden dikkat çekilmesini sağlayarak dinleyenin odaklanmasına da imkân tanımaktadır. *Açıkçası, dürüst olmak gerekirse, açık konuşacak olursak* gibi genelde söz başında kullanılan söylem belirleyiciler de ifade edilen sözün güvenilirliğine katkı sağlayan ve dinleyicinin güvenini artırma edimi taşıyan işaretleyiciler olarak dikkat çeker. Bu örneklerden anlaşılacağı üzere söylem belirleyicilerin dilbilgisel işlevlerinin yanında sözce içerisinde değişken edimsel özellikler taşıyabildiği söylenebilir.

Aslında öbek yapı, cümle, soru cümlesi gibi dilsel kategorilerde ele alınabilecek nitelikte olan yapılar, söylem belirleyicisi olarak kullanıldıklarında konuları birbirine bağlayan, bir sonraki konuya ön hazırlık yapılmasını sağlayan, zıtlık ifade eden ya da öncelik-sonralık ilişkisi kurulmasını sağlayan işlevi üzerine alabilmektedir. Örneğin, *meğer* sözcüğünün tek başına göndergesel bir anlamı yoktur. Ancak sözcüğe *sonradan farkına varma* anlamını katar. Bir diğer örnek olarak *fakat* sözcüğü iki ifadeyi birbirine zıtlık ilişkisiyle bağlamaktadır. Bu husus soru ifadelerinde de göze çarpmaktadır:

Söylem belirleyiciler işlevleri gereği daha çok diyaloglarda yer almakla birlikte kimi zaman bir topluluğa yönelik yapılan tek taraflı konuşmalarda ya da iç konuşmaların yazıldığı metinlerde görülmektedir. Söylem belirleyicilerin bu özelliği, soru yapılı ifadelerin de söylem belirleyici olarak kullanılmasını sağlamıştır.

Yapısal olarak soru şeklinde olan söylem belirleyicilerin de farklı işlevlerinin olduğu, bu işlevlerin sözcelerin niteliğine göre şekillendiği söylenebilir. Türkçede soru yapılı söylem belirleyici yapılarının bazılar şunlardır:

2.1. FİİL+(-DI^{2SE}/-yor)+(-mI_{2SE})+BAK- ya da BAK-+FİİL+(-DI^{2SE} /-yor)+(-mI_{2SE})

Soru yapılı söylem belirleyicilerden bir tanesi yapısal olarak bu şekilde sınıflandırılabilir. Bu sınıflandırma yine kendi dizimsel özellikleri bakımından da iki ayrı şekilde bulunabilmektedir. Bu sınıflandırmada yer alan fiillerin “duyu fiilleri” arasında olması da tematik bakımdan dikkat çekmektedir.

Türkçede fiil türleri farklı çalışmalarda araştırmacılarca öncelenen ölçütlere göre sınıflandırılmıştır. Yapılan anlam temelli tematik sınıflandırmalarda ortaya atılan fiil türlerinden biri de mental fiillerdir⁶. Mental fiiller, kendi içinde alt sınıflara ayrılmaktadır. Bu sınıflardan biri de *duyu fiilleridir*. Duyu fiilleri mental sürecin başlatıcısı konumundadır. Türkçede duyu fiilleri söylem belirleyici konumunda farklı yapılarda yer alabilmektedir. Bunlardan bazıları “*duydun mu bak, bak duydun mu, gördün mü bak, bak gördün mü*” gibi yapılardır. Bu söylem belirleyiciler, soru yapılı olarak cümlede işlevlerini yerine getirmektedir.

[16] “*Gördün mü bak, bizden ötesi de varmış. Yaşananların hepsi meğer birer yalanmış.*” [Grup Seksendört-‘Ölürüm Hasretinle’ Şarkı Sözü]

[17] “*-Ya, dedi genç kadın, gördün mü bak? Senin de keyfin geldi. Haydi!*” [GÖY]

[18] “*-Bak görüyor musun, ben hiçbir şeyi değiştirmedim. Bak! Görüyor musun? İşte...işte...diyordu.*” [SG]

Yukarıdaki örneklerde “gör-” ve “bak-” fiilini temel alan ve çeşitli tamlayıcılarla yapısı oluşturulan genellikle de konuşurun “haklılık” kanaatini muhatabına aktarma işlevi taşıyan söylem belirleyicilerin yapısal olarak soru ifadesi olduğu görülmektedir. Ancak bu soru ifadelerinin cevap beklentisi olmadığı, konuşmanın doğal yapısı içerisinde ortaya çıktığı görülmektedir. Örnekler her ne kadar diyalog içerisinde bulunsun da söylemin monolog şeklinde cevap beklenmeksizin icra edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu örneklerde yer alan “gör-” ve “bak-” fiillerinin söylem belirleyicinin temelini oluşturması ve bu fiillerin de aslında “anlamak, algılamak, fark etmek” gibi anlamlarda kullanılması bu yapının mental fiillerle de ilişkili olduğunu göstermektedir.

2.2. FİİL/-Abil-+(-yor)+(-mI_{2SE})

Soru yapılı söylem belirleyicilerin yapısal sınıflandırmalarından bir diğeri de *FİİL/-Abil-+(-yor)+(-mI_{2SE})* şeklindedir. Bu yapılarda yeterlilik işaretleyicisi yapının asli unsurlarından biri olarak işlev görmektedir. Bununla birlikte yapıda yer alan fiiller

⁶ Mental fiiller ve duyu fiilleri için bk. (Yaylagül 2005; Kamchybekova 2010 ve 2011; Yıldız 2016 ve 2017; Hirik 2018).

düşün-, *anla-*, *hayal et-* gibi mental fiil türlerinden *bilişsel fiiller* arasında değerlendirilebilecek nitelikteki fiillerden seçilebilmektedir.

Türkçenin en temel mental fiillerinden birisi olan *düşün-*, konuşurun şaşkınlığını, hayıflanmasını, mevcut durumdan şikâyetçi oluşunu edimsel olarak aktarma işlevi gören söylem belirleyici türü olarak görev yapabilmektedir.

- [19] “*Bir ayının anahtarla kapı kilidi açabileceğini düşünabiliyor musun? Bırak, kilidi kapının sürgüsünü çekip açmayı bile akıl edemez.*” [SS]
- [20] ***Düşünebiliyor musunuz***, *küçücük çocuklar sokakta mendil satarak ailesini geçindirmeye çalışıyor.*
- [21] “*Modern teknolojik tarın sistemleri ile işlenmiş, donatılmış yemyeşil devasa çiftlikler ile dolu topraklar hayal edin. Kaç yüz bin aileyi ayakta tutarız hayal edebiliyor musunuz? Biz kazanırız, yatırım yapan da kazansın.*” [SKA]

Yukarıdaki örneklerde “*düşün-*” fiilinin soru yapısıyla farklı şahıslarda çekimlenerek aslında soru anlamı taşımadığı görülmektedir. Yapısal olarak soru olan bu işaretleyicilerin birer söylem belirleyici olduğu ve konuşurun kendisindeki “şaşkınlık” ifadesinin muhataba aktarılma işlevini gördüğü anlaşılmaktadır. Konuşurun duygu ve düşünce durumunu iletişim ortamında muhataba monolog şeklinde yansıtan bu söylem belirleyici, aynı zamanda bir kiplik işaretleyicisi olarak da görev yapmaktadır. Keza konuşurun duygu durumu dilde kipliklerle işaretlenir. Bununla birlikte yapısal soru görünümündeki bu söylem belirleyicinin *düşün-* sözcüğü ile yapımı yine bu yapının da mental söz varlığı ile ilişkili olduğunu göstermektedir.

2.3. BEN/BİZ de +de-(DI-yor_{1ŞE}) +N/K

Türkçede soru türlerinin sınıflandırıldığı çalışmalarda *içerleşik sorular* (embeded questions) bir alt sınıf olarak değerlendirilmektedir Göksel ve Kerslake (2005) soruları *soru ekli sorular*, *N/K soruları*, *yansıma sorular*, *içerleşik sorular*, *kipsel belirteçlerle kurulan sorular* ve *retorik sorular* olmak üzere altı kategoriye ayrılmıştır. İç yerleşik soru yapılarında soru içeren dilbilgisel unsurlar söylemde dizimsel kalıplarda ortaya çıkmaktadır. Söylemin içinde yerleşik hâldeki bu soru yapıları ifadeler, Türkçede söylem belirleyici olarak kullanılabilir.

- [22] “***Ben de diyorum*** bu çocuk bugün ***neden*** durgun? *Meğer gece hiç uyumamış.*”
- [23] “***Biz de diyoruz***, bu ses ***nereden*** geliyor? *Üst katta tadilat varmış.*”

Yukarıdaki örneklerde “ben de/biz de” gibi zamir temelli sözcüklerle “de-” fiili bir soru zarfı da alarak sentaktik bir söylem belirleyici yapısı meydana getirmektedir. Ancak soru yapısındaki cümlelerde soru anlamı bulunmamaktadır. Konuşur, konuşma anında “fark ettiği” bir bilgiyi muhatabına aktarmaktadır. Böylece bu sentaktik yapının aslında konuşurun yaşadığı düşünsel değişikliğe vurgu yaptığı ve bu durumu söylem belirleyiciler vasıtasıyla muhataba aktardığı görülmektedir. Bununla birlikte bu yapı şaşkınlık duygu durumuyla da örtüşmektedir. Aynı zamanda akıl yürüterek çıkarımında bulunma işlevi de burada ortaya çıkmaktadır.

2.4. BİR ŞEY+FİİL-AyIm/AlIm+(-mI)

Türkçede soru yapıları ifadelerin söylem belirleyici olarak kullanıldığı yapısal dizimlerden biri de BİR ŞEY+FİİL-AyIm/AlIm+(-mI) şeklindedir. Bu yapılar yer alan “BİR ŞEY” ifadesi yapının asli ögesidir. Yapıdaki fiil ise *söyle-*, *anlat-*, *açıkla-* gibi mental sürecin iletişim boyutunu ifade eden sözcüklerdendir. Mental fiiller *girdi*, *işlem* ve *çıktı* olmak üzere üç basamakta işlev görmektedir. Bu işlevlerden *çıktı* basamağında düşünceler zihnin çıktısı olarak dilde *söyle-*, *anlat-*, *açıkla-*, *bildir-* gibi fiillerle ifade edilir. Kişi mental süreç sonunda elde ettiği bilgilere dair dönütünü ya duygu fiilleriyle ya da açıklama fiilleriyle ifade etmektedir. Dilsel açıklama fiilleri (DAF), açıklama fiillerinin alt türlerinden biridir. Bu fiillerde kişi yaşadığı mental süreci istemli bir şekilde ifade etmektedir (Hirik 2018: 73).

Türkçede *söyle-*, *anlat-*, *açıkla-*, *de-* gibi fiiller [BİR ŞEY+FİİL-AyIm/AlIm+(-mI)] yapısıyla söylem belirleyici yapısı içerisinde kullanılmakta ve konuşurun muhatap karşısında söylemine ilgi çekmesi bağlamında destek olmaktadır.

[24] “*Hem de tuhaf bir şey söyleyeyim mi? Ben, bu ilk zaafımızdan istifade ettiği için Behiç’e kızmıyorum, hayır.*” [SK]

[25] “*Senin kafan biraz fazla karışmış. Bak, ben sana bir şey diyeyim mi? dedi.*” [MD]

Yukarıdaki cümlelerde [bir şey+diyeyim mi/söyleyeyim mi] ifadelerinde konuşur, muhatabının dikkatini çekmek üzere soru yapısıyla kendi söyleyeceği sonraki cümlelere gönderme yapmaktadır. Böylece iletişimin alıcısı konumundaki muhatap, söylenecek olanlara daha hazır olmaktadır. Bu da etkili bir iletişimin başlatıcısı olarak bu söylem belirleyicilere işlev yüklenmesini sağlamaktadır. Yapıdaki fiil *de-*, *söyle-*, *anlat-*, *aktar-* gibi iletişim fiilleriyle de değiştirilerek ifadenin söylem belirleyici işlevi sürdürülebilir.

2.5. ŞUN(LAR)A+BAK-(-Ar/-yor)+(-mI_{2SE})

Konuşurun bahsettiği konuya muhatabın ilgisini çekmek üzere “hayıflanma, şaşırma, küçümseme” gibi anlamlar taşıyan ŞUN(LAR)A+BAK-(-Ar/-yor)+(-mI_{2SE}) yapısı söylem içerisinde cevap alma maksadı taşımayan sentaktik öge olarak kullanılabilir.

[26] “*Şuna bakar mısınız? Narin’in hatırı için düzenimi bozup, ciplere binip İstanbullara gelmişim, yokluğumda ısıtılmamış bir evde üşüyerek barınmaya çalışıyorum (...)*” [CF]

[27] “*Şuna bakar mısın, ne kadar da keyifli*” dedi Duru. [OYİA]

[28] “*Bilal içinden düşündü; rüşvet verdiğini açık açık söyleyecek kadar arsız şuna bakar mısın, bu patavatsızlık değil gerçi utanılacak bir şey yok.*” [BFM]

[29] *Şunlara bakıyor musun, söylediklerimizi hiç yapmıyorlar.*

Yukarıda yer alan örneklerde konuşur, aslında hayıflanma, şaşırma gibi duygularını soru yapıları ifade ile aktarmaktadır. Söylem belirleyici işlevinde olan bu yapıca soru cümleleri konuşurun muhatabına sonraki söylemlerinin ne yönde ilerleyeceğine dair bir ipucu sunmaktadır. Böylece pragmatik bir işlev ortaya çıkmakta ve iletişimin etkin bir biçimde

gerçekleştirilmesine yönelik hareket yapılmaktadır. [26] numaralı örnekte konuşur, bir hayıflanma duygusuyla “şuna bakar mısınız” ifadesini kullanmakta ve sonraki söylemlerinde hayıflandığı şeyin ne olduğunu ifade etmektedir. [27] numaralı cümlede ise konuşur, muhatabının dikkatini çekmek amacıyla soru yapılı söylem belirleyici kullanmaktadır. [28] numaralı örnekte ise konuşur, şaşkınlığını aktarmak amacıyla söylem belirleyici tercih etmiştir. [29] ise konuşur hayıflanma ve öfke duygusunu ifadedeki söylem belirleyici ile aktarmaktadır. Dört örneğin de söylem belirleyici bakımından işlevinin iletişimi etkili hâle getirmek olduğu, bununla birlikte konuşurun duygu durumunun da bu soru yapılı ifadelerle aktarıldığı söylenebilir. Ayrıca yapının -yor, ekiyle “şuna bakıyor musun/bakıyor musunuz” şeklinde çekimlenmesi de ölçünlü dil açısından mümkündür.

2.6. NE+FİİL(-AyIm/-Allm)

Türkçede *ne* soru sözcüğünün üzerine fiil yapıyla birlikte birinci tekil ve çoğul şahsı işaretleyen *-AyIm* ve *-Allm* ekleri geldiğinde söylem içerisinde çeşitli işlevleri olan söylem belirleyici ortaya çıkmaktadır. Türkçede bu tür söylem belirleyicilerde ilgili fiiller, DAF arasında seçilebilmektedir. Konuşur, “elden bir şey gelmeme, yapılacak bir şey kalmama, elden geleni yaptığını belirtme” gibi anlamları bu söylem belirleyici ile aktarabilmektedir.

[30] *Bunca yaşananandan sonra ne diyeyim, hakkımızda hayırlısı olsun.*

[31] *“Yani diyelim ki diğer çocuklar için vaka-i adiyeden olan bazı şeyler benim için anormal bir şeydi. Dolayısıyla şey dışı kalıyorsun, ne diyelim; o günkü toplum için uyum sıkıntısı yaşıyorsun. [BYH]*

[32] *O kadar anlattım ama ne söyleyeyim, yine yanlış yapmışın tüm soruları.*

Günlük konuşmalarda oldukça sık kullanım alanına sahip bir söylem belirleyici olan “ne diyelim” yukarıdaki örneklerde *söylenecek bir söz olmama, elden bir şey gelmeme* gibi anlam alanlarını işaretlemektedir. Doğrudan sentaktik olarak cümlenin bir ögesi olmayan bu söylem belirleyici, soru yapısında olmakla birlikte konuşurun duygu durumunu aktarmaktadır. Ancak bu soru yapısında bir cevap beklentisi yoktur.

2.7. NASIL+FİİL(-sA^{1SE}/-Allm)

Türkçede *nasıl* sorusundan sonra *de-*, *anlat-*, *söyle-*, *açıkla-* gibi dilsel açıklama fiillere gelerek yarı kalıplaşmış bir yapı oluşturulmaktadır. Bu yapılar Türkçede söylem içerisinde kullanıldığında sentaktik işlevinin dışında konuşurun “çekinceli” olduğu bilgisinin aktarılmasına olanak tanımaktadır. Dolayısıyla cümle ötesi bir durumun bu yapıyla aktarıldığı ve ifadenin söylem belirleyici olarak kullanıldığı söylenebilir. Bu yapının içinde kullanılan fiillerin de DAF arasında yer alması dikkat çekmektedir.

[33] *“Ne bileyim! Yani, nasıl desem bilmem ki? Evet desem kurtulun diyeceksin. Bu yaştan sonra zor biraz.” [YB]*

[34] *“General sertti. Ağanın niyetini anlamış gibi çıkmıştı.*

-Yanlış anlaşılmasın efendim. Yalnız sizin varlığımız çok önemli. Yani nasıl desem...Şey efendim.” [GK]

[35] *Bu bizim Dursun’u size nasıl anlatsam bilmem ki... [BKND]*

Bu söylem belirleyicileri “nasıl desem/nasıl desek/nasıl diyelim” gibi biçimlerde de görmek mümkündür. Bu söylem belirleyicilerde konuşurun “çekince” sahibi olduğu anlamı bulunmaktadır. Konuşur, çekincesini, kararsızlığını bu işaretleyici ile muhatabına aktarmaktadır. Konuşur yine de söylemek istediği fikrini bu söylem belirleyicisini ifade ettikten sonra söylemektedir. Bu durum ilgili söylem belirleyicinin iletişim ortamında bir “yumuşatma” sağladığını ve konuşurun söylemek istediklerine devam etme olanağı tanıdığını göstermektedir.

2.8. BAK-+(BAK-)+NE/NASIL+(DA)

Konuşurun, söyleminde şaşkınlık ve küçümseyici tavır yansıtan “bak bak nasıl (da)” ifadesi söylem belirleyici olarak kullanılabilir. Bu yapıda yer alan BAK- fiilinin duyu fiilleri arasında yer alması söylem belirleyicilerin yine mental fiiller bağlamında da ayrıca değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

[36] “*Bana sanki büyükaban duyuyormuş gibi geliyor. Bak bak, nasıl da bakıyor bize. Yapma, görüyor büyükaban.*” [BO]

[37] “*Önümüzde yürüyen bücür Çinliye bak. İnan her şeyi unutursun. Bak, bak nasıl da edalı ve gururla yürüyor. Kendini kraliçe sanmıyorsa ben hiçbir şey bilmiyorum.*” [BM]

[38] “*Bak bak...ne de güzel okudu. Gül olanın aslı güldür. Peygamberin nesli güldür.*” [AB]

Söylem belirleyicinin buradaki işlevi açık bir şekilde iletişimde konuşurun söylediklerine dair duygularını muhatabına aktarmaktır. Edimsel olarak muhatap, konuşurun duygularına dair bu söylem belirleyici vasıtasıyla bilgi sahibi olacağı için ona göre tavır geliştirecektir.

2.9. KALIP YAPILI SORU İFADELERİ

2.9.1. (ÖYLE)+DEĞİL+(MI)

Türkçede *değil mi, öyle değil mi* gibi yapılarla onay sorusu kullanım sahasına çıkmaktadır. Bu sorularda genellikle konuşur cevabını bildiği soruları sormaktadır. Ancak yapısal olarak her ne kadar onay sorusu şeklinde olsa da kimi zaman bu tür kullanımlar söylemde cevap beklentisi taşımazlar. Bu tür durumlarda daha çok edimsel işlev içerirler.

[39] “*Öğretmen size sessizce bekleyin dedi **değil mi?** Neden gürültü yapıyorsunuz?”*

[40] “*Alt yapıya önem verilmezse taşkınların yaşanacağı belliydi, **değil mi?** Bari bundan sonrası için önlemler alınsa.”*

[41] *Dün tüm bulaşıkları ben yıkadım, **öyle değil mi?** Şimdi sıra sende.*

Yukarıdaki [39] numaralı örnekte söylem belirleyici işlevindeki “değil mi” sorusunun cevap beklentisi yoktur. Bu da yine konuşurun söylemindeki “haklılık” düşüncesini ön plana çıkaran edimsel bir işaretleyici olmasıyla açıklanabilir. Konuşurun muhatap üzerinde düşünsel bir tahakküm, üstünlük kurma işlevi bu söylem belirleyici ile sağlanmaktadır. [40] numaralı örnekte yine konuşurun haklılık payını vurgulayıcı işlevin

söylem belirleyici olan *değil mi* üzerinde bulunduğu görülmektedir. [41] numaralı örnekte ise konuşur muhataba haklılık payını pekiştirerek ifade etmektedir.

2.9.2. NE+BİLEYİM

Konuşura düşünmesi için boşluk yaratma işlevi olan *ne bileyim*, yapısal olarak soru şeklinde olsa da söylem esnasında konuşuru rahatlatan edimsel bir işlevi yerine getirir. “Ne bileyim” ifadesinin özellikle sıralı bilgilerin sunulduğu esnada kullanılması dikkat çekmektedir. Örneğin, “Türkiye’nin büyükşehirleri olarak Ankara, İstanbul, İzmir, **ne bileyim**, Antalya, Bursa, Samsun gibi şehirler sayılabilir.” şeklindeki bir söylemde anlamsız “ııı, immm” gibi sesler yerine konuşur bu yapıyı kullanarak hem söylemini daha estetik tutmakta hem de kendisine düşünme payı açabilmektedir.

[42] “*İş arkadaşımdı, aynı dairede çalışırdı. Dokuz senedir...çok...ne bileyim, muzip bir adamdı, çok neşeliydi. Herkese takılırdı. Ne bileyim, bir sorunu yok gibiydi.*” [HŞA]

[43] “*Ama Namık dedi kadın, öyle üzüldüm ki sakatlık olmasına...Biraz daha oturabilirdik. Ne bileyim...Bunca yıl ne bileyim...*” [BS]

Türkçede “ne bileyim” yapısal soru ifadesi kullanıldığı söylemlerde konuşura düşünme payı verme işlevi gören boşlukları doldurabilmektedir. Bununla birlikte konuşur, söylemindeki bilginin devamının olduğunu yine bu işaretleyici öbek ile muhatabına aktarabilmektedir. Türkçenin tarihî metinlerinden Dede Korkut Hikâyeleri’nde de bu söylem belirleyicinin varlığı bilinmektedir. “Ne bileyin” şeklinde Dede Korkut Hikâyeleri’nde geçen ifade, “bir durumu anlayamama, olumsuz bir duruma müdahale edememe, bunun sonucu olarak da üzüntü duyma gibi art içerikleri de bünyesinde taşıyan bir söylem belirleyici olarak görev yapmaktadır (Sarı 2020: 43). Türkiye Türkçesinde sözcük içerisinde bir konu üzerinde sunulan örnekleri açma, daha fazla örnek verme işleviyle de *ne bileyim* ifadesinin kullanıldığını belirten Sarı, çalışmasında *ne bileyim* gibi söylem belirleyicilerin biçimbirimsel-işlevsel olarak bire bir İngilizceye çevrildiğinde son derece anlamsız, kullanışsız olacağını belirterek dil çevirilerinde ve dil içi metin aktarımlarında söylem belirleyicilerin bu durumlarına dikkat edilmesi gerektiğini ifade etmektedir (2020: 47).

2.9.3. NE+OL-(-r-DI/-ACA-K-DI)

Türkçe söylemlerde *ne olurdu*, *ne olacak (sanki)*, *ne olmuş vb.* öbekler cevap alma beklentisi taşımadığı yapılarda söylem belirleyici olarak görev yapmaktadır. Bu söylem belirleyiciler konuşma anındaki durumun aksi durumunda olabilecek olası durumlara yönelik muhatabın dikkatini yönlendirme, bir durumun önemsiz olduğunu ifade etme gibi anlamları söylemleri katmaktadır.

[44] “*Güzel sanatların değeri üstüne bir fikir edinebilmek için düşünmelidir ki büyük milletlerin yeryüzünde kendi inançları adına ortaya koydukları vasıtalar ve üzerinde dehâ izlerini bırakmış oldukları eserler tarihten silinseydi bu milletlerin hâli ne olurdu?*” [OTU]

[45] “*İşte böyle iştahlı bir çocuk da yemek yemeyi bıraktınca insan bir kez daha kahrolmaz da ne olurdu, insan bir kez daha kalbinin orta yerinden vurulmaz da*

ne olurdu, insan bir kez daha boğazına oturan yumruklarla mücadele etmeye başlamaz da *ne olurdu*.” [DD]

[46] “Yahu şu çocuğa doğru düzgün bir lastik ayakkabı alsana. Alsan da *ne olacak sanki*, kavak gibi büyüyorlar, iki ay sonra ayağına ayakkabılar olmaz.” [GSY]

Türkçede *ne olurdu*, ifadesi söylem belirleyici olarak kullanıldığında aslında gerçekleşmiş bir olayın gerçekleşmemesi durumunda olası değişikliklerin ne olabileceğine dair muhatabını düşünmeye yönlendirmektedir. Bununla birlikte gerçekleşmemiş bir olayın gerçekleşmesi durumunda olabilecekleri de düşündürebilen *ne olurdu* yapısı konuşurun duygularını iletişim ortamına taşıyan dilsel işaretleyici işlevindedir. Bununla birlikte *ne olacak (sanki)* öbeği konuşurun bir durumun önemsizliğine yaptığı vurguyu ifade etmektedir. *Ne olmuş* ise konuşurun durum karşısında kayıtsız kalınması gerektiğini ifade edebildiği bir işaretleyici olarak görev yapmaktadır.

Türkçede yukarıdaki başlıklarda verilenlerin dışında söylem belirleyici olarak kullanılan *nasıl olmuşsa?*, *nasılsa?*, *ne vardı?*, *ne demek?*, *kim bilir?*, *nereden nereye?*, *nerede kaldı?*, *tamam mı?*, *görmeyelim mi?*, *yapmayalım mı?* vb. çok sayıda soru yapılı söylem belirleyici bulunmaktadır. Bu söylem belirleyicilerin her biri iletişim esnasında farklı işlevleri yerine getirmekle birlikte sentaktik olarak da farklı konumlarda bulunabilmektedir. Bununla birlikte bu söylem belirleyicilerin de konuşurun duygu ve düşünce durumunu muhatabına aktarmaya yarama gibi dil içi, muhatabın iletişim ortamında hazır bulunuşluğunu artırma, söylemin gidiş yönünü tayin etmesine olanak tanıma gibi ileri dil işlevlerinin olduğunu söylemek mümkündür.

3. Sonuç

Türkçe yazılı ve sözlü metinler bağlamında yüzlerce yıldır kullanılan bir dildir. Türkçenin tarih boyunca farklı milletlerle etkileşim hâlinde olması, farklı kültürel özellikleri de tanınmasını sağlamıştır. Türkçenin uzun süre boyunca işlenmiş bir dil olması, söylem belirleyiciler bakımından da Türkçenin çeşitli yapılarda işaretleyiciyi bünyesinde oluşturmasını sağlamıştır. Bu nedenle Türkçede yapısal olarak edat, zarf, bağlaç, ünlem, öbek yapı gibi dilbilgisel birimler, söylem belirleyici olarak kullanılır olmuştur. Bununla birlikte özellikle konuşma dilinde *soru yapılı ifadelerin* cevap alma maksadı taşımaksızın söylemi yönlendirdiği ya da konuşurun icra edeceği sonraki söylemlere dair ipucu verdiği görülebilmektedir. Konuşur, söylem belirleyicilerde soru yapılarını tercih ettiğinde dinleyicinin dikkatini konuşma üzerine çekerek verdiği iletinin anlaşılır olmasını sağlamaya çalışmaktadır. Söylem belirleyici olarak söylenen soru yapılı ifadeler, konuşurun daha sonra söyleyeceği sözlere dair ön bilgi verdiği için dinleyen kişi kendisini zihnen bu doğrultuda hazırlamakta ve iletişim bu şekilde daha etkili gerçekleşmektedir. Bu durumda söylem belirleyicilerden soru yapılı ifadelerin işlevlerinden birinin *iletişimi etkili kılmak* olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu söylem belirleyicilerin sözlü iletişim ortamında, aynı zamanda sözlü iletişim ortamı özelliği taşıyan yazılı metinlerde sıkça kullanıldığı görülmektedir. Diğer bir ifadeyle monolog ya da diyalog içeren her türlü iletişim ortamı soru yapılı söylem belirleyicilerin işlerlik kazanarak kullanım sahasına çıkmasını sağlamaktadır.

Türkçede soru yapılı söylem belirleyiciler kendi içerisinde yapısal olarak sınıflandırılabilir. Yapılan sınıflandırmalarda özellikle mental fiil türlerinden olan dilsel açıklama fiillerinin soru yapılı söylem belirleyiciler içerisinde bulunduğu dikkat çekmektedir. Yine mental fiil türlerinden duyu fiilleri de söylem belirleyici oluşturmakla birlikte “düşün-” fiilinin de bu yapılarda işlevsel olarak kullanıldığı görülmektedir.

Soru yapılı söylem belirleyicilerin ilgili olduğu bir diğer semantik kategori de kipliklerdir. Söylem belirleyiciler cümlelerin doğrudan sentaktik bir üyesi olmasalar da konuşurun duygu durumlarını aktarmaları nedeniyle kip işaretleyicisi işlevini de yerine getirebilmektedir.

Genel dilbilgisi çalışmalarında yazılı dilin genellikle merkeze alındığı ve metin merkezli incelemelerin yapıldığı görülmektedir. Söylem belirleyiciler, konuşma temelinde ortaya çıkan ve zamanla yazıya da intikal eden yapılar olarak görülebilir. Söylem belirleyicilerin ortaya çıkış noktasının konuşma olması, dil incelemelerinde konuşma dilinin de incelenmesi gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Keza dilde öncül olan konuşmadır ve konuşmada ortaya çıkan yapılar işlevleriyle birlikte zaman içerisinde yazıda takip edilebilir hâle gelmektedir.

Söylem belirleyicilerin sözlükselleşme ve dilbilgiselleşme bağlamında ayrıca ele alınması da gerekmektedir. Çünkü söylem belirleyici olarak kullanılan ifadelerin sözlük anlamının dışına çıkıp farklı dilbilgisel işlevleri yerine getirdiği görülmektedir. Örneğin, “gel de” ifadesinin sözlük anlamıyla “Sen de gel de bu işin içinden çık.” gibi bir kullanımdaki anlamı hem sözlükselleşme hem de dilbilgiselleşme bağlamında ayrıca değerlendirilmelidir. Benzer durum, soru yapılı ifadelerin de söylem belirleyici olarak kullanıldığı yapılarda da geçerlidir.

Söylem belirleyicilerle ilgili bu sonuçlara ek olarak yazılı eserlerde yer alan söylem belirleyicilerin tespit edilmesiyle birlikte yazarın üslubuna dair birtakım yargılarda bulunmak mümkün olabilecektir. Farklı türden söylem belirleyici ifade eden yazar/konuşur ile tek tip söylem belirleyici ifade eden yazar/konuşurun dinleyen/okur üzerindeki etkisi farklı olacaktır. Bu noktada soru yapılı ifadeleri söylem belirleyici olarak tercih eden yazarın üslubunun etkisinin incelenmesi de yine ayrı bir araştırma konusu olarak değerlendirilebilir.

Kısaltmalar ve Taranan Eserler

[Grup Seksendört-Ölürüm Hasretinle, Şarkı Sözü]

1ŞE Birinci (Tekil ve Çoğul) Şahıs Eki.

2ŞE İkinci (Tekil ve Çoğul) Şahıs Eki.

AB Çokum, Sevinç (1989). *Ağustos Başağı*. İstanbul: Cönk Yayınları.

BFM Çetinkaya, Ahmet Utku (2022). *Bir Fena Manzara*. Ankara: Vizyoner Yayıncılık.

BKND Nesin, Aziz (2005). *Bir Koltuk Nasıl Devrilir*. İstanbul: Nesin Yayınevi.

BM Fişek, Şafak (2016). *Beşinci Mevsim*. İstanbul: Epsilon Yayınları.

BO Nesin, Aziz (2002). *Bütün Oyunları 1*. İstanbul: Nesin Yayınevi.

BS Füzuran (2015). *Benim Sinemalarım*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

BYH Mücevher, Muhammet Hamdi (2020). *Başarılı Yöneticilerden Hayati Hikayeler*. İstanbul:

Hiper Yayın

- CF Kür, Pınar (2017). *Cinayet Fakültesi*. İstanbul: Everest Yayınları.
- DAF Dilsel Açıklama Fiilleri
- DD Serbes, Emrah (2016). *Delî Duman*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- GK Kavaklı, Ali Erkan (2013). *Gülü Koklayamadım*. İstanbul: Nesil Yayıncılık.
- GÖY Füzruzan (2014). *Gecenin Öteki Yüzü*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- HŞA Süngü, Güray (2012). *Hiçbir Şey Anlatmayan Hikâyelerin İkincisi*. İstanbul: Metamorfoz Yayıncılık.
- MD Aslan, Bahar (2015). *Moskova Defteri*. İstanbul: Can Yayınları.
- N/K Soru Sözcüklü Sorular (Ne, Neden, Nerede, Kim, Kaç vb.)
- OTU Safa, Peyami (2016). *Osmanlıca Türkçe Uydurmaca*. İstanbul: Ötügen Yayınları.
- OYİA Kurtişoğlu Yücel, Ezel (2011). *O Yaz İlk Aşk*. İstanbul: Cinius Yayınları.
- ÖHR Kırca, Ahmet (2019). *Ömer Hayyâm Rubâileri*. İstanbul: Ötügen Yayınları.
- SG Karaosmanoğlu, Yakup Kadri (2004). *Sodom ve Gomore*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- SK Safa, Peyami (2022). *Sözde Kızlar*. İstanbul: Ötügen Yayınları.
- SKA Aydal, Doğan (2020). *Sular Kızıl Akacak*. İstanbul: Motto Yayınları.
- SS Serbarut, Miyase (2005). *Sisin Sakladıklar*. Ankara: Tudem Yayınları.
- YB Bahadroğlu, Yavuz (2011). *Yolbaşı*. İstanbul: Nesil Yayıncılık.

Kaynakça

- AYDEMİR, Bünyamin (2010). *Dramatik Dil ve Türk Tiyatrosu Model Oyunlarında Yansıması*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Doktora Tezi.
- BAKHTIN, Mikhail Mikhailovich (2010). *Speech Genres and Other Late Essays*. Texas: University of Texas Press.
- BAKKER, Egbert. J. 1993. "Boundaries, Topics, and the Structure of Discourse: An Investigation of the Ancient Greek Particle Dé". *Studies in Language*. 17(2), 275-311.
- BENZER, Ahmet (2012). *Türkçede Zaman, Görünüş ve Kiplik*. İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- ÇAKIR Sarı, Hamide (2020). "Türkçe Öğretmenlerinin Söylem Belirleyicisi Kullanımı". *Dil Dergisi*. 171(1): 75-90.
- ÇAKIR, Hamide (2017). "Türkçe Derslerinde Söylem Belirleyicisi Olarak Yani'nin İşlevleri". *Türkçe Eğitimi Güncel Araştırmaları*. (Haz. Hakan Ülper). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 19-30.
- ÇALIŞLAR, Aziz (1995). *Tiyatro Ansiklopedisi*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- ÇETİŞLİ, İsmail (2014). *Metin Tahlillerine Giriş/2 Hikâye-Roman-Tiyatro*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- DEMİREL, Mehmet Volkan (2021). *Dilde Zaman, Görünüş ve Kip/Kiplik*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- DEMİRTAŞ, Ebru (2004). *Yabancı Dil Öğretmenlerinin Kullandıkları Söylem Belirteçleri ve Bağlamaştırma İpuçlarının İşlevleri*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.
- DÜLGER, Osman (2001). *The Use of Discourse Markers in Teaching Writing*. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- e-CB = Balıkesir Toplu Açılış Töreninde Yaptıkları Konuşma (<https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/29800/balikesir-toplu-acilis-torende-yaptiklari-konusma> (Erişim Tarihi: 11.9.2022))
- FRASER, Bruce (1990). "An Approach to Discourse Markers". *Journal of Pragmatics*. 14, 383-395.
- FRASER, Bruce (1999). "What are Discourse Markers?". *Journal of Pragmatics*. 31/7: 931-952.
- GÖKSEL, Aslı; KERSLAKE, Celia (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*. London and New York: Routledge.
- GÜNAY, V. Doğan (2013). *Söylem Çözümlemesi*. İstanbul: Papatya Yayınları.
- HİRİK, Erkan (2018). *Türkiye Türkçesinde Mental Fiiller*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- HİRİK, Erkan; AKBOĞA, Vural (2022). "Türkçede Sezdirimin Sınırları". *Türk Diline Artzamanlı ve Eşzamanlı Bakışlar* (Edt. E. Hirik, N. Çelik, S. Hirik). Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
- HİRİK, Seçil (2017). "Türkiye Türkçesinde Söylem ve Bilgi Kipliği İlişkisi". *İdil* 6 (35): 1955-1966.
- HİRİK, Seçil (2019). *Türkiye Türkçesinde Bilgi Kiplikleri*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

- İBE AKCAN, Pınar (2008). "Türkçede Bir Söylem Ögesi Olarak Şimdi'nin Ezgi Görünümleri". *Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi* 5/2: 119-135.
- İMER, Kamile; KOCAMAN, Ahmet; ÖZSOY A. Sumru (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- KAMCHYBEKOVA, K. (2010), Kırgız Türkçesinde Duyu Fiilleri, Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.
- KAMCHYBEKOVA, K. (2011), "Duyu Fiillerinde Anlamsal Özellikler Üzerine". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 8/2: 22-35.
- KERİMOĞLU Caner (2011). *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*. İzmir: Dinozor Yayınevi.
- KERİMOĞLU Caner (2018). *Kiplik ve Kıp*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- KURU GÖNEN, Safiye İpek (2011). "A neo-humean analysis of Turkish discourse markers 'ama' and 'fakat'". *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 15(1): 253-278.
- MAYNARD, Senko (1989). "Functions of the Discourse Marker Dakara in Japanese Conversation". *Text*. 9/4: 389-414.
- ÖZBEK, Nurdan (1995). *Discourse Markers in Turkish and English: A Comparative Study*. Doktora Tezi. Nothingham: Nothingham Üniversitesi.
- ÖZBEK, Nurdan (1998). "Türkçe'de Söylem Belirleyicileri". *Dilbilim Araştırmaları*. 9: 37-47.
- ÖZCAN, Güner; AKSAN, Yeşim (2017). "Sözlü Türkçede 'Evet'in Görünümleri: Sözlü Türkçe Derleminde Bulgular". *Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi*. 14/2: 15-35.
- ÖZÇİFTÇİ, Arzu (2016). *Tiyatroda Monolog ve Model Oyunlar Işığında Monolog Analizleri*. Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- RUHİ, Şükriye (2009). "The Pragmatics of 'yani' as a Parenthetical Marker in Turkish: Evidence from METU Turkish Corpus". *Working papers in corpus-based linguistics and language education*, 3: 285-298.
- SARI, İsa (2020). "Dede Korkut Kitabı'nda Söylem Belirleyiciler". *Bilig*, 93: 29-52.
- SCHIFFRIN, Deborah (1987). *Discourse Markers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SCHOURUP, Lawrence (1999). "Discourse Markers". *Lingua*, 107/3-4: 227-265.
- TEKİN, Mustafa (2015). "Turkish Discourse Particles 'işte' and 'falan' and Their English Equivalents 'well' and 'like': A Corpus Study". *Tarih Okulu Dergisi*. 8/11: 435-459.
- THOMPSON, Susan (1997). "Why Ask Questions in Monologue? Language Choice at Work in Scientific and Linguistic Talk". *Language at Work* (Edt. Susan Hunston). British Association for Applied Linguistics. Clevedon: Multilingual Matters, 137-150.
- TRASK, R. Larry (1993). *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*. London: Routledge.
- VALENTINE, Tamara, M. (1991). "Getting the Message Across: Discourse Markers in Indian English". *World Englishes*. 10/3: 325-334.
- VARDAR, Berke (1982). *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YAYLAGÜL, Özen (2005). "Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 2/1: 17-51.
- YILDIZ, Hüseyin (2016). *Eski Uygurcada Mental Fiiller*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- YILDIZ, Hüseyin (2017). "Eski Uygurcada Göz Fiilleri". *Journal of Old Turkic*. 1/1: 145-213.

Mukaddimetü'l-Edeb'de Duyu Fiilleri ve Semantik Rol Yapıları

Perception Verbs and Their Semantic Role Structures in Mukaddimetü'l-Edeb

Erol Kuyma

Doç. Dr., Hitit Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çorum / Türkiye

e-posta erolkuyma@hitit.edu.tr

orcid 0000-0003-1074-9587

doi 10.54316/dilarastirmalari.1236835

Atıf

Citation

Kuyma, Erol (2023).
Mukaddimetü'l-Edeb'de
Duyu Fiilleri ve Semantik Rol
Yapıları. *Dil Araştırmaları*, 32:
75-90.

Başvuru

Submitted

16.01.2023

Revizyon

Revised

30.01.2023

Kabul

Accepted

02.03.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.05.2023

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

Öz

Fiillerin cümlede yönetici konumunda yer alması onları anlamsal açıdan diğer sözcük kategorilerine göre daha kapsamlı ve yerine göre ayırt edici bir konuma taşımaktadır. Fiil anlamının oluşumunda diğer cümle unsurlarının katkısı bulunmakla birlikte fiilin anlam alanının da istem açısından cümle kuruluşuna ve anlatıma yansıyan bir etkisi söz konusudur. Bu açıdan bakıldığında fiil türüne ilişkin istem ve semantik rollere dayalı eş ve art zamanlı incelemeler geleneksel yaklaşımlara göre daha ayırt edici veriler sunmaktadır. Fiil sınıfları içerisinde anlam alanlarıyla müstakil bir yere sahip olan kategorilerden biri de duyu fiilleridir. Görme, işitme, tatma, koku alma ve dokunma ile ilgili fiilleri kapsayan duyu fiilleri dış dünyayı anlama, algılama ve ifade etme olan mental sürecin ilk aşamasını oluştururlar. Bu çalışmada *Mukaddimetü'l-Edeb*'de geçen duyu fiilleri, rol kuramı çerçevesinde incelenmiş, semantik rol yapıları tespit edilmeye çalışılmıştır. Semantik rol dizilişlerine göre yapılan sınıflandırmada duyu fiillerinin, anlam alanları ve gerçekleşme süreçleri doğrultusunda bir rol dağılımına sahip oldukları görülmektedir. Örneğin dokunma fiillerinin istem boşlukları genelde eden, etkilenen, konu ve araç rolleri ile; sözel fiil türü olan işitme duyu fiillerinin istem boşlukları ise söyleyen, alıcı ve mevzu rolleri ile tamamlanmaktadır. Fiillerin semantik rol yapıları ve gerçekleşme süreçleri anlam alanlarının ve anlam sınıflarının belirlenmesinde daha sistematik ve belirleyici bir nitelik göstermektedir **Anahtar Kelimeler:** Mukaddimetü'l-Edeb, duyu fiilleri, semantik roller, istem

ABSTRACT

The fact that the verbs are in the executive position in the sentence carries them to a more comprehensive and distinctive position in terms of semantics compared to other word categories. While other sentence

elements contribute to the formation of the verb meaning, the semantic field of the verb also has an effect that is reflected in the sentence construction and expression in terms of valence. From this point of view, synchronic and diachronic analyzes based on valence and semantic roles regarding the verb type present more distinctive data than traditional approaches. Perception verbs are one of the categories that have an distinct place among the verb classes in terms of their meaning areas. Perception verbs, which include verbs related to seeing, hearing, tasting, smelling and touching, form the first stage of the mental process of understanding, perceiving and expressing the outside world. In this study, the perception verbs in Mukaddimetü'l-Edeb were examined within the framework of role theory, and semantic role structures were tried to be determined. In the classification made according to semantic role structures, it is seen that they have a role distribution in terms of perception verbs, meaning areas and realization processes. For example, the valence gaps of touch perception verbs are usually filled with agent, patient, theme and instrument roles. The valence gaps of verbal verbs, which are verbal verb types, are completed with the roles of sayar, recipient and topic. The semantic role structures and realization processes of verbs, show a more systematic and determinative quality in determining meaning areas and meaning classes.

Keywords: Mukaddimetü'l-Edeb, perception verbs, semantic roles, valence

Giriş

Sözcüklerin söylemde yer alma biçimleri ve tümcesel anlama olan katkı düzeyi diğer dilsel unsurlarla kurduğu sentaktik ya da semantik ilişkilerle doğrudan alakalıdır. Tümce oluşturmada temel unsur olan fiiller de bu açıdan değerlendirildiğinde yapısal ya da tematik yönlerinin yanı sıra diğer dilsel unsurlarla kurduğu anlamsal münasebetleri ile de öne çıkmaktadırlar. Son zamanlarda mental fiillerin ağırlıkta olduğu semantik ya da tematik temelli çalıřmalar¹ hariç Türkçede fiillere ilişkin kategorik yaklaşımların çoğunlukla yapısal (basit, türemiş, birleşik), içerik/nitelik (iş, oluş, hareket, kılıç, durum vb.) ya da sözdizimsel (nesnesine-öznesine göre fiil çatıları) ölçütlere dayalı olduğu görülmektedir. Bu geleneksel yaklaşımların yanı sıra fiillerin anlam alanlarını ve diğer dilsel unsurlarla olan semantik ilişkilerini esas alan sınıflandırmalar, daha belirleyici ve kategorik sonuçlar elde edilmesine imkân verecektir.

Yıldız (2017: 338, 339), konuyla ilgili olarak Türkiye’de yapılan Türkçe fiil sınıflandırmalarının genelde yapı ağırlıklı olmasını Türkiye gramerciliğinin tarihî

¹ bk. M. Erdem (2004) *Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin İsteme Göre Anlam Değişmeleri*; Ö. Yaylagül (2005) *Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller*; M. Erdem (2006), *Türkçede Gramatikal İlişkiler ve Anlamsal Roller*; K. Kamchybekova (2010) *Kırgız Türkçesinde Duyu Fiilleri*; S. şahin (2012) *Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller*; N. Doğan (2011) *Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değişiklikleri*; N. Doğan (2016) *İstem Sözlükleri ve Türkçe*; H. Yıldız (2016) *Eski Uygurcada Mental Fiiller*; Y. Türkdil (2013) *Anlam bilimi açısından Kazak Türkçesinde duyu fiilleri*; E. Hirik (2018) *Türkiye Türkçesinde Mental Fiiller*; S. Hirik (2018) *Rol Kuramı İle Fiillerin Anlambilimsel Kategorilerinin İlişkisi: İyi ve Kötü Prens Öyküsü Örneği*; K. Seçkin (2019) *Eski Türkçede Mental Fiiller*.

geleneğiyle ilişkilendirir ve fiillerin, kimi özelliklere bağlı olarak semantik, leksik sınıflandırmalara tabi olabileceği gibi, kılınış, çatı, içerik vb. yönlerden de sınıflandırılabilmesine dikkat çeker.

İstem çerçevelerine, dolayısıyla semantik rollere dayalı ölçütler, fiillerin anlambilimsel kategorilerinin belirlenmesi kadar bağlam içi kullanımlarla oluşan semantik değişimleri ve çok anlamlılığı da ilgilendiren bir yaklaşım şeklidir. Fiil sınıfları arasında gerçekleşen semantik geçişler, çok anlamlılık ve anlamsal değişimler, fiilin gerektirdiği istem/üye/katılımcı sayısı ve niteliği ile yakından ilgilidir. Fillmore (2006: 376), fiillerin sözdizimsel-anlamsal istem kalıplarının algı, nedensellik, hareket vb. anlamsal fiil türlerini belirlediğini; ancak bu yaklaşımın (a) ve (b) örneklerinde görüldüğü üzere *verilen* ile *gönderilen* arasında semantik bir benzerlik varmış gibi gösterdiğini bildirir:

(a) **Give it to Jonn** (*Onu John'a ver*)

(b) **Send it to Chicago** (*Onu Şikago'ya gönder*)

Mantıksal, sözdizimsel ve semantik istem çerçevelerine dayalı yapılacak sınıflandırmalar fiillerin anlam düzeylerini ve sözdiziminde diğer sözcüklerle birlikte yer alma şekillerini kategorize etmede daha ayırıcı bir özellik taşımaktadır. Fiillerin anlam alanları, dilin tarihsel süreçte geçirdiği evrelere göre bir takım değişikliklere uğrayabilmekte ya da fiil, tamamen farklı bir anlamsal kategoriye geçiş yapabilmektedir. Türkçenin de tarihi gelişimi ve bu süreçte münasebette olduğu kültürler ve diller göz önüne alınırsa dönemlere özgü anlama dayalı analizlerin önemi daha da öne çıkmaktadır.

Bu çalışmada, Mukaddimetü'l-Edeb'de (Yüce 1993) geçen duyu fiillerinin istem potansiyelleri ve semantik rol dağılımlarının tespiti amaçlanmıştır; rol kuramı çerçevesinde analiz edilen duyu fiilleri ile ilgili döneme özgü semantik nitelikler ortaya konmaya çalışılmıştır.

İncelemeye konu olan eser, Mukaddimetü'l-Edeb'in Harezmi Türkçesi ile tercümeli Şuşter nüshasıdır. Mahmud b. Ömer ez-Zamahşerî tarafından yazılan eser, Harezmi Türkçesi dil malzemeleri açısından zengin bir içeriğe sahiptir. *İsimler, fiiller, harfler, isim çekimi* ve *fiil çekimi* olmak üzere beş bölümden oluşan eserde diğer bölümlere kıyasla en geniş yer fiillere ayrılmıştır.

1. Mental Fiil Sınıfı ve Duyu Fiilleri

Söz varlığı üzerine yapılan araştırma ve incelemelerde fiil kategorisi önemli bir yere sahiptir. Çeşitli kıstaslara dayalı yapılan sınıflandırmalar neticesinde fiil türünün farklı başlıklarda ele alındığı pek çok yaklaşım söz konusudur. Bunlardan biri olan mental fiiller, fiillerin zihinsel süreçler açısından ele alındığı ve bu tür anlamsal içerikleri ile değerlendirildiği fiil sınıfıdır.

Dilbiliminin yanı sıra psikoloji, psikanaliz, nöroloji, nöropsikoloji, çocuk gelişimi, eğitim bilimleri, reklamcılık vb. pek çok alanla da bağlantılı olan mental fiiller (Yıldız 2018: 165), metne dayalı çözümlemelerde dil-düşünce ilişkisini göstermesi bakımından da önemli bir mahiyete sahiptir.

Mental fiiller; duyu organları ile harekete geçen algının zihinsel süreci etkilemesi sonucu çeşitli dönütleri de kapsayan, psikoloji temelli hareketleri ifade eden fiillerdir. Mental sürec, sıralı olarak üç basamakta gerçekleşmektedir: Sürecin başını temsil eden “girdi” basamağı; sürecin ortasını temsil eden “işlem” basamağı ve sürecin sonunu temsil eden “ıktı” basamaklarıdır. Girdi basamağı, duyu fiillerini; işlem basamağı bilişsel fiilleri, çıktı basamağı ise duyu ve açıklama ifade eden fiilleri kapsamaktadır (E. Hirik 2018: 38). Temel anlamları yönüyle daha çok insana, kısmen de diğer canlılara özgü olan mental fiillerin eyleyeni kurgusal kuruluşlar hariç insan ya da hayvandır. Ancak kök hlindeki mental fiillerden türeyen diğer fiillerde sözdizimsel roller ve bunun yanı sıra anlam katılanları değişkenlik gösterebilir (Sarı 2019: 133).

Duyular tarafından gerçekleştirilen algılama işlemi, çevremizi anlamlandırmada mental sürecin temel basamaklarından biri olarak değerlendirilir. Ayrıca duyu fiilleri, anlam bakımından *istekli*, *isteksiz* ve hem *istekli hem de isteksiz* olarak ortaya çıkabilmektedir. *İstekli* yapılanlar, kişiler tarafından bilerek ve isteyerek gerçekleştirilenler; *istemsiz* olanlar ise isteklilik duymamasına rağmen gerçekleşen fiillerdir (Ayan ve Türkdil 2014: 26, 27). Deneyim ve izlenimlerin algı sürecine dhil olabilmesi için duyulara ihtiyaç bulunmaktadır. Algı sürecinde bazen tek bazen de birden fazla duyu yer alabilmektedir.

Algı, duyu organları aracılığıyla nesne ve olaylara ait elde edilen izlenimlerin tanımlanmasıdır. Canlıların evreye uyum sağlayabilmesi ancak *alıcı sürec*, *simgesel sürec* ve *duygusal sürec* şeklinde blmlenen algı srecleri ile mümkün olabilmektedir. Alıcı sürec, alıcı sistemleri olan *görme duyusu*, *işitme duyusu*, *deri duyusu (dokunma)*, *kimyasal duyular (koku ve tat)*, ve *durum duyularından (hareket, hareketsizlik, denge)* oluşturmaktadır (Koptagel-İlal 2001: 19-23). Zihinsel işlem sürecinin ilk basamağı algılama, duyular aracılığı ile gerçekleşir. Zihinsel faaliyetler, duyularla başlar. İnsan sahip olduğu beş duyu yoluyla birtakım bilgilere ulaşır, çıkarımlarda ya da tahminlerde bulunur. Duyu fiilleri, zihn algılama sürecinin dildeki karşılığıdır (Hirik 2017: 58). Mental fiillerin girdi basamağını oluşturan ve literatürde algı/algılama fiilleri² olarak da adlandırılan duyu fiilleri, genel olarak *görme*, *işitme*, *koku alma*, *dokunma*, *tatma* şeklinde beş duyunun temel alındığı başlıklarda sınıflandırılmaktadır. Yıldız (2016: 360-417; 2018: 165), duyu fiillerine *denge fiilleri* başlığını da ekleyerek alt grupları ile birlikte; *göz fiilleri* (görme fiilleri, görünme fiilleri, bakma fiilleri, gözlem fiilleri, gözetme fiilleri, gösterme fiilleri); *kulak fiilleri* (işitme fiilleri, dinleme fiilleri); *tat fiilleri*; *burun fiilleri* (kokma fiilleri, koklama fiilleri); *temas fiilleri (dokunma fiilleri, sarma fiilleri, tutma fiilleri, vurma fiilleri)* başlıklarına yer verir.

Duyu fiilleri de, diğer fiillerde olduğu gibi sözdiziminde belirli istem potansiyeli ile hareket ederler. Bu istem çerçevesinde fiile bağlı unsurlar (katılımcı/ye) yine belirli semantik rollerle fiilin anlam alanına katkı sağlarlar.

² H. Yıldız (2018). *Atebetü'l-Hakayık'ta Algı Fiilleri*; S. Aslan Demir (2018). *Türkçede İşitme Algı Fiilleri ve Metaforik Anlam Genişlemesi*; İ. Sarı (2019). *Algı Fiillerinde ok Anlamlılık: gr- rneği*; F. zkan Kurt (2020). *Batı Türkçesinde algı fiilleri*.

2. İstem

Bir dil biriminin isteği veya gereksiniminin daha büyük bir birimdeki çeşitli yapılarla tamamlanması olan istem, aynı zamanda, bir tümcedeki adların, tümcede yönetici görevi ile yer alan eylem, ad, önad ya da ilgece bağlandığı durum işaretleyicilerini, sözdizimsel açıdan bulunduğu pozisyonu ve anlamsal olarak hangi “rol”ü yüklediğini de anlatan geniş bir terimdir (Ayдын Özkan, 2017: 184).

Anlamli dilsel yapıların oluşmasını sağlayan istem, bazı farklılıklar gösterse de tüm dillerde görülen dilbilimsel bir kavramdır. Türkiye’de yakın zamana kadar yapılan çalışmalarda “istem” konusu durum ekli tamlayıcılar veya fiil-tamlayıcı bağlamında ele alınmıştır.³ “İstem”i, nesnenin yükleme göre hallenmesi şeklinde tanımlayan Banguoğlu (2015: 386, 528), “istem” meselesine edat öbekleri ve fiillerdeki görünümü üzerinden bir açıklama getirir. Edat ve fiili “isteyen”; edatın bağlı olduğu unsuru ve fiile bağlı isimleri ise “istenen” şeklinde adlandırır. *Düşmana karşı* edat öbeğinde *karşı* edatı “isteyen”; *düşmana* sözcüğü ise *kime halindeki* “istenen”dir. Vardar (2002: 46) ise istemi “birleşim değeri” olarak adlandırır ve “eylemleri, bunlara bağımlı eyleyenlerin sayısına göre nitelendirme ve sınıflandırma ölçütü” şeklinde açıklar.

Fiilin istem potansiyeli, bağlantılı dilbilgisinin organik bir parçasıdır. Tesniere bu bakımdan istem dilbilgisinin de asıl kurucusu kabul edilebilir. İstem dilbilgisi Tesniere’den sonra büyük bir gelişme göstermiştir. Tesniere istemi fiillerin yönetebildiği eyleyenlerin sayısı ile sınırlandırır. Modern istem dilbilgisinde fiil, istem boşluklarının sadece sayısını değil aynı zamanda türü ya da sınıfını da belirler (Doğan 2011: 27). Tesniere (2015: 239), fiilin kendine bağlı eyleyenleri (üye/katılımcı) çekme özelliğini atomlara benzetir ve fiil istemini, *bir fiilin sahip olduğu bağların/ilişkilerin sayısı* olarak açıklar.

Özetle istem, fiil açısından ele alındığında; zorunlu tamlayıcılardan seçimli tamlayıcılara doğru genişleyen fiil merkezli bir ihtiyaçlar hiyerarşisidir denilebilir. Bu ihtiyaçlar fiilin anlam çerçevesine dâhil olan semantik rollerle somutlaşırlar. Fiilin anlam yükünü oluşturan bu üyeler bazı semantik rollerle fiile bağlanırlar. Semantik roller, durum dilbilgisi (case grammar) adı verilen kuramla gündeme gelir.

Durum dilbilgisi, C. J. Fillmore ve S. C. Dik gibi dilbilimcilerin durum ulamını öne çıkararak geliştirdikleri bir dilbilgisi yaklaşımıdır. Bu kurama göre eylem tümcenin temel kurucusu durumundadır. Bu nedenle tümce bir eylem ve bu eyleme durum ilişkileri ile bağlı ad dizileri olarak görülür. Durum dilbilgisi, dilbilgisi çalışmalarımda

³ T. Kahraman (1996). *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları*; L. Karahan (1997). *Fiil Tamlayıcı İlişkisi Üzerine*; G. Sev (2001). *Etmek Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Tamlayıcılarla Kullanılışı*; M. Börekçi (2007). *Türkçede Durum Eklerinin İşlevsel Olarak Değerlendirilmesi Üzerine Bir Deneme*; Y. Kaya (2007). *Olmak Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Tamlayıcılarla Kullanılışı*; A. Demirez Güneri (2009). *Yeni Uygur ve Türkiye Türkçesinde Fiil-Tamlayıcı İlişkileri*; T. Dinar (2010). *Kül Tigin Abidesi ve Kutadgu Bilig’deki Ortak Fiillerin Tamlayıcı İlişkisi Açısından İncelenmesi*; S. Uysal (2010). *Nehcü'l-Feradis’te Kıl- Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Tamlayıcılarla Kullanılışı*; N. Arı (2010). *Harezmi Türkçesinde Birleşik Fiiller ve Durum Ekli Tamlayıcıları*; A. Özkan (2011). *Eski Anadolu Türkçesindeki Bazı Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları ve Bu Tamlayıcılarda Zaman İçinde Görülen Değişiklikler*; E. Kuyma (2019). *İlk Kur’an Tercümelerinde Durum Ekli Tamlayıcılarla Genişletilen Birleşik Fiil Örnekleri*.

oldukça etkili olmuş ve işlevsel dilbilgisinin kuruluşuna öncülük etmiştir (Toklu 2015: 119-120). Durum dilbilgisinde eylemin gerektirdiği ad öbekleriyle derin yapıda bir anlam bağıntısı kurulduğu, geleneksel dilbilgisindeki belirtme, yönelme, kalma gibi durumların da derin yapıya ait anlamsal-sözdizimsel ilişkileri gösterdiği benimsenmektedir. Dolayısıyla geleneksel dilbilgisindeki özne, nesne gibi kavramlardan vazgeçilmiştir (Aksan 2006: 159, 160). Cümleyi, yükleme göre belirlenen anlamsal roller yönünden inceleyen durum dilbilgisinde, geleneksel dilbilgisindeki durum kavramı değiştirilerek eyleyici (agent), araç (instrumental), nesne (objective), deneyimci (experiencer), hedef (goal), kaynak (source) gibi çeşitli durumlar önerilir ve cümlede yer alan ögeler bu durumlara göre çözümlenir (Kerimoğlu 2016: 99). Bir eylemin aldığı tamamlayıcıların sayısı eylemin istemini oluşturur. Eylemin isteminin gerektirdiği yapılar katılan (actant) olarak adlandırılır ve eylem, katılanların yöneticisidir. Katılanlar yapısal, işlevsel, anlambilgisel ve sözlüksel özelliklerine göre veya zorunlu ve seçimlik niteliklerine göre sınıflandırılabilirler (Aydın Özkan 2017: 185). Bu çerçevede istem *mantıksal istem*, *sözdizimsel istem* ve *semantik (anlamsal) istem* şeklinde üç başlıkta değerlendirilmektedir.

Mantıksal istem, sözcüğe ait istem boşluklarının sayısal karşılığı olup bir fiilin doygunluğa ulaşabilmesi için gerekli zihinsel bileşenleri (Doğan 2011: 50, 51); *sözdizimsel istem*, sözcüğün mantıksal ve semantik istemlerin sözdizimindeki biçimsel görünümünü (Doğan 2011: 51; Aydın Özkan 2017: 187); *semantik (anlamsal) istem* ise sözlüksel yapının tamamlayıcılarının anlamsözdizimsel altkategorilere (semantotactic subcategories) göre belirlenmesini ifade eder (Aydın Özkan 2017: 186). Cümleden çıkarıldığında cümlenin dilbilgiselliğini bozan üyeler “zorunlu sözdizimsel istem”; fiilin açtığı istem boşluklarından olmasına rağmen yüzey yapıda cümlenin dilbilgisel olması için doldurulması gerekmeyen üyeler de “seçimli sözdizimsel istem” şeklinde adlandırılır (Doğan 2011: 53, 54). Anlatımın/iletişimin sağlanabilmesi, fiilin yeterli sayıda üye ile tamamlanarak tümcede yer almasına bağlıdır. Yükleme unsurunun istem potansiyeline bağlı olarak cümleyi oluşturan diğer üyeler/katılımcılar yükleme mantıksal, sözdizimsel ve anlamsal bir dizge içerisinde bulunurlar.

“Kerem, bilgisayarı okula götürdü” örneği üzerinden gösterilecek olursa;

Mantıksal isteme göre:	(x+y+z+fiil/yüklem) “götürdü ₃ ” fiilinin istem boşluğu 3 üye ile doldurulmuştur.
Semantik isteme/rollere göre:	EDEN + KONU + HEDEF + EYLEM
Sözdizimsel isteme göre:	(Özne/Belirtili nesne/ Yer tamlayıcısı/Yüklem) Kerem (götürdü), bilgisayar(+1) (götürdü) okul(+a) (götürdü). Her bir üye “götürdü” fiili ile istem çerçevesinde bir bağ kurar.

3. Semantik Roller

Semantik roller, sözdiziminde ve anlambilimde, yüklemi onun üyelerine/katılanlarına bağlayan anlamsal ilişkilerdir (Crystal 2008: 428). Anlamsal ilişkileri ifade etmek için yaygın olarak *semantik roller*, *durum rolleri*, *tematik roller* (sözlüksel-işlevsel dilbilgisi)

ve *teta rolleri* (yönetici ve bağlantılı dilbilgisi) gibi adlandırmalar kullanılmaktadır (Blake 2004: 63). Semantik roller, katılımcıların/üyelerin fiile bağlı olarak belirli bir durumda üstlendikleri rollerdir. Katılımcıların doğasında olan herhangi bir özelliği göstermezler. Diller, semantik rollerin kodlanması veya sınıflandırılması konusunda farklılık gösterebilirler (Velupillai 2012: 230). Rol ve istem kavramları, kelime kategorisinin yönetme potansiyelinin göstergeleridir. Yönetici etrafında gerçekleşen rollerin dağılımı için anlamsal bağ, sözdizimsel konumun belirlenmesi ve morfolojik uyumun gerçekleşmesi gerekmektedir (S. Hirik 2018: 128, 129).

Fiili merkeze alan “istem dilbilgisi” yaklaşımına göre cümleyi oluşturan unsurlar yüklemcil unsura bağlı olarak belirli semantik rollerle sözdiziminde yer alırlar. Görme duyu fiilleri sınıfında olan *bak-* ve *gör-* fiilleri aynı fiil sınıfında yer almalarına rağmen istem boşlukları farklı semantik rollerle doldurulabilmektedir. Bilinçli, istemli gerçekleşen *bak-* fiili “O, buluta baktı” cümlesinde EDEN + HEDEF + EYLEM şeklinde bir rol dağılımına sahipken bilinçsiz, istemsiz gerçekleşen *gör-* fiili “O, seni gördü” cümlesinde DENEYİMCİ + UYARICI + EYLEM şeklinde bir rol dizilişi göstermektedir.

Konuya ilişkin yapılan çalışmalarda belirli rol listelerine başvurulsa da genel manada kabul edilmiş ve tamamen ortak bir görüşü temsil eden başlıklar bulunmamaktadır. Bu nedenle semantik rollerin tespiti, içeriği, adlandırılması ve nelerden oluştuğu tartışmalı konulardan biri olarak değerlendirilmektedir. Uzun (2000: 104, 105, 106), bununla birlikte bu durumun dilbilgisinin temel sorunlarından biri olarak görülmediğine değinerek asıl önemli olanın, bir rolün ne olduğunun değil, bulunmasının önemine dikkat çeker ve anlambilimsel ölçütlerin bazı eylemlerin üyelerini belirlemede zayıf kaldığını belirtir. Örneğin “Ali çocuğa kitabı verdi” cümlesinde “çocuk” unsuru farklı okumalara göre eylemin yönelişi açısından HEDEF rolünü karşılarken eylemin sonucu açısından FAYDALANAN/YARARLANICI rolünü de temsil edebilmektedir.

Bugüne kadar yapılan sınıflandırmalardan farklı olarak Sebzecioğlu (2021: 1324, 1325)⁴, önerdiği “İlkörnek Temel Devindirici Rol Modeli”nde tek evrensel ve kalıtsal rolün DEVİNDİRİCİ rolü olduğunu ve ortada evrensel bir rol listesinden ziyade tek bir evrensel üst rolün olduğunu belirtir. Bütün dilleri kapsadığı düşünülen bir rol listesi üzerinde anlaşılabilirse bile, söz konusu evrensel listenin insan zihninde var olan DEVİNDİRİCİ rolüyle ilişkili olacağı için bu modelle çelişmeyeceğini öne sürer. Araştırmacıya göre insanlarda doğuştan devinim ile gelişen genetik DEVİNDİRİCİ rolü, Üretici Dilbilgisinde varsayılan Dil Edinim Aracı ile diğer rollerin dilbilgisi dizgesine yansımaları sağlamaktadır.

4. Yöntem ve Kuramsal Temel

Bu çalışmada, Mukaddimetü'l Edeb'in (Yüce 1993) dizin ve metin kısmı taranarak eserde geçen duyu fiilleri (*görme, dokunma, tatma, koku alma ve işitme*) tespit edilmiş ve elde edilen fiil örnekleri semantik rol dağılımına göre incelenmiştir. Eserden yapılan alıntılarda yer almayan ve fiillerin istem çerçeveleri doğrultusunda ihtiyaç duyduğu

⁴ bk. T. Sebzecioğlu (2021). *Konusal Roller Sınıflandırmasında İlkörnek Devindirici Rol Modeli*.

zorunlu üyeler, fiilin geçtiği metne parantez içerisinde ilave edilmiştir. Ancak alıntıların döneme özgü sözdizimsel yapıyı ve tercihleri göstermesi bakımından yapılan ilaveler EDEN, DENEYİMCİ ve SÖYLEYEN ile sınırlı tutulmuştur. rnek: (O)_[DENEYİMCİ] işitti” cümlesinde mantıksal isteme göre yer alan [DENEYİMCİ] rolündeki (O) ilave edilirken [UYARICI] rolündeki kimi/neyi üyeleri dâhil edilmemiştir. Çalışma, kuramsal olarak Durum dilbilgisi (Case grammar) ve Rol kuramına dayanmaktadır. Fiillerin istem çerçevesini oluşturan semantik rollere ait tanımlamalar Van Valin ve Lapolla (1997), Uzun (2000) ve Doğan’ın (2011) alışmalarından yola çıkılarak yapılmıştır.

Alıcı (<i>Recipient</i>):	İletişim fiillerinde söz aktarımının yapıldığı varlık ya da nesnenin alıcısıdır.
Araç (<i>Instrument</i>):	Eylemin gerçekleşmesinde araç ya da aracı olan unsur
Deneyimci (<i>Experiencer</i>):	Mental süreçleri (duyu, duygu ve biliş) deneyimleyen unsur.
Durum:	Genelde eylemle eş dizimli bulunan ve eylemin nasıl gerçekleştiğini gösteren unsur.
Eden (<i>Agent</i>):	Eylemi bilinçli olarak gerçekleştiren, gerçekleşme sürecinde etkisi olan unsur.
Etkilenen (<i>Patient</i>):	Eylemin etkisinde kalan, durum değişikliğine uğrayan varlık.
Hedef (<i>Destination</i>):	Eylemin yöneldiği taraf veya sonlandığı yer.
Kaynak (<i>Source</i>):	Bir durumun çıkış noktası, eylemin başlangıcı.
Konu (<i>Theme</i>):	Fiziksel bir değişikliğe maruz kalmadan devinimde bulunan, yer değiştiren unsur.
Mevzu (<i>Topic</i>):	Söyleme konu olan unsur.
Söyleyen:	Sözel fiil tiplerinin söyleme sürecini gerçekleştiren roldür. Doğan (2011: 74), Türkçede de bazı sözel fiillerin insan dışı varlıklara söyleyen rolünü yüklediğine dikkat çeker.
Uyarıcı (<i>Stimulus</i>):	Duyu ve duygu fiillerinde sürecin uyarıcısı.
Yer (<i>Location</i>):	Eylemin gerçekleştiği yer, konum, uzam.

5. Mukaddimetü’l-Edeb’de Geçen Duyu Fiilleri ve Semantik Rol Yapıları

5.1. Deneyimci + Fiil

İşitme duyusu: *eşit-*, *kulak tut-*

(O)_[DENEYİMCİ] işitti” 138/5

(O)_[DENEYİMCİ] kulak tutdı “Kulak verdi, dinledi.” 174/2

5.2. Deneyimci + Araç + Fiil

Dokunma duyusu: *isin-*

(O)_[DENEYİMCİ] isindi ton birle_[ARAÇ] “(O) giysi ile ısındı.” 207/8

5.3. Deneyimci + Durum + Fiil

İşitme duyusu: *tiņle-*

(O)_[DENEYİMCİ] ogurlayu_[DURUM] tiņledi “(O) gizlice dinledi.” 138/5

5.4. Deneyimci + Araç + Uyarıcı + Fiil

Görme duyusu: *kör-*

(O)_[DENEYİMCİ] közi_[ARAC] kördü anı_[UYARICI] “Onu gözüyle gördü.” 124/6

5.5. Eden + Fiil

Dokunma duyusu: *süsüş-*

Süsüşdi çoçlar_[EDEN] “Koçlar süsüştü.” 129/8

İşitme duyusu: *ğijla-, küldüre-, kükre-, öt-, sava-*

Sökel kögsi_[EDEN] ğijladı “Hastanın göğsü hırladı.” 226/1

Küldüredi kök_[EDEN] “Gök gürlledi.” 9/5

Kükredi kalık_[EDEN] “Gök gürlledi.” 9/5

Ötti balaban_[EDEN] “Kuş yavrusu öttü.” 228/4

(O)_[EDEN] savadı “(O) ses çıkardı.” 229/1

5.6. Eden + Eden + Fiil

Dokunma duyusu: *kuçuş-, kamçılaş-, doğuş-, sançış-, tokiş-, uruş-, yaqalaş-, yumruklaş-, yaqaklaş-*

(O)_[EDEN] kuçuştı anı_[EDEN] birle_[EDEN] “(O) onunla kucaklaştı.” 117/1

(O)_[EDEN] kamçılaştı anı_[EDEN] birle_[EDEN] “(O) onunla kamçılaştı.” 110/1

(O)_[EDEN] doğuştı anı_[EDEN] birle_[EDEN] “(O) onunla dövüştü, savaştı.” 110/1

(O)_[EDEN] sançışdı kâfırlar birle_[EDEN] “(O) kâfırlarla savaştı, vuruştı.” 110/1

(O)_[EDEN] tokişdı ann birle_[EDEN] “(O) onunla dövüştü.” 125/4

(O)_[EDEN] uruşdı anı_[EDEN] birle_[EDEN] “(O) onunla dövüştü, savaştı.” 108/2

(O)_[EDEN] yaqalaştı anı_[EDEN] birle_[EDEN] “(O) onunla yaka tutuştı.” 91/5

(O)_[EDEN] yumruklaştı anı_[EDEN] birle_[EDEN] “(O) onunla yumruklaştı.” 119/4

(O)_[EDEN] yaqaklaştı anı_[EDEN] birle_[EDEN] “(O) onunla tokatlaştı.” 119/4

5.7. Eden + Etkilenen + Fiil

Görme duyusu: *yum-*

(O)_[EDEN] yumdı iki közüni_[ETKİLENEN] “(O) iki gözünü yumdu.” 79/1

Koku alma duyusu: *yıdla-*

(O)_[EDEN] yıdladı yelni_[ETKİLENEN] yâ yıdığni_[ETKİLENEN] “Rüzgârı ya da kokuyu kokladı.” 181/1

İşitme duyusu: *işret-*

(O)_[EDEN] işretti yanı_[ETKİLENEN] “(O) yayı inetti.” 18/3

Tatma duyusu: *dat-, içrüş-, çayna-, sor-, yè-, kemür-*

- (O)_[EDEN] dattı ta'āmnı_[ETKİLEENEN] “(O) yemeği tattı.” 180/3
- (Onlar)_[EDEN] içkü_[ETKİLEENEN] içrüşdiler. “(Onlar) karşılıklı içki içtiler.” 206/5
- (O)_[EDEN] çaynap sordı kemükni_[ETKİLEENEN] “(O) çığneyip emdi kemiği.” 183/2
- (O)_[EDEN] kemürdi süñükni_[ETKİLEENEN] “(O) kemiği kemirdi.” 183/2
- (O)_[EDEN] meyveni_[ETKİLEENEN] yèdi. “(O) meyveyi yedi.” 179/2
- Dokunma duyusu:** *çap-, tara-, kuç-, türtin-, tut-, ur-, yapuş-, yanç-, yumşak kıl-*
- (O)_[EDEN] çaptı iki eligini_[ETKİLEENEN] “(O) iki elini çarptı.” 104/7
- (O)_[EDEN] başın_[ETKİLEENEN] taradı “(O) başını taradı.” 178/3
- (O)_[EDEN] kuçdı anı_[ETKİLEENEN] “(O) onu kucakladı.” 138/6
- (O)_[EDEN] hoş yıdığlığ_[ETKİLEENEN] türtündi “(O) hoş koku süründü.” 170/3
- (O)_[EDEN] anıñ yakasın_[ETKİLEENEN] tuttu “(O) onun yakasını tuttu.” 91/5
- (O)_[EDEN] urdı aña_[ETKİLEENEN] taķı şışurdu “(O) ona vurdu ve şışırdı.” 96/5
- (O)_[EDEN] yapuştı anıñ elüginge_[ETKİLEENEN] “(O) onun eline yapıştı.” 85/4
- (O)_[EDEN] yançdı başlarını_[ETKİLEENEN] “(O) başlarını ezdi, dövdü.” 70/1
- (O)_[EDEN] yumşak kıldı töşekni_[ETKİLEENEN] “(O) döşeği yumuşattı.” 71/6

5.8. Eden + Araç + Fiil

- Dokunma duyusu:** *sürtin-, sürin-, kaşın-, savun-, silin-, yelpin-*
- (O)_[EDEN] sürtündi isig suwda_[ARAÇ] “(O) sıcak suda sürtündü/ovalandı.” 177/5
- (O)_[EDEN] süriñdi yığaç birle_[ARAÇ] “(O) ağaca süriñdü/ağaçla sürttü.” 183/5
- (O)_[EDEN] kaşındı yığaç birle_[ARAÇ] “(O) ağaçla kaşındı.” 183/5
- (O)_[EDEN] savundu suw birle_[ARAÇ] “(O) su ile serinledi.” 169/1
- (O)_[EDEN] silindi yağlık birle_[ARAÇ] “(O) mendille silindi.” 178/8
- (O)_[EDEN] yelpindi yelpise birle_[ARAÇ] “(O) yelpaze ile serinledi.” 186/7

5.9. Eden + Hedef + Fiil

- Görme duyusu:** *köz kemiş-, közdemci bol-*
- (O)_[EDEN] köz kemişü turdı aña_[HEDEF] “(O) ona göz gezdirmek durdu.” 114/7
- (O)_[EDEN] közdemci boldı anıñ üze_[HEDEF] “(O) onu gözetledi, ona gözcülük etti.” 62/8
- Dokunma duyusu:** *öp-, tayan-*
- (O)_[EDEN] öpdı taşını_[HEDEF] “(O) taşı öptü.” 141/7
- (O)_[EDEN] tayandı tayaķęa_[HEDEF] “(O) bastona, değneğe dayandı.” 184/4

5.10. Eden + Konu + Fiil**Dokunma duyusu:** *kap-, yastan-*(O)_[EDEN] kaptı anı_[KONU] “(O) onu kaptı.” 137/1(O)_[EDEN] yastandı elini_[KONU] “(O) elini yaslandı.” 184/7**5.11. Eden + Durum + Fiil****Görme duyusu:** *bakış-*(Onlar)_[EDEN] köz ucu birle_[DURUM] bakışdılar “(Onlar) göz ucuyla bakıştılar.” 197/7**İşitme duyusu:** *kıkr-*(O)_[EDEN] katıgı_[DURUM] kıkırdı, “(O) çokça bağırdı.” 97/5**5.12. Eden + Uyarıcı + Fiil****Görme duyusu:** *kizle-, yaşur-, ört-, aç-, yaş-*(O)_[EDEN] kızledi anı_[UYARICI] “(O) onu gizledi.” 131/8(O)_[EDEN] yaşurdu anı_[UYARICI], örtti anı_[UYARICI] yâ açtı “(O) onu gizledi, örttü.” 58/8(O)_[EDEN] yüzün_[UYARICI] yaştı “(O) yüzünü örttü, gizledi.” 180/8**5.13. Eden + Kaynak + Fiil****Dokunma duyusu:** *awuçla-*(O)_[EDEN] awuçladı suwdın_[KAYNAK] “(O) sudan avuçladı.” 137/6**5.14. Eden + Deneyimci + Fiil****Görme duyusu:** *körgüz-*(O)_[EDEN] körküzdi aña_[DENEYİMCİ] “(O) ona gösterdi.” 72/2**5.15. Eden + Durum + Hedef + Fiil****Görme duyusu:** *bak-*(O)_[EDEN] çındaru_[DURUM] bakdı aña_[HEDEF] “Ona dikkatlice baktı” 82/8**5.16. Eden + Durum + Etkilenen + Fiil****Dokunma duyusu:** *yapşun-*(O)_[EDEN] berk_[DURUM] yapşundı aña_[ETKİLENEK] “(O) ona sıkıca tutundu” 213/5**Tatma duyusu:** *iç-*(O)_[EDEN] opa_[DURUM] içdi şörbânı_[ETKİLENEK] “çorbayı höpürdeterek içti” 150/5**5.17. Eden + Konu + Hedef + Fiil****Dokunma duyusu:** *tegür-, tayandur-*(O)_[EDEN] el ayak_[KONU] tegürdi tişige_[HEDEF] “(O) kadına el ayak değirdi.” 58/1

(O)_[EDEN] tayandurdı arkasını_[KONU] tamğa_[HEDEF] “(O) arkasını dama dayandırdı.” 10/1

5.18. Eden + Etkilenen + Araç + Fiil

Dokunma duyusu: *batur-, il-, isit-, savut-, sil-, bulga-*

(O)_[EDEN] baturdı aña_[ETKİLENEN] tırnaklarını_[ARAÇ] “(O) tırnaklarını ona batırdı.” 5/8

(O)_[EDEN] ildi aña_[ETKİLENEN] kınğaklarını_[ARAÇ] “(O) tırnaklarını ona batırdı.” 5/8

(O)_[EDEN] isitdi kendü özin_[ETKİLENEN] ton birle_[ARAÇ] “(O) kendisini giysi ile ısıttı.” 207/8

(O)_[EDEN] özini_[ETKİLENEN] savutdı suw birle_[ARAÇ] “(O) kendini su ile serinletti.” 169/1

(O)_[EDEN] eligin_[ARAÇ] sildi iş destârınğa_[ETKİLENEN] “(O) elini havluya/mendile sildi” 178/8

(O)_[EDEN] bulğadı anı_[ETKİLENEN] yıpar birle_[ARAÇ] “(O) onu miske buladı” 70/2

5.19. Eden + Etkilenen + Hedef + Fiil

Dokunma duyusu: *türt-*

(O)_[EDEN] hoş yıdıǵlıǵ ot_[ETKİLENEN] türtti aña_[HEDEF] “(O) ona hoş kokulu ot sürdü” 83/3

(O)_[EDEN] yıpar_[ETKİLENEN] sürtdi aña_[HEDEF] “(O) ona misk sürdü” 70/2

5.20. Eden + Etkilenen + Eden + Fiil

Dokunma duyusu: *tutuş-*

(O)_[EDEN] elig_[ETKİLENEN] tutuştı anıñ birle_[EDEN] “(O) onunla el tutuştu” 109/6

Tatma duyusu: *içiş-*

(O)_[EDEN] içkü_[ETKİLENEN] içdi anıñ birle_[EDEN] “onunla içecek içtiler” 108/4

5.21. Eden + Deneyimci + Uyarıcı + Fiil

Görme duyusu: *körgüt-*

(O)_[EDEN] körgütti itge_[DENEYİMCİ] etmekni_[UYARICI] “köpeğe ekmeği gösterdi” 98/1

Tatma duyusu: *tatur-*

(O)_[EDEN] taturdı aña_[DENEYİMCİ] nêmeni_[UYARICI] “ona nesneyi tattırdı” 49/5

Koku alma duyusu: *yıdlat-*

(O)_[EDEN] yıdlattı aña_[DENEYİMCİ] yıdıǵlıǵ otnı_[UYARICI] “Ona kokulu otu koklattı.” 39/8

5.22. Etkilenen + Fiil

Görme duyusu: *körnez bol-*

Körnez boldı bir közi_[ETKİLENEN] “Bir gözü görmez oldu, kör oldu” 163/4

Koku alma duyusu: *çürü-, sası-, yemilci-, yıdlat-*

Çürüdi et_[ETKİLENER] “Et kokuştı, çürüdü.” 46/5

Sasıldı et_[ETKİLENER] “Et kokuştı.” 34/7

Yemilcidi et_[ETKİLENER] , “et çürüdü, koktu. 35/3

Yıdlandı et_[ETKİLENER] “et kokuştı, koktu.” 46/5

5.23. Etkilenen + Yer + Fiil

Tat alma duyusu: *süçüg bol-*

Süçüg boldı nêrse_[ETKİLENER] ağzı içinde_[YER] “Nesne ağzında tatlandı” 223/7

5.24. Söyleyen + Fiil

İşitme duyusu: *bañla-, çaķırış-, çoğaş-, ün et-, ün kıl-*

Bañladı mü'eżzin_[SÖYLEYEN] “Müezzin çaķırdı.” 89/5

(Onlar)_[SÖYLEYEN] çaķırıştılar “(Onlar) bañrıştılar.” 129/8

(Onlar)_[SÖYLEYEN] çoğaştılar “Bağırıp çaķırıştılar.” 200/3

(O)_[SÖYLEYEN] ün etti “(O) seslendi” 97/5

(O)_[SÖYLEYEN] ün kıldı ” (O) seslendi” 229/1

5.25. Söyleyen + Alıcı + Fiil

İşitme duyusu: *ırla-, ırlayü bêr-, üykür-, ünde-*

(O)_[SÖYLEYEN] ırladı aña_[ALICI] “(O) ona şarkı söyledi” 107/1

(O)_[SÖYLEYEN] ırlayü bêrdi aña_[ALICI] “(O) ona şarkı söyleyivedi” 107/1

(O)_[SÖYLEYEN] üykürdi anlar üze_[ALICI] “(O) onlara haykırdı” 3/6

(O)_[SÖYLEYEN] ündedi itni_[ALICI] ” (O) iti çaķırdı” 60/6

5.26. Söyleyen + Alıcı + Mevzu + Fiil

İşitme duyusu: *êşittür-*

(O)_[SÖYLEYEN] êşittürdi aña_[ALICI] ol nerseni_[MEVZU] “(O) ona o şeyi işittirdi” 20/5

5.27. Uyarıcı + Fiil

Görme duyusu: *körtül-, yaru-, açıl-*

Körüldi yañı ay_[UYARICI] “yeni ay görüldü” 39/6

Tañ_[UYARICI] yarudı “Tan aydınlandı” 155/3

Açıldı tañ_[UYARICI] “Tan aydınlandı, açıldı” 155/3

5.28. Eden/Uyarıcı + Deneyimci + Fiil

Görme duyusu: *körün-, yaşın-, örtül-, kızlen-*

(O)_[EDEN/UYARICI] köründi aña_[DENEYİMCİ] “(O) ona görüldü” 204/8

(O)_[EDEN/UYARICI] yaşındı andın_[DENEYİMCİ], kizlendi, örtüldü “(O) ondan gizlendi”
151/4

Sonuç ve Bulgular

Fiiller, sözdiziminde istem çerçeveleri ve buna bağlı diğer unsurlarla (adlar, söz öbekleri) kurdukları anlamsal bağlarla yer alırlar. Cümlede yönetici konumundaki fiilin istem boşluklarını belirli semantik rollerle dolduran unsurlar, öncelikle fiilin anlam alanını ve bu doğrultuda cümle anlamını da belirlemiş olurlar. Bu nedenle istem çerçeveleri ve semantik roller bağlamında yapılacak anlama dayalı fiil sınıflandırmaları daha ayırt edici sonuçlar ortaya koymaktadır. Ayrıca istem ve semantik rollere dayalı analizler Türkçenin öğretilimi, söz varlığı incelemeleri ve çok anlamlılık gibi konu ve başlıklar için de farklı yaklaşımlara zemin oluşturacak veriler sunmaktadır. Mental fiiller sınıfında yer alan duyu fiilleri, dillerin söz varlığı içerisinde mental sürecin ilk aşamasını temsil etmeleri ve anlamsal yönleri ile müstakil bir inceleme alanı özelliği taşımaktadır. Türk dilinin tarihi metinlerinde yapılacak ve sonraki dönemleri de kapsayacak art zamanlı incelemeler, fiil sınıfları ve fiillerin anlam alanları ile ilgili daha somut bilgilere ulaşılmasını sağlayacaktır.

Mukaddimetü'l-Edeb'in Harezmi Türkçesi ile tercümeli şuşter nüshası tarihi sözlükler içerisinde fiiller açasından önemli bir yere sahiptir. Bu doğrultuda eserden hareketle duyu fiilleri ve semantik roller üzerine yapılan incelemede şu tespitlere ulaşılmıştır:

1. Eserden elde edilen duyu fiilleri 28 farklı semantik rol dizisinde yer almaktadır. Yapılan incelemede duyu fiillerinin anlam alanları doğrultusunda bir rol dağılımına sahip oldukları görülmektedir. Ulaşılan örnekler içerisinde sayı bakımından çoğunluğu dokunma fiilleri oluşturmaktadır.

Dokunma duyu fiilleri	<i>awuçla-, batur-, bulga-, çap-, dokuş-, il-, isin-, isit-, kamçılaş-, kap-, kaşın-, kuç-, kuçuş-, öp-, sançış-, savun-, savut-, sil-, silin-, sürin-, sürt-, sürtin-, süsüş-, tara-, tayan-, tayandur-, tegür-, tokış, tut-, tutuş, türt-, türtin-, ur-, uruş-, yağalaş-, yanç-, yanaklaş-, yapşun-, yapuş-, yastan-, yelpin-, yumruklaş-, yumşak kıl-</i>
Görme duyu fiilleri	<i>aç-, açıl-, bak-, bakış-, kizle-, kizlen-, kör-, körgüt-, körgüz-, körnez bol-, körül-, körün-, köz kemiş-, közdemci bol-, ört-, örtül-, yaru-, yaş-, yaşın-, yaşur-, yum-</i>
İşitme duyu fiilleri	<i>banla-, çakırış-, çoğaş-, eşit-, eşittür-, ğıjla-, ırla-, ırlayu bër-, işret-, kıķır-, kulak tut, kükre-, küldüre-, öt-, sava-, tiņle-, ün et-, ün kıl-, ünde-, üykür-</i>
Tatma duyu fiilleri	<i>çayna-, dat-, iç-, içiş-, içriş-, sor-, süçüğ bol-, ye-, kemür-</i>
Koku alma duyu fiilleri	<i>çürü-, sası-, yemilci-, yıdla-, yıdlat-, yıdlan-</i>

2. Görme duyu fiilleri, 28 semantik rol yapısından 11'inde yer almakta olup istem boşlukları gerçekteleme sürecine uygun olarak *eden*, *deneyimci* ve *uyarıcı* rolleri ile doldurulmuştur.

3. Dokunma duyu fiilleri 11 farklı semantik rol yapısında yer almıştır. Bu rol dağılımlarından “Eden + Eden + Eylem”; “Eden + Araç + Eylem”; “Eden + Konu + Eylem”; “Eden + Konu + Hedef + Eylem”; “Eden + Etkilenen + Araç + Eylem” yapılarının tamamı dokunma fiillerinden oluşurken “Eden + Etkilenen + Eylem” yapısındaki 19 duyu fiilinin 10’u dokunma fiillerinden oluşmaktadır. Dokunma fiillerinin gerçekleşme sürecine uygun olarak istem boşluklarının genelde *eden*, *etkilenen*, *konu* ve *araç* rolleri ile doldurulduğu görülmektedir.
4. Sözel fiil türü olan iştme duyu fiillerinin istem boşlukları, anlam alanına uygun olarak *söyleyen*, *alıcı mevzu* rolleri ile tamamlanmıştır.
5. Anlam alanına ve gerçekleşme sürecine bağlı olarak koku alma duyu fiillerinin istem boşluklarını dolduran üyeler *etkilenen*, *deneyimci* ve *uyarıcı* rollerinden oluşmuştur.
6. Tatma duyu fiillerinin 6’sı (*dat-*, *içrüş-*, *sor-*, *çayna-*, *yè-*, *kemür-*) “Eden + Etkilenen + Eylem” dizilişindeki rol yapısında yer almıştır. Diğerleri *süçüg bol-* fiili “Etkilenen + Yer + Eylem”; *tatur-* fiili “Eden + Deneyimci + Uyarıcı + Eylem”; *içiş-* fiili “Eden + Etkilenen + Eden + Eylem”; *iç-* fiili “Eden + Durum + Etkilenen + Eylem” şeklinde bir rol dağılımı göstermektedir. Genelinde ise *eden* ve *etkilenen* rolleri öne çıkmaktadır.
7. Eserde geçen duyu fiillerinin istem boşlukları yoğunluklarına göre şu rollerden meydana gelmiştir: Eden (20), Etkilenen (7), Deneyimci (7), Araç (4), Durum (4), Hedef (4), Uyarıcı (3), Söyleyen (3), Alıcı (2), Konu (2), Mevzu (1), Yer (1), Kaynak (1).

Kaynakça

- AKSAN, Doğan (2006). *Anlambilim*. Ankara: Engin Yayınevi.
- AYAN Ekrem; Türkdil Yakup (2014). “Anlam Bilimi Açısından Kazak Türkçesinde Görme Duyu Fiilleri”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/35: 26-41.
- AYDIN ÖZKAN, Işıl (2017). “Türkçede İstemi Arttıran Biçimbilgisel Kategoriler”. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 60: 183-195.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2015). *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK.
- BLAKE, J. Barry (2004). *Case*. United Kingdom /Cambridge: Cambridge University Press.
- CRYSTAL, David (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Malden/USA: Blackwell Publishing.
- DOĞAN, Nuh (2011). *Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değişiklikleri* (Doktora Tezi). *Ondokuz Mayıs Üniversitesi*, Samsun.
- FİLLMORE, Charles (2006). “Frame Semantics”. *Cognitive Linguistics: Basic Readings* (Edt. D. Geeraerts). Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 373-400.
- HİRİK, Erkan (2017). “Türkiye Türkçesi Duyu Fiillerinde Anlam ve Kelime Sıklığı İlişkisi”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 41: 53-74.
- HİRİK, Erkan (2018). *Türkiye Türkçesinde Mental Fiiller*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- HİRİK, Seçil (2018). “Rol Kuramı İle Fiillerin Anlambilimsel Kategorilerinin İlişkisi: İyi Ve Kötü Prens Öyküsü Örneği”. *Türkbilgi*, 35: 125-142.
- KERİMOĞLU, Caner (2016). *Genel Dilbilime Giriş*. Ankara: Pegem Akademi.
- KOPTAGEL İLAL, Günsel (2001). *Davranış Bilimleri, Tıpsal Psikoloji*. Ankara: Nobel Tıp Kitabevi.
- SARI, İsa (2019). “Algı Fiillerinde Çok Anlamlılık: gör- Örneği”. *Algı'ya Dair* (Edt. E. Kuyma-A. Nazlı). İstanbul: Kesit Yayınları, 129-160.
- TESNIERE, Lucien (2015). *Elements of Structural Syntax*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

- TOKLU, Mehmet Osman (2015). *Dilbilime Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- SEBZECİOĞLU Turgay (2021). “Konusal Roller Sınıflandırmasında İlkörnek Devindirici Rol Modeli”. *ATLAS Journal International Refereed Journal On Social Sciences*, 37: 1312-1331
- UZUN, Nadir Engin (2000). *Ana Çizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*. İstanbul: Multilingual.
- VAN VALIN, JR. Robert D.; LAPOLLA, Randy J. (1997). *Syntax: Structure, Meaning and Function*. Cambridge: Cambridge University.
- VARDAR, Berke (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.
- VELUPILLAI, Viveka (2012). *An Introduction to Linguistic Typology*. Philadelphia/USA: John Benjamins Publishing Company.
- YILDIZ, Hüseyin (2016). *Eski Uygurcada Mental Fiiller* (Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- YILDIZ, Hüseyin (2017). “Türk Dilinde Fiillerin Semantik Sınıflandırılması Problemi”. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, Prof. Dr. İsmail Hakkı Aksoyak Adına Tebdiz Özel Sayısı, 337-362.
- YILDIZ, Hüseyin (2018). “Atebetü'l-Hakayık'ta Algı Fiilleri”. *Karadeniz Araştırmaları*, XV/60: 163-181.
- YÜCE, Nuri (Haz.) (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb. Hvârizm Türkçesi ile Tercümelî Şuşter Nüshası, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, Indeks*. Ankara: TDK

Tuva Türkçesinde {+KI} Aitlik Eki: Eski Türkçe ve Türkiye Türkçesi ile Karşılaştırmalı Bir İnceleme*

The Relative Suffix {+KI} In Tuva: A Comparative Study With Old Turkic And Turkish

Emin Erdem Özbek

Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Balıkesir / Türkiye

e-posta erdem.ozbek@balikesir.edu.tr

orcid 0000-0001-9440-9664

doi 10.54316/dilarastirmalari.1225090

Atıf

Citation

Özbek, Emin Erdem (2023).
Tuva Türkçesinde {+KI} Aitlik
Eki: Eski Türkçe ve Türkiye
Türkçesi ile Karşılaştırmalı Bir
İnceleme. *Dil Araştırmaları*,
32: 91-112.

Başvuru

Submitted

27.12.2023

Revizyon

Revised

02.03.2023

Kabul

Accepted

10.03.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.05.2023

Öz

Bu çalışmada, Güney Sibirya Türk lehçelerinden Tuva Türkçesinde {+KI} ekinin kullanımı üzerine, Eski Türkçe ve Türkiye Türkçesi ile karşılaştırmalı bir inceleme yapılmıştır. Türkçede genellikle aitlik eki olarak adlandırılan {+KI} eki, Türk dilinin yaygın ve işlek eklerinden biridir. Ekin temel fonksiyonu; bulunma, temsil, aitlik gibi anlamlarla sıfat veya zamir görevli unsurlar türetmektir. Ek, Eski Türkçeden beri kendine özgü kullanım özellikleriyle dikkat çeker. Yer ve zaman bildiren isim soylu sözcüklere doğrudan eklenebildiği gibi, bazı hâl eklerini almış sözcüklerden sonra da işlek olarak kullanılır; bu yönüyle yapım eki ile çekim eki arasında bir yerde konumlanır. Bu özellikleri nedeniyle söz konusu ekin diğer ekler arasındaki yeri de kaynaklarda tartışılmıştır. Ekin kullanımları, tarihi veya çağdaş lehçeler arasında benzer ve farklı yönleri sahiptir. Bu nedenle eldeki inceleme karşılaştırmalı olarak yapılmıştır. Ekin Tuva Türkçesindeki art zamanlı gelişimini göstermek amacıyla Eski Türkçeye; incelenen özelliklerin Türkiye Türkçesindeki karşılıklarını göstermek açısından da Türkiye Türkçesiyle karşılaştırma yoluna gidilmiştir. Ekin Tuva Türkçesindeki genel özelliklerine konuyla ilgili kaynaklarda yer verildiği ancak üzerinde durulmayan yönlerin de olduğu görülmüştür. Bu incelemede ekin kullanım özelliklerinin çeşitli açılardan bir bütün hâlinde gösterilmesi ve özellikle Tuva Türkçesine özgü yanların karşılaştırmalı olarak ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. İnceleme; ekin fonetik

* Bu makalede daha önce sözlü olarak sunulan ve yayımlanma aşamasında olan "Genel Türkçe {+DAKI} = Tuva Türkçesi {+DA} Yapısı Üzerine" (Özbek 2022b) başlıklı bildiriye referans verildiği için teşekkür ederiz; makalenin "2.2. Bulunma Hâli Ekinin Kullanımı" bölümünde bu verilere yer verilmiştir.

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

özellikleri, kullanılış şekilleri ve işlevleri, eki alan sözcüklerin sözlükselleşme durumları ve eklin morfo-sentaktik özellikleri ana başlıkları altında yapılmıştır. İncelemeyle ilgili genel sonuçlar şu şekildedir: Aitlik eki almış sözcükler Tuva Türkçesinde sözlükselleşme bakımından daha ileri seviyededir. Türkiye Türkçesinde ek, geçici ilişkiler kurmak üzere işlek olarak kullanılırken Tuva Türkçesinde daha çok kalıplaşmış olarak varlık göstermektedir. Aitlik ekinin Türk dilinde yaygın bir özelliği, bulunma hâli ekinden sonra da işlek olarak kullanılmasındır ancak Tuva Türkçesinde bu kullanım işlek değildir. İncelemede bunun sebepleri tahlil edilmiştir. Ek, Tuva Türkçesinde; sıra sayıları yapmak, başka birleşik ekler meydana getirmek gibi ilave gramerlik özellikler de kazanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tuva Türkçesi, {+KI} eki, aitlik eki, Eski Türkçe, Türkiye Türkçesi, morfoloji

ABSTRACT

In this study, a comparative analysis has been made on the use of the suffix {+KI} in Tuvan, one of the South Siberian Turkic languages, with Old Turkic and Turkish. The suffix {+KI}, which is named as mixed suffix, pronominal suffix, relative suffix, possessive pronoun etc. in the sources, is one of the productive and common suffixes of Turkic. The main function of the suffix is to create the words in the function of adjective or pronoun from nominals with the meanings of presence, representation, possession. The suffix draws attention with its unique usage features since Old Turkic. It can be both used after nominals in the meaning of time or location and after the nominals marked by case suffixes and from this aspect it stands between formatives and inflectional suffixes. Because of these usage features the place of this suffix among other suffixes is discussed in the sources. The uses of the suffix among historical or contemporary Turkic languages have similar and different aspects. For this reason, this analysis has been made comparatively. In order to show the diachronic development of the suffix in Tuvan, a comparison was made with Old Turkic and in order to show the equivalents of the examined features in Turkish, a comparison was made with Turkish. The general features of the suffix in Tuvan are included in the sources but it has been seen that there are some aspects that are not emphasized. In this study, it is aimed to show the usage features of the suffix as a whole from various aspects and to reveal the features specific to Tuvan comparatively. The study is made under the following headings: the phonetic features of the suffix, usage/affixation features and functions of the suffix, the lexicalization status of the words marked by this suffix and its morpho-syntactic features. The general results of the examination are as follows: The words marked with this suffix are at a more advanced stage in Tuvan in terms of lexicalization. While the suffix is used productively and provide temporary relations between nominals in Turkish, it is used generally in formulaic constructions in Tuvan. A common feature of this suffix in Turkic is to be used after locative suffix productively but this usage is not productive in Tuvan. In the study, the reasons for this are analyzed. In Tuvan, the suffix {+KI} shows additional grammatical

features such as forming ordinal numbers and creating other compound suffixes.

Keywords: Tuvan, the suffix {+KI}, relative suffix, possessive suffix, Old Turkic, Turkish, morphology

0. Giriş

{+KI} eki, Eski Türkçeden bugüne Türk dilinin işlek eklerinden biridir. Kuzey-Doğu Türk lehçelerinden Tuva Türkçesinde de ekin kullanımı dikkat çekici özellikler gösterir. Bu çalışmada Tuva Türkçesinde aitlik ekinin kullanımı çok yönlü şekilde, Eski Türkçe ve Türkiye Türkçesi ile de karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Ek, Türkiye Türkçesiyle yazılmış gramer eserlerinde genellikle “aitlik eki” olarak adlandırılır (Korkmaz 2007: 14; 2009: 263; Eraslan 2012: 163; Hacıeminoğlu 2008: 32; Öner 1998: 115; Eker 2011: 358, vd.). Bunun yanında bazı eserlerde “ilgi eki” terimi de kullanılmıştır (Hatiboğlu 1981: 83; Gülsevin 1997: 117)¹. Gramer Terimleri Sözlüğü’nde (Korkmaz 2007: 14) terimin yabancı dillerdeki karşılıkları; Alm. *vermischtes Suffix, pronominales Suffix*, Fr. *suffixe mexte, suffixe pronominal*, İng. *mixed suffix, pronominal suffix* şeklinde gösterilmiştir. İlave olarak *relative suffix +ki, possessive pronoun, particle ki(n), relative clitic* terimlerinden bahsedilebilir (Deniz Yılmaz 2018: 48). Erdal (2004), söz öbeklerini dönüştürücü fonksiyonuna dayanarak eki “converter +kI” terimiyle adlandırmıştır. Göksel ve Kerslake (2005), kolaylık açısından eki yalnızca “-ki” olarak adlandırmakla yetinmişlerdir.

Ek, kendine özgü kullanım özellikleri nedeniyle kaynaklarda farklı şekillerde ele alınmaktadır. Bütün isim soylu kök ve gövdelere doğrudan eklenememesi; bulunma ve ilgi hâli eklerinden sonra daha işlek kullanılması gibi sebeplerle hem yapım ekleri hem de çekim ekleri arasında değerlendirilebilmektedir (Banguoğlu 2007: 184; 479²; Ergin 2002: 126, 161; Korkmaz 2009: 45, 263; Erdal 2004: 186; Göksel ve Kerslake 2005: 68, 174, 249)³. Tuva Türkçesiyle ilgili Rusça ve Tuvaca gramerlerde de eke bir yapım eki olarak sıfat yapan ekler arasında (İshakov ve Pal'mbah 1961: 189; Sat ve Salzinmaa 1980: 121) ve ilgi hâli eki almış isim ve zamirlerle kullanımından dolayı ilgi hâli ve zamirler konusunda yer verilir (İshakov ve Pal'mbah 1961: 124; 220).

Tuva Türkçesinin gramerini ele alan eserlerde aitlik ekinin genel özelliklerine yer verilmiştir (İshakov ve Pal'mbah 1961: 124-126, 177, 184, 220-221; Sat ve Salzinmaa 1980: 120-121, 126, 128; Arıkoğlu 2007b: 1182; Tosun 2011: 246-251; Gündoğdu 2018: 79; 138-139; Tosun 2021: 57-60). İshakov ve Pal'mbah'ta (1961: 124-126) ekin, ilgi hâliyle kullanımı daha ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Ancak ekin işlekliliği, eki alan

¹ Ek için kullanılan diğer terim ve adlandırmalar için bk. Ertane Baydar & Baydar (2004: 40-41); Demirci ve Dinçaslan (2015).

² T. Banguoğlu, ekin sağladığı “olan”, “bulunan” gibi anlamlar dolayısıyla eki sıfat-fiiller arasında da değerlendirmiştir.

³ Türkçede eklerin işlevsel tasnifi üzerine bazı çalışmalarda ek, yapım ve çekim eklerinden ayrı olarak “dönüştürücü” (Delice, 2000), “tür değiştirici” (Gülsevin, 2004) ekler arasında gösterilmiştir. Eklerin sınıflandırılması ve çekim eki-yapım eki sınırı konusundaki değerlendirmeler için ayrıca bk. Turan (2018), Erdem (2011).

sözcüklerin sözlükselleşme durumları, ekin morfo-sentaktik özellikleri gibi konuları bir arada değerlendiren müstakil bir çalışma tespit edilememiştir. Bu incelemede Tuva Türkçesinde aitlik ekinin kullanımı, çeşitli yönlerden kapsamlı şekilde gösterilmeye çalışılmıştır. Ekin Tuva Türkçesindeki art zamanlı gelişimini göstermek ve incelenen özelliklerin Türkiye Türkçesindeki karşılıklarını da vermek amacıyla Eski Türkçe ve Türkiye Türkçesi ile karşılaştırmalı bir yol izlenmiştir.

1. Ekin Fonetik Özellikleri

Ek, Tuva Türkçesinde ünlü ve ünsüz uyumlarına girer; buna bağlı olarak {+k1/+ki/+ku/+kü/+g1/+gi/+gu/+gü} varyantları bulunur: *kışkı* ‘kışınki, kışlık’, *iştiki* ‘iç’, *çaygı* ‘yazınki, yazlık’, *ertengi* ‘sabahki’, *çookku* ‘yakın, yakındaki’, *küskü* ‘güzlük, güzünkü’, *burungu* ‘önceki, eski, geçen’, *bögüngü* ‘bugünkü’ vb. Ünlüyle biten sözcüklerden sonra geldiğinde ekin ünsüzü büzülmeye uğrar ve ikincil uzunluklar doğar: *üstükü* > *üstüü*, *aldığı* > *aldu* vb.

Eski Türkçede ek genel olarak {+k1/ki} şeklindedir, {+g1} varyantı da görülür (Gabain 2007: 44; Tekin 2016: 81; Alyılmaz 1994: 16; Erdal 2004: 186): *kışkı*, *içreki*, *tabgaçgı* vb. Daha sonraki tarihî devrelerde de ekin fonetik görünümü Eski Türkçeye benzerdir (Tosun 2021: 55).

Türkiye Türkçesinde ise ek uyumlara girmez, {+ki} biçiminde tek şekillidir⁴; yalnızca /ü/ ile biten bazı sözcüklere eklendiğinde uyuma girebilmektedir: *bugünkü*, *düinkü* vb.

2. Ekin Kullanılış Özellikleri ve İşlevleri

{+KI} eki, isim soylu sözcüklere eklenerek aitlik, ilgili olma, bulunma/var olma gibi anlamlar katar ve bu sözcükleri cümlede sıfat veya zamir görevli unsurlar hâline getirir. Ek, yalın hâldeki veya çeşitli hâl eklerini almış isimlerden sonra kullanılabilir. Ekin, bir hâl ekine ihtiyaç duymadan doğrudan kullanımı, genellikle yer ve zaman bildiren sözcükler üzerinde olmaktadır. Hâl ekleriyle kullanımı ise büyük çoğunlukla bulunma hâli ve ilgi hâli eklerinden sonradır. Ekin hâl eklerinden sonra da kullanılması, onun edat kökenli olma ihtimalini düşündürür (Ergin 2002: 162; Korkmaz 2009: 264)⁵. Ekin kullanım özellikleri aşağıda alt başlıklar hâlinde ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

2.1. Yer-Zaman Bildiren veya Yalın Hâldeki Diğer Sözcüklerden Sonra Kullanımı

Ek, Eski Türkçeden beri yer ve zaman bildiren ya da nadir olarak diğer başka yalın hâldeki isimlerden sonra doğrudan kullanılabilir. Bunlar, çoğunlukla zarf ve/ya edat olarak da kullanılan sözcüklerdir. Ekin bu tür sözcüklere eklenmesiyle yer veya zaman ifadesi taşıyan niteleyici sıfatlar meydana gelir. Bunlar esas olarak yine bulunma

⁴ Ekin Eski Anadolu Türkçesi’nde ünlü ve ünsüz uyumlarına giren kullanımları olsa da daha bu dönemden başlayarak Farsça kökenli *ki* edatının etkisinde kaldığı ve zamanla uyum özelliğini kaybederek tek şekilli bir ek durumuna geldiği kabul edilmektedir (Ergin 2002: 162-163; Korkmaz 2009: 264).

⁵ Ekin kökeniyle ilgili diğer görüşler için bk. Nalbant (2008); Tosun (2021: 55).

ve aitlik muhtevasına sahiptir; zamanda veya mekânda bulunma ifade ederler (Deny 1941: 192; Ergin 2002: 162). Söz konusu sözcükler, çekim eklerini aldıklarında ise Türk dilinde sıfatların genel özelliği olduğu üzere adlaşırlar (bk. 4).

Tuva Türkçesinde {+KI} ekinin yer ve zaman bildiren isim soylu sözcüklerden sonra doğrudan kullanımı işlektir. Yer bildiren isimlerle kullanımına ait örnekler şu şekildedir: *ırakkı* ‘uzak, uzaktaki’ (< *ırak* ‘uzak’), *iştiki* ‘iç, içteki, içe ait’ (< *işti* ‘iç’), *çookku* ‘yakındaki, yakın’ (< *çook* ‘yakın’), *kuduku* ‘alçak, düşük, aşağı, aşağıdaki’ (< *kudu* ‘alçak, düşük, aşağı’), *aldıki/aldı* ‘alt, alttaki, aşağıdaki’ (< *aldı* ‘alt, aşağı’), *üstüki/üstüü* ‘üst, üstteki, yukarıdaki’ (< *üstü* ‘üst’), *murnuku/murnuu* ‘ön, öndeki’ (< *murnu* ‘ön, ön taraf’), *daştıki/daştı* ‘dış taraftaki, dış tarafındaki, dış’ (< *daştı* ‘dış, dış tarafı, dışı’), *betiki/betii* ‘bu taraftaki, yakındaki’ (< *beti* ‘taraf, yön; bu taraf’). Aitlik ekli bazı yer bildiren sözler (*talaki*, *çariki*) yalnızca söz öbeği şeklinde kullanılır (bk. 4).

Türkiye Türkçesinde ekin yer bildiren isimlerden sonra kullanımı şu şekildedir: *karşiki*, *öteki*, *beriki*, *aşağıki*, *yukarıki*. Bu sözcüklerin hepsinin de zarf ve edat olarak kullanılabilen sözcükler olduğu görülmektedir. Tuva Türkçesinde ise ek; *çook*, *ırak* gibi edat olmayan sözcükler üzerinde de kullanılmaktadır.

Eski Türkçede ekin yer bildiren isimlerden sonra kullanımı şu şekildedir: *içreki* ‘içerdeki; saraya mensup’ (< *içre* ‘içinde’), *öñreki* ‘öndeki, doğudaki’ (< *öñre* ‘önde, doğuda’), *biryeke* ‘güneydeki’ (< *birye* ‘güneyde’), *yıryakı* ‘kuzeydeki’ (< *yırya* ‘kuzeyde’), *kuryakı* ‘batıdaki’ (< *kurya* ‘batıda’), *berüki* ‘berideki’ (< **berü* ‘beri, bu taraf, bu yan’) (Tekin 2016: 81). Bu örnekler yön gösterme hâlinde kalıplaşmış zarf ve edat görevli sözcüklerden oluşmaktadır. Yer-yön zarfı veya edatı olmayan, araya bir hâl eki girmeksizin sıradan isimler üzerinde de ekin kullanımı tanıklanmıştır: *çölgi* (< *çöl* ‘bozkır’), *bodunki* (< *bodun* ‘halk’), *kaganı* (< *kagan* ‘kağan, hakan’), *tabgaçgi* (< *tabgaç* ‘Çin’), *yolkı* (< *yol*). Bunlardan *tabgaç* ve *çöl* sözcükleri aslında bir yer ifade eder ve Türkiye Türkçesinde +DAki yapısına veya belirtisiz isim tamlaması kuruluşuna karşılık gelir: *tabgaçgi begler* ‘Çin’deki beyler’ (Ercilasun 2016: 508-509); *çölgi az eri* ‘Bozkır’daki Az’lardan bir adam’ (Tekin 2020: 22); ‘Bozkır Az[ları]ndan bir kişi’ (Alyılmaz 2021: 340); ‘bozkır Azlarından bir adam’ (Aydın 2018: 110). Yer ifadesi olmayan *bodun* ve *kagan* sözcükleri üzerindeki kullanımı ise ilgi hâli ekiyle sağlanan aitlik ifadesine benzer: *yağı bodunki* ‘düşman halkınki’, *kaganı* ‘hakana ait olan’ (Tekin 2016: 81). Tuva Türkçesi ve Türkiye Türkçesinden tespit edilen örnekler, yalnızca zarf veya edat olarak kullanılan sözcüklerden oluşmaktadır. ET’de görülen *kaganı*, *bodunki* örneklerindeki aitlik bildirme özelliği ise iki lehçede de ilgi hâli eki ve aitlik ekinin birlikte kullanımıyla sağlanmaktadır (bk. 2.3). *Yolkı* ‘yola girmiş olan, yolcu’ (Eraslan 2012: 164; 626) biçimi ise daha özel bir anlamda, sözlükselleşme yoluna girmiş görünmektedir.

Zaman bildiren sözcüklerden sonra ekin kullanımı şu şekildedir:

Tuva Türkçesinde: *kışkı* ‘kışınki, kışlık’ (< *kış*), *çaygi* ‘yazınki, yazlık’ (< *çay* ‘yaz’), *ertengi* ‘sabahki’ (< *erten* ‘sabah’), *küskü* ‘güzlük, güzünkü’ (< *küs* ‘güz’), *burungu* ‘önceki, eski, geçen’ (< *burun* ‘eski, önceki (zaman)’), *bögüngü* ‘bugünkü’ (< *bögün* ‘bugün’), *daartagi* ‘yarınki’ (< *daarta* ‘yarın’), *düneki* ‘geceki, gecelik, gece’ (< *düne* ‘gece’), *düüngü* ‘dünkü’ (< *düün* ‘dün’), *demgi* ‘deminki; adı geçen; o’ (< *dem* ‘az önce’), *biyeegi/biyeeki* ‘önceki, deminki, adı geçen’ (< *biyee* ‘eskiden, uzun zaman

önce'). Aitlik ekli zaman sözcüklerinin soru biçimi de yine aitlik ekli olarak *kajangi* 'ne zamanki' (< *kajan* 'ne zaman') şeklindedir.

Eski Türkçede: *aykı* 'aylık, her ay', *söki* 'eskiden' (< *sö* 'vakit, zaman) (Gabain 2007: 47); *kışkı* 'kışınki' (Erdal 2004: 188); *bo künki* 'bugünkü', *kinki* 'sonraki', ... *ödki* '... zamanki, zamandaki' (Eraslan 2012: 164).

Türkiye Türkçesinde: *deminki*, *dünkü*, *yarınki*, *akşamki*, *sabahki*, *geceki*, *evvelki*, *şimdiki*, *bugünkü*, *önceki*, *sonraki*. Türkiye Türkçesi ağızlarında: *bıldırki* 'evvelki, geçen' (DS I, 665). Tuva Türkçesinde ve Eski Türkçede ekin doğrudan eklendiği *kışkı*, *çaygı*, *küskü*, *demgi* gibi biçimler yerine Türkiye Türkçesinde bu isimlerin arkaik vasıta ekiyle kalıplaşmış biçimleri kullanılır: *kışınki*, *yazınki*, *güzünkü*, *deminki*.

2.2. Bulunma Hâli Ekinen Sonra Kullanımı

Ekin bulunma hâli eki almış sözcüklerden sonra kullanımı Türk dilinde işlektir. Ekin bu şekilde kullanımı; bulunma ifade eden, bir nesnede bulunan nesneyi gösteren ve hem sıfat hem de isim olarak kullanılan vasıf isimleri yapar (Ergin 2022: 162). Bu kullanıma Eski Türkçeden itibaren rastlanmaktadır: *yirdeki* 'yerdeki, dünyadaki', *balıkdaki* 'şehirdeki', *talıydaki* 'denizdeki', *yuldaki* 'deredeki', *tağdaki* 'dağdaki', *kök kalıg yüzinteki* 'gökyüzündeki', *antaki* 'oradaki', *ıraqdaki* 'uzaktaki' (Gabain 2007: 47; Erdal 2004: 186-187; Eraslan 2012: 164-165).

Söz konusu iki ekin birlikte kullanımı Türkiye Türkçesinde çok işlektir; bu özelliği sebebiyle {+DAKI} şeklinde isimden isim yapım ekleri arasında da gösterilmektedir (Korkmaz 2009: 45)⁶. Türkiye Türkçesinde aitlik eki, bulunma hâli ekiyle birlikte tüm isimler üzerinde kullanılabilir: *sokaktaki*, *bahçedeki*, *önümüzdeki* vb.

Diğer çağdaş Türk lehçelerinde de bu kullanım yaygındır: Azerbaycan *yoldaki* 'yoldaki', Altay *taygadagi* 'taygadaki', Gagauz *batıdaki* 'batıdaki', Kazak *avıldagi* 'köydeki', Karay, Karaçay-Balkar *andagi* 'oradaki', Kumuk *kıştagı* 'kışınki', Türkmen *elindäki* 'elindeki', Özbek *uydagi* 'evdeki', Uygur *bagdiki* 'bahçedeki', Şor *çerdegi* 'yerdeki', Yakut *küöldegi* 'göldeki' (Şçerbak 1977: 97-98).

{+DA+KI} yapısı, Tuva Türkçesinde işlek bir kullanıma sahip değildir. Ancak Tuva Türkçesinde {+DA} ve {+KI} eklerinin kalıplaşmasıyla oluşmuş sözcükler de bulunmakta, yani Tuva Türkçesinde bu yapının daha önceki dönemlerde kullanıldığı anlaşılmaktadır⁷: *murnundagi* 'önceki', *şaandagi/şaandaki* 'eski, kadim', *biyeedeği* 'önceki, daha önceki, geçen', *ınçaardagi* 'o zamanki' vb. Bu tür kalıplaşmış örneklerin dışında, Tuva Türkçesinde bu yapıyla ilgili özel bir durum kendini gösterir; aitlik eki taşımayan bulunma hâli ekli bazı sözler veya söz öbekleri, aitlik ekli yapılara denk olarak kullanılır:

⁶ Bu yapıyı ve aynı zamanda genel olarak +ki ekini yapım eki olarak ele alan görüşler üzerine bir değerlendirme ve ekin aslında yalnızca bir çekim eki olduğu yönündeki görüş için bk. Deniz Yılmaz (2018).

⁷ Tuva konuşma dilinde ve ağızlarda söz konusu yapının kullanımı tanıklanır ancak yazı dilinde, gösterilen kalıplaşmış biçimler (bk. 3.1) dışında canlı değildir.

- (1) *Aşak üne halır deeş, seride ejikti barıp itken.* (KK, 7)

‘İhtiyar, çıkmak için gidip sundurmadaki kapıyı itti/açtı.’

- (2) *Inçap turuvusta, boolar çükteen dört a’ttıg kiji ög çanınga şapkulajıp kelgen soonda, ögde cestevis utkuy üngeş, doraan a’ttangaş, şapkulajıp uşay boldu.* (AT, 273)

“O sırada, tüfekler yüklenmiş dört atlı kişi evin yanına geldikten sonra, evdeki eniştemiz de çıkıp, hemen atlanıp, onlarla birlikte uzaklaştı.”

Yukarıdaki cümlelerde altı çizili söz öbeklerinin, sırasıyla ve harfiyen şu şekilde olması beklenir: (1) ‘sundurmada kapı’, (2) ‘evde eniştemiz’. Ancak aktarmalarda gösterildiği üzere bu yapılar aitlik eki varmış gibi davranmaktadır. Bu özelliğe, “bulunma hâlindeki isim, bazen +dağı kuruluşundaki anlamı karşılar” diyerek daha önce Gündoğdu (2018: 93) da eserinde dikkat çekmiştir. Aitlik eki olmadan bulunma hâli eki almış sözler veya söz öbekleri ancak yer/zaman tamlayıcısı veya yüklem görevinde olabilir. Verilen örneklerde ise bu kullanımlar sıfat görevindedir. Tuva Türkçesinde {+DA} ekinin bu kullanımı, {+DAKI} yapısından büzülme yoluyla ortaya çıkmış olmalıdır (Özbek 2022b). Tuva Türkçesinde bu şekildeki (Vk/gV) büzülmeler karakteristiktir ancak genellikle ikincil uzunlukların ortaya çıkmasıyla sonuçlanır. Nitekim {+DAKI} yapısından büzülmeyle ortaya çıkmış ve ikincil uzunluk taşıyan {+DAA} ekli bazı biçimler Tuva Türkçesinde kalıplaşmış olarak da varlığını sürdürmektedir: *soondağı* > *soondaa(zı)*, *daraazındağı* > *daraazındaa(zı)*. Hatta bunlardan bazılarının +DA’lı biçimleri sıfat olarak kullanılır (*daraazında hüin* ‘sonraki gün, diğer gün, ertesi gün’ krş. *soondaa hüin*) ki bu kullanımlar ikincil uzunluğun kısalmasıyla meydana gelmiş olmalıdır. Tuva Türkçesine yakın lehçelerden Tofa Türkçesinde {DAKI} yapısı kuralı olarak {+DAA} şeklindedir (*ögdee* ‘evdeki’ < *ög+degi*). Her iki lehçe de büzülme olayı ve ikincil uzunluklar bakımından ortak özelliklere sahip olmakla birlikte, bazı durumlarda Tofa Türkçesinde korunan ikincil uzunluklar Tuva Türkçesinde yitilebilmektedir (Tof. *çoop* ~ Tuv. *çop* ‘niçin, neden’ vb.). Buna göre Tuva Türkçesindeki aitlik fonksiyonlu {+DA} biçiminin ortaya çıkışı; +DAKI biçiminden büzülme yoluyla +DAA ve ardından ikincil uzunluğun yitirilmesiyle +DA şeklinde açıklanabilir (Özbek 2022b). Büzülme neticesinde ortaya çıkmış bu biçimlerden hareketle ve örneksene yoluyla, bu kullanımın Tuva Türkçesinde {+DAKI} yapısının yerini aldığı söylenebilir.

2.3. İlgî Hâli Ekinden Sonra Kullanımı

Aitlik eki, ilgi hâli eki almış isim veya zamirlerden sonra gelebilir. Bu kullanımla, aitlik ifade eden zamir işlevli sözcükler ortaya çıkar. Bu sözcükler; bir bulunma da ifade etmekle birlikte esas olarak aitlik gösteren, bir nesneye ait olan nesneyi karşılayan ve sadece isim olarak kullanılan, sıfat olarak kullanılmayan isimlerdir (Ergin 2022: 162). İncelemelerde bu kullanımın iyelik kategorisiyle yakınlığı vurgulanır (Ergin 2022: 226; Korkmaz 2009: 263; İshakov ve Pal’mbah 1961: 124-126; Anderson ve Harrison 1999: 23).

Eski Türkçede bu kullanım tanıklanmamış olsa da tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde takip edilebilmektedir. Çağatay Türkçesinde hem isimlerden hem de zamirlerden sonra ilgi hâli ekiyle aitlik ekinin kullanımı işlektir: *anıñki* ‘onunki’, *bularnıñki* ‘bunlarınki’, *nâzük kişilerinñki* ‘nazik kişilerinki’, *méniñki* ‘benimki’, *özünñki* ‘kendininki’, *séniki sözlerin* ‘senin sözlerin’, *yüzünñki nuri* ‘yüzünüzün nuru’ (Uçar 2011: 189).

Türkiye Türkçesinde iki ekin birlikte kullanımı hem zamirlerle hem isimlerle işlektir. Zamirlerle: *benimki, seninki, onunki, bizimki, sizinki, onlarınki, bununki, kiminki* vb. İsimlerle: *çocuğunki, hastanunki, okulunki* vb.

Tuva Türkçesinde de ilgi hâli eki ile aitlik eki birlikte kullanılır ancak iki ek kaynaşmış ve böylece birleşik yapılı {+nII/+nUU/+DII/+DUU (+NII/NUU)} (<+nıki/+niki < +nıŋki/+niŋki) eki ortaya çıkmıştır (İshakov ve Pal'mbah 1961: 126) (*bk. 2.6.2.1*). Ek; isimlerle ve zamirlerle işlek olarak kullanılır. İsimlerle kullanımı: *açamnu* 'babamın, babamınki', *başkınu* 'öğretmenin, öğretmeninki' vb. Zamirlerle kullanımı: *meenii* 'benim, benimki', *seenii* 'senin, seninki', *oouuu* 'onun, onunki', *bistii* 'bizim, bizimki', *silerinii* 'sizin, sizinki', *olarnu* 'onlarınki, onların', *kimnu* 'kimin, kiminki' vb.

2.4. Diğer Hâl Eklerinden Sonra Kullanımı

Eski Türkçede aitlik ekinin ayrılma hâli ve yön gösterme hâli eklerinden sonra geldiği örnekler bulunmaktadır: *oŋdınki tizi* 'sağ dizi' (Gabain 2007: 47); *oŋ kıltınki oğul* 'sağ koldaki (saray iç) oğlanı' (Eraslan 2012: 165), *kişilärdınki toz* '(gelmekte olan) kişilerden gelen toz' (Erdal, 2004: 187); *öŋreki* 'önceki' (Eraslan, 2012: 165), *kuriyaki* 'batıdaki', *yiryaki* 'kuzeydeki' vb. (Erdal 2004: 187). Ayrılma hâli ekiyle kullanım Tuva Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde bulunmaz. Yön gösterme hâli eki üzerindeki biçimler de Eski Türkçeden süregelen kalıplaşmış biçimlerdir: Türkiye Türkçesi *beriki* (< ET *berüki*) vb.

2.5. Aitlik Ekinde Ek Yığılması

Aitlik eki bazı sözcüklerde üst üste gelmiştir. Bu yapılar, aitlik ekli ilk biçimin kalıplaşması ve ardından tekrar aitlik ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. Bu da söz konusu aitlik ekli biçimlerin sözlükselleşme derecelerine işaret eder.

Tuva Türkçesinde bu özellikteki sözcükler, aitlik ekinin bulunma hâli ekinde sonra geldiği yapılara aittir. Bulunma hâli eki ve aitlik ekinin birlikte kullanımıyla ilgili özel duruma önceki bölümlerde değinilmişti. Kalıplaşmış kullanımların bu yapıya ait oluşu, söz konusu durumla ilgili olmalıdır. Bu sözcükler şu şekildedir:

murnundaagi (~ *murnundagi*) 'önceki, eski, geçen' (TSTY II, 383) (< *murnundaa+gı* < *murnunda+gı+gı*); *murnundaagızı* ~ *murnundaazı* 'eski zaman, geçmiş, eski, eskidenki' (TSTY II, 383) (< *murnundaagi+zı*)

mundaagi 'önceki, eski' (TSTY II, 388) (< *mındaa+gı* < *mında+gı+gı*)

murnundaazı ~ *murnundaagızı* biçimlerinde olduğu gibi bu sözcükler üzerinde iyelik eki kalıplaşması da gerçekleşebilir.

Türkiye Türkçesi ağızlarında aitlik ekinde yığılma örnekleri görülür:

berigiki 'beriki' (DS I, 635), *eteğiki* 'öteki' (DS III, 1796), *ordağiki* 'ordaki' (DS V, 3289), *öndeğiki* 'öndeki' (DS V, 3338), *yandağiki* 'yandaki' (DS VI, 4165)

Aitlik eki üzerinde iyelik eki kalıplaşması, ölçünlü Türkçede de görülür: *ötekisi* 'ötede bulunan, diğeri, başkası' (e-GTS 26.10.2022).

2.6. Tuva Türkçesinde Aitlik Ekinin Diğer Gramerlik Özellikleri

2.6.1. Sıra Sayıları Yapma

{+KI} eki, Tuva Türkçesinde sıra sayısı kategorisini gerçekleştirmek üzere özel bir görev üstlenmiştir. Tuva Türkçesinde sıra sayıları yapmanın bir yolu da sayı adlarından sonra *dugaar* sözcüğünün getirilmesidir: *bir dugaar* ‘birinci’, *iyi dugaar* ‘ikinci’ vb. {+KI} eki de sistemli olarak tüm sayılarla kullanılabilir: *birgi* ‘birinci’, *iyigi* ‘ikinci’, *üşkü* ‘üçüncü’, *dörtkü* ‘dördüncü’, *beşki* ‘beşinci’, *aldığı* ‘altıncı’, *çedigi* ‘yedinci’, *seski* ‘sekizinci’, *tosku* ‘dokuzuncu’, *ongu* ‘onuncu’. *Başkı* (< *baş*) ve *baştaygi* (< *baştay* ‘en başta, ilk önce, ilk olarak, önce’ < *başta-* ‘başta olmak, yönetmek, idare etmek’) sözcükleri de ‘ilk, birinci’ anlamlarıyla bu kategoride sayılabilir. Bu bağlamda Türkiye Türkçesinde yaşayan *ilk* sözcüğünün kökeniyle ilgili olarak Erdal (2004: 223)’ın **il+ki* (krş. *il+gerü* < **il* ‘ön’) şeklindeki tespitini belirtmek gerekir. ‘Ön’ anlamındaki bir başka kelime ET *burun* da aitlik ekli olarak ‘birinci, ilk’ anlamıyla tarihî lehçerde görülür: Kıp. *burunğı/burunkı* ‘birinci, ilk’ (KTS, 38), krş. Çağ. *burunğı/burunkı* ‘önceki, evvelki’ (Ünlü 2013: 176) (> Tuv. *burunğı/murnuku* ‘önceki, eski, geçmiş’). Türkiye Türkçesi ağızlarında da benzer kullanım tespit edilir: *ön+ki* ‘ilk, önceki, birinci’ (bk. 4.3). “Birinci”yi, “ilk” olanı ifade etmek üzere “ön” anlamındaki sözler üzerinde aitlik ekinin kullanıldığı, Tuva Türkçesinde bu kullanımın sistemleştiği anlaşılmaktadır.

2.6.2. Aitlik Ekiyle Oluşmuş Birleşik Yapılı Ekler

2.6.2.1. {+NII/+NUU}

Aitlik ekiyle ilgi hâli ekinin kalıplaşmasından meydana gelen bu ekin oluşumu hakkında önceki bölümlerde bilgi verilmişti (< +nıki/+niki < +nıŋki/+niŋki). Bu bölümde ekin kullanılışı ve işlevleri üzerinde durulmuştur.

Tuva Türkçesinde bu eki alan sözcükler cümlede çoğunlukla yüklem görevindedir (İshakov ve Palmbah, 1961: 124; 220):

(3) *Bo bajıŋ bistii, döö bajıŋ silernii.*

‘Bu ev bizim, o ev sizin(ki).’

(4) *Bu bört açamnu.*

‘Bu şapka babamın.’

Bu ekin Tuva Türkçesindeki kullanımları karşılaştırıldığında her zaman Türkiye Türkçesine {+nInki} şeklinde aktarılamayacağı görülür. Söz konusu eklerin kaynaşmasıyla bu yapı çoğu zaman bir ilgi hâli eki gibi işlev görür; {+KI}’nın anlamı/görevi silikleşir. Şu örnekler Türkiye Türkçesine *-ki* ile aktarılamaz:

(5) *İyi möörey meenji boldu, kördünjer be?* (TSTY II, 392)

‘İki yarış benim oldu (iki yarışı ben kazandım), gördünüz mü?’

(6) *Dayzın bastırar, tiilelge bistii bolur!* (İŞ, 34)

‘Düşman yenilecek, zafer bizim olacak!’

Bu kullanım özelliğinin Çağatay Türkçesinden beri görüldüğünü belirtmek gerekir: *séniki sözleriŋ* “senin sözlerin”, *yüzünüzünürki nurı* “yüzünüzünuru” (Uçar 2011: 189). Tuva Türkçesiyle karşılaştırıldığında bunlarda iki ekin birleşiminin tam olarak bir ilgi hâli eki görevinde olduğu, isim tamlamaları kurduğu görülür. Özbek Türkçesinde iki ekin kaynaşmış –niki biçimi, Tuva Türkçesindeki benzer şekilde kullanılır: *Süyägi meniki, eti sizniki, taqsir deb tãpsirdi*. ‘Kemiği benim, eti sizin efendim diye teslim etti.’ (Öztürk 2007: 311).⁸

Aşağıdaki kullanımlar ise Türkiye Türkçesine -ki ile aktarılabilir:

- (7) *Meen karandajım kara; seenji bolza kök-tür.* (İshakov ve Palmbah, 1961: 220)
‘Benim kalemin siyah; seninkiyse mavi.’
- (8) *Inçaarga bistii şın ışkajıl? – dep, Meñnig-Kara ayırgan.* (ÇÇ, 155)
‘O zaman bizimki doğru değil mi? – diye, Meñnig-Kara sordu.’
- (9) *Açamnuŋ inekteri silerniinde kattıja bergen-dir aa, krgan-açay?* (TSTY II, 682)
‘Babamın inekleri sizinkilere karışmış öyle mi, büyükbaba?’

2.6.2.2. {+GIIAştır/+GUIAştır}

Tuva Türkçesinde {+GIIAştır/+GUIAştır} şeklindeki birleşik ekin yapısında da {+KI} aitlik eki bulunmaktadır. İşlek kullanımı olmayan bu ek, isimlere gelir; benzetme ve karşılaştırma anlamlı zarflar türetir (Sat ve Salzınmaa 1980: 214; İshakov ve Palmbah 1961: 428): *hatkılaştır* “rüzgar gibi” (< *hat* “rüzgar”), *kijigileştir* “insan gibi” (< *kiji* “kişi, insan”) vb. Aitlik eki {+GI/+GU}, isimden fiil yapım eki {+LAş-} ve zarf yapan {-Dir/-DUR} eklerinin birleşiminden oluşan ek; aitlik eki taşıyan sözcüklerin üzerine {+LAştır} ekinin getirilmesi ve ardından bu ekin aitlik ekiyle birlikte bölünerek kalıplaşmasından ortaya çıkmıştır (Özbek 2022a: 264). Eki alan sözcüklerin {+KI} ekli biçimleri kullanım sahasına çıkmaz; ancak bazıları aitlik ekli bir taban olarak mevcuttur: *demgi* “deminki, az önceki” < *demgileştir* ‘deminki gibi, önceki gibi’ ve sıra sayıları, ör. *üşkü* ‘üçüncü’ > *üşküleştir* “üçüncü kez, üçüncü sefer”. Söz konusu ek, bu tür sözcüklerden bölünme yoluyla meydana gelmiş olmalıdır. Eklendiği isimlere atfla benzerlik bildiren bu ek, geçici olarak zarf görevli sözcükler türetir. Kullanım özellikleri bakımından Eski Türkçe {+IAyU} (> {+çUIAyU/çIIAyU} > {+çIIAyIn > +cIIAyIn}) ekine benzerlik gösterir (Özbek 2022a).

3. Eki Alan Sözcüklerin Sözlükselleşme Açısından Özellikleri

{+KI} ekinin hâl eklerinden sonra kullanımı bir çekim eki niteliği gösterir, geçici sıfat veya zamir görevli unsurlar oluşturur ancak bunlardan kalıplaşanlar da bulunmaktadır. Ekin sözcük kök ve gövdelerine doğrudan eklendiği -zaman ve yer bildiren sözcükler üzerinde- kullanımlarda ise yapım eki niteliği daha öne çıkar. Ancak bu sözcüklerde de

⁸ Diğer çağdaş Türk lehçelerinde iki ekin kalıplaşmış biçimleri şu şekildedir: Tatar +nıkı/+néké, Kazak +nıkı, Kırgız +NIKI/NUKU (Öner 1998: 116; Çengel 2020: 112), Altay +NIYI (Dilek 2022: 114), Hakas +Ni(i) (İshakov ve Palmbah 1961: 125-126; Arıkoğlu 2007a: 1105).

her zaman doğrudan bir anlam değişikliği olmadığını; ekin, eklendiği sözcüklere atıfla bir aitlik bildirme ve bu manada sıfat görevini yüklem işlevini gördüğünü belirtmek gerekir. Bunlardan bazılarının ise kalıcı unsur hâline gelme özelliği diğerlerine göre daha baskındır. Ayrıca sözcüklerin çeşitli anlam olaylarıyla yeni anlamlar kazanmaları da söz konusudur. Bu bölümde aitlik ekini taşıyan sözcükler, sözlükselleşme özellikleri bakımından değerlendirilecektir.

3.1. Bulunma Hâli Ekinden Sonraki Kullanımlarda

Tuva Türkçesinde bulunma hâli ve aitlik eklerinin birlikte kullanımının işlek olmadığı belirtilmişti. Ancak bu iki ekin kalıplaşmasıyla oluşmuş sözcükler bulunmaktadır. Çoğunlukla sıfat ve zarf görevlerinde kullanılan bu sözcükler şu şekildedir:

adaandagı (~ *adaanda*) ‘aşağıdaki, alttaki’ (< *adak* ‘aşağı, alt’) (TSTY I, 60)

biyeedeği ‘önceki, daha önceki, geçen’ (< *biyee* ‘o, adı geçen, deminki; eskiden, uzun zaman önceki, eski, geçen’) (TSTY I, 248)

daraazındagı/daraazındaazı ‘takip eden, sonraki, diğer’ (< *daraazı(nda)* ‘sonraki, diğer; sonunda, sonra’ TTS, 29) (TSTY I, 394)

ınçaardagı ‘o zamanki’ (TRS, 597) (< *ınçaar* ‘öyle’)

mındaagı ‘eskiden’ (TSTY II, 388) (< *mında* ‘buraya, burada’)

mındaagılar ‘saygıdeğer, muhterem, sayın’ (TSTY II, 388) (< *mındaagı*)

murnundaagı/murnundagı ‘önceki, eski, geçen’ (TSTY II, 383) (< *murnu* ‘ön’)

murnundaagızı/murnundaazı ‘eski zaman, geçmiş, eski, eskidenki’ (TSTY II, 383) (< *murnundaagı/murnundagı*)

soondagı ‘sonraki’ (TSTY II, 715) (< *soo* ‘ardı, arkası’)

soonda hün ‘yarından sonraki günün ertesi, öbür günden sonraki gün’ (TSTY II, 715)

soondaazı ‘sondaki, arkadaki’ (TSTY II, 715)

şagdagı/şaandagı/şaandakı ‘eski, kadim’ (TRS, 564) (< *şag* ‘zaman, çağ’)

Bu sözcüklerin çoğu (*biyeede*, *murnunda*, *soonda*, *şagda*) bulunma hâli ekli biçimleriyle de Tuva Türkçesinde birer zarf olarak kullanılırlar. Dolayısıyla bu kullanımları aitlik ekinin yer ve zaman bildiren sözcükler üzerine doğrudan eklenme özelliğiyle paralel olarak değerlendirmek de mümkündür.

Türkiye Türkçesinde iki ekin birlikte kullanımı işlektir ancak geçici aidiyet bildiren sözcükler türetir. Bununla birlikte Türkiye Türkçesi ağızlarında iki ekin kalıplaşmasıyla oluşmuş sözcükler tespit edilmektedir:

dağdaki ‘kurt; domuz’

kündeki ‘hergünkü; günlük’ (Güzel 2019: 180)

3.2. İlgî Hâli Ekinden Sonraki Kullanımlarda

Tuva Türkçesinde bu kullanım bazı zamirlerde kalıplaşmıştır:

bistii ‘bizim, bizimki; bizim evimiz; biz’

(10) *Ol çoruk sen bistiinge kelbeyn barganında bolgan çüve.* (UHŞ, 81)

‘O iş sen bize (bizim eve/buraya) gelmediğin sırada oldu.’

silernii ‘sizin, sizinki; sizin eviniz, sizin orası’

(11) *Oorugnuñ aaldarınçe bar çıtkaş, silerniinge kire düşkenivis bo-dur.* (UHŞ, 105)

‘Otlaktaki obalara giderken size geliverdik.’

seenii ‘senin söylediğin, senin konuşman, senin sözün’

(12) *Seenii şın-dur.* (TSTY II, 795)

‘Seninki (senin söylediğin) doğru.’

Silernii ve *olarnu* zamirleri yine özel bir anlamda, ancak bir zarf olarak, *silernii-bile*, *olarnu-bile* şeklinde, ‘size göre’, ‘onlara göre’ anlamlarında kullanılır:

(13) *Tıva Ulus Respublika, olarnu-bile Tıva Arat Respublika be?* (AU, 8)

‘Tıva Halk Cumhuriyeti, onların değişiyile Tıva Arat Respublika mı?’

(14) *Çok. Bis – Tıvalar. Silernii-bile, Uygurlarnu-bile, Kazaktarnu-bile, Altaylarnu-bile alırga soyottar bis.* (AU, 70)

‘Hayır. Biz – Tıvalarız. Size göre, Uygurlara, Kazaklara, Altaylara göre Soyotlarız.’

Türkiye Türkçesinde de kişi zamirlerinin ilgi hâli eki+aitlik eki şeklindeki kullanımları özel anlamlar kazanmıştır:

benimki ‘(teklifsiz konuşmada) kadınların kocalarından, kocaların karılarından söz ederken kullandıkları söz; (alay yollu) yakın çevrede olan bir kimseden söz ederken kullanılan bir söz’ (e-GTS 26.10.2022)

seninki ‘(teklifsiz konuşmada) yanındakinin karısından veya kocasından söz ederken kullanılan söz; (alay yollu) yakın çevrede olan bir kimseden söz ederken kullanılan bir söz’ (e-GTS 26.10.2022)

onunki ‘(teklifsiz konuşmada) üçüncü kişinin karısından veya kocasından söz ederken kullanılan söz’ (e-GTS 26.10.2022)

bizimki ‘(teklifsiz konuşmada) kadınların kocalarından, kocaların karılarından söz ederken kullandıkları söz’, ‘(alay yollu) yakın çevremizde olan bir kimseden söz ederken kullanılan bir söz’ (e-GTS 26.10.2022)

sizinki ‘(alay yollu) yakın çevrede olan bir kimseden söz ederken kullanılan bir söz’ (e-GTS 26.10.2022)

3.3. Yer ve Zaman Bildiren Sözcüklerden Sonraki Kullanımlarda

Ekin zaman bildiren sözcüklerle kullanımı sözlükselleşme açısından her iki lehçede ve Eski Türkçede benzer bir görünüm sergiler. ET *bo künki* (> Tuv. *bögüngü*, TT *bugünkü*), ET, Tuv. *kışkı* (~TT *kışınki*) gibi bazıları Eski Türkçeden beri görülür ve bu sözcükler söz konusu lehçelerde işlek olarak kullanılır.

Tuva Türkçesinde aitlik ekli bazı zaman sözcükleri, Türkiye Türkçesiyle karşılaştırıldığında tam bir sıfat görünümündedir: *kejeeki çem* ‘akşam yemeği’, *kejeeki škola* ‘akşam okulu’, *kışkı dıştanılga* ‘kış tatili’, *çaygı dıştanılga* ‘yaz tatili’, *çaskı har* ‘bahar karı’ (TRS, 521) vb. Türkiye Türkçesinde ise bu yapılar, isim tamlaması kuruluşunda gerçekleşir. Bazıları ise Türkiye Türkçesinde {+IIk/+IUK} ekiyle karşılık bulur: *kışkı hep* ‘kışlık giysi’, *kışkı ajıldar* ‘kışlık işler’ (TRS, 280), *küskü tonnar* ‘güzlük elbiseler’ (TSTY II, 255) vb. ET’de *aykı* ‘aylık; her ay’ şeklinde sözlükselleşmiş olan sözcük ise Tuva Türkçesinde aitlik ekiyle görülmez; *aylık* şeklinde kullanılır (‘aylık; bir aylık; bir ay içinde (olan)’).

Tuva Türkçesinde aitlik eki almış *ırakki*, *çookku* gibi yer bildiren sözcükler de yine zaman bildiren sözcüklerde olduğu gibi kalıcı birer sıfat özelliği kazanmıştır. Bunlar Türkiye Türkçesine bağlama göre ‘uzaktaki’, ‘yakındaki’ şeklinde aktarılabileceği gibi sıklıkla ‘uzak’, ‘yakın’ anlamlarında kullanılırlar: *ırakki rayonnar/ırak rayonnar* ‘uzak rayonlar’ (TRS, 599).

Türkiye Türkçesinde ise eki taşıyan sözcükler sıfat görevinde anlık olarak kullanım sahasına çıkar; bunların bağlama göre gönderimi belirlidir: *akşamki yemek*, *akşamki görüşme* vb. Bunlar geçici ilişkilerdir ve belirli durumlara atıfta bulunurlar. Aynı durum yer adlarında da görülür. Türkiye Türkçesinde *içerideki* (~*içeriki*), *aşığı*, *yukariki*, *karşiki* sözcüklerinin sözlükte yer almayışı da bundan kaynaklanıyor olmalıdır. Tuva Türkçesinde ise söz konusu sözcükler genelleşmiş, birer sözlükbirim hâline gelmiştir. Bu sözcüklerin söz öbeklerindeki kullanımlarını göstermek daha açıklayıcı olacaktır: *iştiki* ‘iç, içeri, dahili’: *iştiki organnar* ‘iç organlar’, *iştiki hep* ‘iç giyim’, *iştiki politika* ‘iç politika’, *iştiki herekter* ‘iç işleri’, *iştiki delegey* ‘iç dünya (insanın iç dünyası)’, *iştiki aarıglar* ‘iç hastalıklar’ vb. (TRS, 211-212; TSTY I, 596)

Tuva Türkçesinde aitlik ekli bazı sözcüklerin yeni türetmeler için taban olarak kullanılabilmesi de bunların sözlükselleşme derecelerini gösterir: *çaskızı-* ‘bahar gibi olmak’ (< ças+kı+zı-), *soıngula-* ‘buzağı emdikten sonraki sütü sağlamak’ (*soıng+gu+ la-*; bk. *soıngu III*).

Tuva Türkçesinde yer ve zaman adlarından sözlükselleşmiş diğer örnekler şu şekildedir: *aldıki* ~ *aldı* ‘alt, alttaki, aşağıdaki’ (< *aldı* ‘alt, aşağı’) (*aldı* biçimi daha işlektir); *aldı ka* ‘t alt kat’, *aldı erin* ‘alt dudak’, *aldı oran* ‘alt dünya, aşağı âlem’ (TSTY I, 116)

amgı ‘şimdiki; günümüzdeki, çağdaş, modern; bu(günkü)’ (< ET **am+tı* EDPT, 156); *amgı tehnika* ‘modern teknik’, *amgı delegey* ‘çağdaş dünya, günümüz dünyası’; *amgı şagda* ‘bu çağda, günümüzde’, *amgı üye* ‘şimdiki zaman’, *amgı çoğaalçılar* ‘çağdaş yazarlar’ (TSTY I, 122; TRS, 57; Palmbah 1955: 58)

amdu (~ *amdıki*, *amdıgı*) ‘deminki, az önceki, önceki, adı geçen, bahsedilen, o’ (< ET *amtu*, krş. *amgı*; krş. ET *amtiki* (*amtikilarniında* ‘şimdikilerinden’) Erdal 2004: 189; Tuv.’da *amdu* tabanı tek başına kullanılmazken Tuv.ağz. ve Tof.’da tanıklanır ESTuvY I, 107-108, 109); *amdu kıs* ‘az önceki kız’; *amdu aşak* ‘kocam, eşim’, *amdu bir*, *amdu kimy* ‘deminki kimse (adı hatırlanamayan kimse için)’, *amdu kiji* ‘kocam veya karım’, *amdu çaa* ‘yeni, şimdi, henüz’, *amdu çıl* ‘gelecek yıl, sonraki yıl’, *amdu çılın* ‘gelecek yıl(da)’ (TSTY I, 123-124; TRS, 57)

amdugular, amdıgular ‘(yüksek unvanlı kişi(ler) için ‘onlar’ demek yerine) saygıdeğer efendiler, beyefendiler, efendim’ (TSTY I, 124; TRS, 57) (krş. *amdu*)

amduzında ‘hâlâ, henüz’ (TSTY I, 124; TRS, 57) (krş. *amdu*)

amdıгаа (deer, çedir) ‘şimdiye kadar’ (TSTY I, 123; 57) (krş. *amdu*)

başkı ‘ilk, birinci; ön, öndeki; güneydeki, güney’; *başkı har* ‘ilk kar’, *başkı urug* ‘ilk çocuk’, *başkı kolun* ‘ön kolan’, *başkı sın* ‘güney yamaç’; *başkı nazın* ‘yeryüzündeki hayat; bu yaşam’ (TSTY I, 232-233)

burungu ‘önceki, eski, geçen, geçmiş; güney’ (< *burun* ‘eski, önceki (zaman)’; > *murnu* ‘ön’) (< Çağ. *burunğı/burunkı* ‘önceki, evvelki’ (Ünlü, 2013), Kıp. *burunğı/burunkı* ‘birinci, ilk’ KTS, 38); *burungu şag* ‘eski çağ’, *burungu hün* ‘(dünden) önceki gün’, *burungular* ‘atalar, ecdad’, *burungu çük* ‘güney’ (TSTY I, 318; TRS, 123)

murnuku ‘ön, öndeki; önceki’ (krş. *burungu*); *murnuku duguy* ‘ön teker’, *murnuku çıldarda* ‘önceki yıllarda’, *murnuku çüül* ‘başyazı’ (TSTY II, 382)

murnuu ‘ön, öndeki; güney’ (< *murnuku*); *murnuu ejik* ‘ön kapı’; *murnuu çük* ‘güney’; *murnuu-barın* ‘güneybatı’, *murnuu-çöön* ‘güneydoğu’ (TSTY II, 383)

daştıkı ‘dış, haricî’ (< *daştı* ‘dış, dışı’); *daştıkı ka’t* ‘dış kabuk’, *daştıkı hana* ‘dış duvar’, *daştıkı satıg* ‘dış ticaret’, *daştıkı politika* ‘dış politika’; *daştıkı hep* ‘üst giyim, dış giyim’, *daştıkı dil* ‘yabancı dil’, *daştıkı pasport* ‘uluslararası pasaport’, *daştıkıda* ‘yurtdışında’, *daştıkı kiji* ‘yabancı’ (TRS, 150), *daştıkı hevır* ‘dış görünüş’, *daştıkı herekter* ‘dış işleri’ (TSTY I, 405)

kuduku ‘alçak, düşük; alt, aşağı; ast, düşük rütbeli; düşük kaliteli, yetersiz; yavaş ilerleyen’ (< *kudu* -aynı anlamlarda-); *kuduku hanalar* ‘alt duvarlar’ (TSTY II, 216); *kuduku dujaaldıg kiji* ‘düşük rütbeli kişi’ (TSTY II, 216); *tudugnun kuduku tempileri* ‘inşaatın ağır ilerleyişi’ (TSTY II, 216); *kuduku çerge* ‘düşük derece, aşağı sınıf, alt sınıf’ (Palmbah 1955: 248)

soŋgu I ‘arka, arkadaki, arka tarafındaki, arka taraftaki, arka taraf; kuzey; son, sonuncu; ilk olmayan (eş)’; *soŋgu iye/ava* ‘üvey anne’, *soŋgu ada/aça* ‘üvey baba’, *soŋgu açi-üre* ‘nesil, soy sop, torunlar’, *soŋgu mörü/soŋgu çoruu* ‘son yolculuk (ölüm)’, *soŋgu dušta/soŋgu üyede* ‘gelecekte’, *soŋgu çük* ‘kuzey’; *soŋgu-barın* ‘kuzeybatı’, *soŋgu-çöön* ‘kuzeydoğu’ (TSTY II, 709, 710, 711)

soŋgu II ‘plasenta’ (TSTY II, 709-710)

soŋgu III ‘buzağı emdikten sonra inekten sağılan süt’ (> *soŋgu+la-* ‘söz konusu sütü sağmak’) (TSTY II, 710)

soŋguu (çılın) ‘sonraki yıl’ (TSTY II, 710)

soŋguzu (hün) ‘yarından sonraki gün’ (TSTY II, 710)

üstükü ‘yüksek, üst; yukarı; büyük’; *üstükü organnar* ‘üst makamlar, yüksek makamlar’, *üstükü şüügü (esk.)* ‘yüksek mahkeme’, *üstükü ka’t* ‘üst kat’, *üstükü klasstar* ‘üst sınıflar’ (TRS, 453)

üstüü ‘üst, yukarı’; *üstüü ka’t* ‘üst kat’, *üstüü oran* ‘yukarı dünya, üst âlem’ (TRS, 453). *Üstüü* ve yukarıda gösterilen *aldı* sözcükleri, Tuvaca özel yer adları kuruluşunda da çok işlektir (Tosun, 2021: 57).

Türkiye Türkçesinde aitlik ekli yer ve zaman sözcüklerinin kalıcı adlar oluşturduğu örnekler daha azdır. Önceki bölümde (2.1) gösterilen zaman sözcüklerinin Türkçe Sözlük’te yer bulduğu görülür ancak bunlar, ilgili zaman ifadesine aidiyet dışında özel bir anlam kazanmamışlardır. Ayrıca *yazınki*, *kışınki*, *güzünki/güzünkü* biçimlerine de Türkçe sözlükte yer verilmemiştir. Yer adlarından ise sözlükte yer bulanlar daha sınırlıdır. *Öteki* ve *beriki* sözcükleri sözlükte tespit edilir. *Öteki* sözcüğü yer bildirmenin dışında özel bir anlam kazanmıştır:

öteki ‘diğeri; öbür, diğer; mevcut kültürün içinde dışlanmış olan’

beriki ‘beride olan; beride olan şey veya kimse’ (e-GTS 26.10.2022); ‘diğeri, öbürü’ (e-KL 26.10.2022)

Türkiye Türkçesi ağızlarında şu biçimler tespit edilir:

içerki ‘akraba’, *ogaki* ‘ilki’, *ötekisi* ‘sağdıç’, *önkü* ‘ilk, önceki, birinci’, *sonku* ‘son, sonuncu, son çocuk’ (Güzel 2019: 180).

Eski Türkçede: *içreki* ‘içindeki; has, saraya mahsus’ (Tekin 2010: 142; Erdal 2004: 190); ‘önceki, eski, geçmiş’ anlamlarıyla *söki*, *ozakı*, *aşnuki* (Erdal 2004: 188).

3.4. Sıra Sayılarından Sonraki Kullanımlarda

Tuva Türkçesinde sıra sayılarından *birgi* ‘birinci’ sözcüğü; ‘ilk; önde gelen, öncü, en iyi; alt (kat)’ anlamlarını da taşır (TSTY I, 260). Türkiye Türkçesindeki *birinci* sözcüğüyle benzer anlamlar ifade etmektedir.

Türkiye Türkçesi ağızlarında *ön* ve *son* sözcüklerine doğrudan eklenen aitlik ekiyle oluşmuş *önkü* ‘ilk, önceki, birinci’ ve *sonku* ‘son, sonuncu’ sözcükleri, Tuva Türkçesinde aitlik ekinin sıra sayıları yapma fonksiyonuyla benzerlik gösterir.

4. Ekin Morfo-Sentaktik Özellikleri

Aitlik eki temelde eklendiği sözcükleri sıfat veya zamir görevli unsurlara dönüştürür. Bu yönüyle söz dizimini doğrudan etkileyen bir özelliğe sahiptir. Aitlik eki almış yer ve zaman adları, Türk dilinde ad soylu sözcüklerin genel karakterine uygun olarak cümlede farklı görevlerde kullanılabilir; isim çekim eklerini alarak sıfat görevinden çıkıp adlaşabilirler: TT *sonraki iş – sonrakini*; ET *yir üzekiniñ* ‘yeryüzündekilerin’ (Eraslan, 2012: 165) vb. Tuva Türkçesinde ise aitlik ekinin, sözcükleri özellikle sıfat olarak işaretlediğini; bu sözcüklerin sıfat görevlerinin güçlü olduğunu ve genellikle de bu şekilde kullanıldıklarını belirtmek gerekir. Sözlükselleşmiş bu tür örnekler önceki bölümde gösterilmiştir. Bununla birlikte sınırlı da olsa aitlik ekli sözcüklerin çekim ekleriyle kullanımları görülebilir: *aldığının* ‘alttakinin’ (TDS, 332, 341), *üstükünün* ‘üsttekinin’ (KK, 51), *murnukuzun* ‘öncekini’ (TTÇ, 89) vb. Bu tür kullanımlar çoğunlukla sözlükselleşmiş ögelere aittir:

(15) *Bömbürzektiñ/Bögüngüzün bodap organ.* (S, 60) ‘Dünya’nın/Bugününü düşündü.’

- (16) *Amgızından daartakızı artuk çaagay* (OO, 67) ‘Şimdiki(si)nden yarınki(si) daha güzel’
- (17) *Ta, kayı çurttuñ kılıp ündürgen çüvezi, daştıkıdan-na kiir söörtken...* (KK, 94) ‘Bilmem hangi ülkenin yaptığı şeydir, dışarıdan getirmiş...’
- (18) *İstikiniñ bolgaş daştıkınıñ darlalından bisti hostaaş, çaa tıvanıñ karaan ajıtkan bolgan.* (UHŞ, 105) ‘İç ve dış (içtekilerin ve dıştakilerin) baskılardan bizi kurtarıp, yeni Tuva’nın gözünü açtılar.’

Bu tür sınırlı kullanımlar göz önünde bulundurularak, Tuva Türkçesinde aitlik ekinden sonra çekim eklerinin gelişile ilgili şunlar söylenebilir:

Aitlik ekinin üzerine hâl ekleri gelebilir: *bögüngünüñ* ‘bugünkünün’ (DA, 144), *aldıgınıñ* ‘alttakinin’ (TDS, 332, 341), *daştıkıga* ‘dışarıya’ (KK, 79), *daştıkıdan* ‘dışarıdan’ (DEO, 167, KK, 94), *daştıkıje* ‘dışarıya’ (AU, 8), *daştıkınıñ* ‘dışarıdakinin, dışarıkinin’ (B, 4; UHŞ, 105), *iştikiniñ* ‘içerkidekinin, içerikinin’ (B, 4; UHŞ, 105; AT, 339) vb. Aitlik ekli bazı sözcüklerin Tuva Türkçesinde büzülme hadisesine bağlı olarak ikili varyantları bulunur: *aldıki ~ aldı, iştiki ~ iştii* vb. Çekim ekinin geldiği biçimler daha çok birinci varyantlardır. Büzülmeye uğramış biçimlerde kalıplaşma daha ileri düzeydedir.

Aitlik ekinden sonra iyelik eki (3. teklik kişi) ve ardından hâl ekleri gelebilir: *bögüngüzün* ‘bugünkü(sü)nü’ (DA, 144), *amgızından* ‘şimdiki(si)nden’ (OO, 67; DEO, 53), *murnukuznga* ‘önceki(si)ne’ (ÇK, 21), *murnukuzu* ‘önceki(si)’ (TTÇ, 119).

Tuva Türkçesinde aitlik ekinden sonra çokluk ekinin kullanımına genellikle rastlanmaz ancak şu örnekler çokluk ekiyle kalıplaşmıştır: *amdıgılar, amdıgılar* ‘(yüksek unvanlı kişi(ler) için) saygıdeğer efendiler, beyefendiler, efendim’ (TSTY I, 124; TRS, 57), *mındaagılar* ‘saygıdeğer, muhterem, sayın’ (TSTY II, 388). Bu örneklerde çokluk ekinin kullanımı saygı bildirmektedir.

Aitlik ekinin, ilgi hâli ekiyle birlikte kullanımı (+NII+NUU), ismin tüm hâlleriyle çekime girebilir; kullanımı işlektir:

kuduktuu ‘kuyununki’ *kudukuunda* ‘kuyununkinde’
kudukuunuñ ‘kuyununkinin’ *kudukuundan* ‘kuyununkinden’
kudukuunga ‘kuyununkine’ *kudukuunçe* ‘kuyununkine’
kudukuun ‘kuyununkini’ (İshakov ve Pal’mbah 1961: 125)

Aynı ekin zamirlerle kullanımı da çekim eklerini alabilir: *bistiinge, silerniinge* vb.

İlgi hâli eki+aitlik eki yapısı, çokluk biçimdeki isimlerin üzerine gelebilir (*başkılarnu* ‘öğretmenlerinki’) ancak Tuva Türkçesinde bu yapı, üzerine çokluk ekini almaz (İshakov ve Pal’mbah 1961: 125; 221).

Türkiye Türkçesinde aitlik eki alan sözcükler çekim ekleriyle işlek olarak kullanılabilir, çokluk ekini de alabilirler: *evdekiler, evlerdekiler, evdekini, evdekinde, öğrencilerinkiler, sonrakini, akşamkine* vb. Zamirlerle: *sizinkiler, sizinkilere, sizinkini* vb. Ölçünlü Türkçede aitlik ekli sözcükler iyelik eki almaz ancak konuşma dili/halk

dilinde bu kullanım (3. teklik iyelik ekiyle) görülebilir: *ötekisi* ve ağızlardaki diğer biçimler için bk. 2.5.

Aitlik ekinden sonra hâl ekleri geldiğinde Türkiye Türkçesinde düzenli olarak zamir n'si ortaya çıkar (*ev+de+ki+n+de, sonra+ki+n+e*). Tuva Türkçesinde yalnızca ilgi hâli ekiyle kalıplaşmış biçimi hâl ekleriyle kullanıldığında zamir n'si görülür (*kuduk+tuu+n+da*).

Eski Türkçede aitlik eki almış sözcüklerden sonra hâl, çokluk ve iyelik ekleri gelebilir: *yir üzekiniñ* ‘yeryüzündekilerin’ (Eraslan 2012: 165), *bökünkiçä uzun* ‘bugün kadar uzun’ (Erdal 2004: 189), *xan üsküntekilerig* ‘han huzurundakileri’ (Eraslan 2012: 165), *öñtünkig* ‘doğudakini’ (Erdal 2004: 189), *kalıktakini* (Erdal 2004: 189), *öñräkilärniñdä* ‘öncekilerden’ (Erdal 2004: 189), *amtikälärniñda* ‘şimdikilerinden’ (Erdal 2004: 189), *ävädäkilärtin* ‘evdekilerden’ (Erdal 2004: 189), (*taştın sıyardıñkılarka* ‘dışarıdakilere’ (Eraslan 2012: 165).

Eski Türkçede iyelik eki, aitlik ekinden önce veya sonra gelebilir ve bu ek 3. kişi dışında farklı kişilere de ait olabilir: *köñül+dä+ki+m+in* ‘the ones I have which are in the heart (gönlümdekini)’, *köñül+üm+dä+ki+ni* ‘the ones which are in the my heart (gönlümdekini)’ (Erdal 2004: 190).

Aitlik ekinin edatlarla kullanımı da Eski Türkçeden beri bazı özellikler gösterir. Aitlik eki almış sözcükler edat gruplarının isim unsuru durumunda olabilir: ET *öñräki täg* ‘önceki gibi’ (Erdal 2004: 189), Türkiye Türkçesi *önceki gibi*, Tuva Türkçesi *murnuku deg, murnuku ışkaş, şaandagı deg, şaandagı ışkaş, şagdagı deg* ‘önceki gibi’ vb.

Aitlik eki, edat grupları üzerinde kullanılabilir: Eski Türkçe *suw üzeki* ‘su üzerindeki’ (< *üze* ‘üzeri, üzerinde’), *ilkisizdin berüki* ‘ezeli olana ait, ezelden beri’ (< *berü* ‘beri’) (Gabain 2007, 47), *taştın sıñarkı ... içtin sıñarkı* ‘dış/harici iç/dahili’, *öñrädin bärüki* ‘eskiden beriki, *bo küntä öñdüki* ‘bugünden önceki’ (Erdal 2004:187-188); Türkiye Türkçesi *eskiden beriki, akşama kadarki* vb. Bu kullanımlarda aitlik eki, bütün bir söz öbeğine eklenmiş durumdadır (Deny 1941: 194). Bunlar cümlede yine sıfat görevinde olurlar veya çekim eklerini alarak adlaşabilirler: ET *taştın sıyardıñkılarka* ‘dışarıdakilere’ (Eraslan 2012: 165) vb. Tuva Türkçesinde bu kullanım tanımlanmamaktadır. Bu da ekin işlevliğinin Tuva Türkçesinde aslında daha sınırlı olduğuna ve daha çok aitlik ekiyle kalıplaşmış unsurların söz konusu olduğuna işaret etmektedir.

Aitlik eki almış bazı sözcüklerin sentaktik açıdan bir diğer özelliği de tek başlarına kullanılmamalarıdır. Bu sözcükler, aitlik ekini alarak ancak söz öbekleri içinde varlık gösterirler. Eski Türkçede ve her iki lehçede de ‘taraf, yan, cihet, yön’ anlamlı sözcüklerin bu özelliği gösterdiği tespit edilmiştir:

Eski Türkçe *tört yıñakkı burxan[lar]* ‘Buddhas in the four directions (dört yöndeki Buddha’lar)’, *kedin yıñakkı sukavati atlıg yertinçü* ‘the world called Sukhāvātī, which is in the east (doğudaki, Sukhāvātī adındaki dünya)’, *taştın sıñardakılar* ‘dışarıdakiler’ (Erdal 2004: 189), *taştın sıñarkı ... içtin sıñarkı* ‘dış/harici iç/dahili’ (Erdal 2004: 187).

Tuva Türkçesinde *talakı* ‘taraf, taraftaki’ (< *tala* ‘taraf, yan, yön’) ve *çarıkı* ~ *çarıkkı* ‘taraftaki’ (< *çarık* ‘taraf, yan, yön’) sözcükleri bu özelliği gösterir: *oñ talakı* ‘sağ taraftaki’, *bir talakı (hol)* ‘bir taraftaki, bir tarafındaki, bir (kol)’, *bo talakı* ‘bu taraftaki’; *bir çarık(kı) (karak)* ‘bir taraftaki, bir (göz)’, *ajırgı çarık(kı)* ‘ata binilen (sağ) taraftaki’, *üstüü çarık(kı)* ‘üst taraf(taki), üst, üst kısımdaki’ vb.

Türkiye Türkçesinde de *taraf* ve *yan* sözcükleri benzer şekilde kullanılır: *o taraftaki, yan taraftaki; sağ taraftaki, öte yandaki, şu yandaki* vb. Bu sözcüklerin kullanımı Türkiye Türkçesinde bulunma hâliyle birlikte olmaktadır. Türkiye Türkçesi ağızlarında *yan* ‘taraf’ sözcüğü, aitlik ekini doğrudan alabilir: (Kastamonu) *şu yanğı* ‘şu taraftaki’, *bu yanğı* ‘bu taraftaki’ (Acar 2012: 511). Standart Türkçede *yandaki* sözcüğünün tek kullanımı ile öbek kullanımı farklılık gösterir. Tek başına *yandaki*, harfiyen ‘bir şeyin yanında olan’ı ifade ederken *şu yandaki, bu yandaki* gibi kullanımlarda gösterilen yönü ifade eder. İkinci kullanımların yerini standart Türkçede *taraftaki* sözcüğü almış görünmektedir. Aynı durum *beriki* sözcüğü için de geçerlidir; sözcüğün tek ve öbek kullanımı farklılık gösterir. *Eskiden beriki* gibi kullanımlarda aitlik eki edat grubuna eklenir; ancak ‘öbürü, diğeri’ anlamında *beriki* sözcüğü tek başına sözlükselleşmiş olarak da bulunur.

Zaman anlamlı bazı sözcükler de yukarıda gösterilen biçimler gibi aitlik eki olarak tek başına kullanılmaz, söz öbeklerinde varlık gösterir. ‘Zaman’ sözcüğünün kendisi bu özelliği üç lehçede de gösterir: Eski Türkçe ... *ödki* ‘... zamanki, zamandaki’ (Eraslan 2012: 164); Türkiye Türkçesi (*her/o*) *zamanki* vb.; Tuva Türkçesi (*üyedegi* ‘zamanki’) *amğı üyedegi/am bo üyedegi* ‘şimdiki, bu zamanki’, *ol üyedegi* ‘o zamanki’ (TRS, 344). Türkiye Türkçesinde *bugünkü*, Tuva Türkçesinde *bögüngü* şeklindeki sözcük de aslında böyle bir kullanıma dayanır: ET *bo künki* ‘bugünkü’. ‘Gün’ sözcüğü (ET *kün* > Tuv. *hün*), Eski Türkçeden beri bu özelliği gösterir: *bir künki* ‘(bir güne ait, bir günlük)’ (Erdal, 2004: 188); Türkiye Türkçesi (*her/o/ertesi/ilk*) *günkü* vb.; Tuva Türkçesi *ol hüngü* ‘o günkü’ (DA, 178), *amğı hüngü* ‘bu günkü; şimdiki, günümüzdeki’ (OO, 66), *amğı bo hüngü* ‘bu günkü; şimdiki, günümüzdeki’ (H, 5) vb. Türkiye Türkçesinde bu özelliği gösteren diğer sözcükler şu şekildedir: (*geçen/bu/her vb.*) *ayki*, (*bu/geçen/o/her vb.*) *yilki*, (*geçen*) *yazki* (krş. *yazınki*), (*geçen/bu/her vb.*) *seneki*. Yer ve zaman anlamlı olarak kullanılan *ileriki* sözcüğü de bu özelliği gösterir. Sözlüklerde yer almayan bu biçim, az önce sayılan sözcüklerden farklı olarak kendisinden önce bir niteleyici istemez, niteleyen olarak söz öbeklerinde kullanılır: *ileriki (yaşlar/yıllar/tarih/günler/sayfalar vb.)*.⁹

Eski Türkçe ve Türkiye Türkçesinde ekin kullanımının ortaklaştığı bir yön, –ken < erken zarf-fiilinden sonra gelmesidir: *tugum koşulu turur arkänki üdtä; bodisatv arkänki üdtä* ‘at a time when (Buddha) was (still) a bodhisattva (Buddha hâlâ ‘bodhisattva’ olduğu zamanki)’, *täg-mäzkänki* ‘yetişmezkenki, ulaşmazkenki’ (Erdal 2004: 189); Türkiye Türkçesi *okurkenki, öğrenciykenki* vb. Türkiye Türkçesinde aitlik eki, başka zarf-fiil ekleriyle de kullanılır (-DiğİndAki vb.). Tuva Türkçesinde ise bu tür bir kullanım tanımlanmaz.

⁹ Türkiye Türkçesine ait örneklerin tespiti için Türkçe Ulusal Derlemi’nden (TUD) (Aksan vd. 2012) yararlanılmıştır.

5. Sonuç

Eski Türkçeden beri işlek olan {+KI} aitlik eki, Türk dilinin özel eklerinden biridir. Hem isim soylu kök ve gövdelere doğrudan eklenmesi hem de isim çekim eklerinden sonra kullanılması gibi özellikler, eke yapım eki ile çekim eki arasında bir özellik kazandırır. Bu çalışmada, kendine özgü kullanım özellikleriyle Türk dilinde öteden beri dikkatleri çeken söz konusu ekin Tuva Türkçesindeki durumu, Eski Türkçe ve Türkiye Türkçesi ile karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Buna göre ulaşılan sonuçlar şu şekilde sıralanabilir:

Tuva Türkçesinde aitlik eki ses uyumlarına girer ve buna bağlı olarak şu şekillere sahiptir: {+k1/+ki/+ku/+kü/+g1/+gi/+gu/+gü}. Eski Türkçede {+k1/ki/g1} varyantları bulunur. Türkiye Türkçesinde ise uyumlara girmez, tek şekillidir: {+ki}.

Aitlik eki yer ve zaman bildiren sözcüklerden sonra doğrudan gelebilir. Bu sözcüklerin kullanımları karşılaştırıldığında Tuva Türkçesindeki biçimlerin sözlükselleşme bakımından daha ileri derecede olduğu görülür. Türkiye Türkçesinde bu sözcükler anlık olarak kullanım sahasına çıkıp geçici ilişkiler kurarken Tuva Türkçesinde genelleşmişler, sözlükselleşme açısından daha ileri gitmişlerdir. Tuva Türkçesinde bu sözcükler kalıcı sıfatlar hâline gelmiştir. Türkiye Türkçesinde isim tamlaması kuruluşunda veya {+IIk/+IUK} ekiyle sağlanan kullanımlar Tuva Türkçesinde {+KI} ekiyle karşılık bulur. Bunda Tuva Türkçesinde {+LİK} ekinin işlek olmayışı da etkili olmalıdır.

Aitlik ekinin Eski Türkçeden beri görülen yaygın bir özelliği, bulunma hâli ekinden sonra da kullanılmasıdır. Çağdaş Türk lehçelerinde genel olarak işlek olan, Türkiye Türkçesinde çok işlek olan bu yapı, Tuva Türkçesinde işlek değildir, kalıplaşmış olarak bazı sözcüklerde görülür. Ancak bu kullanımla ilgili olarak Tuva Türkçesinde ilgili çekici bir durum ortaya çıkar; aitlik eki taşımayan bulunma hâli ekli bazı sözcükler, aitlik eki varmış gibi hareket eder. Bu durumun sebebi, Tuva Türkçesinde {+DAKI} yapısının, büzülme yoluyla {+DA} şekline gelmesi olabilir. İncelemede gösterilen Tuva Türkçesine ait bazı özel kullanımlar ve Tuva Türkçesine yakın lehçelerden Tofa Türkçesindeki biçimler bunu desteklemektedir.

Aitlik eki, ilgi hâli ekinden sonra da kullanılabilir. Eski Türkçede kullanımı tanımlanamayan bu yapı, Tuva Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde işlektir. Bu kullanım Tuva Türkçesinde kalıplaşarak birleşik yapı {+NII} ekini doğurmuştur. Aynı zamanda yeni bir gramerleşme örneği olan bu kullanım, Türkiye Türkçesiyle karşılaştırıldığında bazı farklılıklar gösterir. Bu kullanımların hepsi Türkiye Türkçesine {+nInki} şeklinde aktarılamaz. Tuva Türkçesinde ekin, ilgi hâli eki gibi görev yaptığı, aitlik ekinin görevinin/anlamının silikleştiği kullanımları görülür. Bu kullanım ise Çağatay Türkçesinden beri izlenebilen bir özelliktir.

Tuva Türkçesinde aitlik eki, başka eklerle birleşerek birleşik yapı ekler ortaya çıkarmıştır. Bunlardan biri, yukarıda bahsedilen {+NII} ekidir. Bir diğeri de, Tuva Türkçesinde çok işlek olmayan, benzetme ve karşılaştırma bildiren tarz zarfları türeten {+GIIAştır/+GUIAştır} ekidir. Ek, kullanım özellikleri bakımından Eski Türkçe {+IAyU} ekine benzerliğiyle dikkat çeker.

Tuva Türkçesinde aitlik ekinin üstlendiği gramerlik fonksiyonlardan biri de, sıra sayısı kategorisini gerçekleştirmek olmuştur.

Aitlik eki almış sözcüklerin sentaktik kullanımları bakımından lehçeler arasında bazı farklılıklar görülür. Türkiye Türkçesinde bu sözcükler isim çekim ekleriyle adlaşmış olarak işlek şekilde kullanılırlar. Eski Türkçede de bu kullanımın örnekleri çoktur. Tuva Türkçesinde ise bu sözcükler, özellikle sıfat olarak işaretlenmiş olmalarına bağlı olarak genellikle bu görevleriyle kullanım sahasına çıkarlar. Bununla birlikte aitlik ekli sözcüklerin hâl ve iyelik eklerini almaları bakımından benzer kullanımlar tespit edilmiştir.

Aitlik eki alan ‘yan, taraf’ anlamlı sözcüklerin ve bazı zaman adlarının tek başlarına kullanılmayıp yalnızca söz öbeklerinde kullanım sahasına çıkması lehçeler arasında ortak özelliklerdendir.

Eski Türkçede ve Türkiye Türkçesinde aitlik ekinin bazı zarf-fiil eklerinden sonra da kullanıldığı görülür, Tuva Türkçesinde ise bu kullanım bulunmaz.

Tuva Türkçesinde aitlik ekinin sıra sayıları yapması, başka birleşik ekler meydana getirmiş olması, bulunma hâli ekiyle kullanımına dair özel durum, eki alan sözcüklerin özellikle sıfat olarak kalıplaşmış olması gibi özellikler Tuva Türkçesinde ekin kullanımıyla ilgili öne çıkan yönlerdir. Türkiye Türkçesinde ek, geçici ilişkiler kurmak üzere işlek olarak kullanılırken Tuva Türkçesinde daha çok kalıplaşmış olarak varlık göstermektedir.

Kısaltmalar

ET:	Eski Türkçe
Tuv.:	Tuva Türkçesi
TT:	Türkiye Türkçesi
Tuv.ağz.:	Tuva Türkçesi ağızları
Tof.:	Tofa Türkçesi

Kaynakça

- ACAR, Ergün (2012). *Kastamonu ve Yöresi Ağızları*. Doktora Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- AB: ORUS-OOL, S. M. (1993). *Alday- Buuçu, Tiva Ulustun Maadırlıg Tooldarı II*. Kızıl: Tıvanın Nom Ündürer Çeri.
- AKSAN, Y. et al. (2012). Construction of the Turkish National Corpus (TNC). In *Proceedings of the Eight International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2012)*. İstanbul. Türkiye. <http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2012/papers.html>
- ALYILMAZ, Cengiz (1994). *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- ALYILMAZ, Cengiz (2021). *Bilge Tonyukuk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ANDERSON, Gregory David; Harrison, K. David (1999). *Tyvan*. München: LINCOM Europa.
- ARGUNŞAH, Mustafa (2018). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit.
- ARIKOĞLU, Ekrem (2007a). "Hakas Türkçesi". *Türk Lehçeleri Grameri* (Edt. Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ, 1085-1148.
- ARIKOĞLU, Ekrem (2007b). "Tuva Türkçesi". *Türk Lehçeleri Grameri* (Edt. Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ, 1149-1228.
- AT: SARIG-OOL, S. A. (1978). *Anğır-ooldun Tooçuzu*. Kızıl: Tıvanın Nom Ündürer Çeri.

- AU: SEGLEMEY, O. (1988). *Ançı Uğbalışkı*. Kızıl: Tıvanın Nom Ündürer Çeri.
- AYDIN, Erhan (2018). *Orhon Yazuları*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.
- B: ONDAR, A. S. (2018). *Bijeeçi*. Kızıl: Tıvanın Y. Ş. Künzegeş Attıg Nom Ündürer Çeri.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2007). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- BİRAY, Nergis; AYAN, Ekrem; KURMANGALIYEVA ERCİLASON, Güljanat (2018). *Çağdaş Kazak Türkçesi*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.
- ÇOŞKUN, Mustafa Volkan (2017). *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ÇÇ: SAGAN-OOL, O. K. (1975). *Çogaaldar Çımdızı II*. Kızıl: Tıvanın Nom Ündürer Çeri.
- ÇENGEL, Hülya Kasapoğlu (2020). *Kırgız Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ÇK: DARJAY, A. (1994). *Çurttaarın Küzezinze*. Kızıl: Tıvanın Nom Ündürer Çeri.
- DA: DARJAY, A. (2004). *Dülgeezinnig Ayan*. Kızıl: TR-nin Niiti Bolgaş Professional Ööredilge Yamızı.
- DELİCE, Hacı İbrahim (2000). "Türk Dilinde İşlevsel Ek Tasnifi Denemesi". *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24: 221-234.
- DEMİRCİ, Metin; DİNÇASLAN, Fatih (2015). "+ki Eki ve +DAki Yapısı Üzerine Bir İnceleme". *International Journal of Language Academy*, 3/4: 322-339.
- DENİZ YILMAZ, Özlem (2018). "Türkçede Adlık ikincil Temsil Etme Ulamı (+ki Şekli)". *Dil Araştırmaları*, 22: 47-62.
- DENY, Jean (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)* (Çev. Ali Ulvi Elöve). İstanbul: Maarif Matbaası.
- DEO: KUULAR, N. (2002). *Düüşkünnerlig Eer-Dagır Oruktar*. Kızıl: Tıvanın Nom Ündürer Çeri.
- DİLEK, Figen Güner (2022). *Altay Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- DS I: TDK. (2009). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- DS III: TDK. (2009). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü III*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- DS V: TDK. (2009). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü V*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- DS VI: TDK. (2009). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü VI*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ECKMANN, Janos (2012). *Çağatayca El kitabı (çev. Günay Karaağaç)*. İstanbul: Kesit.
- EDPT: CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of the Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- EKER, Süer (2011). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker.
- ERASLAN, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ERCİLASON, Ahmet Bican (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston: Brill.
- ERDEM, Mevlüt (2011). "Türkçede Yapım ve Çekim Eklerinin Özellikleri ve Sınırları". *Bilig*, 58: 71-90.
- ERDEM UÇAR, Filiz Meltem (2011). *Çağatay Türkçesinde İsim*. Doktora Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- ERĞİN, Muharrem (2002). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- ERTANE BAYDAR, Arzu Sema; BAYDAR, Turgut (2004). "+ki Eki Üzerine". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 2: 31-48.
- ESTUVY I: TATARİNTSEV, B. İ. (2000). *Etimologičeskiy Slovar Tuvinskovo Yazıka I*. Novosibirsk: Nauka.
- GABAIN, Annemarie von (2007). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- GÖKSEL, Aslı; KERSLAKE, Celia (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*. London-New York: Routledge.
- GÜLSEVİN, Gürer (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- GÜLSEVİN, Gürer (2004). "Türkçede Sıra Dışı Ekler Ve Eklerin Tasnif-Tanımlama Sorunu Üzerine". *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1267-1283.
- GÜNDOĞDU, Vildan Koçoğlu (2018). *Tuva Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- GÜZEL, Ferdi (2019). *Türkiye Türkçesi Ağzılarında Yapım Ekleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- H: DUUNGAR, M. (1996). *Hölegeler*. Kızıl: Tıvanın Nom Ündürer Çeri.
- HACİEMİNOĞLU, Necmettin (2008). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

- HANSER, Oskar (2003). *Türkmençe Elkitabı*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- HATİBOĞLU, Vecihe (1981). *Türkçenin Ekleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- İSHAKOV, F. G.; PAL'MBAH, A. A. (1961). *Grammatika Tuvinskogo yazıkı - fonetika i morfologiya*. Moskva: İzdatel'stvo Vostochnoy Literaturı.
- İŞ: MONGUŞ, S. (2019). Duruyaalar. *İyi Şii*, (Haz.: Ş. A. Maati-ool), Kızıl: Tıvanın Gumanitarlıg Bolgaş Sotsial-Ekonomiktig Şinçilelder İnstitutıdu, 3-61.
- KK: DONGAK, E. (2010). *Kejik-Kıs*. Kızıl: Tıvanın Y. Ş. Künzegeş Attıg Nom Ündürer Çeri.
- KORKMAZ, Zeynep (2007). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KORKMAZ, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KTS: TOPARLI, Recep; VURAL, Hanifi; KARAATLI, Recep (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- NALBANT, Mehmet Vefa (2008). *Dıvânü Lügâti't-Türk Grameri-I İsim*. İstanbul: Bilgeoğuz.
- OO: HÖVENMEY, B. (1968). *Oktyabr'dan-Oktargayje*. Kızıl: Tıvanın Nom Ündürer Çeri.
- ÖNER, Mustafa (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ÖZBEK, Emin Erdem (2022a). "Tuva Türkçesinde Benzerlik ve Tarz Bildiren Birleşik Yapılı Bir Ek: {+GİİAştIr/+GUAştIr}". *Prof. Dr. Kerime Üstünova Armağanı* (Edt. H. Aydın; İ. Karahancı). İstanbul: Efe Akademi, 261-268.
- ÖZBEK, Emin Erdem (2022b). "Genel Türkçe {+daki} = Tuva Türkçesi {+da} yapısı üzerine / On the structure of general Turkic {+daki} = Tuvan {+da}". *The Sixth International Congress of Turkology. 19-21 Eylül 2022*. Varşova-Polonya. (Yayımlanma aşamasında)
- ÖZTÜRK, Rıdvan (2007). "Özbek Türkçesi". *Türk Lehçeleri Grameri* (Edt. Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ, 291-354.
- PALMBAH, A. A. (1955). *Tuvinsko-Russkiy Slovar'*. Moskva: Gosudarstvennoe İzdatel'stvo İnostrannih i Natsionalnih Slovarye.
- S: SEREN-OO, V. (1973). *Sıgıt*. Kızıl: Tıvanın Nom Ündürer Çeri.
- SAT, Ş. Ç.; SALZINMAA, E. B. (1980). *Amgı Tıva literaturlug dil*. Kızıl: Tıvanın Nom Ündürer Çeri.
- ŞÇERBAK, A. M. (1977). *Oçerki po sravnitel'noy morfologii tyurkskih yazıkov (ımya)*. Leningrad: Nauka.
- TDS: ÖZBEK, Emin Erdem (2016). *Tıva Destanlarının Söz Varlığı*. Doktora Tezi. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi.
- TEKİN, Talat (2010). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TEKİN, Talat (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TEKİN, Talat (2020). *Tınyukuk Yazıtı*. Ankara: BilgeSu.
- TOSUN, İlker (2011). *Tıva Türkçesinin Şekil Bilgisi*. Doktora Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi.
- TOSUN, İlker (2021). *Tıva Türkçesinde İsim Söz Yapımı*. Çanakkale: Paradigma Akademi.
- TRS: TENİŞEV, E. R. (1968). *Tuvinsko-Russkiy Slovar*. Moskva: İzdatel'stvo "Sov'yetskaya Entsiklopediya".
- TSTY I: MONGUŞ, D. A. (2003). *Tolkoviy Slovar' Tuvinskogo Yazıkı I/Tıva Dıldıñ Tayılbırlıg Slovarı I*. Novosibirsk: Nauka.
- TSTY II: MONGUŞ, D. A. (2011). *Tolkoviy Slovar' Tuvinskogo Yazıkı II/Tıva Dıldıñ Tayılbırlıg Slovarı II*. Novosibirsk: Nauka.
- TTC: ÇADAMBA, L. (2003). *Toolçurgu Toju Çurtum*. Kızıl: Tıvanın Nom Ündürer Çeri.
- TTS: ARIKOĞLU, Ekrem; KUULAR, Klara (2003). *Tıva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TURAN, Zikri (2018). "Türk Dilinin Eklerini Sınıflandırmanın Esasları". *Türkbilig*, 35: 97-110.
- UHŞ: KENİN-LOPSAN, M. (1965). *Ulug Hemnin Şapkanı*. Kızıl: Tıvanın Nom Ündürer Çeri.
- ÜNLÜ, Suat (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- e-GTS = Türk Dil Kurumu (2022). *Güncel Türkçe Sözlük*. <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 26.10.2022)
- e-KL = Kubbealtı Lugatı (2022). <http://lugatim.com/s/beriki/> (Erişim Tarihi: 26.10.2022).

“Türkçe Artı İki” Mümkün mü? Almanya’da Yaşayan Türk Gençlerinin Çok Dilliliği

Is “Turkish Plus Two” Possible? Multilingualism of Turkish Youth Living in Germany

İlhan Karaca

Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi

İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Bayburt/Türkiye

e-posta ilhankaraca@bayburt.edu.tr

orcid 0000-0001-7491-732X

doi 10.54316/dilarastirmalari.1167476

Atıf

Citation

Karaca, İlhan (2023). “Türkçe Artı İki” Mümkün mü? Almanya’da Yaşayan Türk Gençlerinin Çok Dilliliği. *Dil Araştırmaları*, 32: 113-132.

Başvuru

Submitted

26.08.2022

Revizyon

Revised

23.09.2029

Kabul

Accepted

01.12.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.05.2023

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

Öz

Küreselleşme süreçleriyle birlikte çok dillilik tüm gelişmiş toplumlarda bir değer olarak yükselmektedir. Göç ve karşılıklı bağımlılıklar gibi nedenlerle kendileri de çok dilli olan uluslar, vatandaşlarına ana dillerinin yanına en az iki dili daha koyma çağrısında bulunarak onları bu yönde desteklemektedirler. Özellikle uluslararası göç, insanlara çok dilli olmak için önemli bir fırsat sunmaktadır. Çalışmanın nesnesi olan Almanya’da yaşayan Türk gençleri de bu ayrıcalıklı durumu yaşamaktadırlar. Onlar ebeveynlerinden aldıkları ana dillerinin yanında, geldikleri toplumun diline ömür boyu maruz kalarak ve buna ek olarak okullarda öğretilen yabancı dillerden birini daha öğrenerek ok dilli olma potansiyeline sahiptirler. Bu potansiyel dilin kimlikle olan ilişkisi ile birlikte düşünüldüğünde, Türk gençleri ideal olarak kültürel benliklerini kazanmış, çok kültürlü anlayışta ulus-ötesi nitelikli bireylere dönüşebilmektedirler. Çalışmanın amacı, Almanya’da ikinci, üçüncü ve dördüncü kuşak Türk gençlerinin göçün bireylere sunduğu çok dillilik potansiyelini ne ölçüde değerlendirebildiklerini tespit etmektir. Bu doğrultuda ilgili literatür ve çok dillilik kuramları ışığında Türk gençlerinin “Türkçe artı iki” şeklinde çok dilli olma durumları değerlendirilmiştir. Alan yazını şimdiye kadar bu gurubu daha çok iki dillilik bağlamında ele alarak genelde dilin doğru kullanımı ile ilgili eksikliklere odaklanmaktadır. Bu eğilim, Türk gençlerinin dil becerilerinin toplumda negatif algılanmasına ve kimliklerinin dışlanması neden olmaktadır. Çalışmada elde edilen sonuçlara göre Türk gençleri, genel olarak ana dilini koruma ve gelinen toplumdaki dillere açılarak kimliğini çok dilli olarak kurgulama motivasyonuna sahiptir. Ancak göç şartları ve Alman dil politikaları onları bu yönde desteklememektedir. Bu durumda Türk gençleri, referans olarak seçilen çok dillilik yaklaşımlarından hiç birine göre “Türkçe artı iki” şeklinde

çok dilli değildirler. Özellikle dördüncü kuşaktakiler Almanca tek dilliliğine ya da Türkçeden arındırılmış Almanca İngilizce iki dilliliğine geçiş yapmış bulunmaktadır. Diğer kuşaklar ise göçün ürettiği “yaşam dünyasal çok dillilik” tanımına göre çok dillidirler. Ancak bu çok dillilik, standart dilin dışında, resmî olarak onaylanmayan ve dolayısıyla sosyal değeri düşük bir çok dilliliktir.

Anahtar Kelimeler: Anadili, İkinci Dil, Yabancı Dil, Çok Dillik, Göç, Almanya, Türk Gençleri

ABSTRACT

The aim of the study is to determine to what extent the second, third and fourth generation Turkish youth in Germany can evaluate the multilingualism potential offered by immigration to individuals. In the light of the relevant literature and multilingualism theories, the multilingual status of Turkish youth has been evaluated in the form of "Turkish plus two." So far, the literature has dealt with this group mostly in the context of bilingualism and generally focuses on the deficiencies related to the correct use of the language. This tendency causes the language skills and identity of Turkish youth to be perceived negatively in the society. According to the results obtained in the study, Turkish youth generally have the motivation to protect their mother tongue and to construct their identity as multilingual by opening up to the languages of the society. However, immigration conditions and German language policies do not support them in this direction. As a result it becomes clear, that Turkish youth are not multilingual in the form of "Turkish plus two", according to any of the multilingualism approaches chosen as a reference. Especially those in the fourth generation have switched to a German monolingualism or a German-English bilingualism without Turkish. Other generations are multilingual according to the definition of "life-world multilingualism" produced by migration. But, this multilingualism, apart from the standard language, is not officially sanctioned and has therefore a low social value.

Keywords: Mother Tongue, Second Language, Foreign Language, Multilingualism, Migration, Germany, Turkish Youth

Giriş

Günümüz dünyasında bireysel çok dillilik, hem sosyo-politik hem de bilimsel olarak marjinal bir konu olmaktan merkezi bir konu haline gelmiş durumdadır. Oysa uzun bir süre boyunca birden fazla dil konuşmak özel ve hatta zararlı bir durum olarak görülmekteydi (Hufeisen 2005:12; Hummerling, 2019:9). Ancak modern toplumların çok dilli olması, dünya çapında artan ekonomik karşılıklı bağımlılıklar, siyasi-mekânsal yeniden yapılandırmalar, yaygın hareketlilik, göç ve ulus ötesi iletişim ağlarına katılım gibi küreselleşme başlığı altında toplayabileceğimiz olgular, çok dilliliğin giderek daha çok günlük yaşamın bir parçası olarak algılanmasını sağlamıştır (Busch 2013:7). Böyle olması kimseye tek dilli kalma fırsatını vermemektedir. İnsanlar bir yandan ister istemez çevrelerindeki dillere maruz kalırken, bir yandan da dil bilmek mesleki yeterliliği sağlama, emek piyasasında yarışma ve yaşam standardını yükseltme işlevini görmektedir (Nelde 2003:220). Diğer taraftan 1970'lerde tam anlamıyla gelişmeye

başlayan ikinci dil edinimi araştırmaları, çok dilliliğin zararlı olduğu yönündeki yaygın korkuları çürüterek, erken çocukluk döneminde iki hatta daha fazla dilin uygun koşullar altında aynı anda sorunsuz bir şekilde edinilebileceğini kanıtlamaktadır (Hufeisen 2005:12). Bu nedenlerle olsa gerek, doksanlı yıllarda *Sociolinguistica* simli bir akademik dergide “Tekdillilik Tedavi Edilebilir”– Avrupa’nın Yeni Çok Dilliliği Üzerine Düşünceler” başlıklı çalışma, bireyleri sanki tek dillilikten kurtulabileceklerine inandırmak için kaleme alınmıştır (Ammon vd. 1997). AB komisyonu bu hedef doğrultusunda önce “L1 (ilk dil) Artı İki - Bilişsel Bir Topluma Giden Yol” başlıklı raporunu yayımlamış (Avrupa Komisyonu 1996: 72), ardından “Barselona Hedefleri” arasına “Ana Dilinde İletişim Artı İki Başka Dil” mottosunu ilâştirmiştir (Avrupa Komisyonu 2008:5). Böylelikle çok dillilik, Avrupa eğitim sistemlerinin resmi hedefi haline gelmiş, “Avrupa yurttaşları, zorunlu eğitim sırasında ana dillerine ek olarak iki dil öğrenmeye özendirilmiştir” (Bican 2019:944).

Anadili artı iki mottosunu Almanya’daki Türk toplumuna uyarladığımızda, “Türkçe artı iki” şeklinde bir çok dillilik modelinden bahsedebilmekteyiz. Nitekim baktığımızda, göç ülkesinin Türk gençlerine anne babalarından aldıkları anadillerinin yanında toplum dili olan Almancaya ve buna ek olarak okullarda yabancı dil olarak öğretilen İngilizceye maruz kalma fırsatını verdiğini görmekteyiz. Bu durum Türk gençlerini çoğunlukla tek ya da iki dilli yetişen Alman kökenli akranlarından daha avantajlı hale getirmektedir. Diğer taraftan dil her zaman bireylere ve onların konuşma yeteneklerine bağlı olduğundan, tarafsız ve soyut bir niceliği temsil etmek yerine, bireylerin duygu ve kimlikleriyle de yakından ilişkilidir (Leichsering 2003:108). Dolayısıyla Türkçe merkezli bir çok dillilik, Türk gençlerine kültürel benliklerini koruyarak çok dilli olma imkânını sağlamaktadır. Aynı zamanda bu model, ilgilileri ideal olarak çok kültürlü anlayışta ulus-ötesi nitelikli bireylere dönüştürmektedir. Bu bireyler, köken ve yerleştikleri toplumları birbirine bağlayan, çok katmanlı toplumsal ilişkileri sürdürebilmektedirler.

Ancak bu idealin gerçeğe dönüşmesi, diğer bir ifadeyle bireysel çok dilliliğin gelişebilmesi, belli başlı iç ve dış faktörlere bağlıdır (Baumgartner 2020:3). İç faktörler, bireyin çok dilliliğe bakışı, dil bilinci, kendi ana diline bağlılığı gibi motivasyonlardan ve bireyin bunlarla ilgili sosyal sermayesinden oluşurken, dış faktörler, çoğunluk toplumun çok kültürlülük ve çok dilliliğe bakışından, göçmen dillerine karşı sergilediği tutumdan ve bu doğrultuda uyguladığı uyum ve dil politikalarından meydana gelmektedir (Akkuş vd. 2005:124). Bu bilgiler ışığında, konuşanların çok dilli olma motivasyonlarını ele aldığımızda, yapılan araştırmaların, çok dilli ortamlarda yetişen bireylerin genel olarak başka dillere daha açık olduklarını, buna karşın tek dilli ortamlarda yetişen bireylerin, anadillerine daha bağlı olduklarını ortaya koyduğunu görmekteyiz (De Houwer ve Pascall 2021:6). Nitekim Almanya’daki Türk toplumunu oluşturan bireyler özelinde de bu durumun geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Bu bireyler göçün başından bu yana hem anadillerini koruma hem de gelinen toplumun diline ve kültürüne açılarak kimliğini en az iki dilli olarak kurgulama gayreti içindedir (Krumm 2008:123). Buna okullarda öğretilen birinci ve ikinci yabancı dil derslerini de eklediğimizde, Almanya’daki Türk toplumunun çok dilli olarak varlık sürdürme beklentisi içinde olduğunu varsayabilmekteyiz. Konuyla ilgili yapılan araştırmalar da bunu göstermektedir. Örneğin Keim (2012:28) ikinci ve üçüncü kuşak Türk gençleriyle

ilgili yaptığı bir araştırmada, Türk gençlerinin çok dilliliğe olumlu baktıklarını, farklı diller konuşabildikleri ve farklı kültürlere aşina oldukları için kendileriyle gurur duyduklarını ortaya koymaktadır.

Ancak yukarıda da belirtildiği gibi, hem bireylerin çok dilliliğe istekli görünmeleri hem de toplumda çok dilliliğin var olması, bireysel çok dillilik için gerekli bir koşulu oluştursa da yeterli koşulu oluşturmamaktadır. Zira toplumda çok dilliliğin var olduğu ve önem kazandığı durumlarda bile, modern ulus devletler dil politikalarını genellikle kendi „tek dillilik ideolojileri“ çerçevesinde şekillendirmek istemektedirler. Bu durumda Avrupa ülkelerinin çoğunda ilk bakışta çok dillilik varmış ve istenirmiş gibi görünse de, sıra göçmen kökenlilerin dillerine geldiğinde, onların toplumsal uyumları yönünde dil politikaları belirlendiği görülmektedir. Bunun sonucunda, toplumda egemen/baskın bir dil anlayışı ortaya çıkmaktadır (Günay 2015: 70). Baskın dilin neyi ifade ettiğine Bourdieu (1990:48) ile bakacak olursak, bu dilin diller arasında bir dil olmaktan ziyade, resmi ortamlarda geçerli olan ve diller pazarında dil kimliğini taşıyan tek dil olduğunu görmekteyiz. Bu tür bir durumun “en belirgin özelliği, siyasal iktidarın desteğini almış bir “üst dille” her türlü destekten yoksun, hatta bazen siyasal iktidarın baskısına maruz kalmış, bir “alt dil” arasında gerçekleşen dengesiz (adil olmayan) bir dil değinimi hadisesinin yaşanmasıdır” (Bosnalı, 2016:296). Bu dengesizlik, özel alana sıkıştırılan göçmenlerin anadillerini değersiz ve savunmasız kılarak yok olma tehlikesiyle karşı karşıya getirmektedir. Bu durum aynı zamanda ve ilerleyen bölümlerde gösterileceği gibi, dil değinimi çerçevesinde oluşmuş Türkçeye dayalı bir çok dilliliğin, Almancaya dayalı bir çok dillilik kadar değer görmediği anlamına gelmektedir. Bu nedenle çalışmada “Türkçe artı iki dil” şeklinde bir kavramsallaştırmaya gerek duyulmuştur. Bu modelin sürdürülebilir olması ise dış faktörlerin etkisine rağmen anadilinin sürdürülebilir olmasına bağlıdır. Haliyle sorulması gereken soru, Almanya’daki Türk toplumunun kendisini aynı zamanda çok dilli yapan anadiline, göç koşulları ve uyum baskısı altında, diğer bir deyişle, dengesiz/asimetrik değinim durumunda, ne derece bağlı kalabildiğidir.

Çalışma özellikle bu soruya odaklanarak ikinci, üçüncü ve dördüncü kuşak Türk gençlerinin Almanya koşullarında çok dilli olma durumlarını değerlendirmek istemektedir. Konuyla ilgili literatürü incelediğimizde de böyle bir değerlendirmenin yapılmasının ne derece önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Zira mevcut çalışmalar Türk gençlerinin dil becerilerini genelde iki dillilik bağlamında tartışmaktadır. Oysa bu gençler tıpkı Alman akranları gibi, okullarda birinci yabancı dil dersi olan İngilizcenin yanında ikinci yabancı dil dersi olarak sunulan Fransızca, Latince, İspanyolca ve Rusça gibi yabancı dillerden en az birini öğrenmektedir. Avrupa’daki gençlerin %59’una yeni bir dil kazandıran bu dersler (Akkuş vd. 2005:124: 249), Türk gençleri bağlamında hiç tartışılmamaktadır. Almanya kökenli araştırmalar, daha çok Türk toplumunun Almancasıyla ilgilenirken, Türkiye kökenli çalışmalar aynı grubun Türkçesiyle ilgilenmektedir. Bu çalışmalar da genelde dilin doğru kullanımı ile ilgili eksikliklere odaklanmaktadır (Dirim 2010:95). Alan yazınındaki bu eğilim, toplumsal yaşama da sirayet etmekte ya da orada da gözlenmekte ve çalışmada gösterileceği gibi, Türk gençlerinin dil becerilerinin negatif algılanmasına ve bu nedenle kimliklerinin dışlanmasına neden olmaktadır (Dirim 2010:95). Gerekli olan ise çok dilli ortamda yetişen Türk gençlerinin bireysel çok dilliliklerinin nesnel bir değerlendirilmesinin

ortaya konması ve bu alanda yapılacak araştırmaların çoğalmasındır. Bu sayede hem Türk toplumunu oluşturan bireyler hem de dil planlayıcıları için gerçekçi bir perspektif sunulacağı gibi, çok dilliliği besleyen şartların daha uygun hale gelmesine de katkı sağlanacağı düşünülmektedir. Bu amaç doğrultusunda çalışma ilgili literatür ve sosyolinguistik kuramlar ışığında ilk olarak çok dilliliğin güncel tanım ve türlerine ve farklı düzenlendiği bağlamlardaki durumlarına odaklanacaktır. İzleyen bölümde “Türkçe artı iki” modelinin çerçevesi sunulduktan sonra bu modelin göç koşulları ve Alman uyum politikalarının etkisi altında ne derece gerçekleştirilebilir ve sürdürülebilir olduğu tartışılacak ve son olarak Türk gençlerinin ne tür bir çok dillilik kimliğine sahip oldukları ortaya konacaktır.

1. Çok Dillik, Türleri ve Göç Bağlamında Düzenlenişi

Giriş bölümündeki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, her şeyden önce toplumsal çok dillilik ile bireysel çok dillilik arasında bir ayrım yapmak gerekmektedir. İlki, bir toplumda, bir devlette birkaç dilin kullanılması anlamına gelirken, ikincisi, bir bireyin ikiden fazla dil bilgisine sahip olmasıdır (Hummerling 2019:9). Bu bağlamda çok dillilik terimi, farklı etkinlikler için farklı dillerde iletişim kuran kişileri ifade etmektedir. Buna göre hayatının herhangi bir döneminde anadilinden başka bir dili belli ölçüde kullanma yeteneği, iki dillilik adını alırken, çok dillik, "bir kişinin dil deneyiminin kendi kültürel bağlamından hareketle evde konuşulan dilden, toplumun diline ve diğer halkların dillerine doğru genişlemesi gerçeğini vurgulamaktadır" (Avrupa Konseyi 2001: 17).

Çok dilliliği biraz daha derinden kavramak istediğimizde, bu olgunun kavramsallaştırılmasıyla ilgili çok sayıda araştırmamızın karşımıza çıktığını görmekteyiz. Bu araştırmalar, çok dilliliğin birçok farklı sınıflandırmasının mümkün olduğunu ortaya koymaktadır (Bausch 2003: 440; Busch 2013:9). Özellikle de bir kişinin çok dilli olarak sayılabilmesi için, dilleri hangi düzeyde bilmesi gerektiğine dair dilbiliminde bir uzlaşma bulunmamaktadır (Busch 2013:9). Ancak yaygın olarak kabul gören ve göç bağlamında da öne çıkan üç temel yaklaşımdan bahsetmemiz mümkün olacaktır. Türk gençlerinin çok dilli olabilme durumlarını değerlendirmede referans alacağımız bu yaklaşımlardan ilki, Bloomfield (1933), Blocher (1982) ve Lewandowski (1984) gibi önde gelen dil bilimcilerce savunulan klasik ya da maksimalist yaklaşımdır. Bir diğeri ise daha geniş bir anlayışta olan ve başta Macnamara olmak üzere birçok dilbilimci tarafından savunulan minimalist yaklaşım ve bu yaklaşımın göç koşullarına uyarlanmış hali olan Gogolin’in yaşam dünyasal çok dillilik (*Lebensweltliche Mehrsprachigkeit*) yaklaşımıdır. Türk gençlerinin çok dilliliğinin değerlendirilmesinde yararlanacağımız son yaklaşım ise, Wandruszka’nın tekli çok dillilik ya da ana dilsel çok dillik yaklaşımıdır. Diğer yaklaşımlar hem bu üç ana yaklaşımın belirlediği sınırlar arasında konumlandıkları hem de çalışmanın kapsamını aşmamıza sebebiyet verecekleri için ihmal edilecektir.

Bilindiği üzere bireysel dil becerileri, dinleme, konuşma, okuma ve yazma olarak adlandırılan dört temel bileşenden oluşmaktadır (Soehn 2005: 7; Oruç 2016:284). Dil öğrenecek ya da öğretecek kişilerin amacı, bu dört beceriyi yaşamın tüm alanlarında kazanmak ve kazandırmaktır. “Bir kişinin dil bilip bilmediği, ne kadar bildiği, hangi

etkinlikte, doğrulukta ve akıcılıkta kullandığı, karşısındakini anlayıp anlamadığını ve onunla iletişim kurup kurmadığını bu dört becerinin yardımıyla tespit ediyoruz” (Oruç 2016:284).

Çalışmada esas alacağımız yaklaşımlardan ilki olan maksimalist yaklaşım, ilke olarak dillerin birbirinden açıkça ayırt edilebileceği ve dolayısıyla yan yana bağımsız ve sayılabilir olduğu varsayımından hareket etmektedir. Bu nedenle de birinci dil, ikinci dil, L1, L2, L3, Ln gibi terimler ve kısaltmalar, bireysel dil edinim sırasını veya hiyerarşisini tanımlamak için kullanılmaktadır (Busch 2013: 18). Klasik yaklaşıma göre gerçek çok dillilik, iki yabancı dilin edinilmesiyle başlamaktadır ve bu dillerdeki yetkinlik, anadilinde (L1) edinilen tam yetkinlik ile karşılaştırılmaktadır. Dolayısıyla bu yaklaşımda çok dillilik için bir tanımlama ve sınıflandırma kriteri olarak anadili kullanılmaktadır (Bausch 2003:439). Buna göre, bir kişinin konuştuğu ikinci ve üçüncü dil (L2 ve L3), anadili (L1) düzeyinde olmalı ve toplumun büyük bölümü tarafından en saygın biçim olarak kabul edilen standart dil seviyesine ulaşmalıdır (Bloomfield 1933: 56). Bunun için konuşmacının çocukluğundan beri edindiği dilleri, dinleme, konuşma, okuma ve yazma bakımından yaşamın tüm alanlarında kullanabilmesi gerekmektedir (Bausch 2003:439). Eğer böyle bir durum söz konusu değilse, konuşan “ dengeli” ya da “gerçek çok dilli” olarak sayılmamaktadır (Soehn, 2005:18). Bu kişi daha ziyade, genelde olduğu gibi, dillerden yalnızca birini anadili düzeyinde konuşabilmektedir ve bu nedenle de daha sık o dili kullandığı için baskın (*dominant*) iki ya da çok dillidir. Bu bağlamda baskın olan dil, bireyin anadili olmak zorunda değildir (Bölükbaş vd. 2019: 100). Bir diğer ihtimal ise, konuşanın tüm dillerde temel dilsel beceriler açısından yetkin olmaması ve bu nedenle çift taraflı yarım dilli olarak sayılmasıdır. Çift taraflı yarım dillilik (*semilingualism*) durumu, dillere yeterli düzeyde hâkim olmamanın yanı sıra, a dilinden b diline geçişte bir aşamayı da ifade etmektedir (Skutnabb-Kangaas1984:250)

Yukarıda andığımız yaklaşımlardan ikincisi olan minimalist yaklaşım, öncelikle maksimalist yaklaşımın çok dillilik tanımını katı bularak onun yerine esnek bir çok dillilik tanımını koymak istemektedir. Minimalist yaklaşım, tüm dillere aynı derecede hâkim olabilecek insan sayısının yok denecek kadar az olduğu gerçeğine dikkat çekerek, klasik yaklaşımı çok dilli sayılacak insanları dışarıda bıraktığı yönünde eleştirmektedir. Buna göre, bir kişi anadili bilgisine dayalı olarak, aynı ya da farklı söylem alanlarında en az iki diğer dilde sınırlı bir bilgiye sahipse, çok dillidir (Keim 2012: 22). Minimalist yaklaşımın önde gelen savunucusu Macnamara da iki ya da çok dilli sayılmak için, dinleme, konuşma, okuma veya yazma alanlarında asgari dil bilgisine sahip olunmasını yeterli bulmaktadır (Macnamara 1967). Minimalist yaklaşım aynı zamanda dillerin Almanca, İngilizce, Rusça şeklinde birbirlerinden ayırt edilebilir birer bağımsız birim oldukları görüşünü de reddetmektedir. Dolayısıyla bir dilin ancak standart düzeyde doğru ve güzel konuşulabileceği ön kabulüne de karşı çıkmaktadır. Bu tarz ayrımların yapılmasının ve bundan kaynaklanan “eksikliklerin” çoğu zaman sosyal belirleme ve dışlamaya neden olduğunu iddia etmektedir (Busch 2013:9). Çok dilliliği, “çoklu tek dillilik”ten, yani yan yana bağımsız ve birbirinden etkilenmeden var olan birkaç ayrı dilin eklenmesinden ibaret görmeyen bu yaklaşım, okulda üniversitede ya da doğrudan deneyim yoluyla edinilen dillerin kesin olarak ayrı zihinsel alanlarda depolanmadığını, daha ziyade bütüncül bir iletişimsel yetkinliği oluşturduğunu savunmaktadır (Avrupa Konseyi 2001:17).

Bireysel dillerin öğelerinin birbirleriyle etkileşime girdiği ve birbirini etkilediği genel bir sistem olarak gören minimalist yaklaşım, odağını konuşanların biyografilerine, bireysel öğrenme motivasyonlarına ve öğrenme çevrelerine çevirmesi nedeniyle göç bağlamında yaşam dünyasal çok dillilik adını almaktadır. Gogolin’in Husserl’in yaşam-dünyası (*Lebenswelt*), kavramından esinlenerek kavramsallaştırdığı bu çok dillilik türü, göç kültüründe genellikle dilsel azınlığın üyelerinin hayat şartlarının zorladığı dilleri içermektedir. Bu diller farklı ölçülerde günlük hayatın ihtiyaçlarına göre öğrenilirken standart diller, etnolectler, sosyolektler, diyalektler ve farklı dillerin karıştırılmasından meydana gelmektedirler. Bir ölçüde yaşam dünyasal çok dillilik dil düzeyinde uygulanan bir yaptakçılıktır. Yurttaş’ın, elinin altındaki kimlik parçalarıyla yeni bir kimlik üreten kişileri tanımlamak için kavramsallaştırdığı kimlik yaptakçılığı bu sefer dilde söz konusudur (Yurttaş 2019:835). Buna göre farklı dillerden oluşturulan parçalar yeni bir bütünü oluşturmaktadır. Dolayısıyla yaşam dünyasal çok dillilik, bireylerin günlük yaşamlarında birden fazla dilde yaşadığı anlamına gelmektedir. Bu bireyler gündelik hayatlarında tıpkı tek dilli yetişen bireyler gibi, yaşadıkları ortamın farklı dillerini doğal bir şekilde edinmekte ve yine aynı doğallıkla kullanmaktadırlar. Böyle bir çok dillilik, resmî olarak onaylanmasa da konuşanların yaşamlarını organize edebilmeleri için hayati önem taşımaktadır (Gogolin 2008:132).

Yukarıda andığımız yaklaşımlardan sonuncusu olan ve minimalist yaklaşımın içinde de değerlendirebileceğimiz için ayrıntılı olarak ele almayacağımız yaklaşım ise, Wandruszka’nın tekli çok dillilik yaklaşımıdır. Bu yaklaşım çok dilliliği en az iki farklı dilde yeterlilik olarak görmek yerine, tek dil içindeki çeşitliliğe odaklanmaktadır. Buna göre birey temelde yani ana dilinde çok dillidir (Wandruszka 1979:13). Zira diller hiçbir zaman birbirinden bağımsız ve birbirinden etkilenmeden gelişmemişlerdir. Bu nedenle farklı bir dili neyin meydana getirdiğine ilişkin tutarlı bir tanımın yapılması mümkün değildir (Wandruszka 1979:13). Dolayısıyla çok dilli olmak için ikinci bir dilin öğrenilmesi gerekmemektedir. İnsanlar hayatları boyunca anadillerini farklı zamanlarda farklı insan topluluklarında, farklı sosyal alanlarda örneğin köy, şehir, aile, okul, arkadaş grubunda kullanmaktadırlar. Bu alanların her birinde farklı dil kullanım kuralları ve becerileri geçerlidir (Busch 2013:18). Buna göre Wandruszka’nın (1979:13) yaklaşımında ikinci ya da üçüncü dilin öğrenilmesi, tek dilde zaten var olan çok dilliliğin çeşitlenmesini ifade etmektedir.

Yukarıda betimlediğimiz temel çok dillilik yaklaşımları ışığında Türk gençlerinin çok dilliliğinin değerlendirilmesine geçmeden önce, izleyen bölümlerde Türk toplumunun tasavvurundaki ideal çok dillilik modeline ve Türkçe anadiline dayalı bu modelin göç ve Alman uyum politikaları koşullarında ne ölçüde gerçekleştirilebilir ve sürdürülebilir olabildiğine bakılacaktır. Ardından bahsedilen değerlendirme yapılacaktır.

2. Türkçe artı iki. Türkçe Anadiline Dayalı Bireysel Çok Dillilik

Almanya’da yaşam süren Türk toplumunun yüzü, giriş bölümünde de değinildiği şekilde üç farklı dile dönüktür. Bunlardan birincisi anadildir, ikincisi çevre dilidir, üçüncüsü ise genelde İngilizce, Fransızca ya da İspanyolca olmak üzere yabancı dildir. Bu durum onların anadili artı şeklinde çok dilli olabileceklerine işaret etmektedir. Aşağıda “Türkçe

artı iki” olarak kavramsallaştırdığımız bu modelin bileşenlerine ve Türk toplumunun bunlarla olan ilişkilerine bakılmıştır.

2.1. Birinci Dil (Anadili)

Anadili çocuğun kendi annesinden, ailesinden, çevresinden, içinde bulunduğu kültürel/dilsel topluluktan belirli ve bilinçli bir öğrenim evresi olmaksızın edindiği, öğrendiği bir dil olarak karşımıza çıkmaktadır. Böyle olması nedeniyle anadili insanın bilinçaltına inen ve bireylerin toplumla en güçlü bağlarını oluşturan dildir. Anadili insanı değişik yönlerden sararak, dünyayı kendisinin anlama ve anlatma yolundan adlandırmasını sağlamaktadır (Aksan 1990: 81). O halde anadili, bağımsız ve özgün kimliğiyle tanınmak ve var olmak isteyen bireylerin vazgeçemeyeceği bir değerdir. Bu değere bağlılık ve onu anne ya da baba olarak yeni kuşaklara aktarma isteği, yukarıda da değinildiği gibi, insanoğlunun bilinçli bir tercihi olmaktan ziyade, bilinçaltı süreçlerle ortaya çıkmaktadır. Çünkü anne babaların kendileri de yaşadıkları ortamların kabul görmüş bir parçası olmayı anne karnından başlayarak kendi adillerinde tecrübe etmişlerdir. Yeni şeyleri bu dil vasıtasıyla öğrenmişlerdir. Kendi istek, fikir ve kararlarını, üzüntü ve korkularını bu dille ifade etmişlerdir. Eşlerini dostlarını bu dille sevdirmişler ya da üzmüşlerdir. Oyunlarının, oyuncaklarının adlarını yine bu dilden seçmişlerdir. Ninnilerini, şarkılarını, türkülerini, şiirlerini, manilerini, tekerlemelerini bu dilden dinlemişlerdir. Dolayısıyla anne babalar, ana dillerinin sevgi, ait olma ve kabul görmeyle aynı anlamda olduğunu içselleştirmişlerdir ve bunu hangi dilde gerçekleştirmişler çocukları için de aynısını isteyeceklerdir. Dolayısıyla sağlıklı gelişmiş hiç bir birey, baskı altında olsa dahi, sonradan öğrendiği bir dili, anadili olarak benimseyemeyecektir. Burada belki bir istisnayı, evde iki ya da daha çok dili eş zamanlı (simultane) öğrenenler oluşturmaktadır. Yine de bu kişiler, kendilerini kalben daha yakın hissettikleri dili anadili olarak benimsemektedirler (Uygur, 2001).

Anadili göç bağlamında da büyük öneme sahiptir. Bunun ilk nedeni, yukarıda vurgulandığı gibi, anadilinin kimlikle olan bağlantısıdır. Sosyolinguistik alanındaki çalışmaların da ortaya koyduğu gibi, öğrenilen herhangi bir dil, kişinin toplumda nereye geleceğini belirlerken, anadili bunu kim olarak yapacağını belirlemektedir. Buna göre, anadilini sağlam bir temele oturtan birey, duygu ve düşüncelerini etkili bir biçimde aktarabileceği gibi, sağlıklı gelişmiş bir kültürel benliğe sahip olarak farklı dillere ve kültürel ortamlara da uyum sağlayabilecektir (Temel ve Yazıcı 2011:148).

Anadilinin çalışmamız özelinde belki daha büyük bir önemi, göç bağlamında bireyi çok dilli olma yolunda bir adım öne taşımalarıdır. Zira göç süreçlerinin bir sonucu olarak, bir çocuğun ilk dili (L1) genelde göçmen ebeveynlerin dilidir. İkinci dil (L2) ise genellikle göç ülkesinin resmi iletişim dili ve dolayısıyla toplumda konuşulan ve okullarda öğretilen eğitim dilidir (Soehn 2005:6). Buna göre Alman çocuklarının anadili ile toplum dili aynı iken, Türk çocuklarının anadili ile toplum dili aynı değildir. Diğer bir deyişle, Türk çocukları için Almanca ikinci dili oluştururken, bu dil Alman çocuklarının ilk dilidir. Bu durumda Türk gençleri zorunlu olarak öğrendikleri toplum dilinin yanında bir yabancı dil (İngilizce) de öğrenerek çok dilli olabilecekken, Alman akranları çok dilli olabilmek için iki yabancı dil öğrenmek durumundadırlar.

Göç bağlamında anadilinin önemini ortaya çıkaran bir başka husus, dilbiliminde yapılan çalışmaların anadili ve ikinci/üçüncü dil arasındaki ilişkinin karşılıklı bağımlılığa dayandığını ortaya koymasındır (De Houwer ve Pascall 2021: 11; Cummins 1982). Buna göre Türk gençleri, anadillerindeki becerilerini diğer dillere de aktarabilmektedir. Karşılıklı bağımlılık görüşü her ne kadar tüm dil bilimcileri tarafından savunulmasa da yapılan çok sayıda çalışma ikinci dile daha geç evrede başlayan (anadili temeli sağlam olan) kişilerin, ikinci dili daha kolay öğrendiklerini göstermektedir (De Houwer ve Pascall 2021: 11). Ancak göç bağlamında anadilinin bu özelliği, her zaman için bir avantaj değildir. Zira (asimetrik) değişim durumunda olan diller arasında baskı altında olan diller çoğunlukla azınlıkların konuştukları dillerdir (Bosnalı, 2016:297). Bu nedenle anadilindeki aksaklıklar, diğer dilleri de olumsuz etkileyebilmektedir. İlerleyen bölümlerde ayrıntılı olarak ele alınacak bu konunun berisinde sevindirici olan ise, günümüz Almanya’sında anadili dendiğinde akla ilk gelen dilin hâlâ Türkçe olduğudur (İleri 2008). Yapılan araştırmalar da Türk toplumunun tüm olumsuzluklar ve kayıplara rağmen, kendi dilini ve kültürünü koruma eğiliminde olduğunu göstermektedir. Örneğin Yıldız’ın Almanya’da yaşayan Türk çocuklarının ana dili Türkçeyi kullanmalarıyla ilgili araştırması, velilerin ve öğrencilerin önemli bir kısmının okullarda takviye dersleri olarak sunulan Türkçe derslerini sevdiklerini ve ileride çocuklarının mutlaka Türkçe öğrenmesini istediklerini ortaya koymaktadır (Yıldız 2012: 160). Tüm bunlar anadilini korumak ve dolayısıyla çok dilli olabilmek için dış faktörler tarafından desteklenmeyi bekleyen önemli bir psikolojik kaynağı oluşturmaktadır.

2.2. İkinci dil (L2) Çevre Dili

Göç koşulları düşünüldüğünde, anadilinden ve hatta yabancı dilden farklı olarak algılanan, çevre dili dediğimiz gelinen toplumun dili karşımıza çıkmaktadır. Bu dil araştırmanın konusu olan Türk gençleri için Almancadan başka bir dil değildir. Özellikle doğumla birlikte ya da en geç kreşte/okulda karşılaşılan bu dil, artık kalıcı olarak yaşanılan yerde, gençlerin hayatlarına eşlik etmekte ve dünyaya bakışlarında artı bir pencere sunmaktadır (Soehn 2005:6). 2000 yılı Ocak ayında yürürlüğe giren Alman Vatandaşlık Kanunuyla ülkede doğmuş tüm çocuklara Alman vatandaşlığı verilmeye başlanması da dikkate alındığında, artık bu dil gençlerin vatandaşı oldukları ve kendilerini ait hissettikleri ya da hissetmek istedikleri ülkenin dilidir. Bu durum Almancaya karşı farklı bir duygusal bağın oluşturacağı ve bu dili artık yabancı dil olmaktan çıkaracağı kendiliğinden anlaşılmaktadır. Öyle ki göçmenlerin birçoğu bu dili ikinci anadilleri olarak benimsemektedirler. Aynı şekilde anne babaların da çocuklarının Türkçesinin yanında ikinci bir dili konuşuyor olmalarına bir itirazları olmayacaktır. Aksine Almancanın, yaşam noktalarının resmi dili olması, kamusal alanda bu dilin geçerli olması, eğitim-öğretimin bu dilde gerçekleşmesi ve tüm bunlara bağlı olarak topluma katılımın, iş ve meslek hayatındaki başarının bu dille elde edilmesi, onları bu dile bağlamaktadır (Diefenbach 2007:120). Hatta çocuklarına iyi bir öğrenim ve başarı fırsatı vermek, onların geleceklerinin en az kendilerinininki kadar iyi ya da ondan daha iyi olmasını görmek isteyen anne babalar, Almancanın üstünde en az anadilleri kadar hatta çoğu zaman daha fazla durmaktadırlar. Nitekim Almanya’da yapılan birçok araştırma, özellikle eğitimsiz anne babaların çocuklarıyla ilgili yüksek eğitim beklentileri içinde olduklarını, bunun anahtarının da Almanca olduğunu düşündüklerini ortaya koymaktadır (Diefenbach 2007:121). Türk toplumunun ve çoğunluk toplumun kreşleşme oranında

belirgin bir farkın bulunmaması da bu durumu göstermektedir (Diefenbach 2007:120). Dolayısıyla hiç bir anne baba çevre dilinin, yani Almancanın öğrenilmesine karşı bir direnç göstermemektedir. Hele de göç edilen ülkede bu dile karşı duygusal bir bağ kurulmuş olduğu düşünüldüğü ve Alman dil politikalarının da bu süreci desteklediği düşünüldüğünde.

2.3. Üçüncü Dil (L3) Yabancı Dil

Alman okullarında ilkokulda birinci yabancı dil dersi olan İngilizceyle tanışan öğrenciler, ortaokul ve liselerde, eyaletlerin farklılaşan müfredatlarına göre Fransızca, İspanyolca, Çince, Latince, Rusça gibi dilleri öğrenme fırsatını bulmaktadır. Buna göre bu okullara devam edenlerin çoğu en az iki dillidir (Brendthauer 2018:275). Bu fırsattan elbette ki Türk çocukları da nasiplerini almaktadır. Anne babalar, nasıl ki kendilerini ulusla irtibatlı kılan Almanca'yı önemsemişlerse aynı şekilde çocuklarının İngilizce, Fransızca, İspanyolca, Çince gibi bir yabancı dili ya da dilleri de öğrenmelerini isteyeceklerdir. Zira giderek bilinçlenen anne babalar, çağın belirgin özelliklerinden birinin hareketlilik olduğunu, bireysel çok dilliliğin bu hareketliliği sağladığını, iş hayatında fırsatlar yarattığını, kültürel ve toplumsal katılımı kolaylaştırdığını (Gogolin 2008:16) anlayarak bu dillere karşı anadillerine gösterdikleri hassasiyete benzer bir hassasiyet göstermektedirler. Gençler de ilkokuldan itibaren okullarda öğrenmeye başladıkları yabancı dil aracılığıyla dünyaya artı bir pencereden daha bakma ayrıcalığını yaşamak isteyeceklerdir. Bir yerde Almanya'daki Türk gençleri, anadilleriyle atalarına, Almancalarıyla uluslarına, yabancı dilleriyle dünyaya bağlı olacaklardır. Böylelikle geçmiş, şimdi ve geleceğin arasındaki bağı koparmamış olacaklardır.

Buraya kadar söylenenlerden Türk toplumunun ideal olarak arzuladığı dil modelinin “Türkçe artı iki” olduğunu görmüş olduk. Bu çok dillilik tasavvurunda Türkçe anadilini oluştururken, Almanca ikinci (ana) dili, İngilizce ve/ya da başka dillerden biri ise yabancı dili oluşturmaktadır. Ancak yukarıda da altını çizmiş olduğumuz gibi, bu idealin gerçeğe dönüşmesi, ailelerin kendi çabalarına ve bu çabaların geldikleri toplum tarafından desteklenmesine bağlıdır. Çünkü her ne kadar aileler doğal olarak anadillerini çocuklarına aktarma eğiliminde olsalar ve buna ilave olarak diğer dilleri önemseseler de, aşağıda daha ayrıntılı ele alınacağı gibi, dil eğitimi planlı ve düzenli olarak yapan kurumlaşmış yapılara devretmek zorunda kalacaklardır. Dolayısıyla anne babaların arzuladıkları Türkçe anadiline dayalı çok dillilik modelinin gerçekleşmesi, önemli ölçüde çoğunluk toplumun ve onun eğitim kurumlarının sorumluluğu altındadır. Bu nedenle izleyen bölümde önce Almanya'nın çok dilliliğe bakışı, ardından çok dilliliğin eğitim öğretimdeki uygulanış biçimi ele alınarak, bu sorumluluğun çoğunluk toplum tarafından ne derece üstlenildiği gösterilecektir.

3. Almanya'nın Çok Dilliliğe Bakışı

Almanya, toplumsal çok dillilik kimliğini taşıyan bir ülkedir. Bu nedenle Türk toplumunu oluşturan bireylerin benimsediği “Türkçe Artı İki” çok dillilik modelinin vücut bulmasına son derece uygun bir ortam sunmaktadır. Ülkede 40 yaş altı bireylerin %40'nun Almancadan başka bir dili daha konuşuyor olması, bu durumun bir göstergesidir (Keim 2012:13). Ne var ki Almanya'da çok dillilik dendiğinde, Almanca

artı prestij sahibi diller (İngilizce, Fransızca, İspanyolca) anlaşılmaktadır. Göçmen ailelerin çocuklarının Türkçeye ya da Arapçaya dayalı çok dilliliği ise, dil değişimi çerçevesinde oluşmuş çok dillilik modeli olarak kavramsallaştırılmamaktadır (Meyer 2013:124). Bunun nedeni ise açıktır. Önceki bölümlerde de vurgulandığı gibi, göçmenlerin anadilleri resmi ortamlarda geçerli olmayan ya da diller pazarında dil değeri taşımayan diller oldukları için, bu dillere dayalı çok dillilik de "gayri resmi" ve dolayısıyla gayri meşru bir çok dilliliktir (Hornberger 2004: 158). Nitekim Alman uyum politikalarına yön veren akademisyen ve uyum teorisyeni Esser’in görüşleri Hornberger’i haklı çıkarmaktadır. Esser, göçmenlerin kendi anadillerini konuşmalarının kendi aralarında anlaşmaktan başka bir yararının olmadığını, bu dillerin özellikle okul başarısı ve iş piyasasına bir katkısının bulunmadığını, bu nedenle Almanya’daki göçmenlerin yaşamlarını tek dilli olarak organize etmeleri gerektiğini, göç ve uyum şartlarının da zaten köken dillerinin korunmasını engellediğini ileri sürmektedir (Esser 2006: 4). Yazara göre emek piyasasında gerekli olan ve devlet tarafından teşvik edilen İngilizce gibi diller ise bu kuralın dışında tutulmalıdır (Esser 2006: 4). Dilbilimci Hornberger’in (2004: 158) “çok dillilik paradoksu” olarak yorumladığı bu durum, “göç geçmişi olan” ve “göç geçmişi olmayan” arasında etkili bir ayırım yaratmaktadır. Nitekim dilbilimci Limbach da (2008:30), benzer bir şekilde Almanya’nın bireysel çok dilliliği anadili Almanca olanlar için doğal kabul ettiğini, bir yeterlilik ve kalite göstergesi olarak gördüğünü ve yüksek maliyetli programlarla desteklediğini, ancak bu durumun, geçerliliği onaylanmış, İngilizce, Fransızca ve İspanyolca gibi prestij sahibi dillerle sınırlı olduğunu belirtmektedir. Bu durumda göçmenler yanlış dilde çok dillidirler (Limbach, 2008:30). Haliyle göçmenlerin dillerine yapılması gereken yatırımın ağırlıklı olarak Almancaya aktarılmasında bir sorun yoktur (Allemann-Ghionda 2008:25). Toplumsal yaşamı derinden etkileyen böylesi bir ayrımcılığın uygulanmasının sebebi şimdiye kadar yapılan açıklamalardan yeterince anlaşılrsa da konuyu toparlamak adına şu şekilde de özetlenebilir: Genel olarak ulus devletler sıra göçmenlere geldiğinde çoğulculuğun, özelde de çok dilliliğin kaybolmasını bir avantaj olarak değerlendirmektedir. Keim (2012:124) tek dillilik ideolojisi ve çok dillilik korkusu olarak değerlendirdiği bu durumun Batı düşüncesinde derin köklere sahip olduğunu belirtmektedir. Bu köklerden ilki, Babil kulesinin inşasının efsanesine kadar uzanmaktadır. İnsanlar ilk yaratılıştaki tek dillidir, çok dillilik Tanrının bir laneti olarak görülmektedir. Bir diğeri ise ulusların, dili ortak bir aidiyet duygusunu yaratmaya yarayan bir araç olarak değerlendirmesidir. Ulus-devletin “biz” olma bilincinin toplumda yer etmesi, ancak ülke içinde tek bir dilin konuşulmasıyla mümkün kılınabileceği düşünülmektedir. Dil biz duygusunun sembolüdür. Bu düşünce Avrupa ulus devletlerinin, özellikle de Alman ulusunun oluşmasında büyük rol oynamıştır. Diğer taraftan çok dilliliğin herhangi bir dilin tam olarak öğrenilmesi önünde engel olarak görülmesi ve bilişsel yetersizliklere neden olması görüşü de terk edilememiştir (Keim 2012:126). Tek dillilik anlayışı, taşıdığı bu politik ve kültürel önemin yanında, aynı zamanda ulusların ekonomik beklentilerine de hizmet etmektedir. Özellikle de kamusal alanda herkesin konuşup, yazışıp konuştuğu bir dil, ulusal ekonominin geliştirilip sürdürülebilmesi için elzem olarak düşünülmektedir (Kasımoğlu 2012:165).

Sonuç olarak özellikle de Almanya gibi tek dillilik normunu çok katı olarak benimseyen ulusların elinde dil, iktidarın benimsediği baskın ideolojiyi, toplumdaki bireylere (hissettirmeden) dayatmaya yarayan bir araç olduğu anlaşılmaktadır. Modern

toplumlarda bunun gerçekleştiği yer şüphesiz ki sosyalizasyon kurumlarıdır. Bunlardan ilk sıradaki yerini alan okul, öğrenmeyi tek tipleştirdiği gibi, ulusların benimsedikleri dil politikalarını da bir eğitsel modele dönüştürerek öğrencileri tek dilleştirme yoluna gitmektedir (Gogolin 2008:14). Aşağıda bu sürecin okulda ne şekilde işletildiğine bakılmıştır.

3.1. Alman Eğitim Öğretiminde Çok Dilliliğin Uygulanışı

Alman okullarındaki çok dilliliğe, prestij sahibi yabancı dillerin yanında asıl katkıyı göç geçmişine bulunan çocuklar kendi anadilleriyle sağlamaktadır. Zira Almanya’da her iki öğrenciden biri göç geçmişine sahiptir ve göçmenlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerdeki okullarda azınlık konumunda olanlar Alman kökenli öğrencilerdir. Gogolin’in (2008:123) bundan çıkardığı sonuç, Alman eğitim öğretiminin farklı kökenlerden gelen çocukların doğal çok dilliliğini kabul etmesi ve bu gerçeğe göre bir eğitim modelinin oluşturulmasıdır. Wandruszka da benzer bir şekilde okulun farklı etnik kökenlerden gelen çocukların getirdikleri dilleri tüm varyasyonlarıyla tanıyarak, eğitimcilerin öğrencilere çok dillilik bilincini aşılmalara gerektiğini savunmaktadır. Eğitim dili olan Almanca ve diğer yabancı diller ise mevcut olan çok dilliliğin bir zenginleşmesi olarak anlaşılmalıdır (Wandruszka 1979:18). Yazarların okul üzerinde bu kadar durması, dilbilimcilerin, günümüzde bir dilin sürdürülebilmesi ya da kaybı üzerinde en belirleyici rolü oynayan kurumun okul olduğu konusunda hemfikir olmalarındandır. Nitekim Trautner okul dönemini, ailede edinilmiş dil becerilerinin pekiştirilmesi ve geliştirilmesi olarak tanımlarken (Trautner, 1991), Ferguson da okula başlamanın, konuşma dilinden yazı diline, günlük dilden okul diline, diğer bir terminolojiyle düşük seviyeden (*Low Variety*) yüksek seviyeye (*High Variety*) geçiş yapılması anlamına geldiğini belirtmektedir (Ferguson, 1959). Bu nedenle dünyanın çeşitli yerlerinde, çoğunluk toplumların eğitim sistemleri, sonradan göç ederek azınlık konumunda olanların dillerini nereye koyacakları sorusunun cevabını vererek, bu cevaba göre bir ders modeli uygulamak durumundadır. Dilbiliminde yaygın kabule göre, çok dilli ortamlarda uygulanan ders modelleri dört temel modelden oluşmaktadır. Aşağıdaki tabloda bu modeller görülmektedir:

Tablo 1. Çok Dilli Ortamlarda Uygulanan Ders Modelleri (Edwards 2004: 8; Soehn 2005:7)

Ders Modeli	Hedef	Yöntem
A Modeli	Azınlık Dilini Toplum Dilinden Ayrıştırmak	Okulda yalnız azınlık dili(L1) öğretilir ve bütün dersler bu dilde yapılır.
B Modeli	Azınlık Dilini Yok Etmek	Okulda yalnız toplum dili (L2) öğretilir ve dersler bu dilde yapılır. Anadilin (L1) ise varlığı yok sayılır, hatta ona bir dil değeri bile biçilmez
C Modeli	Anadilinden Toplum Diline Geçiş	Öğretim, saygınlığı düşük olan anadilden (L1) hareketle saygınlığı yüksek olan toplum diline (L2) ve o dilde yapılan derslere doğru kaydırılır. Anadili, toplum dilinin öğrenilmesinde araç görevi üstlenir.
D Modeli	Anadilini ve Toplum Dilini Korumak	Her okul türünde anadili (L1), ve toplum dili (L2) okul öncesi eğitimden başlayarak ilk ve orta öğretimde öğretilir ve ders dili olarak kullanılır.

Verilen tablodan da anlaşılacağı üzere, göçmenlerin ana dillerini korumalarını ve dolayısıyla çok dilli olmalarını sağlayabilecek ders modeli olarak karşımıza D modeli çıkmaktadır. Ancak Almanya, resmi dil olmayan ve korunma altına alınmayan göçmenlerin dillerini bir sorun olarak görmesi nedeniyle, tablodaki B ve C modellerini uygulamaktadır. Her iki modelin nihai amacı, azınlıkların kendi dilsel varlıklarını yeniden üretmelerinin önüne set çekerek onları tek dilleştirmektir (Gogolin 2008:16). A dilinden b diline geçişten başka bir şeyi ifade etmeyen bu süreç, göçmen çocuklarının a dillerindeki (anadillerindeki) becerilerinde bir gerileme ile başlamaktadır (Baumgartner 2020:21). Cummins’le bu gerilemenin içeriğine bakacak olursak, dil ediniminde iki farklı beceriden bahsetmemiz gerekecektir. İlki aile yaşamında gelişigüzel edinilen Kişilerarası Temel İletişim Becerileri iken (*Basic Interpersonal Communicative Skills*) ikincisi okulda edinilen planlı ve kontrollü bir anadili eğitimi ile gelen Bilişsel Akademik Dil Yeterliğidir (*Cognitive Academic Language Proficiency*) (Cummins 1983:89). Buna göre, Alman okullarında anadilleri dışlanan çocuklar, bu dilde Bilişsel Akademik Dil Becerilerini geliştirememektedirler. Diğer taraftan önceki bölümde andığımız karşılıklı bağımlılık hipoteziyle birlikte düşündüğümüzde, anadilindeki aksaklıklar ikinci dili de olumsuz etkilemektedir. Bu durumun bir eşitsizlik olduğunu tespit eden İleri, bu eşitsizliğin Türk çocuklarının üçüncü dili olan İngilizcelerini de olumsuz etkileyeceğini aşağıdaki gibi ifade etmektedir:

“Eşit şartlar doğru değil, çünkü İngilizce öğrenmeye başladığında, Alman çocuklarının anadili bilgisi (anadili ile toplum dili aynı olduğu için) gelişmiş durumdadır. Türk çocuklarının anadili bilgisi ise (anadili ile toplum dili aynı olmadığı için) gelişmemiş durumdadır. Diğer taraftan Türk çocukları Türkçeden başka toplum dili (1. yabancı dil) olan Almancayı da bilmek zorundadırlar, ama bu dili de Alman kökenli çocuklar kadar iyi bilmemektedirler. Yani Alman çocukları için İngilizce iyi bilinen anadilinden sonra öğrenilen 1. yabancı dildir, Türk kökenli çocuklar için ise, iyi bilinmeyen anadilinden ve iyi bilinmeyen toplum dilinden (1. yabancı dilden) sonra öğrenilen 2. yabancı dildir” (İleri 2009:10).

Bu açıklamayı yine İleri’nin (2008:2) bir tespitiyle özetleyecek olursak, anadilinde aksaklıklar bulunan çocukların, “hiçbir dili hiçbir zaman tam anlamıyla öğrenme şansı yoktur” demek durumunda kalmaktayız. Türk gençlerinin gerek yabancı dil dersinde gerekse diğer derslerde Alman akranlarına göre görece daha başarısız oldukları gerçeği de bu durumu göstermektedir (Entorf ve Minoui Enache 2004). Hatta evde de Almanca konuşan, yani anadilleri Almanca olan göçmen çocuklarının okul başarıları da ana dili Almanca olmayanlara kıyasla daha yüksektir (Entorf ve Minoui Enache 2004). Haliyle göçmen çocukları, baskın dili akıcı kullanan akranları ile emek pazarında yarışmamaktadırlar (Bölükbaş vd. 2019: 104).

4. Türk Gençlerinin Çok Dilliliğinin Değerlendirilmesi

Türk gençlerinin çok dilli olabilme durumlarını değerlendirmek için çalışmamızın ikinci bölümünde çerçevesini de sunduğumuz üç temel çok dillilik yaklaşımından yararlanacağımızı belirtmiştik. Sırasıyla ele alınacak olan bu yaklaşımlar, maksimalist, minimalist ve tekli çok dillilik yaklaşımlarıdır. Wandruska’nın tekli çok dillilik

yaklaşımı, minimalist yaklaşımın bir uzantısı olması nedeniyle, bu iki yaklaşım aynı başlık altında ele alınacaktır.

4.1. Maksimalist Yaklaşımına Göre Değerlendirme

Konuşanlardan çok dilli sayılabilmeleri için, dinleme, konuşma, okuma ve yazma alanlarında anadiline yakın düzeyde bir yetkinlik bekleyen maksimalist yaklaşımın penceresinden baktığımızda, Türk gençlerinin çok dilli olmalarının neredeyse ihtimal dışı olduğunu görmekteyiz. Zira yukarıda ayrıntılı olarak ele aldığımız üzere, göç ülkesindeki koşullar, genellikle ana dilinin sürdürülebilirliğine izin vermemektedir. Bu durumda ana dilini muhafaza etmek ve tüm dilleri birbirine yakın düzeyde konuşabilmek bir istisnaya dönüşmektedir. Bu istisnanın kapsamına girenler, daha ziyade, çok dilliliğe bilinçli olarak yönlendirilmiş ve bu doğrultuda programlı bir şekilde desteklenmiş akademisyen, diplomat, uluslararası devlet görevlisi ve iş adamı gibi sosyal sermayeleri yüksek, seçkin ebeveynlerin çocuklarıdır (Bölükbaş vd. 2019: 105; Esser 2006: 6). Elit iki ya da çok dillilik olarak da adlandırılan bu seviyeye çıkmaya, toplumda hayatlarını idame edebilmek için dil öğrenenlerin erişebilmeleri zor görünmektedir. Onların sosyal sermayeleri aynı zamanda anadillerini korumada da yetersiz kalmaktadır (Soehn 2005:7). Nitekim baktığımızda Türk gençlerinin anadillerini baskın dil olan ikinci dil lehine ihmal ettikleri yani eksilttikleri anlaşılmaktadır (Soehn 2005:7; Bölükbaş vd. 2019: 105). Eksiltici iki dillilik diye nitelenen bu durumda, Almanca lehine ana dilinde önemli derecede beceri kayıpları söz konusudur. Bu kayıplar, kuşaklar ilerledikçe daha da büyümektedir.

İkinci ve özellikle üçüncü kuşakta toplu bir dil değişimini söz konusu olmasa da, bu kuşakların Türkçesi, göç toplumuna özgü sözlü iletişim becerilerine indirgenmiş durumdadır. Bu kuşakları temsil eden bireyler, Türkçe konuşurken iki dil arasında ayırım yapamama, konuşma akışında bozukluklar, ifade güçlükleri, gereksiz ve yanlış sözcük kullanımı, ciddi kelime dağarcığı eksikliği şeklinde sorunlar yaşamaktadır (De Houwer ve Pascall 2021:8). Dördüncü kuşakta ise çoğunluk toplumun diline geçişin daha yaygın olduğu gözlenmektedir. Alman dili onların yeni anadilidir.

Türk gençleri özelindeki bu saptamaları dil değişimini üzerine yapılan ve genelde ABD kaynaklı olan araştırmalar da desteklemektedir. Bu çalışmalar, anadilinin birinci kuşakta baskın olarak gündelik hayatta kullanıldığını ve çocuklara aktarıldığını göstermektedir. İkinci kuşak ise gelinen ülkenin dilini (L2) ailenin dışında öğrenirken, iki dilli olarak yetişmektedir. Ancak, bu kuşağı temsil edenlerin çoğu, gündelik hayatlarında ikinci dili (L2) kullanmayı tercih etmektedir ve daha sonra kendi çocuklarını yetiştirirken de bu dili kullanmaktadırlar. Böylece üçüncü kuşak L2'de tek dilli olarak yetişmektedir. Bu nedenle, uzun vadede köken dilinin kaybı beklenmektedir (Alba vd. 2002; Gordon 1964). Nitekim ABD'deki Latin Amerikalı, Asyalı ve Avrupalı göçmen gruplarına baktığımızda, farklı direniş seviyelerine rağmen, nihayetinde tüm gruplarda İngilizce tek dilliliğine geçişin söz konusu olduğunu görmekteyiz. Bu nedenle Rumbaut (2009) ABD'yi göçmen dilleri için bir dil mezarlığı olarak betimlemektedir. Baktığımızda, Almanya da bu yolda epey bir mesafe kat etmiş durumdadır.

4.2. Minimalist ve Tekli Çok Dillilik Yaklaşımına Göre Değerlendirme

Türk gençlerinin çok dilli olabilme durumlarını konuşanların çok dilli sayılması için ikinci, üçüncü dili dinleme, konuşma, okuma ve yazma bakımından asgari düzeyde bilmelerini yeterli bulan minimalist yaklaşıma göre değerlendirdiğimizde bir çok dillilik durumunun söz konusu olduğunu görmekteyiz. Ancak bu çok dillilik, “Türkçe artı iki” modeline göre bir çok dillilik değildir. Zira çalışmada da gösterildiği gibi, minimalist yaklaşım çok dilliliği, "çoklu tek dillilik"ten, yani yan yana bağımsız ve birbirinden etkilenmeden var olan birkaç ayrı dilin eklenmesinden ibaret görmeyi reddederek çok dilliliğin bütüncül bir iletişimsel yetkinliği oluşturduğunu savunmaktadır. Buna göre Almanya’daki Türk gençlerinin çok dilliliği, “yaşam dünyasal çok dillilik” kapsamında bir çok dilliliktir. Böyle bir çok dillilikte Türkçe sadece, bireylerin birden fazla dilde yaşadıklarını gösteren bir ögedir. Bir dili norm kabul edip buna göre dilin doğru kullanımı ile ilgili konulan standartlara da itibar etmeyen bu yaklaşımda göçmen çocuklarının dinleme konuşma, okuma ve yazma alanlarındaki eksiklikleri, herhangi bir problem teşkil etmemektedir. Zira dilin bir alanındaki eksiklik, diğer dildeki becerilerle kolaylıkla telafi edilebilmektedir. Bunun bir kanıtı olarak göç geçmişi bulunan gençlerde sıkça gözlenen düzenek değiştirme (*code switching*) pratikleri sunulmaktadır. Gençler düzenek değiştirme pratiğinden bilinçli olarak yararlanırken kendilerini özellikle “iki taraflı yarım dilli” diye adlandıran akademisyenlerin ayrımcı ve küçümseyici yaklaşımlardan sıyrılmaktadırlar (Cindark 2010:236). Ancak yaşam dünyasal çok dillilik yaklaşımı bu varsayımdan hareket etse de, standart dilden bir sapma olarak resmi okullar tarafından onaylanmamakta ve dolayısıyla desteklenmemektedir (Gogolin 2008:124). Bu durum, yaşam dünyasal çok dilliliğin toplumda da sosyal değerinin düşük algılanmasına ve konuşanlarının dışlanmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda Türk gençlerinin çok dilliliğinin toplum içinde nasıl algılandığına dair önemli bir veri kaynağını Türk kökenli Alman yazar Feridun Zaimoğlu’nun “Kanak Sprak” adlı tanımlaması göstermektedir. Hatta Zaimoğlu’nun Türk gençlerinin yaşam dünyasal çok dilliliğinin değersizleştirilmesine ve bu kişilerin kamuoyunda etnikleştirilmesi ve egzotikleştirmesine katkı sağladığı noktasında toplum dilbilimcileri arasında mutabakat bulunmaktadır (Dirim ve Auer 2004: 7). Bu görüşe katılanlardan biri olan dilbilimci Wiese, (2010: 33) Zaimoğlu’nun ‘Kanak Sprak’ gibi bir terimi başlangıçta yalnızca Alman kökenli olmayan gençlerin başkaldırıcı duruşunu anlatmak için kullandığına ne var ki aslında gençleri aşağılayıcı bir şekilde değerlendirdiğine ve onların toplumda olumsuz algılanmasına neden olmasına dikkat çekmektedir. Wiese bu gerekçeyle, ‘Kanak Sprak’ yerine olumsuz ön değerlendirmelerden kaçınan “Mahalle Almancası” (*Kiezdeutsch*) terimini kullanmayı önermektedir. Ancak bu kavramla her ne kadar Türk gençlerinin dışlanmasının önüne geçilse de, okul başarısında ve iş hayatında, “Mahalle Almancası”ndan ziyade, dili ölçünlü konuşmayı sağlayan eğitim dilsel beceriler belirleyici olmaktadır (Herzog-Punzenberger 2017:4). Bu durum Türk gençlerinin eğitim öğretimdeki dezavantajlı durumlarını ortadan kaldırmamaktadır.

Son olarak kısaca da olsa Türk gençlerinin çok dilli olma durumlarını Wandruszka’nın tekli çok dillilik tanımına göre değerlendirecek olursak, yine bir çok dilliliğin söz konusu olduğu ancak bu çok dilliliğin de “Türkçe artı iki” şeklinde bir çok dillilik olmadığı anlaşılmaktadır. Zira tanıma göre, Türk gençleri Almanca tek dilliliğine geçiş yapmış olsalar dahi, bu dili farklı alanlarda farklı varyasyonlarıyla konuştuklarında çok dilli

sayılmaktadırlar. Ancak tek dilde çok dillilik, toplumda kolay kolay kabul görmeyecek felsefi bir çok dillilik tanımı olması nedeniyle, olsa olsa tek dilliliğe geçiş yapanların bu durumlarını gizlemeye yarayan bir savunma mekanizması olarak işlev görecektir.

5. Sonuç

İkinci, üçüncü ve dördüncü kuşak Türk gençlerinin göç koşulları ve Alman uyum politikalarının etkisi altında “Türkçe artı iki” şeklinde çok dilli olma durumlarının değerlendirildiği çalışmada, bu grubu oluşturan bireylerin genel olarak anadilini koruma ve aynı zamanda gelinen toplumun diline ve kültürüne açılarak kimliğini en az iki dilli olarak kurgulama motivasyonuna sahip olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte Türk gençleri dünya vatandaşı olabilmek adına okullarda verilen diğer yabancı dillerden en az birini öğrenerek, çok dilli olarak varlık sürdürme beklentisi içindedir. Ancak bu beklentinin gerçeğe dönüşmesinin düşünüldüğü bağlamı, göç ülkesi oluşturmaktadır. Buna göre Almanya her ne kadar toplumsal çok dillik kimliğini taşıyan bir ülke olsa da, Türk gençleri genellikle bir dilsel azınlığın üyeleridir ve baskın dili öğrenmeleri ve anadillerinden vazgeçmeleri yönünde güçlü bir baskı altındadır. Zira Alman ulus devleti, kendi vatandaşları adına çok dilliliği önemse de, göçmenler söz konusu olduğunda uyumlu ve tek dilli yetişen bireyler arzulamaktadır. Bu amaç doğrultusunda özellikle eğitim öğretimde uygulanan ders model ve içerikleri, göçmenlerin anadillerini dikkate almayarak, bu dilleri değersizleştirme ve yeni kuşaklara aktarılmasını engelleme yoluna gitmektedir. Böyle bir çerçevede göç geçmişi bulunan gençlerin anadillerine dayalı çok dilliliği de, bu dillerin resmi ortamlarda geçerli olmaması ya da diller pazarında dil değeri taşımaması nedeniyle, gayri resmi ve gayri meşru bir çok dillilik olarak görülmekte ve dil değinimi çerçevesinde oluşmuş farklı bir çok dillilik modeli olarak kavramsallaştırılmamaktadır. Göçmen çocukları ana dillerine dayalı çok dilli olabilseler de bu en fazla ikinci sınıf bir çok dillilik olacaktır. Zira Almanya’da çok dillik dendiğinde, Almanca artı prestij sahibi diller (İngilizce, Fransızca, İspanyolca) anlaşılmakta ve çok dillilik sadece bu yönde değer görmekte ve desteklenmektedir.

Yukarıdaki sonuçların berisinde Türk gençlerinin çok dilli olma durumlarını değerlendirmek için referans alınan maksimalist, minimalist ve tekli çok dillilik yaklaşımlarının hiç birine göre “Türkçe artı iki” şeklinde bir çok dilliliğin gerçekleşmeyeceği sonucu da ortaya çıkmıştır. Özellikle maksimalist yaklaşıma göre Türk gençlerinin çok dilli olma durumları neredeyse ihtimal dışıdır. Zira göç ülkesindeki koşullar, anadilinin sürdürülebilir olmasına izin vermemektedir. Türk gençleri bu yaklaşımın tanımına göre baskın iki dilli, çift taraflı yarım dilli ya da özellikle dördüncü kuşağa baktığımızda, Almanca tek dillidir. Şayet bu kuşaktan Almanca tek dilliliğine geçiş yapanlar, yeni anadillerinin yanında bir ya da iki yabancı dili daha koyabilmişlerse, iki ya da çok dillilerdir. Ancak bu, Türkçeden arındırılmış, Almancaya dayalı bir çok dilliliktir. Bu durumda Türk gençleri, Alman akranlarından bir adım önde olma ya da onlardan farklı olma potansiyelini değerlendiremedikleri gibi, orijinal kültürel benliklerini de koruyamamış durumdadırlar.

Çalışmanın minimalist yaklaşıma göre sonucuna bakıldığında, Türk gençlerinin maruz kaldıkları en az üç farklı dilde asgari düzeyde dil bilgisine sahip olmaları nedeniyle çok

dilli oldukları tespit edilmiştir. Ancak bu çok dillilik de, “Türkçe artı iki” modeline göre bir çok dillilik değildir. Zira bu yaklaşım L1, L2, L3 ya da Türkçe, Almanca, İngilizce gibi bir ayrıma gidilmesini temelden reddetmektedir. Buna göre Almanya’daki Türk gençlerinin çok dilliliği, farklı dillerde farklı beceri düzeylerine erişildiği, bunun da günlük yaşamı organize etmede önemli bir işlevi gördüğü “yaşam dünyasal çok dillilik” olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak göç koşullarının ürettiği bu çok dillilik türünün sosyal değeri düşük ve eğitim öğretimde dikkate alınmayan bir çok dillilik olması, bu çok dilliliğin de en azından Türkçe boyutuyla yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olduğu ortaya çıkmaktadır. Yaşam dünyasal çok dillilik aynı zamanda bağlamsal bir çok dillilik olması ve dolayısıyla standart dilden bir sapma olması nedeniyle, Türk gençlerini, emek pazarındaki yarışta da geriye düşürmektedir. Zira okul başarısında bağlamsal değil, eğitim dilsel beceriler belirleyici olmaktadır.

Benzer bir durum minimalist yaklaşımdan çok bağımsız olmayan Wandruszka’nın tekli çok dillilik yaklaşımı için de geçerlidir. Bu yaklaşıma göre Türk gençleri herhangi bir tek dillilik durumunda da çok dilli sayıldıkları için üç dilden oluşan “Türkçe artı iki” modeli şeklinde çok dilli değildirlir. Diğer bir deyişle Türkçeden arınmış olsalar da çok dilli sayılmaktadırlar. Böyle bir çok dillilik, Türk gençlerinin Türkçelerini kaybettikleri gerçeğini gizleme işlevini görmüş olacağı gibi, konuşanlar için bir teselli olmaktan çok öteye de gitmeyecektir.

Çalışmada ortaya konan sonuçlar, son olarak dilin kimlik ve aidiyetle olan yadsınamaz ilişkisi ile birlikte düşünüldüğünde, Türk gençlerinin gerek göç toplumuna özgü olan yaşam dünyasal çok dillilikleriyle gerek Alman tek dillilikleri ya da Almancaya dayalı çok dillilikleriyle, Türkiye bağlantılı ulus-ötesi nitelikli bireyler olma özelliğini de kaybettikleri sonucu çıkmaktadır. Oysa bu gençler, “Türkçe artı iki” modeli bağlamında, anadilleriyle atalarına, Almancalarıyla uluslarına, yabancı dilleriyle dünyaya bağlı olabilirlerdi. Böylelikle geçmiş, şimdi ve gelecek arasındaki bağı da koparmamış olabilirlerdi. Bu nedenle özellikle Almanya’da yetişen Türk gençlerinin gerek çok dilliliğin sağladığı avantajları değerlendirmeleri açısından, gerekse Türkiye’yle olan bağlarının kopmasının önüne geçilmesi açısından, “Türkçe artı iki” modelinin bir program dahiline alınması ve özellikle Türkçe anadilini destekleyici uygun dil politikalarının geliştirilmesi bir zorunluluk olarak ortada durmaktadır.

Kısaltmalar ve Kaynakça

- AKKUŞ, Reva; BRIZIC, Katarina; DE CILLIA, Rudolf (2005). *Bilingualer Spracherwerb in der Migration. Psychagogischer und soziolinguistischer Teil des Schlussberichts*. Wien: BMBWK.
- AKSAN, Doğan (1990). *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim 1*. Ankara: TDK Basımevi.
- ALBA, Richard vd. (2002). “Only English by The Third Generation? Loss and Preservation of The Mother Tongue Among The Grandchildren of Contemporary Immigrants.” *Demography*, 39/3: 467–484.
- ALLEMANN-GHIONDA, Christina (2008). “Zweisprachigkeit und Bildungserfolg der Migrantenkinder vor dem Hintergrund europäischer Mehrsprachigkeit – Thesen und Forschungsbedarf.” *Bildungserfolg, Migration und Zweisprachigkeit. Perspektiven für Forschung und Entwicklung*. (Edt. Christina Allemann-Ghionda; Saskia Pfeiffer). Berlin: Frank & Timme GmbH Verlag für wissenschaftliche Literatur, 23-44.

- AMMON, Ulrich; MATTHEIR, Klaus J.; NELDE, Peter H. (1997). *Einsprachigkeit ist heilbar – Überlegungen zur neuen Mehrsprachigkeit Europas*. Tübingen: de Gruyter.
- BAUMGARTNER, Benedikt (2020). *Der Einfluss des Herkunftslandes auf den Spracherhalt. Eine komparative Untersuchung des Bilingualismus mexikanisch-, puertoricanisch- und kubanischstämmiger Bevölkerungsgruppen in den USA*. Regensburg: Papers in Linguistics.
- BAUSCH, Karl-Richard; CHRIST, Herbert; KRUMM, Hans-Jürgen (2003). *Handbuch Fremdsprachenunterricht*. Tübingen, Basel: A. Francke.
- BİCAN, Gülşat (2019). "Dil Öğretiminde Çok Dilli Bakış Açısı." *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 52/3: 943-966.
- BLOOMFIELD, Leonard (1933). *Language*. Holt, Rinehart & Winston.
- BLOCHER, Eduard (1982). "Zeisprachigkeit: Vorteile und Nachteile." *Bilinguale und Multikulturelle Erziehung*. (Edt. James Swift). Würzburg: Verlag Königshausen und Neumann, 17-25.
- BOSNALI, Sonel (2016). "Değinin Durumundaki Azınlık Dillerinin Sürdürümü." *Border Crossing*, 6/2: 292 – 304.
- BOURDIEU, Pierre. (1983). "Ökonomisches Kapital, Kulturelles Kapital, Soziales Kapital." *Soziale Ungleichheiten*. (Edt. Reinhardt Kreckel). Göttingen: Schwartz & Co, 183-198
- BÖLÜKBAŞ KAYA, Fatma; HANÇER, Fatma Burcu; GOLYNSKAIA, Anna (2019). "İki Dillilik: Tanımı ve Türleri Üzerine Kuramsal Tartışmalar." *International Journal of Languages Education and Teaching*, 7/2: 98-113.
- BREDTHAUER, Stefanie (2018). "Mehrsprachigkeitsdidaktik an deutschen Schulen – eine Zwischenbilanz." *Die Deutsche Schule*, 3: 275–286.
- BUSCH, Brigitta (2013). *Mehrsprachigkeit*. Wien: Facultas Verlags- und Buchhandels AG.
- CİNDARK, İbrahim (2010). *Migration, Sprache und Rassismus. Der kommunikative Sozialstil der Mannheimer "Unmündigen" als Fallstudie für die "emanzipatorischen Migranten* Tübingen :Narr.
- CUMMINS, Jim (1982). "Die Schwellenniveau- und Interdependenzhypothese." *Bilinguale und multikulturelle erziehung* (Edt. James Swift). Würzburg, Königshausen: Neumann, 34-43.
- CUMMINS, Jim (1983). "Language Proficiency and Academic Achievement." *Current Issues in Language Testing Research*. (Edt. John Oller) Rowley, MA.: Newbury House, 108:130.
- DE HOUWER, Annick; PASCALL, Mareen (2021). *Unsere Kinder und Ihre Sprachen: Hürden, Bedürfnisse und Chancen*. <https://www.kindergartenpaedagogik.de/fachartikel/bildungsbereiche-erziehungsfelder/sprache-fremdsprachen-literacy-kommunikation/unsere-kinder-und-ihre-sprachen-huerden-beduerfnisse-und-chancen/>
- DESTATIS (2018, Eylül, 5). *Pressemitteilungen*. https://www.destatis.de/DE/Presse/Pressemitteilungen/2018/09/PD18_329_122.html
- DIEFENBACH, Heike (2007). *Kinder und Jugendliche aus Migrantenfamilien im deutschen Bildungssystem. Erklärungen und empirische Befunde*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- DİRİM, İnci (2010). "Wenn man mit Akzent spricht, denken die Leute, dass man auch mit Akzent denkt oder so." *Zur Frage des (Neo)Linguizismus in den Diskursen über die Sprache(n) der Migrationsgesellschaft*. (Edt. Paul Mecheril vd.) *Spannungsverhältnisse. Assimilationsdiskurse und interkulturellpädagogische Forschung*. Münster: Waxmann, 91-114.
- DİRİM, İnci; AUER, Peter (2004). *Türkisch sprechen nicht nur die Türken. Über die Unschärfebeziehung zwischen Sprache und Ethnie in Deutschland*. Berlin/New York: de Gruyter.
- EDWARDS, John V. (2004). "Foundations of Bilingualism". *The handbook of Bilingualism*. (Tej K. Bhatia; William C. Ritchie). Malden/MA: Blackwell, 7-31.
- ENTORF HORST; MINOIU ENACHE, Nicoletta (2004). *What a difference immigration law makes: PISA results, migration background, socioeconomic status and social mobility in Europe and traditional countries of immigration*. Darmstadt: Institut für Volkswirtschaftslehre.
- ESSER, Hartmut. (2006). *Sprache und integration. Die sozialen bedingungen und folgen des spracherwerbs von migranten*. Frankfurt: Campus Verlag.
- EUROPAISCHE KOMMISSION (1996). *Lehren und Lernen. Auf dem Weg zur kognitiven Gesellschaft*. Luxemburg.

- EUROPAISCHE KOMMISSION (2008): *Mehrsprachigkeit. Trumpfkarte Europas, aber auch gemeinsame Verpflichtung*. Mitteilung der Kommission vom 18.9.2008.
- EUROPARAT (2001). *Gemeinsamer Europäischer Referenzrahmen für Sprachen: lernen, lehren, beurteilen*. Berlin, München: Langenscheidt.
- FERGUSON, Charles. A. (1959). “Diglossia.” *Word*, 15: 325–340.
- GOGOLIN, Ingrid (2008). *Der Monolinguale Habitus der Multilingualen Schule*. Münster: Waxmann Verlag GmbH.
- GORDON, Milton (1964). *Assimilation in American life: The role of race, religion, and national origins*. New York: Oxford University Press.
- GÜNAY, V. Doğan (2015). “İki ya da çok dillilik ve Avrupa Toplumu.” *Turkophone*, 2/1: 68 – 72.
- HERZOG-PUNZENBERGER, Barbara (2017). *Migration und Mehrsprachigkeit. Wie Fit Sind Wir Für Die Vielfalt?* Wien: Ak.
- HORNBERGER, Nancy (2004). “The Continua of Biliteracy and the Bilingual Educator: Educational Linguistics in Practice.” *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 7:155–171.
- HUFEISEN, Britta (2005). “Gesamtsprachencurriculum. Einflussfaktoren und Bedingungsgefüge.” *Gesamtsprachencurriculum – Integrierte Sprachdidaktik – Common Curriculum. Theoretische Überlegungen und Beispiele der Umsetzung*. (Edt. Britta Hufeisen;). Madeline Lutjeharms).Tübingen: Narr, 9–18.
- HUMMERLING, Hanneke (2019). *Einstellungen zu Mehrsprachigkeit unter deutschen Lehrpersonen in der deutsch-niederländischen Grenzregion Eine soziolinguistische Studie*. Doktora Tezi. Radboud Üniversitesi Nijmegen.
- İLERİ, Esin (2009). “1977’den Sonra Almanya’da Türkçe Dersleri ile ilgili Düzenlemeler.” *Die Gaste*, 6:10-12. <http://diegaste.de/ipad/gaste/diegaste-sayi608.html>
- İLERİ, E. (2008). “İki dilli ortamda dil edinimi ve şans eşitliği.” *Die Gaste*, 3:3-4. <http://www.diegaste.de/gaste/diegaste-sayi302.html>
- KASIMOĞLU, Alper 2012: Milliyetçilik ve Dil. Dil Milliyetçiliğinin Başarı ve Başarısızlıkları. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 5:161-173.
- KEIM, Inken (2012). *Mehrsprachige lebenswelten: sprechen und schreiben der türkischstämmigen kinder und jugendlichen*. Narr Verlag.
- KRUMM, Hans Jürgen (2009). “Die Bedeutung der Mehrsprachigkeit in den Identitätskonzepten von Migrantinnen und Migranten.” *Streitfall Zweisprachigkeit – The Bilingualism Controversy* (Edt. Ingrid Gogolin; Ursula Neumann). Heidelberg: Springer Verlag, 233-247.
- LEICHSERING, Tanja (2003). *Migration – Integration - Sprachkompetenz: Eine ethnologische Untersuchung im Schulmilieu der Stadt Frankfurt am Main*. Mainz: Johannes Gutenberg-Universität.
- LEWANDOWSKI, Theodor (1984). *Linguistisches Wörterbuch 1-2-3* Heidelberg: Quelle und Meyer Verlag.
- LIMBACH, Jutta (2008). “Mehrsprachigkeit.” *Die Macht der Sprache*. (Edt. Jutta Limbach, & Katharina von Ruckteschell). Langenscheidt, 28-29.
- MACNAMARA, John (1967). The Bilingual’s Linguistic Performance, *Journal of Social Issues*, 23: 58-77.
- MEYER, Bernd (2013). “Herkunftssprachen Als Kommunikative Ressource? Am Beispiel der Kommunikation im Krankenhaus.” *Baustelle Mehrsprachigkeit. Herausforderung für Institutionen und Unternehmen*. (Edt. Barbara Haider). Wien: Edition Volkshochschule, 123-136.
- NELDE, Peter Hans (2003). “Mehrsprachigkeit und Schulmodelle”. *Sprache, Mehrsprachigkeit und sozialer Wandel*. (Edt. Jürgen Erfurt). Frankfurt am Main: Peter Lang, 201-247.
- ORUÇ, Şerif (2016). “Anadili, İkinci Dil, İki Dillilik, Yabancı Dil.” *The Journal of Academic Social Science Studies*, 45:279-290.
- RUMBAUT, Ruben G. (2009). “A language graveyard? The Evolution of Language Competencies, Preferences and Use Among Young Adult Children of Immigrants. Bilingual Education and Bilingualism.” *The Education of Language Minority Immigrants in The United States* (Edt. T. G. Wiley, J. S. Lee, & R. W. Rumberger). Bristol, UK, Buffalo, NY: Multilingual Matters, 35–71.

- SKUTNABB-KANGAS, Tove (1984). *Bilingualism or Not: The Education of Minorities*. Clevedon, Avon: Multilingual Matters.
- SOEHN, Janina (2005). *Zweisprachiger Schulunterricht für Migrantenkinder: Ergebnisse der Evaluationsforschung zu seinen Auswirkungen auf Zweitspracherwerb und Schulerfolg*. Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung.
- UYGUR, Nermi (2001). *Dilin Gücü*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- WANDRUSZKA, Mario (1979). *Die Mehrsprachigkeit des Menschen*. München: Verlag Piper.
- WIESE, Heike (2010). *Kiezdeutsch. Ein neuer Dialekt entsteht*. München: Verlag C.H.Beck.
- YAZICI, Zeliha; TEMEL Fulya (2011). “İki dilli ve Tek Dilli Çocuklarda Dil Gelişimi Okuma Olgunluğu İlişkisi.” *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22: 145 – 158.
- YILDIZ, Cemal (2012). *Yurt Dışında Yaşayan Türk Çocuklarına Türkçe Öğretimi (Almanya Örneği)*. Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı.
- YURTTAŞ, Süleyman (2019). “*Toplumsal Kimlik Okuryazarlığı*” BAİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,19/3: 825-842.

13. Yüzyıl Doğu Türkçesiyle Yazılmış Bir Kur'ân Risalesi

A Treatise on the Qur'an Written in 13th Century Eastern Turkish

İrmak Kaçar

Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kırklareli/Türkiye

e-posta irmakkacar@gmail.com

orcid 0000-0002-2890-1869

doi 10.54316/dilarastirmalari.1263864

Atıf

Citation

Kaçar, İrmak (2023).
13. Yüzyıl Doğu Türkçesiyle
Yazılmış Bir Kur'ân Risalesi.
Dil Araştırmaları, 32: 133-
150.

Başvuru

Submitted

11.03.2023

Revizyon

Revised

25.04.2023

Kabul

Accepted

10.05.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.05.2023

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

ÖZ

Türklerin İslamiyeti kabulünden sonra yazılan ilk eserlerin yalnızca bir kısmının günümüze ulaşması, tespit edilecek her eseri, yazıldığı dönemin dil özelliklerini daha iyi anlayabilmek bakımından kıymetli kılmaktadır. Çalışmamızda, daha önce Ahmet Ateş tarafından varlığına dikkat çekilen ve 13. yüzyıl Doğu Türkçesi ile yazıldığı düşünülen bir Kur'ân risalesinin metni neşredilerek yazım, dil ve muhteva özellikleri açısından incelenmesi yapılacaktır. Çalışmamızın konusu olan eser, İzmir Tire Necip Paşa Kütüphanesi 82 numarada kayıtlı olan bir mecmuanın 196a-197b sayfaları arasında bulunmaktadır. Söz konusu risalenin bulunduğu mecmuada yer alan ve Abû Nasr el-'Irâkî'ye ait olan el-İşâra bi-latif isimli Arapça eserin istinsah kaydında 12 Zilkade 679/4 Mart 1281 tarihinde istinsah edildiği bilgisi bize bu risalenin de söz konusu tarihe yakın zamanlarda telif veya istinsah edildiğini düşündürmektedir. 4 baptan oluşan bu risale Kur'ân-ı Kerim'in sûrelerinin, âyetlerinin, kelimelerinin, harflerinin sayısı hakkındaki farklı görüşleri aktarmaktadır. Risaleyi dil açısından incelediğimizde 13. yüzyıl Türkçesinin öne çıkan dil özelliklerini taşıdığını görmekteyiz. Çalışmanın sonuna risalenin şimdilik bilinen tek nüshasının renkli görüntüleri eklenmiştir. Bu risalenin bulunduğu mecmuanın önemli bir yönü de Abû Nasr el-'Irâkî'ye ait olan *el-İşâra bi-latif*'i 12 Zilkade 679/4 Mart 1281 tarihinde istinsah eden Ali b. Hüseyin el-Farâbî tarafından yazılan altı beyitlik Türkçe bir şiiri de içermesidir. Çalışmamıza bu şiirin metni, diliçi çevirisi, dizin-sözlüğü ve renkli görüntüleri de eklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: 13. yüzyıl, Doğu Türkçesi, Kur'ân, risale, mecmua

ABSTRACT

The fact that only some of the first works written after the acceptance of Islam by the Turks have survived, makes each work to be determined valuable in terms of better understanding the language characteristics of the period in which it was written. In our study, the text of a Qur'anic

treatise, which was previously noted by Ahmet Ateş and thought to be written in 13th-century Eastern Turkish, will be published and examined in terms of spelling, language and content features. The work, which is the subject of our study, is located between pages 196a-197b of a journal registered at Izmir Tire Necip Paşa Library number 82. The information that the Arabic work named *al-İşâra bi-latîf*, which is in the journal in which the treatise mentioned above is located and belongs to Abû Nasr al-'Irâkî was copied on 12 Dhu'l 679/4 March 1281, suggests that this treatise was also copyrighted or copied close to the said date. This treatise, which consists of 4 chapters, conveys different views on the number of suras, verses, words and letters of the Qur'an. When we examine the treatise in terms of language, we see that the 13th century Turkish has prominent linguistic features. At the end of the study, colour images of the only known copy of the treatise are added. An important aspect of the journal in which this treatise is located is that it also contains a six-coupled Turkish poem written by Ali bin Hüseyin el-Farâbî, who copied *al-İşâra bi-latîf*, which belongs to Abû Nasr al-'Irâkî, on 12 Zilkade 679/4 March 1281. The text, intralingual translation, index-dictionary and colourful images of this poem have been added to our work.

Keywords: 13th Century, Eastern Turkish, Koran, treatise, journal

0. Giriş

Türk dilinin tarihi dönemlerine ait metinlerin hepsinin yayınlandığı, gün yüzüne çıkarıldığı söylenemez. Katalogları yapılmamış resmi yahut şahsi kütüphanelerin kataloglarının yapılmaya başlanmasıyla başka eserlerin de gün yüzüne çıkarılacağı muhakkaktır. *Dîvânu Lugâti't-Türk'ün* yazarı Kaşgarlı Mahmut'un gramere dair *Kitâbu Cevâhirü'n-Nahv fi Lugâti't-Türk* isimli eserinin bile elimizde olmaması bu döneme ait eserlerin de gün yüzüne çıkarılma ihtimali olduğunu göstermektedir.

1958'de yayımlanan *Jean Deny Armağanı*'na bir yazı hazırlayan Ahmet Ateş “Şark Türkçesi ile Eski Bir Şiir ve Bir Risale” adlı yazısında İzmir Tire Necip Paşa Kütüphanesi Nr. 82'de kayıtlı bir eserden bahsetmektedir. Bu eser, Abû Nasr el-'Irâkî'nin kıraat ilmine dair yazdığı *el-İşâra bi-latîf* adlı eserinin H.679'da (M. 1281) Ali b. Hüseyin el-Farâbî adlı bir kişi tarafından istinsah edildiği bir mecmuada bulunmaktadır. Ali b. Hüseyin el-Farâbî tarafından istinsah edilen ve Arapça olan *el-İşâra bi-latîf* adlı eser, 197 varak olup nesih hatla yazılmıştır. Ateş, bu Arapça eserin sonunda yer alan, “li-kâtibihi” başlıklı 6 beyitlik bir Türkçe şiirden ve 196a-197b sayfaları arasında yer alan bir risaleden bahseder. Ateş, bu risalenin Ali b. Hüseyin el-Farâbî tarafından M. 1281'de istinsah edilen Arapça eserden istinsah tarihi bakımından çok da farklı bir tarihte istinsah edilemeyeceğini söylemektedir. Bu risale, Kur'ân'ın sûre, âyet ve harflerinin sayısı hakkında Doğu Türkçesi ile yazılmıştır. Ateş'e göre Kutadgu Bilig'den sonra Doğu Türkistan ve komşu sahalarda meydana gelen Orta Asya Türk edebiyatının en eski ürünleri arasında büyük bir boşluk, kökeni ve özelliklerinin izahında birçok farklı görüş ortaya çıkmıştır. Ateş, gerek bu Türkçe şiirin gerekse 196a-197b sayfaları arasında yer alan Türkçe risalenin bu boş dönemde üretilmiş edebî

eserlerin varlığını gösterdiğini ve bunların incelenmesinin de edebî dilin meydana gelmesinde önemli fikirler verebileceğini söyler (1958: 25-30)

Yaptığımız incelemelerde, Kur'ân'ın fiziki bazı özellikleri hakkında (Kur'ân harf, kelime, âyet ve sûrelerinin sayısı; Kur'ân'ın tam ortasının neresi olduğu) bilgiler veren bu risalenin varlığına dair Ahmet Ateş'in yazısı dışında herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Ancak 2005'te *Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı*'nda Abid Nazar Mahdum tarafından yayınlanan bir çalışmada (2005:327-354) bahsi geçen Kur'ân risalesinin metni neşredilmiştir. Söz konusu çalışmanın aşağıda bahsedeceğimiz hususlardaki eksikliklerinden dolayı biz de bu Kur'ân risalesini yeniden ele aldık.

Abid Nazar Mahdum çalışmasını Ahmet Ateş'in bahsi geçen yazısına dayandırmıştır. Ateş, kendi yazısının sonuna Kur'ân risalesinin renksiz görüntülerini de eklemiş, ancak çalışmada 4 sayfa olduğunu belirttiği risalenin ilk 3 sayfasının görüntülerini eklemiştir. Bu sebeple metnin orijinalini kullanmayan Mahdum'un çalışmasında da risalenin son sayfası eksiktir. Çalışmamızda ise hem Türkçe şiirin hem de Kur'ân risalesinin renkli görüntüleri elde edilerek tam metni neşredilmiş ve çalışmamızın sonuna eklenmiştir. Mahdum'un çalışmasında Kur'ân risalesinin dil ve yazım özellikleri bakımından değerlendirmesi yapılsa da bazı hususlara değinilmemiş, muhteva özellikleri tahlil edilmemiştir. Bu sebeple çalışmamızda risalenin sahip olduğu dönemin dil ve yazım özelliklerinden öne çıkarılan vurgulanmış, metnin muhtevasının günümüz okuyucusu tarafından daha iyi anlaşılabilmesi için bilimsel çalışmalara da göndermede bulunarak muhteva incelemesi yapılmıştır.

Bahsettiğimiz bu iki eksikliğe rağmen Mahdum'un çalışması büyük oranda doğru oluşturulmuş bir metin neşri ve dizin-sözlük içermesi yönüyle değerli bir çalışmadır. Bizim çalışmamızda Mahdum'un metninde olmayan eksik kısım da yayınlandığı için dizin-sözlük yeniden hazırlanmıştır.

İslamiyet'in ilk yüzyılından itibaren Kur'ân'ın kaç harften, kaç âyetten, kaç sûreden meydana geldiği, tam ortasının hangi sûre olduğu hakkında bazı tartışmalar olmuştur. Söz konusu risalede bu konuyla ilgili görüşler özet bir şekilde sunulmuştur. Çalışmamızın muhteva incelemesi bölümünde bu konularla ilgili literatüre işaret edilmiştir. Aşağıda öncelikle Ahmet Ateş'in metnini yayınladığı 6 beyitlik Türkçe şiire yer verilecek, ardından çalışmamızın konusunu oluşturan risalenin nüsha bilgileri ile dil, yazım ve muhteva özelliklerine değinilerek risalenin çeviri yazı metni ve tıpkıbasımı sunulacaktır.

Çalışmamızda yer verdiğimiz Türkçe şiir, Ali b. Hüseyin el-Farâbî tarafından istinsah edilen Arapça *el-İşâra bi-latîf* adlı eserin sonuna müstensih tarafından eklenmiştir. Aşağıda tanıtacağımız risalenin nüshasının bulunduğu mecmuada 187a sayfasında bulunmaktadır. Ahmet Ateş, bahsi geçen çalışmasında bu şiirin metnini ve diliği çevirisini yapmıştır. Biz de metnini aynen alıntıladığımız beyitlerin diliği çevirisinin daha anlaşılır olması için bazı cümlelerin yapısında ve kelimelerde değişiklikler yaparak bu şiiri ve diliği çevirisini aşağıda sunuyoruz.

Li-kâtibihi

Kitâbet kılu men tükedtim İşâre
İdîmdin mañar boldı yüz miñ beşâre
(Ben İşâre’yi yazarak bitirdim; Tanrımdan bana yüz bin müjde oldu.)

Tüpi tumlıg içre bitidim munı men
Yoğ erdi çıkarğu elig taşka çâre
(Bunu ben tipi, soğuk içinde yazdım; eli dışarı çıkarmaya imkân yoktu.)

Kâged meydânında kalem yığlayuban
Kırır erdi başı bolup ke’l-hicâre
(Kalem, kâğıt meydanında ağlayıp feryat ederek, başı taş gibi olup kuruyordu.)

Okığan ma bakğan du’â kaşresidin
Kılur bu şama’nı siziñdin bî-çâre
(Bu zavallı, çaresiz; okuyan ve bakan sizlerin dua damlasından ister.)

Üç itim hurûfı kigürdüm yüz onğa
Teemmül kılıban öziñ kıl nezâre
(Üç yetim harfi yüz ona ulaştırdım, iyice düşünerek kendine bak.)

İlâhi bağığlılarınñ ömrini sen
Kıl öz rahmetiñ birle tüzün imâre
(İlâhî, (bu kitaba) bakanların ömrünü sen kendi rahmetinle daima güzelleştir.)

1. Nüsha Bilgisi

Çalışmamıza konu edilen bu risalenin de bulunduğu mecmua, İzmir Tire Necip Paşa Kütüphanesi Nr. 82’de kayıtlıdır. 197 varaktan oluşan bu mecmuada Abû Nasr el-‘Irâkî’nin kıraat ilmine dair Arapça *el-İşâra bi-latîf*’i (1b-187a), Abû Nasr el-‘Irâkî ve başkalarından derlenen Arapça ve Farsça bazı notlar (188b-193b), Farsça tecvid, kıraat ilmine dair küçük bir risale (194a-196a) ve çalışmamıza konu edilen Türkçe risale (196a-197b) bulunmaktadır. Abû Nasr el-‘Irâkî’nin *el-İşâra bi-latîf*’inin sonuna ‘Alî b. Hüseyin el-Farâbî tarafından 12 Zilkade 679/4 Mart 1281 tarihinde istinsah edildiği yazılıdır. Mecmuadaki diğer risalelerde istinsah kaydı bulunmamasına rağmen risalelerin buna yakın bir tarihte istinsah edildiklerini düşünüyoruz. Mecmuadaki Türkçe Kur’ân risalesinin müellifi ve müstensihî hakkında herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak mecmuadaki risalelere bakıldığında farklı müstensihlerin elinden çıktığı izlenimi oluşmaktadır. Risalenin bu nüshası açık bir nesih hatla yazılmış ancak noktalı harflerin noktaları büyük oranda gösterilmemiştir. Her sayfada satır sayısının 18-20 arasında değiştiği risalede Türkçe cümle yapısı içinde nokta gelmesi gereken yerlere bazen içi boş bir daire bazen de içinde tek nokta olan yuvarlak şekiller çizilmiştir.

2. Dil ve Yazım Özellikleri

Mecmuada yer alan eserlerden birinin M. 1281'de istinsah edilmiş olması bize diğer eserlerin de buna yakın bir tarihte istinsah edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bundan hareketle çalışmamızda ele aldığımız bu risalenin 13. yüzyıl ve öncesinde telif edilmiş olabileceğini düşünüyoruz. 13. yüzyıl Doğu Türkçesinin yazım, ses ve şekil özellikleri metinde görülmekte olup burada sadece öne çıkan bazı özelliklere yer verilmiştir.

- Arap harfli metinlerde sızıcı d (d/d) sesinin çoklukla zel (z) harfiyle gösterilmesi Karahanlı Türkçesi'nin yazım özelliklerindedir. Aynı ses kimi zaman dal (d) harfiyle de gösterilmektedir (Argunşah ve Sağol Yüksekaya 2016: 51). Metnimizde de 15 örnekte d/d sesinin zel (z) harfiyle yazıldığı görülmektedir. Ancak d/d sesinin zel (z) harfiyle yazımı hem kelimenin kökünde hem fiile gelen geçmiş zaman ekinde hem de isme gelen bulunma durumu ekinde karşımıza çıkmıştır: *adın* (196b-7, 197a-3-15), *boğununı* (196b-15), *erdi* (196a-11), *bitimeği* (196a-15), *aydılar* (197a-3), *aydı* (196b-10-15-16, 197a-17), *eķāvillerde* (196b-5), *sakışıda* (196b-12-13), *müteķaddimñlerde* (197a-16).
- Yaklaşma durumu +ka, +ke; nadiren +a, +e; ünlülerden sonra +ya, +ye ekleri ile yapılmaktadır (Gabain 2003: 63). Metnimizde +ka şeklinde kullanılan yaklaşma durum eki bir yerde +ke bir yerde de üçüncü teklik iyelikten sonra geldiği için zamir n' siyle birlikte +ne olarak eklenmiştir: *nefcuruk+ke* (196a-19), *içi+ne* (196a-15), *muşhaf+ka* (196a-11), *mülhık+ka* (196a-20), *Tālib+ka* (196b-6), *harf+ka* (197a-6), *oķıđlı+ka* (197a-6), *Hımejd+ka* (197a-15).
- Yükleme durumu Karahanlı Türkçesinde çeşitlilik göstermekte olup bunlar +ni, +ni, +n, +g ve +I ekleridir (Argunşah ve Sağol Yüksekaya 2016: 65). Metnimizde +ni, +ni şeklinin yanında bir örnekte isim ve zamir tabanlarıyla iyelik eki almış isimlere gelen +I şekline de rastlanmaktadır: *yarusı+n+ı* (197a-13-15-17); *mu'avvizeteyn+ni* (196a-10), *nās+ni* (196a-10), *süre+ni* (196a-11), *Tevbe+ni* (196a-17), *ķunūt+ni* (196a-18), *eķāviller+ni* (197a-3), *ķur'ān+ni* (197a-13).
- Bulunma durumu +ta, +te, +da, +de ekleri ile yapılmaktadır (Gabain 2003: 64). Metnimizde *sakışın+da* (196b-11), *sakışı+da* (196b-13), *ķurrālar+da* (197b-2), *ednā+da* (197b-9), *mun+da* (196b-7; 197a-3), *ķavlin+de* (196b-16), *için+de* (197a-14-18; 197b-6), *üskin+de* (197a-18; 197b-3-6), *Tevbe+de* (197b-4), *evvelin+de* (197b-8), *süresin+de* (197b-9), *tört+te* (197a12), *üç+te* (197a-4; 197b-5), *āyet+te* (197b-8) örneklerinde görülmektedir.
- Ayrılma durumu +dın, +din, +tın, +tin ekleri ile yapılmaktadır (Gabain 2003: 64). Metnimizde hem +dIn hem de +tIn ekleri ayrılma durumu için kullanılmıştır: *kök+tın* (196a-12), *ķur'ān+dın* (196a-10-14), *Teymī+din* (196b-14), *Mes'ūd+tın* (196b-8), *Abbās+tın* (196b-9).
- +(X)nç ekini alarak sayıları sırası bakımından niceleyen yapılara (Erdal 2004: 222) metnimizde rastlanmaktadır: *eķi+nç* (197b-5-7-9), *üç+ünç* (197b-9), *tört+ünç* (197b-10-12).

- Clauson, Eski Türkçede *tokuz on* şeklinde görülen “doksan” sayısının Karahanlı Türkçesinden itibaren *tokson* şeklini aldığını belirtir (1959: 20). Metnimizde sayının bu şekline rastlanmaktadır: *tokson* (196b-15-19; 197a-1).
- Hacıeminoğlu, kökeni ve yapısı kesin olarak bilinmeyen edatlar grubunda aldığı *ara, arı, ok/ök, açın, ma/me, erki vb.* edatların hem isme hem de fiile bağlamanın mümkün olduğunu söyler. Anlam ve görevlerine göre ise *açın* edatını çekim edatı, *ma/me* edatını ise kuvvetlendirme edatı olarak belirtir. Eski Türkçe, Karahanlı, Harezmi ve Çağatay metinlerinde görülen ve “-den başka” anlamında olan *açın* edatının kökeni hakkında da çeşitli görüşlerin olduğunu söyleyen Hacıeminoğlu, bu edatın *ad-* fiil köküne bağlanabileceğini söyler (2013: 80). Gabain, *açın* için **ad-* “başka türlü olmak” eyleminden *-n* ulaç ekiyle yapıldığını söyler (2003: 96). Clauson sözlüğünde *açın* edatına “başka, diğer” anlamını verir ve **ağ-* eyleminden alır (1972: 60a). Metnimizde *açın* edatı (Erdal 1991: 535; Li 2022: 71) üç yerde ve “-den başka” anlamında bulunmakta olup bunlardan ikisi *munda açın ma* (196b-7, 197a-3) kalıp tarzı bir ifadeyle; bir yerde ise yönelme durum eki almış bir addan sonra gelmektedir: *Humeyka açın* (197a-15).
- Eski Türkçe, Karahanlı ve Harezmi sahalarında sık kullanılan, kuvvetlendirme ve bağlama görevinde, “*da/de, ve, dahi*” anlamlarında olan *ma/me* edatı daima sona gelerek kendinden önceki sözün genel durumuna uyarak ek özelliği gösterir (Hacıeminoğlu 2013: 100-101). Gabain, *yme; ma/me* edatını edatlar ve edat benzeri ekler başlığı altında alır ve bu yapının kuvvetlendirme, aynı türden olmayanları ayıran bir son çekim edatı olduğunu söyler (2003: 105). Erdal, *yme* biçiminin kısaltılmış bir görünümü olarak aldığı *ma/me* edatını bağlayıcı veya kendinden önceki kelimeye bağlı bir yapı olarak alır (2004: 347-348). Metnimizde bu edat üç yerde “*da/de, ve*” anlamlarında bulunmaktadır: *ma* (196b-2-7; 197a-3).

3. Muhteva İncelemesi

Eserin birinci babında Kur’ân sûrelerinin sayısı hakkındaki tartışmalara işaret edilmektedir. Bu bölümde öncelikle Abdullah Bin Mes’ud’un Kur’ân sûrelerinin sayısının 112 olduğu şeklindeki görüşüne yer verilmektedir. Abdullah Bin Mes’ud’un Muavvizeteyn olarak anılan Felak ve Nas sûrelerini Kur’ân’ın birer sûresi olarak değil de Peygamber efendimizin nazar ve büyü gibi faaliyetlerden korunmak için okuduğu bir tür dua olduğuna inandığı için bu iki duayı sûre olarak adlandırmayıp mushafına almadığına işaret edilmektedir.¹ Bu bölümde Kur’ân sûrelerinin sayısına dair diğer bir görüş olarak İmam Mücahid’in Enfal ve Tevbe sûrelerini tek bir sûre olarak kabul edip Kur’ân’da 113 sûre olduğunu söylemesine de işaret edilmektedir.² Bu bölümde farklı bir görüş olarak Übey b. Ka’b’in Kur’ân sûrelerinin 116 olduğuna dair görüşüne de işaret edilmektedir. Übey b. Ka’b, günümüzde Kunut duaları olarak bildiğimiz iki duayı iki ayrı sûre olarak kabul etmekte ve kendi mushafında Hal’ Sûresi ve Hafid sûresi isimlerini

¹ Abdullah b. Mesud’un bu görüşü için bkz. Aydar 2005: 1-34.

² Enfal ile Tevbe sûrelerini tek sûre ve Kur’ân sûrelerinin sayısını 113 kabul eden telakkiye göre bunun sebebi aralarında besmele bulunmamasıdır: Birışık 2009: 538.

verdiği bu iki duaya da yer vererek sûre sayısını 116'ya çıkarmaktadır.³ Bölümün sonunda Zeyd Bin Sabit'in Kur'ân sûrelerinin 114 olduğuna dair görüşüne işaret edilerek bunun bütün fakihlerin ve sahabelerin görüşü olduğuna ve Hz Osman'ın bir araya getirdiği mushafta da bu görüşün uygulandığına işaret edilmiştir.⁴

Risalenin ikinci babında iki konu ele alınmaktadır. Bunlardan birincisi Kur'ân âyetlerinin sayısı hakkındaki farklı rivâyetlerdir. Yazar, Hazreti Ali'nin görüşlerini takip eden Kûfelilere göre Kur'ân âyetlerinin sayısının 6236, Abdullah Bin Mesud'a göre 6218, İbni Abbas'a göre 6216, İsmail b. Cafer'e göre 6214, Mekkelilere göre 6212, Basralılara göre 6204, Şamlılara göre 6.22, İbrahim et-Teymî'ye göre 6197 ve Şam emarilerine göre de 6.250 âyet bulunduğu şeklindeki görüşleri aktardıktan sonra genel olarak Müslümanlar tarafından Kur'ân âyetlerinin sayısının 6666 olarak kabul edildiğini belirtir.⁵ Risalenin bu babında ele alınan diğer konu ise Kur'ân kelimelerinin sayısıdır. Buna göre Humeyd el-A' rec hariç Kur'ân kelimelerinin sayısının 70.250, İbrahim et-Teymî 99.439, Ata b. Yesar 77.439, Abdülaziz b. Abdullah 99.436 olduğunu kabul eder. Yazar bu konuda başka görüşler olduğunu da ifade ederek “*En doğrusunu Allah bilir.*” şeklindeki sözü alıntıyla bu bölümü bitirir.⁶

Risalenin üçüncü babında Kur'ân harflerinin sayısı hakkındaki farklı görüşlere yer verilmiştir. Buna göre Abdullah b. Mesud Kur'ân harflerinin sayısının 322.690, Abdullah b. Abbas 323.671, İmam Mücahid 321.120 ve İbrahim et-Teymî de 311.100 olduğunu söylemiştir.⁷ Bu bölümde Kur'ân'ı okuyan kişiye her bir harf için 10 sevap yazıldığı bilgisine de yer verilmiştir.⁸

Risalenin dördüncü babı Kur'ân'ın bölümlenmesi meselesi hakkındadır.⁹ Kur'ân-ı Kerim'in ikiye ayrılması durumunda tam ortasının neresi olduğu konusundaki görüşlerin birisinin sahibi olan Humeyd el-A' rec, Kur'ân harflerini saydığına tam ortasının Kehf sûresinin 67. âyeti içinde geçen *لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا* ibaresi olduğunu, birisinin de kendisine bu âyetin *لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا* kısmının Kur'ân'ın ilk yarısında, *لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا* kısmının da diğer yarısında olduğunu söylediğini aktarmıştır. İlk dönem âlimlerinden bazıları Kur'ân harfleri sayıldığında tam ortasının Kehf sûresi 19. âyette geçen *وَلْيَتَلَطَّفْ* kelimesine denk geldiğini ve bu kelimenin *وَلْيَتَلَطَّفْ* kısmının ilk yarısında, *وَلْيَتَلَطَّفْ* kısmının da diğer yarısında kaldığını söylemişlerdir. Benzer şekilde bazı Kur'ân âlimleri Kur'ân'ın tam yarısının Kehf sûresinin 94 âyetinde geçen *فَهَلْ نَجْعَلُ لَكَ خَرْجًا* ibaresine denk geldiğini söylerken bir

³ Übey b. Kaab'ın mushafının özellikleri ve mushafa eklediği bu iki sure için bkz. Atik 1987: 149-177.

⁴ Zeyd b. Sabit'in görüşü ve Kuran mushaflarının Hz. Osman döneminde 114 sure olarak tertibi hakkında bkz. Danacı 2020: 138-166.

⁵ Kuranda bulunan ayetlerin sayısı hakkındaki bu farklı rivayetler ve nedenleri hakkında bkz. Keskin 2009: 49-67.

⁶ Kur'ân'ın kelimelerinin sayısı hakkındaki farklı rivayetler için bkz. Bıyıkoglu 2019: 53.

⁷ Sonraki dönemlerde de Kuran harflerinin sayısı hakkında farklı görüşler ileri sürülmüşse de bu konuda ortak bir kanaat bulunmamaktadır. Örneğin “*Rivayetlere göre kendisi de hafız olan Haccâc, hafızların ve Kur'ân'ı mükemmel bir şekilde okuyan kişilerin toplanmasını emretti. Onlar arasında yerini alarak onlara Kur'ân'daki harflerin sayısını tespit etmelerini istedi. Yapılan sayım bitince onlar ittifakla Mushaf'ta 340750 harf olduğunda uzlaştılar*” (Okumuş 2010: 27).

⁸ Kur'ân-ı Kerim okuma ve dinlemenin faziletleri hakkındaki diğer rivayetler için bkz: Aydın 2002: 127-152.

⁹ Kurânla ilgili bu meselenin ayrıntıları için bkz: Koçyiğit 2013: 363-393.

kısmı da Kehf sûresi 74 âyette geçen *لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئًا نُكْرًا* olduğunu belirtmişlerdir. Müellif de bu konuda Kehf sûresinin sonunun Kur'an'ın tam ortası olduğu yönünde bir kanaat olduğunu söyler. Bu bölümde ele alınan bir mesele de Kur'an'ın üçe bölünmesi durumunda bu bölünmenin hangi kısımlara denk geleceği meselesidir. Buna göre, önceki âlimlerden bazıları Kur'an'ın üçe bölünmesi durumunda ilk bölümünün Tevbe sûresi 90. âyette geçen *وَقَعَدَ الَّذِينَ كَذَبُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ سَيُصِيبُ الَّذِينَ كَفَرُوا* ibaresine, ikinci üçte birlik kısmın da oradan Ankebût sûresinin 46. âyetindeki *أَلَا بِأَلْتِي هِيَ أَحْسَنُ* kısma kadar olduğunu söylemişlerdir. Bazıları da Kur'an'ın üçe bölünmesi durumunda ilk bölümünün Tevbe sûresi 93. âyette geçen *وَطَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ* ibaresine denk geleceğini, ikinci kısmın da Ankebût sûresinin 43. âyetindeki *وَمَا يَعْلَمُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ* ibareye denk geldiğini belirtmişlerdir. Bu bölümde ayrıca Kur'an'ın dörde bölünmesi durumunda ilk çeyreğin A'râf sûresinin ilk üç âyetine, ikinci çeyreğin yukarıda ifade edilen ve Kur'an'ın ortası olarak kabul edilen Kehf sûresi 74 âyette geçen *لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئًا نُكْرًا* olduğunu belirtmişlerdir. Üçüncü çeyrek de Saffât sûresi 148. âyette geçen *فَأَمِنُوا فَمَتَّعْنَاهُمْ إِلَى حِينٍ* ibaresi, dördüncü çeyrek de geri kalanıdır. Bazıları da şöyle demişlerdir. Birinci çeyrek En'am sûresinin sonu, ikinci çeyrek Kehf sûresinin sonu, üçüncü çeyrek Saffât sûresinin sonu ve son çeyrek de geri kalan kısımdır. Müellif bu babı ve eserini "Allah en doğrusunu bilir" anlamına gelen "vallâhu a'lem" ibaresiyle bitirir.

4. Çeviriyazı Metin

[196a] (7) [Birinci] Bâb: Beyân-ı 'aded-i suveri'l-Çur'an

Çale 'Abdullâh bin Mes'ud *rağıy*-(8)-*allâhu anhu* aytur Çur'annın çamuğ sûreleri yüz on eki süre turur Fağih (9) aytur *rağıyallâhu anhu* anın üçün yüz on eki süre bitinür mu'avvizeteyn-(10)-ni Çur'andın samaz. Ya'nî *kul e'uzu bi-rabbi'l-felağ, kul e'uzu bi-rabbi'n-nâs*nı (11) ol bu eki süreni muşafka bitemez erdi. Velikin ayur erdi (12) ol eki köktin enmiş tururlar Rabbü'l-âlemîn kelâmı tururlar velikin (13) resül-i Rabbü'l-âlemîn bu eki süre birle füsün kıldı ta'vîz kıldı. (14) 'Abdullâh bin Mes'ud üze erteklik (?) keldi ol eki süre Çur'andın mu yâ (15) yok mu tÿyü bitimeği ol êkini muşaf içiçe. Mücâhid (16) ayur çamuğ Çur'an sûreleri yüz on üç süre turur anın üçün (17) ol sûretü'l-Enfâlîni sûretü't-Tevbeni bir süre tutar. Übey bin Ka'b (18) aytur çamuğ Çur'an sûreleri yüz on altı süre turur ol Çunütı (19) eki süre tutar. Biri *allâhümme innâ nesta'inuke min nefcurukke* tegi. Tağı biri (20) *bi'l-küffâri mülhıkka* tegi, sûretü'l-Hal' ve sûretü'l-Hafd atalur. Zeyd bin [196b] (1) Şâbit aytur çamuğ Çur'an sûreleri yüz on dört süre turur. 'Amme-yi fuçahâ-(2)-lar çavli bu turur şahâbîlernin ma çavli bu turur. Mundağ-oğ 'Osmân bin (3) 'Affân muşafı içinde, çamuğ kendiler muşafı içinde.

[İkinci] Bâb: (4) 'aded-i âye[t]ü'l-Çur'an

Fağih aytur *rağıyallâhu anhu* kurrâlar ihtilâf boldı-(5)-lar Çur'an âyetlerinin sağışı içinde. Ekaçıllerde muhtârı Küfelîğ-(6)-lar çavli turur. Ol 'Alî bin Ebî Tâlibka mensüb turur. Ol (7) [ol] altı miñ eki yüz otuz altı âyet turur munda adın ma aydı-(8)-lar 'Abdullâh bin Mes'udtın rivâyet kıldı *rağıyallâhu anhu* ol aydı Çur'an (9) âyetlerinin sağışı altı miñ eki yüz on sekiz âyet. İbn-i 'Abbâstın (10) rivâyet kıldı ol aydı çamuğ Çur'an âyetleri altı miñ eki yüz on (11) altı âyet. İsmâ'il bin Ca'fer el-Medenî sağışında altı miñ eki yüz on (12) dört âyet. Mekkeligler sağışıda altı miñ eki yüz on eki âyet. (13)

Başralıklar sakışıda altı miñ eki yüz dört âyet. Şâmîler sakışıda (14) altı miñ eki yüz yegirmi eki âyet. İbrâhîm et-Teymîdin rivâyet kılındı (15) ol aydı ol altı miñ yüz tokson yetti âyet. Şâm boğununıñ âmârî-(16)-si aydı altı miñ eki yüz ellig âyet. 'Ämme kavlinde altı miñ altı yüz (17) altmış altı âyet. İhtilâf boldılar Qur'ân kelimeleri-(18)-niñ sakışı içinde. Humejd el-A' rec ayur Qur'ân kelimeleri yetmiş miñ eki (19) yüz ellig kelime. İbrâhîm et-Teymî ayur tokson tokuz miñ dört yüz otuz (20) tokuz kelime. 'Atâ bin Yesâr ayur yetmiş yetti miñ dört yüz otuz tokuz kelime. [197a] (1) 'Abdul'azîz bin 'Abdullâh ayur Qur'ân kelimeleriniñ sakışı tokson (2) tokuz miñ dört yüz otuz altı kelime. Faķîh ayur *radıyallâhu anhu* bu (3) ekâvillerni aydılar. Munda adın ma aydılar vallâhu a'lem.

(4) [Üçüncü] Bâb: 'aded-i ħurûfî'- Qur'ân

Qur'ân ħarfleriniñ sakışı (5) 'Abdullâh bin Mes'ud ayur *radıyallâhu anhu* üç yüz miñ yegirmi eki miñ (6) altı yüz tokson ħarf turur. Qur'ân okıǵlıka tegme bir ħarf-(7)-ka on edgülik turur. İbn-i 'Abbâs ayur kamuğ Qur'ân ħarfleri (8) üç yüz miñ yegirmi üç miñ altı yüz yetmiş bir ħarf. Mücâhid (9) ayur üç yüz miñ yegirmi bir miñ yüz yegirmi ħarf. İbrâhîm (10) et-Teymî ayur üç yüz miñ on bir miñ yüz ħarf.

[Dördüncü] Bâb: (11) zıkr-i âyâtü'l-Qur'ân ve enşâfihi ve erbâ'ihî

Qur'ân âyetleriniñ zıkrî (12) anıñ yarusı qayu. Anıñ törtte biri qayu. Rivâyet kıldı Humejd (13) el-A' rec ol Qur'ânıñ sakış kıldı ħarfleri birle. Yarusını (14) bildi sûretü'l-Kehf içinde *صَبْرًا مَعِيَ تَسْتَطِيعَ لَنْ إِنَّكَ*¹⁰ katında. Humejd-(15)-ka adın kişi aydı men yarusını bildüm *بِذِكْرِكَ تَسْتَطِيعَ لَنْ إِنَّكَ* da nısf (16) tamâm bolur, *صَبْرًا مَعِيَ* taķı bir yarusı içinde. Müteķaddimînlerde ba'zı-(17)-sı aydı Qur'ân ħisâb kıldum ħarf birle yarusını sûretü'l-Kehf (18) içinde bildim *وَلَيْتَ * طُفَّ*¹¹ üskinde lām ol evvel yarusı içinde [197b] (1) *تَا*, *فَا* soñ bar mu içinde. Âmârîleri aydılar yarusı *فَهَلْ نَجْعَلُكَ خَرْجًا*¹² (2) turur. Qur'ânlarda bir cemâ'ati aydılar yarusı *لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئًا نُكْرًا*¹³ turur. 'Ämme (3) üskinde yarusı süre âhiri turur. Rivâyet kılındı âmârî-yi müteķaddimîn-(4)-lerden Qur'ân üçte birisi sûretü't-Tevbede *وَقَعَدَ الَّذِينَ كَذَبُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ سَنُصِيبُ الَّذِينَ كَفَرُوا*¹⁴ (5) êkinç üçte biri 'Ankebüt (6) süresi içinde *وَطَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ*¹⁵ . Ba'zılar üskinde evvel *أَلَا بِأَنْتَ هِيَ أَحْسَنُ*¹⁶ . Ba'zılar üskinde evvel *سُلُوشِ* (7) *وَمَا يَعْلَمُونَ إِلَّا الْعَالَمُونَ*¹⁷ (8) âmârîler aydılar rub'-ı evvel *آرَافُ* süresi evvelinde üç âyette turur. (9) Êkinç rub' yaru ednâda turur. Üçünç rub' ve's-Şaffât süresinde (10) *أَلَمْ نَجْعَلِ لَكَ نُجُودًا مِمَّا تَدْعُو ۗ وَإِن كُنَّا لَإِلَهِكُمْ إِلَّا إِلَهُ أَحَدٍ*¹⁸ Törtünç rub' u'r-râbi' âhir turur. Ba'zılar aydılar (11) rub'-ı evvel sûretü'l-En'âm âhiri turur. Êkinçi sûretü'l-Kehf âhiri turur. (12) Üçünçü süre-yi ve's-Şaffât âhiri turur. Törtünç rub' âhir turur. Vallâhu a'lem.

¹⁰ Kehf-67: "Sen benimle birlikte olmaya sabredemezsin."

¹¹ Kehf-19: "...ve dikkatli davranırım."

¹² Kehf-94: "Sana bir vergi ödeyebilir miyiz?"

¹³ Kehf-74: "Doğrusu sen çirkin bir iş yaptın."

¹⁴ Tevbe-90: "Allah'a ve peygamberine yalan söyleyenler, özür beyan etmeden geri kalıp oturdular. Onlardan inkar edenlere..."

¹⁵ Ankebut-46: "Ancak en güzel şekilde..."

¹⁶ Tevbe-93: "Allah onların kalplerini mühürledi, artık onlar neyin doğru olduğunu bilemezler."

¹⁷ Ankebut-43: "Oysa onları ancak bilenler akleder."

¹⁸ Şaffât-148: "Ona inandılar, bu sebeple biz de onları belli bir süreye kadar refah içinde yaşattık."

5. Sonuç ve Değerlendirme

Çalışmamızda, Ahmet Ateş'in 1958'de yayımlanan *Jean Deny Armağanı*'nda "Şark Türkçesi ile Eski Bir Şiir ve Bir Risale" başlığıyla yayınlanan yazısında dikkat çektiği bir Kur'ân risalesinin metni yayınlanarak dil ve muhteva açısından incelenmiştir. Abid Nazar Mahdum tarafından yayınlanan bir çalışmada bahsi geçen Kur'ân risalesinin metni neşredilmiştir. Söz konusu çalışma incelendiğinde, Mahdum'un çalışmasının Ahmet Ateş'in yazısının sonunda bulunan yazmanın siyah beyaz görüntülerine dayandığı görülmektedir. Bunun yanı sıra 4 sayfalık risalenin ilk üç sayfasının görüntülerinin kullanıldığı ve son sayfanın eksik olması sebebiyle çalışmaya dahil edilmediği görülmektedir. Biz ise bu çalışmada orijinal görüntüleri elde ederek tam metin olarak neşrettik ve çalışmanın sonuna da bu görüntüleri ekledik.

Çalışmamıza konu edilen bu risalenin de bulunduğu mecmua, İzmir Tire Necip Paşa Kütüphanesi Nr. 82'de kayıtlıdır. 197 varaktan oluşan bu mecmuada Abû Nasr el-'Irâkî'nin kıraat ilmine dair *el-İşâra bi-latîf* adlı eseri bulunmaktadır. Bu eserin sonunda da 'Alî b. Hüseyin el-Farâbî tarafından 12 Zilkade 679/4 Mart 1281 tarihinde istinsah edildiği belirtilen bir bilgi ve Türkçe bir şiir bulunmaktadır. Biz mecmuada başka istinsah kaydı bulunmasa da diğer risalelerin ve ele aldığımız Türkçe Kur'ân risalesinin 13. yüzyıl ve öncesinde telif edilmiş olabileceğini düşünüyoruz.

Çalışmamızda, metnin muhtevasının anlaşılması için bilimsel çalışmalara da göndermede bulunarak muhteva incelemesi yapılmıştır. Kur'ân risalesi dört bap şeklinde düzenlenmiş ve her bapta Kur'ân'a dair farklı meseleler ele alınmaktadır. Bu meseleler farklı görüşlere ve tartışmalara sebep olan meseleler olup risalede de bunlar kim tarafından neler söylendiği şeklinde anlatılmaktadır. Birinci bapta Kur'ân sûrelerinin sayısı, ikinci bapta Kur'ân âyetlerinin sayısı ve Kur'ân kelimelerinin sayısı, üçüncü bapta Kur'ân harflerinin sayısı, dördüncü bapta ise Kur'ân'ın bölümlenmesi meselesi ele alınmaktadır.

Söz konusu Kur'ân risalesinde 13. yüzyıl Doğu Türkçesinin dil ve yazım özelliklerinden bazıları öne çıkmaktadır. Arap harfli metinlerde sızıcı d/d sesinin çoklukla zel (z) harfiyle gösterilmesi Karahanlı Türkçesi'nin yazım özelliklerinden olup metinde de örnekleri görülmektedir. Metnimizde yaklaşma durumunun +ka, +ke ve +ne, yükleme durumunun +nı, +ni, +I, bulunma durumunun +ta, +te, +da, +de, ayrılma durumunun hem +dIn hem de +tIn ekleri ile yapıldığı görülmektedir. +(X)nç ekini alarak sayıları sırası bakımından niceleyen yapılarla metnimizde rastlanmaktadır. Eski Türkçede *tokuz on* şeklinde görülen "doksan" sayısının Karahanlı Türkçesindeki *tokson* şekli metnimizde bulunmaktadır. Eski Türkçe, Karahanlı, Harezmi ve Çağatay metinlerinde görülen ve "-den başka" anlamında olan *adın* edatının, Eski Türkçe, Karahanlı ve Harezmi sahalarında sık kullanılan, kuvvetlendirme ve bağlama görevinde, "da/de, ve, dahi" anlamlarında olan *ma/me* edatının metnimizde bulunduğu görülmektedir.

İlk dönem Türkçe İslamî eserlerden günümüze kadar ulaşabilen eserlerin sayısının azlığı çalışmamızda ele aldığımız Kur'ân risalesi gibi dil yadigarlarının önemini arttırmaktadır. Kütüphane kataloglarının tam ve doğru şekilde düzenlenmesiyle bu türden başka eserlerin de ortaya çıkarılacağını umut ediyoruz.

6. Dizin-Sözlük

A, 'A, Ā

'**Abdul'azīz bin 'Abdullāh:** 164/780 yılında vefat eden Medinelî fıkıh ve hadis âlimidir.

'A. 197a/1

'**Abdullāh bin Mes'ūd:** İlk müslümanlardan ve cennetle müjdelenen on kişiden biri olup, Kûfe tefsir ve fıkıh mekteplerinin kurucusudur (ö. 32/652-53).

'A. 196a/14, 196a/7, 197a/5

'A.+ tın 196b/8

'**aded:** sayı, miktar

'**aded-i âyetü'l-Ḳur'ân:** Kur'ân ayetlerinin sayısı

'a. 196b/4

'**aded-i ḥurüfü'l-Ḳur'ân:** Kur'ân ayetlerinin sayısı

'a. 197a/4

adın: başka, diğer anlamında bir edat

a. 196b/7, 197a/15, 197a/3

âhir: (Ar.) son, sonuncu

â.+ i turur 197b/3, 197b/11, 197b/12

â.+ turur 197b/10, 197b/12

'**Alī bin Ebī Ṭalīb:** İslam halifelerinin dördüncüsü ve Hz. Peygamberin damadı olan sahabedir. Cennetle müjdelenen on kişiden biri olup 40/660-661 yılında şehit edilmiştir.

'A.+ ça 196b/6

altı: altı (6)

a. 196a/18, 196b/10, 196b/11, 196b/12, 196b/13, 196b/14, 196b/15, 196b/16, 196b/17, 196b/7, 196b/9, 197a/2, 197a/6, 197a/8

altmış: altmış (60)

a. 196b/17

âmārī: (Far.) hesaplayan, hesapçı

â.+ ler 197b/8

â.+ leri 197b/1

â.+ si 196b/15

âmārī-i müteḳaddimīn: geçmişteki hesaplayıcılar

â.+ lerden 197b/3

'**âmmē:** (Ar.) umum halk, herkes, topluluk

'a. 196b/16, 197b/2

'**âmmē-i fuḳahā:** fıkıhla uğraşanlar topluluğu

'a.+ lar 196b/1

anı: onun

a.+ 196a/16, 196a/9, 197a/12

'**Ankebüt:** Kur'ân-ı Kerim'in yirmi dokuzuncu sûresi.

'A. 197b/5

Ā'râf: Kur'ân-ı Kerim'in yedinci sûresi.

Ā. 197b/8

'**Aṭā bin Yesār:** Tâbiin devrinin Medine'de yetişen büyük hadis âlimlerinden biri olup Kur'ân-ı Kerim'in okunuşunu en iyi bilen kişilerdendir. 103/721'de vefat etmiştir.

'A. 196b/20

atal -: ad verilmek, adlandırılmak

a.- ur 196a/20

ay -: söylemek, demek, konuşmak *krş.* **ayt-**

a.- dı 196b/8, 197a/15

a.- dılar 197b/1, 197b/10, 197b/2, 197b/8

a.- ur 196a/16, 196b/18, 196b/19

a.- ur erdi 196a/11

a.- dı 196b/10, 196b/15, 196b/16, 197a/17

a.- dılar 196b/7, 197a/3

âyet: (Ar.) Kur'ân-ı Kerim'deki sûreleri meydana getiren kelime veya cümlelerden her biri.

â. 196b/11, 196b/12, 196b/13, 196b/14, 196b/15, 196b/16, 196b/17, 196b/9

â.+ leri 196b/10

â.+ lerini 196b/5, 196b/9, 197a/11

â.+ te turur 197b/8

â.+ turur 196b/7

ayt -: söylemek, demek, konuşmak *krş.* **ay-**

a.- ur 196a/18, 196a/8, 196a/9, 196b/1, 196b/20, 196b/4, 197a/1, 197a/10, 197a/2, 197a/5, 197a/7, 197a/9

B

bâb: (Ar.) bir kitabın bölümlerinden her biri

b. 196a/7, 196b/3, 197a/10, 197a/4

bar: var

b. 197b/1

Başralı: Basralı

B.+ lar 196b/13

ba'zı: (Ar.) bazı, kimi, bir kısmı, birazı

b.+ lar 197b/10, 197b/6

b.+ sı 197a/16

beyân: açıklama, ifade etme

beyân-ı 'aded-i suveri'l-Ḳur'ân: Kur'ân sûrelerinin sayısının açıklaması

b. 196a/7

bil -: bilmek

b.- di 197a/14

b.- dim 197a/18

b.- düm 197a/15

bir: bir, tek; bir (kimse, şey)

b. 196a/17, 197a/10, 197a/16, 197a/6, 197a/8,

197a/9, 197b/2

b.+ i 196a/19, 197a/12, 197b/5

b.+ isi 197b/4

birle: ile, birlikte

b. 196a/13, 197a/13, 197a/17

biti -: yazmak

b.- mez erdi 196a/11

b.- meği 196a/15

bitin -: yazılmak

b.- ür 196a/9

boğun: boy, kavim, halk topluluğu

b.+ unığ 196b/15

bol -: olmak

b.- ur 197a/16

bu: bu (işaret zamiri); bu (işaret sıfatı)

b. 196a/11, 196a/13, 197a/2

b.+ turur 196b/2

C

cema'at: (Ar.) cemaat, insan topluluğu, topluluk

c.+ i 197b/2

E, Ê

edgülik: iyilik

e.+ turur 197a/7

ednâ: (Ar.) diğer kısım, gerisi

e.+ da turur 197b/9

eķâvil: (Ar.) sözler

e.+ lerni 197a/3

e.+ lerde 196b/5

êki: iki (2)

ê. 196a/11, 196a/12, 196a/13, 196a/14,

196a/19, 196a/8, 196a/9, 196b/10, 196b/11,

196b/12, 196b/13, 196b/14, 196b/16,

196b/18, 196b/7, 196b/9, 197a/5

ê.+ ni 196a/15

êkinç: ikinci krş. *êkinçi*

ê. 197b/5, 197b/7, 197b/9

êkinçi: ikinci krş. *êkinç*

ê. 197b/11

ellig: elli (50)

e. 196b/16, 196b/19

ên -: inmek

ê.- miş tururlar 196a/12

enşâf: (Ar.) yarımalar, yarı parçalar

e. 197a/11

erbâ': (Ar.) çeyrekler, bir şeyin dörtte bir parçaları

e. 197a/11

erteqlik: şüphe, tereddüt (?)

e. 196a/14

evvel: (Ar.) evvel, önce

e. 197a/18, 197b/6

e.+ inde 197b/8

F

fâ: (Ar.) Arap alfabesinin yirminci harfi

f. 197b/1

Fakîh: fıkıh ile uğraşan âlim, fıkıhçı. Eserde "Fakîh aytur *radıyallâhu anhu*" şeklinde iki yerde geçen bu kelime ile belirli bir şahıs

kastedildiği anlaşılmakta ise de bu kişinin hangi fıkıhçı olduğu belli değildir.

F. 196a/8, 196b/4, 197a/2

fûsun (Ar.) büyü, sihir, muska

fûsün kııl -: (Ar.+ Tü.) büyü, sihir yapmak.

Eserde bu ifade ile Hz. Peygamberin büyü ve sihirden korunmak için okuduğu dualar kastedilmiştir.

f.- dı 196a/13

H

harf: (Ar.) alfabeıy meydana getiren işaretlerden her biri

h. 197a/10, 197a/17, 197a/8, 197a/9

h.+ leri 197a/13, 197a/7

h.+ leriniğ 197a/4

h.+ turur 197a/6

h.+ ka 197a/6

hisâb: (Ar.) hesap

hisâb kııl -: (Ar.+ Tü.) hesap etmek, hesap yapmak

h.- dum 197a/17

Hümeıd: Mekkelı meşhur kıraat âlimi ve muhaddis olup 130/747-48 yılında vefat etmiştir. krş. **Hümeıd el-A' rec**

H.+ ka 197a/14

Hümeıd el-A' rec: Mekkelı meşhur kıraat âlimi ve muhaddis olup 130/747-48 yılında vefat etmiştir. krş. Hümeıd

H. 196b/18, 197a/12

İ

İbn-i 'Abbâs: Hz. Peygamber'in amcasının oğlu, tefsir ve fıkıh ilimlerinde otorite kabul edilen ve çok hadis rivayet edenler arasında yer alan sahabedir (ö. 68/687-88).

İ. 197a/7

İ.+ tın 196b/9

İbrâhım et-Teymî: Tâbiinin önde gelen meşhur muhaddis ve fakihlerinden biri olup 92/710-11 yılında vefat etmiştir.

İ. 196b/19, 197a/9

İ.+ din 196b/14

iç: iç

i.+ inde 196b/18, 196b/3, 196b/5, 197a/14, 197a/16, 197a/18, 197b/1, 197b/6

i.+ inçe 196a/15

ihtilâf: (Ar.) uyuşmazlık, çekişme hali, anlaşmazlık

ihtilâf bol -: (Ar.+ Tü.) anlaşmazlığa düşmek

i.- dılar 196b/4, 196b/17

İsmâ'ıl bin Ca'fer el-Medenî: Meşhur muhaddis ve fıkıh âlimlerinden biri olup 180/796 yılında vefat etmiştir.

İ. 196b/11

K, K**ka muğ:** bütün, hep

k. 196a/16, 196a/18, 196a/8, 196b/1, 196b/10, 196b/3, 197a/7

ka t: yan, huzur

k.+ inda 197a/14

ka vl: (Ar.) söz; görüş

k.+ i 196b/2

k.+ inde 196b/16

k.+ i turur 196b/6

ka yu: ne, hangi

k. 197a/12

kel -: gelmek

k.- di 196a/14

kelâm: (Ar.) söz, ifade

k.+ ı tururlar 196a/12

kelime: bir veya birkaç heceden meydana gelen anlamlı söz

k. 196b/19, 196b/20, 197a/2

k.+ leri 196b/18

k.+ lerini 196b/17, 197a/1

kendi: kendi

k.+ ler 196b/3

kişi: kişi

k. 197a/15

kök: gök, gökyüzü

k.+ tin 196a/12

Küfelh: Küfeli

K.+ lar 196b/5

Ka nüt: bazı namazlarda okunan ve metinde de “Allahümme innâ neste’inüke ...” ve “Allahümme iyyâke na'büdü ...” şeklindeki iki dua için kullanılan terim

K.+ nı 196a/18

Kur'ân: (Ar.) İslâm dininin kutsal kitabı

K. 196a/16, 196a/18, 196b/1, 196b/17, 196b/18, 196b/5, 196b/8, 197a/1, 197a/6, 197a/11, 197a/17, 197a/4, 197a/7, 197b/4, 196b/10

K.+ dın 196a/10, 196a/14

K.+ nı 197a/13

K.+ nın 196a/8

ka rrâ: (Ar.) Kur'ân-ı Kerim'i usûlüne uygun şekilde okuyan hâfızlar

k.+ lar 196b/4

k.+ larda 197b/2

L**lâm:** (Ar.) Arap alfabesinin yirmi üçüncü harfi

l. 197a/18

M**ma:** da/de, ve, dahi anlamlarında olan edat

m. 196b/2, 196b/7, 197a/3

Mekkelig: Mekke

M.+ ler 196b/12

men: ben, teklik birinci kişi zamiri

m. 197a/15

mensüb: (Ar.) bir şeyle ilgisi ve bağı bulunan

m.+ turur 196b/6

miñ: bin (1000)

m. 196b/10, 196b/11, 196b/12, 196b/13, 196b/14, 196b/15, 196b/16, 196b/18, 196b/19, 196b/20, 196b/7, 196b/9, 197a/10, 197a/2, 197a/5, 197a/8, 197a/9

mu: soru eki

m. 196a/14, 196a/15, 197b/1

munda: bunda, burada

196b/7, 197a/3

mu'avvizeteyn: (Ar.) Felak ve Nâs sûrelerinin ikisinden birinden verilen isim.

m.+ ni 196a/9

muhtâr: (Ar.) seçkin, seçilmiş

m.+ ı 196b/5

mundag: böyle, böylece, bu şekilde

m. 196b/2

muşhaf: (Ar.) Kur'ân-ı Kerim âyetlerinin iki kapak arasında toplanmasından oluşan kitap.

m. 196a/15

m.+ ı 196b/3

m.+ ka 196a/11

Mücâhid: Tabiinin tefsir, hadis ve kıraat ilimlerinde önde gelen âlimlerinden biri olup 104/723 yılında vefat etmiştir.

M. 196a/15, 197a/8

müteka ddimin: (Ar.) İslâm dünyâsı için belli bir dönemden (yaklaşık 5/11. yüzyıl) önce gelen ilim adamları ve bunların yaşadığı zaman.

m.+ lerd 197a/16

N**nışf:** (Ar.) yarım, yarı

n. 197a/15

O**o k:** pekiştirme edati

o. 196b/2

o kı -: okumak

o.- ğlık 197a/6

ol: o, teklik üçüncü kişi zamiri

o. 196a/11, 196a/12, 196a/14, 196a/15, 196a/17, 196a/18, 196b/10, 196b/15, 196b/6, 196b/7, 196b/8, 197a/13, 197a/18

on: on (10)

o. 196a/16, 196a/18, 196a/8, 196a/9, 196b/1, 196b/10, 196b/11, 196b/12, 196b/9, 197a/10, 197a/7

'Oşmân bin 'Affân: İslam halifelerinin üçüncüsü olup Hz. Peygamber'in de damadı olan sahabedir. 35/656 yılında vefat etmiştir.

'O. 196b/2

otuz: otuz (30)

o. 196b/19, 196b/20, 196b/7, 197a/2

R

Rabb: (Ar.) Bütün mahlûkâtı yetiştiren, kayıran, besleyen, terbiye eden Cenâbihak, Allah, Tanrı.

Rabbü'l-âlemîn: âlemlerin Rabb'i

R. 196a/12

resûl: (Ar.) peygamber, nebî

resûl-i Rabbü'l-âlemîn: âlemlerin Rabb'inin peygamberi, bu metinde Hz. Muhammed kastedilmektedir.

r. 196a/13

rivâyet: (Ar.) bir haberi, söz veya olayı nakletme, anlatma

rivâyet kıl -: (Ar.+Tü.) bir haberi, söz veya olayı nakletmek, anlatmak

r.- dı 197a/12

rivâyet kılın -: (Ar.+Tü.) bir haberin, söz veya olayın nakledilmesi, anlatılması

r.- dı 196b/10, 196b/14, 196b/8, 197b/3

rub': (Ar.) çeyrek

r. 197b/12, 197b/9

rub'u'r-râbi': dördüncü çeyrek

r. 197b/10

rub'-i evvel: birinci çeyrek

r. 197b/11, 197b/8

S, Ş, Ş

sa -: saymak

s.- maz 196a/10

Şaffât: Kur'an-ı Kerim'in otuz yedinci sûresi.

Ş. 197b/9

şahâbi: (Ar.) sahabe, Hz. Peygamberin arkadaşları, dostları

ş.+ lerniğ 196b/2

saķış: sayış, sayma

s.+ ı 196b/18, 196b/5, 196b/9, 197a/1, 197a/4

s.+ ıda 196b/13

s.+ ında 196b/11

s.+ ıda 196b/12, 196b/13

saķış kıl -: saymak

s.- dı 197a/13

sekiz: sekiz (8)

s. 196b/9

soğ: son, sonra gelen

s. 197b/1

sûre: Kur'an-ı Kerim'i oluşturan 114 bölümden her biri.

s. 196a/13, 196a/14, 196a/17, 196a/19, 196a/9, 197b/3

s.+ leri 196a/16, 196a/18, 196a/8, 196b/1

s.+ ni 196a/11

s.+ si 197b/6, 197b/8

s.+ sinde 197b/9

s.+ turur 196a/16, 196a/18, 196a/8, 196b/1

sûre-i ve's-Şaffât: Şaffât Sûresi, Kur'an-ı Kerim'in otuz yedinci sûresi.

s. 197b/12

sûretü'l-En'âm: En'âm Sûresi, Kur'an-ı Kerim'in altıncı sûresi.

s. 197b/11

sûretü'l-Enfâl: Enfâl Sûresi, Kur'an-ı Kerim'in sekizinci sûresi.

s.+ ni 196a/17

sûretü'l-Hafd: Hafd Sûresi. Bazı âlimlere göre Kunut duaları da Kur'an'ın sûrelerindedir. "Allahümme iyyâke na'büdü ..." ile başlayan Kunut duasına bu ad verilmiştir.

s. 196a/20

sûretü'l-Hal': Hal' Sûresi. Bazı âlimlere göre Kunut duaları da Kur'an'ın sûrelerindedir. "Allahümme innâ neste'inüke ..." ile başlayan Kunut duasına bu ad verilmiştir.

s. 196a/20

sûretü'l-Kehf: Kehf Sûresi, Kur'an-ı Kerim'in on sekizinci sûresi.

s. 197a/14, 197a/17, 197b/11

sûretü't-Tevbe: Tevbe Sûresi, Kur'an-ı Kerim'in dokuzuncu sûresi.

s.+ de 197b/4

s.+ ni 196a/17

sülûs: (Ar.) üçte bir

s.+ i 197b/6, 197b/7

Ş

Şâm: İslâm dünyasının önemli tarihî şehirlerinden biri, günümüzde Suriye'nin başşehri.

Ş. 196b/15

Şamî: Şamlı

Ş.+ ler 196b/13

T, T

tâ: (Ar.) Arap alfabesinin on altıncı harfidir.

t. 197b/1

tamâm: (Ar.) tamam, tam olma

t. 197a/16

taķı: dahi, yine, ve anlamında bir bağlama edatı

t. 196a/19, 197a/16

ta'vîz: (Ar.) nazara ve kötülöklere karşı takılan muska

ta'vîz kıl -: (Ar.+Tü.) nazara ve kötülöklere karşı muska takmak

t.- dı 196a/13

tê-: demek, söylemek

t.-yü 196a/15

tegi: kadar

t. 196a/19, 196a/20

tegme: her biri, her, her türlü

t. 197a/6
toksan: doksan (90) *krş. toksan*
 t. 197a/6
toksan: doksan (90) *krş. toksan*
 t. 196b/15, 196b/19, 197a/1
tokez: dokuz (9)
 t. 196b/19, 196b/20, 197a/2
tört: dört (4)
 t. 196b/1, 196b/12, 196b/13, 196b/19,
 196b/20, 197a/2
 t.+ te 197a/12
törtünç: dördüncü
 t. 197b/10, 197b/12
tut-: tutmak, kabul etmek
 t.- ar 196a/17, 196a/19
 Ü
Übey bin Ka'b: Hz. Peygamber'e kâtiplik yapan
 ve Kur'an'a hizmetleriyle tanınan sahabedir
 (ö. 33/654).
 Ü. 196a/17
üç: üç (3)
 ü. 196a/16, 197a/10, 197a/5, 197a/8, 197a/9,
 197b/8
 ü.+ te 197b/4, 197b/5
üçün: için
 ü. 196a/16, 196a/9
üçünç: üçüncü *krş. üçünç*
 ü. 197b/9
üçünç: üçüncü *krş. üçünç*
 ü. 197b/12
üsk: öncesinde, yanında
 ü.+ inde 197a/18, 197b/3, 197b/6
üze: üzerine, üzerinde
 ü. 196a/14
 V
vallâhu a'lem: Allah en iyi bilendir.
 v. 197a/3, 197b/12
ve: (Ar.) ve, da/de, dahi
 v. 196a/20, 197a/11

velâkin: (Ar.+Far.) ama, fakat
 v. 196a/11, 196a/12

Y

yâ: (Far.) ya, ya da, yahut
 y. 196a/14

ya'ni: (Ar.) Anlatılmak, açıklanmak istenen bir
 hükümden önce "Şu anlatılmak isteniyor ki,
 demek ki" anlamında kullanılır.
 y. 196a/10

yarı: yarı

y. 197b/9

y.+ sı 197a/12, 197a/16, 197a/18, 197b/3

y.+ sını 197a/13, 197a/15, 197a/17

y.+ sı turur 197b/1, 197b/2

yégirmi: yirmi (20)

y. 196b/14, 197a/5, 197a/8, 197a/9

yétmiş: yetmiş (70)

y. 196b/18, 196b/20, 197a/8

yétti: yedi (7)

y. 196b/15, 196b/20

yoç: yok, değil

y. 196a/15

yüz: yüz (100)

y. 196a/16, 196a/18, 196a/8, 196a/9, 196b/1,
 196b/10, 196b/11, 196b/12, 196b/13,
 196b/14, 196b/15, 196b/16, 196b/19,
 196b/20, 196b/7, 196b/9, 197a/10, 197a/2,
 197a/5, 197a/6, 197a/8, 197a/9

Z, Z

Zeyd bin Sâbit: sahabenin ileri gelenlerinden
 biri olup kıraat ve tefsir ilimlerindeki bilgisi
 ile Medine baş kadılığı yapmıştır (ö.
 45/665?).

Z. 196a/20

zıkr: (Ar.) Sözüünü etme, ismini söyleme, anma
 z.+ i 197a/11

zıkr-i âyâtü'l-Çur'ân: Kur'ân ayetlerini anma,
 onlardan bahsetme.
 z. 197a/11

Kaynakça

- ARAT, Reşid Rahmeti. (1979). *Kutadgu Bilig, III-İndeks*. (Haz. Kemel Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce). İstanbul: TKAE.
- ARGUNŞAH, Mustafa; SAĞOL YÜKSEKAYA, Gülden (2016). *Karahanlıca Harezmece Kıpçakça Dersleri*. İstanbul: Kesit.
- ATA, Aysu (2013). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ATALAY, Besim (1943). *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it Türk (Dizin)*. c. IV Ankara: TDK Yay.
- ATEŞ, Ahmet (1958). "Şark Türkçesi ile Eski Bir Şiir ve Bir Risale". *Jean Deny Armağanı/Mélenges Jean Deny* (Haz. János Eckmann, Agâh Sırrı Levend ve Mecdut Mansuroğlu). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 25-30.

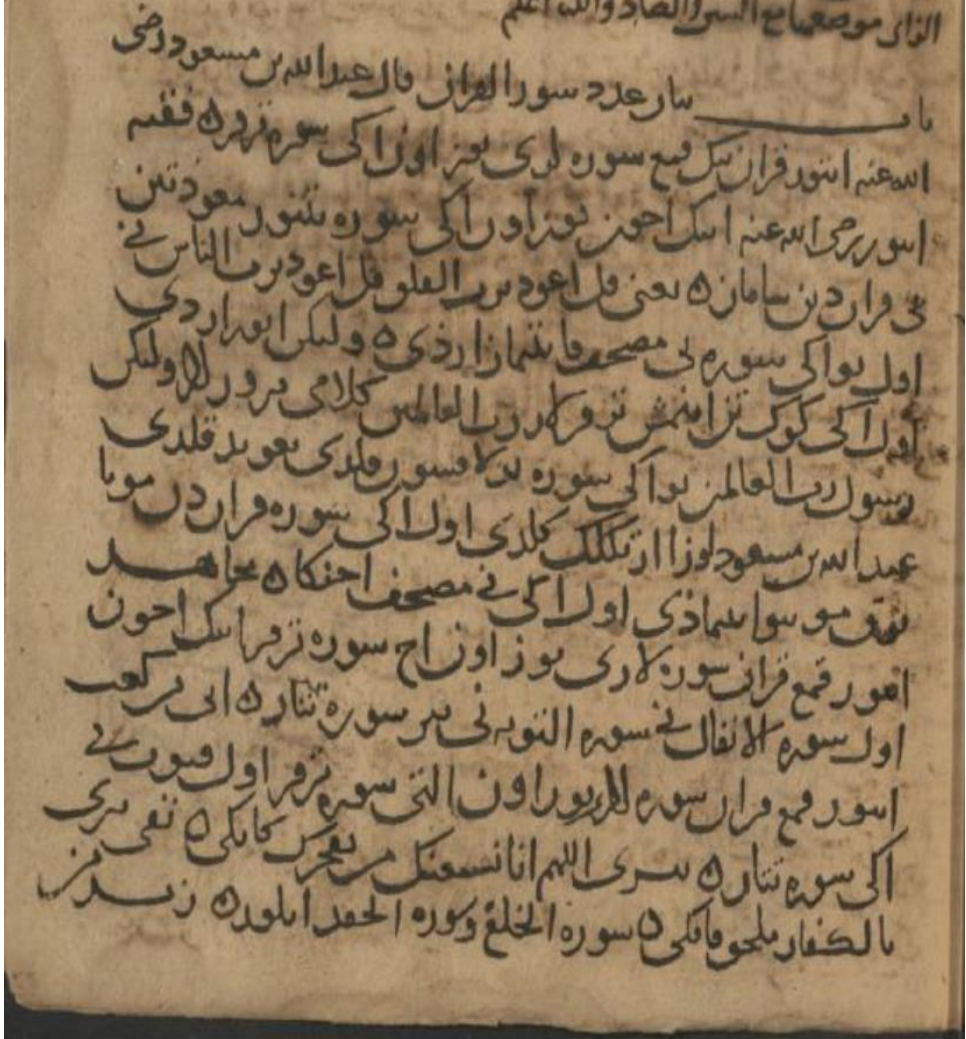
- ATIK, Kemal (1987). "Übey b. Ka'ab ve Kuran İlmindeki Yeri". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4: 149-177.
- AYDAR, Hidayet (2005). "Muavizeteyn Üzerine Bir Değerlendirme". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11: 1-34.
- AYDIN, Akif (2002). "Kuran-ı Kerim Okumanın ve Dinlemenin Fazilet ve Adabı". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7: 127-152.
- BIYIKOĞLU, Yakup (2019). "Rivayet Türü Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Bilgisi Bağlamında Değeri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28: 39-57.
- BİRİŞİK, Abdulhamit (2009). "Sure". *İslam Ansiklopedisi*, 37, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 538-539.
- CAFEROĞLU, Ahmed (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- CLAUSON, Sir Gerard (1959). "The Turkish Numerals". *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1/2: 19-31.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford.
- DANACI, Sibel (2020). "Kuran-ı Kerim'in Metinleşme Süreci ve Surelerin Tertibine Dair Görüşlerin Değerlendirilmesi". *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 8/1: 138-166.
- DANKOFF, Robert; James KELLY (1985). *Mahmūd al-Kāşgarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Lugāt at-Turk)*, III. Duxbury, Massachusetts: Harvard University. (Sources of Oriental Languages and Literatures. 7. Turkish Sources. VII).
- DEVELLİOĞLU, Ferit (2003). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. (yeniden düzenlenmiş ve genişletilmiş baskı 1993). [İlk Baskı: 1962]. Ankara: Aydın Kitabevi.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican; AKKOYUNLU, Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmut Dīvānu Lugāti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar Of Old Turkic*. Leiden-Boston, Brill: (Handbook of Oriental Studies/Handbuch der Orientalistik, Section 8. Central Asia. 3.)
- ERDAL, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, II. Wiesbaden: Harrassowitz. (Turcologica 7.)
- EREN, Hasan. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. 2. bs. Ankara: Bizim Büro.
- GABAIN, Annemarie von (2003). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- GÜNER, Galip (2021). *Karahanlı Türkçesinde Fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2013). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KESKİN, Hasan (2009). "Ayetlerin Sayısı Hakkındaki İhtilaf Nedenleri". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/2: 49-67.
- KOÇYİĞİT, Hikmet (2013). "Kur'ân'ın Bölümlemesi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39: 363-393.
- Li, Yong-Song (2022). *Türk Dillerinde Son Takılar*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- MAHDUM, Abid Nazar (2005). "Kur'ân Surelerinin, Ayetlerinin ve Harflerinin Sayısı Üzerine Doğu Türkçesiyle Yazılmış Bir Metin". *Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı* (Edt. Emine Uyumaz ve Süleyman Kızıltoprak). İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, 327-354.
- MAHMŪD EL-KÂŞGARĪ (2019). *Dīvānu Lugāti't-Türk* (Çev. Mustafa S. Kaçalın, Haz. Mehmet Ölmez). İstanbul: Kabcacı.
- OKUMUŞ, Mesut (2010). "Kur'ân İmlâsının Gelişim Süreci Üzerine Bazı Tespit ve Değerlendirmeler". *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/17: 5-37.
- RÄSÄNEN, Martti. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkisprachen*. Helsinki.
- REDHOUSE, Sir James W. (1890). *A Turkish and English Lexicon*. Constantinople.
- RÖHRBORN, Klaus (2010). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung I: Verben. Band I: ab- -üzgälä-*.
- STEINGASS, F. (1884). *Arabic-English Dictionary*. London.
- STEINGASS, F. (1892). *Persian-English Dictionary*. London-New York.

Ekler

Ek 1. Türkçe Şiirin Yazma Görüntüsü

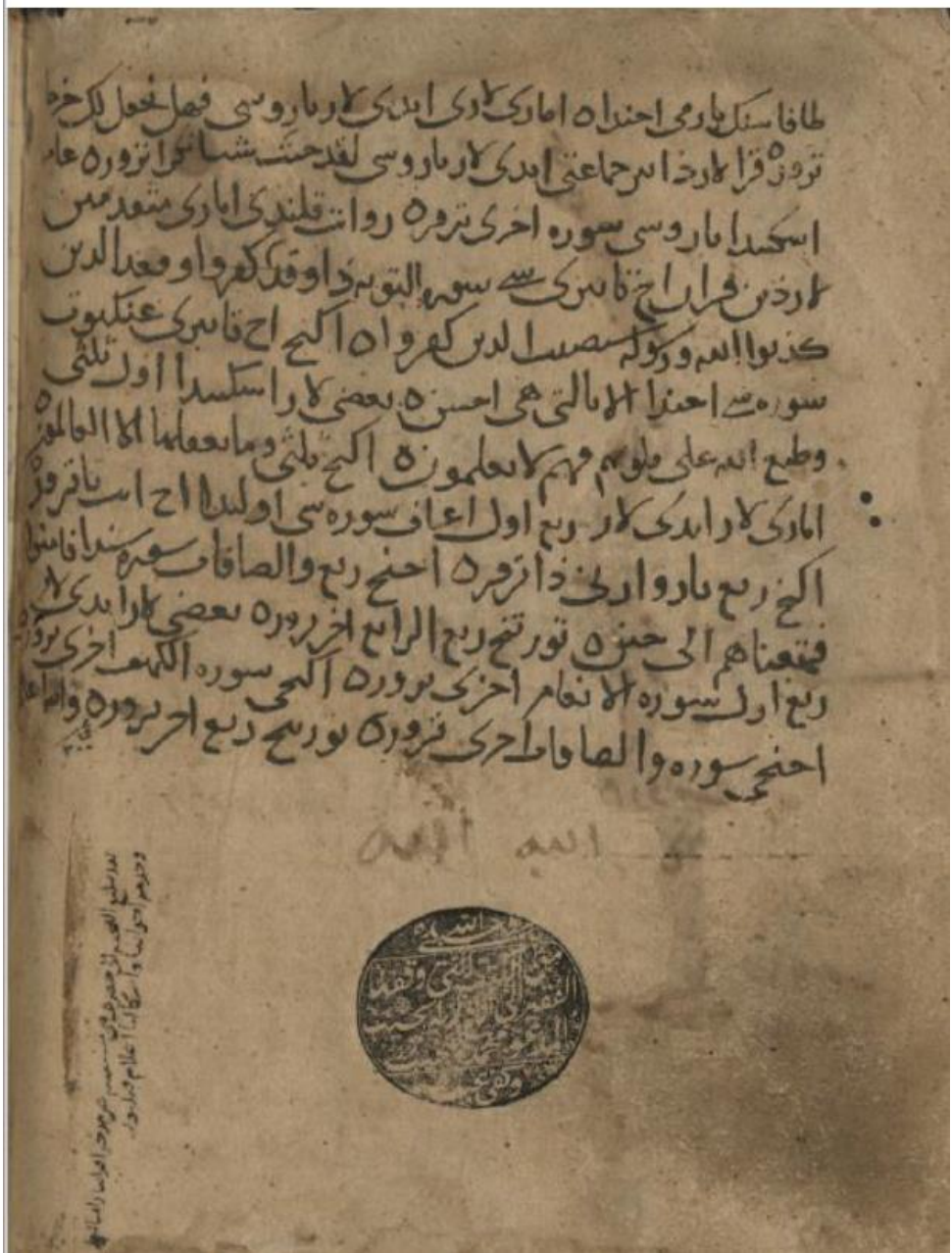

Ek 2. Kur'ân Risalesinin Yazma Görüntüleri

قائل تور قع قران سور لری بور اون تور سور تور و عامه فقها
 لار قولور تور صحابی لار بیک قولی بور تور و بور خوق عثمان بن
 عفان مصحفی احدهایم کدر لری مصحفی احدهایم
 عدد ای القرآن فعیه انور رسی الله عنده قران اختلاف بولدی
 لار بوران بیک ساقشی احدهایم اول لاردا مختارک کوفلوع
 لار قولی برور و اول عسلی برالی طالب و املنوب برور و اول
 اول التي بیک کی بور انور التي انت برور مندا اذن ما ایدی
 لاره عبد اسم برور تور روات فلندی رسی ابوعنه اول بیدی قران
 ایدی بیک ساقشی التي بیک کی بور ادر عسلی انت ابن عباس
 روات فلندی ال ایدی جمع قران انت لری التي بیک کی بور ادر
 التي اید اسماعیل بن جعفر المديني ساقشی التي بیک کی بور ادر
 تور انت مکه لک لری ساقشی ذالتي بیک کی بور ادر لری انت
 بصره لار ساقشی ذالتي بیک کی بور تور انت شامی لار ساقشی
 ذالتي بیک کی بور لری کی انت ابرهم الهی دیور روات فلندی
 اول ایدی ال التي بیک بور تقیون قی است شام بود بیک امارک
 سی ایدی التي بیک کی بور الکات عامه فولندا التي بیک کی بور
 الشمس التي انت اختلاف بولدی لری قران کلمه لاری
 بیک ساقشی احدهایم محمد الامرح ابور و ان کلمه لاری بیک کی
 بور لک کلمه ابرهم الهی اسور تقسون تور بیک بور تور بور
 تقور کلمه عطان سار اسور بیک بیک بیک تور بیک تور کلمه

عبد العزيز بن عبد الله ان تور قران كلمه لری سلك سافى تقسون
 تقوز سلك نوروز بوزاتورا التي كلمه فقنه ان تور رضى الله عنه نو
 اقاويل لارنى اندى لاره سدا اذ من ما اندى لاره سافى اعلم
 مام عدد حروف القرآن وان حرف لوى سلك سافى
 عبد الله بن مسعود ان تور رضى الله عنه اح بوز سلك بكرى اكي سلك
 التي بوز سلك حرف بروره قران اسغلى فانكما اس حرف
 قا او ز اكو لكر بروره اس عماس سور مع قران حرف لوى
 اح بوز سلك بكرى اح سلك التي بوز سلك بر حرف معاهد
 ان تور اح بوز سلك بكرى من سلك بوز بكرى حرف ابرهم
 النبي اسور اح بوز سلك او بوز سلك بوز حرف مام
 ذكر امانات القرآن وايضا قد وارباعه قران ات لوى سلك لوى
 اسك باروسى فانوه اسك بوز ناسر كى فابوه رواه بلدى حمد
 الاعرج ال قران سافى قلدى حرف لوى براه باروسنى
 بلدى سورة الحرف احدا انك لى سسطع مع صبرا اقتداء حمد
 تا اذن كنى ابدى من باروسنى بلدوم انك لى سسطع دانصف
 تمام بولوره مع صبرا قنى مبر باروسى احدا منقذ من لارى انصهي
 سى اندى قران حساب قلدى حرف براه باروسنى سورة الحرف
 احدا ملدى طلسه طلسه اسكدا لام اول اول باروسى احدا

Bâbürnâme Özelinde Çokluk ve İsim Çekim Eklerinin Cümle Kurulumunda Rolü

The Role of Plurality Suffixes and Noun Inflection in Constructing Sentence in Specific to Baburnama

Semra Akgül

Araş. Gör. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi

Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bursa/Türkiye

e-posta semraakgul@uludag.edu.tr

orcid 0000-0003-0471-3772

doi 10.54316/dilarastirmalari.1182036

Atıf

Citation

Akgül, Semra (2023).
Bâbürnâme Özelinde Çokluk
ve İsim Çekim Eklerinin
Cümle Kurulumunda Rolü.
Dil Araştırmaları, 32: 151-
173.

Başvuru

Submitted

30.09.2022

Revizyon

Revised

19.12.2022

Kabul

Accepted

15.01.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.05.2023

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and

ÖZ

Bâbü'rün kendi kaleminden yaşadıkları, gördükleri, keşfettikleri, kazandıkları ve kaybettikleri, kısacası hayatını ve onu heyecanlandıran, duygulandıran her ayrıntıyı anlattığı Bâbürnâme, Türk edebiyatının ilk hatıratıdır. Eser, Doğu Türkçesi ile kaleme alınmıştır. Hacimli bir eser olan Bâbürnâme birçok saha için olduğu gibi dil çalışmaları için de verimli bir kaynaktır.

Cümle kurulumunda önemli role sahip çekim eklerinden isim çekim ekleri, taraflardan en az bir tanesinin isim olduğu birliktelikler kurar. Kurulan bu birlikteliğin fonksiyonu, cümlenin bağlamına göre şekillenir. Binlerce yıldır varlığını koruyan eklerin yeni vazifeler kazanarak canlılıklarını devam ettirmeleri de cümle birliği içerisinde aldıkları çeşitli görevler ile mümkündür. Bu çalışmada Bâbürnâme özelinde çokluk ve isim çekim ekleri ile kurulan birlikler ve bu birliklerin cümle kurulumundaki rolü incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Bâbürnâme, isim çekimi, çekim ekleri, morfosentaks, cümle

ABSTRACT

Baburname, -was written by Babur- in which he reminisces about his sightseeing, discoveries, life experiences and the things that excites and affects him, is the first memoir book of Turkish Literature. It is structured in Eastern Turkish Language. As it is a bulky book, it provides lots of reference points for literature studies as provided for many other study areas.

Noun inflections which have crucial role on sentence structuring make collocations whose at least one side is a noun. The function of this collocation is determined regarding with the context of the sentence. The continuity of inflections' lives with new roles -have been existing

confirmed to be free of
plagiarism.

thousands of years – is possible with their role that they take in the sentence. In this study, the collocations that are structured by using noun inflections and using plural suffixes and the role of those collocations' in structuring sentences is held in specific to Baburname.

Keywords: Baburnama, noun inflection, inflections, morphosyntax, sentence

0. Giriş

Gazi Zahirüddîn Muhammed Bâbü, devlet kurucu bir hükümdar, tarih sahnesinde iz bırakmış bir kumandan olmanın ötesinde okumaya ilgili, kültürlü, doğaya âşık, canlılara karşı meraklı, şair ruhlu bir şahsiyettir. Bâbü, askerî ve siyasi hayatının inişli çıkışlı yılları ve nihayetinde Hindistan'da temellerini attığı Büyük Türk İmparatorluğu ile birçok tarihçinin hayranlığını kazanırken; tüm bu hareketli yaşantısına rağmen elinden düşürmediği kalem ile ardında birbirinden değerli eserler bırakmıştır. Bu eserler arasında onu anlatı dünyasında müstesna bir yere taşıyan, kendi hayatını kaleme aldığı hatıratı, edebi sahada adının ölümsüzleşmesini sağlamıştır.

Bâbü'nâme, Bâbü'nün kendi kaleminden hayatındaki olayları samimiyetle anlattığı, 16. yüzyıl Doğu Türkçesi ile yazılmış bir eserdir. Eser, Bâbü'nün on iki yaşında Fergana'da tahta çıktığını söylemesiyle başlar ve ölümünden bir yıl öncesine kadar geçen hayatının otuz yedi yıllık kısmını anlatır. Bâbü'nâme, Türkçe kaleme alınmış ilk hatıratır. Bâbü, hayatına, gezdiği, gördüğü yerlere dair; karşılaştığı canlılardan dönemin ve döneminin hemen öncesinin devlet adamlarına ve edebi şahsiyetlerine kadar birçok konuda samimi bir üslupla değerli bilgiler vermiş, şahsi görüşlerini de bu bilgilere eklemeyi ihmal etmemiştir. Bâbü'nâme, dil ve edebiyat çalışmalarının yanı sıra tarih, coğrafya, etnografya ve hatta botanik, zooloji ve halk bilimi sahaları için de değerli bilgiler sunar. Bâbü'nâme'nin bilinen on nüshası¹ vardır, ancak bu nüshalardan bugün ulaşılabilir durumda olup dil ve tarih çalışmalarına² kaynaklık etmiş nüsha sayısı üçtür³: Tahran nüshası, Elphinstone nüshası, Haydarâbâd nüshası.

Bâbü'nün eğitimi ve çok okuyan bir hükümdar olduğu gerçeğiyle beraber, ardında bıraktığı eserler de göz önünde bulundurulduğunda Bâbü'nâme'nin dil çalışmaları için geniş bir çalışma alanı sunduğu da görülecektir. Doğu Türkçesi ile kaleme alınmış bu eser üzerinden dönemin dil özelliklerine ve söz varlığına ulaşabilmek mümkündür.

Bâbü'nâme üzerinde “cümle, cümleyi oluşturan unsurlar, cümle unsurları arasındaki ilişki” gibi konular hakkında Türkçe ve diğer dillerde yapılmış birçok çalışma mevcuttur. Claus Schönig'in Bâbü'nâme'de geçen fiil kipleri, birleşik fiiller, yüklemsiz cümleler ve cümlede geçmiş zaman konuları hakkında kaleme aldığı Almanca ve İngilizce

¹ Nüshalarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. ŞEN, Mesut (1993). Baburname: *Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, Giriş-Metin-Açıklamalı Dizin*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, s. 32.

² Bu çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. AKGÜL, Semra (2020). *Bâbü'nâme'nin Haydarâbâd Nüshasının Transkripsiyonu ve Söz Dizimi İncelemesi*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

³ Kazan nüshası, orijinal kopyalardan olmayıp İlminski tarafından Kazan'da bastırılmış bir nüsha olduğu için bu gruba dâhil edilmemiştir.

çalışmaları mevcuttur⁴. Ayrıca Türkçe dışında kaleme alınmış bir çalışma olarak Rentzsch'in Bâbürnâme'de kiplik (modality) konusunu ele aldığı ve bağlama dayalı kiplik parçalarını Bâbürnâme metni üzerinde incelediği çalışma örnek gösterilebilir (Rentzsch 2011: 78-123).

Bâbürnâme, birçok tez çalışmasına da konu olmuştur. Burada, bu tez çalışmalarından cümle ve cümleyi oluşturan kavramlarla ilgili olanlardan bahsetmek yerinde olacaktır. Bunlardan ilki Arzu Yıkılmaz tarafından Doktora tezi olarak hazırlanan "Bâbürnâme'de Fiilimsiler" başlıklı çalışmadır. Bu çalışmada Yıkılmaz, yan cümlelerin yüklemi olarak kullanılan fiilimsilerin kullanışları, kurdukları birliktelikleri ve işlevleri belirterek, tespit edilen fiilimsi biçimlerinin hem yan hem de ana cümle içinde hangi cümle unsurunu (özne, nesne, tümleç, vs.) oluşturdukları, bu yapı ve birlikteliklerin hangi zamanları ifade ettikleri konuları üzerinde durmuştur (Yıkılmaz, 2022). Yine Yıkılmaz'a ait olan ve aslı zarf-fiillerle kurulmuş yan cümlelerin kullanımları ve zaman işlevlerinin ele alındığı makalede, Bâbürnâme metninde kullanılan aslı zarf-fiillerden -GAÇ, -GAIL, GUŇA, -(X)p, -A/-y, -mAy biçimleri değerlendirilerek eserdeki zarf-fiil yan cümleleri ve birlikteliklerinin kullanımı özellikle zarf-fiil yan cümlesinin bağlı bulunduğu ana cümle veya başka bir yan cümle ile kurduğu zaman ilişkileri sonucunda üstlendiği görev ve işlevler incelenmiştir (Yıkılmaz 2015: 1243-1260).

Bâbürnâme'nin dil özelliklerinin incelendiği Murat Aka tarafından hazırlanmış yüksek lisans tezinde ses ve şekil bilgisi özellikleri ortaya konmuştur. Bâbürnâme'nin ses bilgisi özellikleri ünlüler ve ünsüzler alt başlıkları altında değerlendirilerek yer yer Eski Türkçe ve Orta Türkçedeki fonetik şekillerle karşılaştırılmıştır. Şekil bilgisi bölümünde Bâbürnâme'de kelime yapımı, kelime türleri, isim ve fiil çekimi anlatılmış; her bir gramer unsuru, fonetik varyantları ve anlamsal fonksiyonlarıyla birlikte verilmiştir (Aka, 2014).

Bâbü'rün dört eseri taranarak hazırlanan bir başka yüksek lisans tezinde ise "ikilemeler" konusu ele alınmıştır. Bâbü'rün dört eserinden (Bâbürnâme, Mübeyyen Der Fıkh, Bâbü'r Dîvânı, Risâle-i Vâlidîyye Tercümesi) derlenen ikilemeler ışığında, Türkçenin tarihî dönemlerinden beri kullanılan ikilemelerle ilgili problemler ortaya konmuştur. Bu dört eserde saptanan ikilemeler ses benzerliği, hece dizilişi, yapı, köken, anlam, sözcük türü, anlamsal işlevleri ve söz dizimindeki işlevleri bakımından sınıflandırılarak incelenmiştir (Ceylan, 2009).

Bâbürnâme'yi sıfatlar özelinde ele alan bir başka yüksek lisans tezinde ise metinde kullanılan sıfatlar, "Kelime ve Kelime Grubu Olma Niteliğiyle", "Niteleme ve Belirtme Durumuna" ve "Yapısına" göre üç ana başlık altında ele alınmıştır. Bu çalışmada Bâbürnâme'de geçen sıfat şekilleri ile Türkiye Türkçesinde kullanılan sıfatlar arasındaki farklılıklar üzerinde durulmuştur (Çorbacı, 2012).

⁴ Bu çalışmalar için bk. SCHÖNİG, Claus, (1994). "Prädikatslose Sätze und postprädikatische Segmente im Babur-name (Haidarabad-Kodex)". *Journal of Turkology*, 2/2: 225-243; (1996). "Komplexe Verben im Babur-name (Haidarabad- Kodex)" *Ural Altaische Jahrbücher*, 14: 206-217; (1991). "Vergangenheitstempora im Babur-name", *Materialia Turcica*, 15: 1-13; (2012). "Finite Predication and Text Structure in the Babur-nâme (Babur-nâme'de Fiil Kipleri ve Metin Yapısı)", Kocaali: *Babur ve Baburnâme Üzerine Araştırmalar Uluslararası Çalıştayı*.

Başka bir dil bilgisi ögesi olarak birleşik fiil yapılarının incelendiği “Baburname’de Birleşik Filler” başlıklı yüksek lisans tezinde ise metinde geçen birleşik fiiller tespit edilerek bunlar yapı bakımından sınıflandırılmış ve bu birleşik fiillerin sözlük anlamları verilmiştir. Birleşik fiilleri “isim unsur+ yardımcı fiil” ve “fiil unsur+fiil” olmak üzere iki grup halinde inceleyen Demir, çalışmanın sonunda birleşik fiillerin alfabetik dizinini eklemiş ve bu fiillerin Çağatay, Özbek, Yeni Uygur ve Türkiye Türkçesi’ndeki anlam karşılıklarını bir tablo halinde vermiştir (Demir, 2016).

Bâbürnâme’deki cümle yapılarıyla ilgili bir çalışma olarak A. Rüştü Karabeyoğlu’nun çalışmasını da burada zikretmenin faydalı olacağını düşünüyoruz. Karabeyoğlu, “Bâbürnâme’deki Bazı Cümle Yapıları Üzerine” başlıklı makalesinde Bâbürnâme’de cümle bağlayıcıları olarak görev yapan “egerçi-velî, bâvücüd, her néçe, néçük (kim)” gibi cümle başı edatlarıyla kurulu ve aralarında karşıtlama anlam ilişkileri bulunan cümle yapıları üzerinde durmuştur.

Bizim de bu çalışma ile amacımız Bâbürnâme’nin bize sunduğu dil verilerinden yola çıkarak yine Bâbürnâme metni içerisinde isim çekim eklerinin cümle kurulumundaki önemine ve isim çekim ekleriyle kurulan sözcükler arası anlamlı ilişkilerin üstlendikleri görevlere büyüteç tutmaktır. Çalışmanın kapsamı 382 varaktan oluşan Haydarâbâd nüshasıdır. Bu nüshanın doktora tezi olarak hazırlanan transkripsiyonundan (Akgül, 2020) isim çekim eklerinin fonksiyonlarına işaret eden örnekler için faydalanılmıştır. Metinde geçen çokluk ve isim çekim ekleri aracılığıyla kurulan cümle birlikleri incelenmiş ve bunların cümle kurulumundaki fonksiyonları cümlelerin bağlamına dayanarak ortaya konmaya çalışılmıştır. “İsim Çekimi” iyelik ekleri ile kurulan cümle içi ilişkiler, hâl ekleri ile kurulan cümle içi ilişkiler ile bunların cümle kurulumundaki görevleri üzerinden değerlendirilmiştir.

1. İnceleme

Türkçe sondan eklemeli bir dil olarak eklerin önemli görevler üstlendiği bir yapılanma şekline sahiptir. Bir dilin gelişim gösteren, ancak yeni üretimi olmayan yapı parçaları olan eklerin dilin ihtiyaçlarına göre şekillenmesi ancak kullanım alanları (cümle, kelime grubu) içerisinde kazandıkları yeni fonksiyonlar ile mümkündür. Kelime yapımında kullanılan eklerin her birinin nasıl ki müstakil fonksiyonları varsa kelime çekiminde kullanılan eklerin de cümle kurulumunda müstakil fonksiyonları vardır. Bu fonksiyonları belirleyen en önemli unsur cümlelerin bağlamıdır. Cümleyi doğrudan doğruya sözcükler değil, anlamlı ilişkiler sonrası ortaya çıkmış dil birlikleri kurar (Koç 1998: 31). Bu dil birliklerinin oluşumundaki en önemli yapı taşı ise çekim ekleridir.

Banguoğlu için cümle, basit ve birleşik olarak değerlendirilen bir bütündür. Birleşik cümle ise “tümleme” ve “karmaşık” alt gruplarına ayrılır ve bunlardan “tümleme birleşik cümleleri” şart, ilinti ve bağlam cümlelerinden; karmaşık cümleler ise ad-fiil, sıfat fiil ve zarf-fiil cümlelerinden oluşur (Banguoğlu 1995: 522-586). Banguoğlu’nun cümle tasnifinde de görüldüğü üzere eklerin inşa ettiği yapılar cümlelerin kurgulanmasında ve bu cümle kurgularının sınıflandırılmasında önemli role sahiptir.

Cümleyi “basit” ve “birleşik” olmak üzere iki grup altında ele alan Ergin, eklerin cümle kurulumunda sahip oldukları role değinmemiş, cümleyi öğelerinin dizilişi, şart ifadesi ve ki bağlacı ile kurulmuş birleşik cümle olarak değerlendirmiştir (Ergin 2009: 404).

Dilin iptidai dönemlerinden günümüze kadar varlığını koruyabilen ekler, gelişimlerini varlık gösterdikleri anlam alanlarında gerçekleştirirler. Görev aldıkları anlam alanları vasıtasıyla yeni fonksiyonlar kazanan ekler, bu sayede binlerce yıldır süren gelişimlerini geleceğe aktarırlar. Öte yandan bazı ekler ise özellikle kullanım azlığının yarattığı daha dar bir çerçevede kalan “anlam alanı” hayatları neticesinde yok olmasa da kullanımdan kalkmaya mahkûm olmuşlardır.

Cümlelerin bağlamı kapsamında görev üstlenen isim çekim ekleri, sözcükler arasında anlamlı birliktelikler kurulmasını sağlar. Çekime girmediği takdirde cümlede boşlukta kalacak sözcükler ancak onları bir şahsa veya hâle bağlayacak çekim ekleri vasıtasıyla cümle içinde görevli hâle gelebilirler. Sözcüklerin sözcüklerle kuracağı rabita isim çekim eklerinin birincil görevidir. Sözcükler arasında kurulan ilişkinin ne yönde olacağını, hangi duruma bağlanacağını eklerin varlığıyla birlikte cümlelerin bağlamı da belirler. Eklendiği sözcüğün anlamını değiştirmeden fonksiyonunu belirleyen, görev yerine işaret eden ve rabita kurulan sözcükle ilişkinin yönünü şekillendiren isim çekim ekleri, tüm bunları ancak cümle veya kelime grubu gibi bir dil birliği içerisinde ifa edebilir.

Türkçenin sözdizimini “yargısız anlatımlar” ve “yargılı anlatımlar” gruplandırması üzerinden inceleyen Vecihe Hatipoğlu’na göre yargısız anlatımlar yargılı anlatımlara yardımcı olmak için kurulurlar ve “tamlamalar”, “birleşik sözcükler”, “ikilemeler” bu grubu oluştururlar. Bu üç gruptan ilki olan “tamlamalar” çekim ekleri vasıtasıyla kurulan ad tamlamasını da içerir ki bu tür tamlamalar bir veya daha çok adın, bir başka adın anlamını tamamlamak üzere kurduğu birliklerdir (Hatipoğlu 1972: 12). Hatipoğlu’nun morfolojik ve tamlanan-tamlayan ekseninde baktığı bu birlikteliklerin temel hedefi yargılı anlatımları desteklemek, açıklamak ve onlara yardımcı olmaktır. Bu durumda yargısız anlatımlar, yardımcı oldukları “yargılı anlatımlar”ın anlatı dünyasına göre görev ve anlam kazanırlar.

Bu çalışmanın konusu, cümleyi meydana getiren unsurlar içerisinde bir tarafı isim olan birliklerin anlamlı ilişki kurmasını sağlayan “isim çekim ekleri”dir. Bu çalışmada isimleri şahıslara bağlayan iyelik ekleri ile isimleri isimlere, fiillere ve edatlara bağlayan, bunlarla anlamlı ilişki kurmasını sağlayan hâl ekleri ve isimlerin sayısını, miktarını veya “çok” olduğunu belirten çokluk ekleri Bâbürnâme özelinde verilecek örnekler ile incelenecektir.

İsim çekim eklerinin sınıflandırılması konusunda farklı görüşlere rastlamak mümkündür. Banguoğlu isimleri sayı ve çokluk, cinslik, belirtme, iyelik hâl olarak sınıflandırırken (Banguoğlu 1995: 46); Ergin’e göre isim kategorisine getirilen ekler çokluk, iyelik, aitlik, hâl ekleri, yön ekleri ve soru eki şeklinde sınıflandırılmaktadır (Ergin 2009: 220). Argunşah’a göre Türkçenin isim çekim ekleri çokluk, iyelik, aitlik ve durum ekleridir (Argunşah 2013: 115).

Eckmann'a göre ise isim çekiminde üç çeşit ek vardır (Eckmann 2014: 119): çokluk ekleri, iyelik ekleri ve hâl ekleri. Bu çalışmada bu tasnife uygun olarak cümle kurulumunda isim çekim eklerinin fonksiyonları incelenecektir.

1.1. Çokluk

Çağatay Türkçesinde çokluk, ismin sayılar aracılığıyla belirtilmesi; morfolojik yolla isimlere getirilen +lAr morfemi ya da bazı Arapça ve Farsça çokluk şekilleri ile ifade edilir. Bâbürnâme'de de bu üç yolla çokluk ifadesi sağlanmıştır. İsimlerin sayılar aracılığıyla nitelendirildiği çokluk ile Arapça ve Farsça çokluk şekilleri konumuzun içerisinde yer almadığı için burada ele alınmamıştır.

Çağatay Türkçesinin morfolojik çokluk birimi +lAr ekidir. Bu ek ile cümleye katılan sözcüğün üç anlam alanına işaret ettiği görülür: Bunlardan ilki "sayılabilir çokluk", başka bir ifadeyle "miktar belirtilmemiş çokluk", ikincisi "sayılamaz çokluk" diğer bir ifadeyle "miktar belirtmeyen çokluk" ve üçüncüsü "belirsiz çokluk"tur.

"Sayılabilir/miktar belirtilmemiş çokluk" ile ölçülebilir (belirli bir sayıda olan) bir çokluk olduğu halde cümlede bu ölçüme yer verilmeyen çokluğa işaret edilirken; "sayılamaz çokluk" ile ölçülemeyen, saymanın mümkün olmadığı veya miktarı belirtilemeyecek bir çokluğa işaret edilir. Belirsiz çokluk ise miktarı ölçülebilir olduğu halde sayısının belirtilemeyeceği çokluğa işaret eder.

+lAr morfeminin Bâbürnâme'de bu üç anlam alanına işaret eden örnekleri şöyledir:

1.1.1. Miktar Belirtilmemiş/Sayılabilir Çokluk

- HasanYa'küb haber tapıp kēçe bile bu qaravul ayırğan yigitlerniñ üstige yürüp uy müngüzi kapap şibe koyarlar. (25a)
"Hasan Yakup bunu haber alınca geceleyin öncü olarak gönderilmiş yiğitlerin üzerine yürüyüp (onları) kuşatarak ok yağmuruna tutar."

*yigitlerin "yiğitlerin"

Örnekte çokluk ekinin cümlede işaret ettiği anlam, "sayılamaz" bir çokluk değil, "miktarı belirtilmemiş çokluk"tur. "Öncü olarak yollanan yiğitler" in sayısı bellidir veya istendiği takdirde sayısı tespit edilebilir ancak cümle içerisinde bu sayıya işaret edecek herhangi bir ölçü birimi kullanılmamış; dolayısıyla çokluğun miktarı "belirtilmemiştir".

- Seniñ haqqıñda yaman bardım mu kim bu şaqqıñ bile belinke iki kılıç bağlap çerig tartıp bizniñ vilâyetlerniñ üstige kēlip mundağ şūr ve fitne salur sēn. (258b)
"Sana ne kötülük ettim ki bu eziyet ile (eziyet etme fikriyle) böyle beline iki kılıç bağlayıp asker sevk ederek bizim vilayetlerimizin üzerine yürüyüp fitne fesat çıkarırsın."

*vilayetlerin "vilayetlerimizin" Miktar belirtilmemiş çokluk

- Egerçi ba'zı beytleri tavri vâki' boluptur, veli bu meşneviniñ mazmünü ve üstühān-bendliği bisyār kāvāk u hārābtur. (181b)
"Gerçi bazı beyitleri güzeldir, fakat bu mesnevinin mazmunu ve tertibi fevkalade boş ve kötüdür."

*beytleri "beyitleri" Miktar belirtilmemiş çokluk

- Ferğāna bile Kāşğar arasıdağı tağlarda bolurlar. (32a)
“Fergana ile Kaşgar arasındaki dağlardadırlar.”

*taglarda “dağlarda” Miktar belirtilmemiş çokluk

- Kālm lāle ve güller açılır. (3a)
“Pek çok lale ve güller açılır.”

*güller “güller” Miktar belirtilmemiş çokluk

- ‘Āciz bolğan Afğānlar ot tişlep kēldiler. (147b)
“Aciz duruma düşmüş Afganlar dişleri arasına ot alarak geldiler.” Miktar belirtilmemiş çokluk

* Afğānlar “Afganlar” Miktar belirtilmemiş çokluk

- Bu yēgirme künde meşhūr seyrgāhlardın bir Sulţān Hūseyin Mīrzā’nın hānekaḥıdın özge yer kōrūlmegen şāyed kalmadı ēgen. (191a)
“Bu yirmi günde, Sultan Hüseyin Mirza’nın tekkesinden başka, meşhur gezinti yerlerinden görülmeyen yer kalmamıştır.”

* seyrgāhlardın “gezinti yerlerinden” Miktar belirtilmemiş çokluk

1.1.2. Miktar Belirtmeyen/ Sayılamaz Çokluk

+IAr çokluk ekinin bu anlam alanıyla cümleye katılan sözcük, ölçülmesi mümkün olmayan, miktarı belirtilemeyecek, çokluğu sayı ifadesi ile karşılanamayacak soyut bir çokluğa işaret eder. Bu anlam ile sözcüğe eklenen çokluk ekinin işaret ettiği durum, belirttiği varlığın “çok” veya “fazla” olmasıdır. Ancak varlığın bu “çok” olma durumu istense de ölçülemez, sayılarla ifade edilemez. Örnekleri şu şekildedir:

- Hāsan Ya’kūb’ını va‘deler bile Mīrzā’ğa baqturğalı kēlgen ēkendür. (24b)
“Hasan Yakup’u /bir süreliğine/ Mirza’nın tarafına geçirmemiş.”

*va‘deler “süre, mühlet” Soyut bir kavram olan “zaman”ın ölçülmesi mümkün olmayan çokluğuna işaret eder.

Zaman, ancak saniye, dakika, saat, gün, hafta, ay, yıl gibi birimlere ayrıldığında sayılabilir bir kavrama dönüşür. Bu örnekte ise sınırları çizilmemiş, birimlere ayrılmamış bir zaman kavramı kullanılmıştır. Dolayısıyla örnekte soyut bir varlık olan zaman/süre/mühletin “uzun” olduğundan bahsedilir ama bu “uzunluk” sayılarla ifade edilemez. Bu durumda çokluk eki, sayılması mümkün olmayan miktar belirtmeyen bir çokluğa işaret eder.

- Eger teraḥḥum kılıp tuturulmasa ya tiletilmese biziñ bile kazaqlıqlarda ve miñnetlerde bolğan cemā’tınıñ hazır tanığan mallarığa bārī fermān bolsa kim ēliglerige kirse uş munça bile kūtulsalar minnetler tutsalar gerek. (64a)
“Eğer merhamet edip yakalamasak veya mallarına el koymasak, bizimle seferlerde bulunan ve eziyetler çekenlerin (en azından) mallarını geri almalarına izin versek, bu kadarıyla kurtulduklarına şükretmeleri gerekir.”

Bu cümle hem miktar belirtmeyen hem de miktar belirtilmemiş çokluk örnekleri içermektedir:

- * kızaklıklarda “seferlerde” Miktar belirtilmemiş çokluk. Sayılması mümkün olduğu halde kullanıldığı cümlede miktarı belirtilmemiş çokluk.
- * mällarına “mallarını” Miktar belirtilmemiş çokluk
- * eliglerige “ellerine” Miktar belirtilmemiş çokluk
- * minnetler “şükürler” Miktar belirtmeyen çokluk
- * miñnetlerde “eziyetler, sıkıntılar” Miktar belirtmeyen çokluk.
- Halife halâş bolup yüz tümen meşakkat u ‘azâblar bile iki üç künden soñ yayağ ve yalıñaç keldi. (32b)
“Halife kurtulup yüz tümen ile sıkıntılar ve azaplar /içinde/ iki üç günden sonra yayan ve çıplak (olarak) geldi.”
- * ‘azâblar “azap, eziyetler” Miktar belirtmeyen çokluk
- Ura Tepe’niñ üstige kim müddetler ‘Ömer Şeyh Mîrzâ taşarrufida èdi, Mîrzâ öler yılı èlîğdin çıķıp èdi, bu furşatta Baysungur Mîrzâ cânibidin inisi Sulţân ‘Ali Mîrzâ anda èdi, ‘azîmet kıldı. (32b)
“Ura Tepe’nin üstüne ki o zamanlar Ömer Şeyh Mirza’nın yönetimindeydi, Mirza’nın öldüğü yıl elimden çıkmıştı, bu zamanda Baysungur Mirza tarafından /onun/ küçüğü Sultan Ali Mirza ordaydı (ve) harekete geçti.
- Tenbel’ğa muķarrab bolup ğalaba yağılıklar ve yamanlıklar bu atalık oğulluğun zuhûrğa keldi. (79b)
“Tenbel’e yakın olup bu aşırı düşmanlıklar ve kötülükler atadan oğula geçti.”

1.1.3. Belirsiz Çokluk

Çokluk ekinin bu anlam alanıyla belirtilmiş sözcük miktar belirtebileceği hâlde sayıyla işaret edilemeyen duruma işaret eder. Çoklukla ifade edilen kavram miktar ile belirtilebilecek bir varlık olmasına rağmen fiilen bunun mümkün olmadığı bir yapıya sahiptir.

- ‘İrâk bozuğluğında Sulţân Maħmûd Mîrzâ’ğa koşulup yolda kélürde şâyeste ĥidmetler kılgan üçün Sulţân Maħmûd Mîrzâ ri’âyet kılıp èdi. (28b)
“Irak bozgununda Sultan Mahmud Mirza’ya katılmış ve yolda gelirken uygun hizmetler göstermiş olduğu için Sultan Mahmud Mirza da ona saygı göstermiştir.”
- * ĥidmetler “hizmetler” Belirsiz çokluk

Bu örnekte çokluk ekini alan sözcük “hizmet” yer aldığı cümlenin bağlamına göre miktar belirtebilir ancak sayı ile ifade edilemez. Kişinin yaptığı yararlı işler “hizmet” olarak değerlendirildiğinde bir-iki-üç... şeklinde sayılabilir, dolayısıyla “hizmet” miktar karşılığı olabilen bir sözcüktür, ancak ilgili cümlede çokluk eki ile kullanıldığında miktarı olan ama sayılamayan bir alana işaret eder.

- Soñkı kabâhatlar hem Moğullıknıñ neñcesidin èdi. (65a)
“Sonraki kabahatleri de Moğulluğunun sonucudur.”

*kabâhatlar “kabahatler” Belirsiz çokluk

- Kış boldı ve aradağı tağlarda qarlar yağdı. (192a)

“Kış oldu ve aradaki dağlara karlar yağdı.”

*karlar “karlar” Belirsiz çokluk

1.2. İyelik Ekleri ile Kurulan Cümle İçi İlişkiler

Türkçede iyelik ekleri, isimlerin ve zamirlerin sahibini belirtmek üzere kullanılan çekim ekleridir. İyelik ekleri, isimleri ve zamirleri bir şahsa bağlayarak cümle içerisinde isim veya zamirin bağ kazanmasını ve belirtilmesini sağlar. İyelik ekleri yalnız isim kök ve gövdelerine değil sıfat-fiil ekleriyle kurulmuş gövdelere gelerek bunların da sahiplik kazanmasını sağlar. Bâbürnâme’de iyelik ekleri ile kurulmuş cümle içi ilişkiler şu şekildedir.

Teklik birinci şahsın sahipliğini bildiren örnekler:

- Mëniñ *cihetimdin* yaḥşî körüp ebdân uzattılar. (9a)
“Benim tarafımdan hoş görülerek kendilerini takdim ettiler.”
- Yâdigâr Sultân Bëgim’ni mëniñ uluḡ *anam* Eßen Devlet Bëgim saḥlap édi. (9a)
“Yadigar Sultan Begim’i benim büyük annem Eßen Devlet Begim korumuştı.”
- Aḥsî’ğa yëtip *atamnıñ* mezârını ṭavâf kıldım. (32a)
“Ahsi’ye gelip atamın mezarını tavaf ettim.”
- ‘Alî Dost za’îf bolup édi nè üçün kim Tenbel’ni arḡalanıp maña ve mëniñ *devleth’âhlarımğa* cefâ u ‘azâblar kıılır édi, mëniñ hem *ṭab’ım* bu merdek bile yaman édi. (79a)
“Tenbel’i himaye etmiş, bana ve bana yakın olanlara cefalar ve eziyetler etmiş olan Ali Dost zayıflamıştı, hem bu adamla benim tabiatım uyuşmazdı.
- *Anam* Kutluḡ Nigâr Hânım édi. (8b)
“Annem Kutluk Nigar Hanım’dı.”
- *Aḡzımğa* paḥta bile su tamızurlar erdi.
“Ağzıma pamukla su damlatıyorlardı.”
- İbrahim Bëg mëniñ *yanımda* édi. (113b)
“İbrahim Bey benim yanımdaydı.”
- Bir tam üyge kirip ot yaḡıp bir zamân *közüm* uykuğa bardı. (117b)
“Bir dam eve girip ateş yakıp bir süre gözümü kapadım /uyudum/.”
- Bu bî-ḥuzûrluḡ henüz yaḥşî bolmaydur édi kim oñ *yüzümge* dabḡulı çıktı..
“Bu huzursuzluḡum (rahatsızlığım) henüz geçmemişti ki sağ yüzümde çıban çıktı.”

Teklik ikinci şahsın sahipliğini bildiren örnekler:

- Sëniñ *ḥâṭırnğa* nè yëtedür? (118a)
“Senin aklına ne gelir?”

Teklik üçüncü şahsın sahipliğini bildiren örnekler:

- ‘Ömer Şeyḡ Mîrzâ’nıñ *üstige* çëriḡ tarttılar. (6a)
“Ömer Şeyh Mirza’nın üstüne asker yolladılar.”
- *Destârını* destâr-pîç çırmır édi. (7a)
“Sarığımı destar-piç şekliyle sarardı.”
- *Özidin* ilgerirek Nazar Bahâdr atlık uluḡ *nökerini* üç tört miñ kişi bile Belḡ nevâḥisîğa yiberip üç dört kündin soñ Baysunḡur Mîrzâ’rı alıp këlîp Belḡ’ni muḥâşara kııldı. (57a)
“Kendinden ileriye Nazar Bahadır adlı büyük yoldaşımı üç dört bin kişiyle Belh bölgesine gönderip üç dört günden sonra Baysungur Mirza’yı alıp gelip Belh’i kuşattı.”

- Yëtmiş seksen yigit bile çıkıp kélip Nazar Bahadır bile rüberü bolup yıkıtıp *başını* kèsip alıp kal‘ağa kirdi. (57b)
“Yëtmiş seksen yigitle çıkıp gelip, Nazar Bahadır ile yüz yüze gelip, üstün gelip başını kesip /başı/ alıp kaleye girdi.”
- Kāsım Bèg’niñ oğlu Hāmza’nıñ anasınıñ atası Bende ‘Alī Bèg, İbrāhim Bèg’ge kışkırap aytadır... (113b)
“Kasım Bey’in oğlu Hamza’nın annesinin atası Bende Ali Bey, İbrahim Bey’e bağırıp der...”

Çokluk birinci şahsın sahipliğini bildiren örnekler:

- Barçamızı alır. (114b)
“Hepimizi alır.”
- Eger anı tanıp özimizge koşsak, hūb édi. (117b)
“Eğer onu tanıyıp özümüze katsak (kendimize dâhil etsek), iyidir.”
- Kêçe inçkelik kirip atlarını çıkaralñ kim özümüzni bir yerge yètküre alğay biz. (117a)
“Gece incelikle (sessizce) girerek atlarını çıkaralım ki (böylece) kendimizi bir yere iletebileceğiz.”
- Eger siz alıp Tenbel kaşığa barsak édi, bizniñ işimiz ilgeri barur édi. (119a)
“Eğer sizi alıp Tenbel’in huzuruna varsaydık bizim işimiz ilerlerdi.”
- Bizniñ haırımızğa hem yètedür kim uşol bolğan barğan bolğay.. (119b)
“Bizim aklımıza da geldi ki (Anladık ki) böylece olan olmuş olacak.”
- Şirim Tagay, kim ol fırsat andın ulukraq kişimiz yok édi.”
“Şirim Tagay ki o zamanlarda ondan büyük kişimiz yoktu.”

Çokluk ikinci şahsın sahipliğini bildiren örnekler:

- Barça nökerleriñizdür. (118a)
“Hepsi adamlarımızdır.”
- Şeyh Bāyezīd Bèg sizniñ haberiñizni tapıp mēni yiberdi. (118a)
“Şeyh Bayezid sizin haberinizi alıp beni gönderdi.”
- Tenbel sizniñ munda kélgen haberiñizni tapıptır. (119b)
“Tenbel sizin buraya geldiğinizin haberini almıştır.”
- Hüsrev Şāh kim kerem ü sehvæt bile meşhūr édi, iki nevbet mürürimiz anıñ vilāyetidin vāki‘ boldı, ednā kişilerge kılğan insāniyyetni bizge kılmadı. (120b)
“Cömertliği ve eli açıklığı ile meşhur Hüsrev Şah, onun vilayetinden iki kez geçmemize rağmen en değersiz kişilere gösterdiği insanlığı bize göstermedi.”
- Hāylhāneleriñiz ve haremleñiz İbrāhīm’niñni bendihānesidin halāş kıldım. (258b)
“Ev halkınızı ve haremlerinizi İbrahim’in esirhanesinden /hapsinden/ kurtardım.”

Çokluk üçüncü şahsın sahipliğini bildiren örnekler:

- Yokkarı Tokuz Ölüm güzerlerini yahşı ihtiyāt kılñ tā bu nêçe yıl Özbek tefriķasıdın dil-şikeste bolğan ellerniñ köñli kavī bolup ümīdvār bolğaylar édi. (122b)
“Yukarı Dokuz Ölüm geçitlerini iyice koruma altına alın ki bunca zaman Özbek sorunlarından harap olmuş insanların gönüllerine kuvvet gelip ümidvar olsunlar.”
- Bizniñ bile kélgen nekim bolğan aç uruk üy elni ve Bāki Çağānyāni ve oğlu Muḥammed Kāsım’niñ bolğan sipāhileriñni ve aymaqlarınıñ köç ve mallarını tamām Ecer’de koyup çerigni alıp çıktuk. (122b)

“Bizimle gelen adamların ailelerini, Baki Çağanyani ve oğlu Muhammed Kasım’ın mevcut sipahi ve aymaklarının göç ve mallarının tamamını Ecer’de bırakıp askerleri alıp çıktık.

- Biz Semtû yolu bile Kızıl Su sarı eken fırsatta üç tört miñ üylüg kim Hüsrev Şah’ğa ta’alluk ve Hişâr Künduz’da bolur Moğul ulusu köyleri bile kèlip koşuldılar. (123a)
“Biz, Semtu yoluyla Kızıl Su tarafındayken, Hüsrev Şah’a tabii Hisar ve Künduz’daki üç dört bin kişilik Moğol ulusu göçleri ile gelip bize katıldılar.”
- Mîrzâ Hân meniñ kaşımğa kèlip ağalarının kaniñni da’vâ kıldı. (124b)
“Mirza Han benim huzuruma gelip ağabeylerinin öldürülmesini şikayet etti.”
- Moğullarınñ yek-cihetliğıdın garaž özlerini alardın ayırmağlık eğendür. (126b)
“Moğolların tarafgirliğinin amacı kendilerini onlardan ayırmakmış.”

1.3. Hâl Ekleri ile Kurulan Cümle İçi İlişkiler

Hâl ekleri cümle sahnesine çıkan sözcükler arasındaki en önemli köprüdür. İsimlerin cümlenin diğer öğeleriyle, özellikle de yüklemle olan ilişkisinde birincil derecede görevlidir. İsimleri cümle içinde başka bir öğeye bağlayan, anlamlı bir iletinin oluşmasını sağlayan, cümle içerisindeki isimlerle veya yüklemle geçici ilişki kurmasına aracı olan asıl çekim ekleri hâl ekleridir. Çağatay Türkçesinde ismin dokuz hali vardır ve bu hallere işaret eden ekler daima çokluk ve iyelik eklerinden sonra son ek olarak sözcüğe eklenir. Hâl ekleri sıfat-fiil ekleriyle de kullanılır ve bu durumda da sıfat-fiil eklerinden sonra gelerek anlam olarak zarf belirtirler. Bâbürnâme’de hâl ekleri ile kurulan cümle içi ilişkiler ve bu ilişkide hâl eklerinin aldığı görevler şöyledir:

1.3.1. Yalın Hâl

1) Bir isim yalın halde iken cümlenin öznesi olabilir.

- Añır, Bedi’üzzamân Mîrzâ arağa tüşüp yaraşıp içkeri taşkarı tüşken yigitlerni alışıp yandılar. (35b)
“Sonra, Bediüzzaman Mirza araya girdi ve uzlaştılar (böylece iki taraf da) esir düşen yiğitleri karşılıklı alıp döndüler.”
- Mîrzâ bile Muhammed Kulu Koçın, Hasan Şerbetçi bile kirdiler. (36b)
“Mirza ile birlikte Muhammed Kulu Koçun ve Hasan Şerbetçi ile girdiler.”
- Dervîş Muhammed Tarhan bî-tâkatlıqtın sütünğa yapıştı.
“Derviş Muhammed Tarhan takatsızlıktan /takatten düşüp/ sütuna yapıştı /tutundu/.”

2) Yalın hâldeki bir isim bir yardımcı fiil veya bildirme koşacı ile birlikte cümlenin yüklemi olabilir.

- Yana Añmed Tevekkül Barlas édi. (171b)
“Biri Ahmet Tevekkül Barlas idi.”
- Evâyil mührdâr édi. (171a)
“Önceleri mühürdardı.”
- Her ħirfegerniñ bir başka bazarı bar, birbirlerine mañlüt émeştir. (47b)
“Her meslek erbabının birbirine karışmayan ayrı ayrı pazarı var.”
- Bu muhtaşarrağ öleñdür. (48b)
“Bu daha küçük çayırdır.”
- Tavır resmîdür. (47b)
“Tarzı resmidir.”

1.3.2. Genitif (İlgi) Hâli

Genitif (İlgi) hâlinin temel görevi, iki isim arasında “ilgi (aitlik, mülkiyet)” ilişkisi ile bağ kurmaktır. Çağatay Türkçesinin genitif eki +nİn/+nUñ’dur (Eckmann 2014: 119). Şahıs zamirlerinin genitif hâli ise +İn ile yapılır (mëniñ, sëniñ, biziñ, siziñ gibi. İlgili örneklere aşağıda yer verilmiştir). Bazı durumlarda iyelik ekinde sonra ek kullanılmadığı ve bu durumda ilgi ekinin vazifesini iyelik ekinin üstlendiği görülür (Eckmann 2014: 119). Ayrıca bazen genitif eki +nİn yerine akuzatif +nI eki de ilgi fonksiyonuyla cümleye katılabilir. Bununla ilgili örnekler “akuzatif” başlığında yer verilmiştir. Bâbürnâme’de ilgi hâli ile kurulmuş cümle içi birliklerde ilgi ekinin fonksiyonu şöyledir:

Aitlik, mülkiyet anlamıyla iki isim arasında “ilgi” kurar.

- Fergâna vilâyetiniñ girdâgirdi tağlarıda yaǵşı yaylaqlar bar. (5a)
“Fergana vilayetinin etrafı/ndaki/ dağlarda güzel yaylalar var.”
- Semerkand’niñ ğarbî tarafı yëgirme beş yığaç yoldur. (48b)
“Semerkant’ın batı tarafı yirmi beş yığaç (bir uzunluk birimi) yoldur.”
- Sëniñ haqqıñda yaman bardım mu kim bu şaqqıñ bile bëlinke iki kılıç bağlap çerig tartıp bizniñ vilâyetlerniñ üstige këlip mundağ şür ve fitne salur sën. (258b)
“Seninle ilgili ne kötülükte buldum ki bu eziyet ile (eziyet etme fikriyle) böyle beline iki kılıç bağlayıp asker sevk ederek bizim vilayetlerimizin üzerine yürüyüp fitne fesat çıkarırsın.”
- Bizniñ ebnâ-yı cinsimiz demey ki ednâ nökerimizge kılğan insâniyyetni bizge kılmadı, belki nökerimizce bizni közge ıladı. (82a)
“Bizim hemcinsimiz demedi, en aşağı hizmetçimize yaptığı insanıyeti bize yapmadı, hatta hizmetçilerimize yaptığı kadar bile itibar etmedi.”
- İlek Yaylağı’ğa, kim Hişâr vilâyetiniñ yaylağlarındur, këlip tüşüm. (120a)
“Hisar vilayetinin yaylalarından olan İlek Yaylası’na gelip indim.”
- Mëniñ bile bolğan kişi uluğ ve kiçik iki yüz kırk kişi edi. (61a)
“Benimle birlikte olanlar büyük küçük iki yüz kırk kişiydi.”
- Bâkî Çağanyâni’niñ, kim Velî’niñ zıddı edi, sa’yıdın bu kēçken kişiniñ üstige barmadı. (33a)
“Veli’nin muhalifi olan Baki Çağanyani’nin, uyumu sebebiyle (suyu) geçen adamlarının üzerine varmadı.”
- Kal’anıñ cenübıda Şâh Kâbil’niñ şarqıda bir uluğ kolaya tüşüptür. (128b)
“Kalenin güneyinde Şah Kabil’in doğusunda bir büyük göl bulunur.”
- Sultân Kulu Çanak bularnıñ soñıça edi. (161a)
“Sultan Kulu Çanak, bunların ardıncaydı.”
- Afğanlarnıñ içige kirip kılıç salur maħallda atını oklap yıkarlar.238b)
“Afganların içine girip kılıç sallarken atını okla vurarak devirirler.”
- Kurgan bile deryâniñ şimâl tarafıda bir tağ tüşüptür. Munuğıl atlık. (4a)
“Hisar ile gölün kuzey tarafında Munuğıl adlı bir dağ bulunur.”
- Hocend’niñ avlağı ve kuşlağı bisyâr yaǵşıdur. (4a)
“Hocend’in av hayvanları ve /av/ kuşları çok iyidir.”

1.3.3. Datif (Yönelme) Hâli

Ünlüler ve tonlu ünsüzlerden sonra +GA, tonsuz ünsüzlerden sonra +KA olarak sözcüğe eklenen datif (yönelme) hâlinin farklı görevler ile cümle kurulumunda rol aldığı görülür.

Bâbürnâme'de datif eki ile kurulmuş cümle birlikleri ve bu birlikler içerisinde ekin fonksiyonları aşağıdaki gibidir.

1) Datif hâlinde bir isim, eylemin yönünü ve kime karşı olduğunu belirtir.

- Hürmüz ve Hindüstân'ğa tamâm muniñ bādâmi barur. (4b)
“Buranın bademinin tamamı Hürmüz ve Hindistan'a gider.”
- Uş mundağ maħallda muħâliflerniñ firîb-âmîz sözlerini *kulağka* alıp işlâh hikâyetini arağ salıp H^wâce Ebû'l Mekârim bile Tenbel ağası Bêg Tilbe'ni, kim ol maħallda ħänniñ eşik ağası edi *elçilikke* yiberdiler. (54b)
“Böyle bir zamanda muhaliflerin hileli sözlerine ve barış hikâyelerine kulak verip Hoca Ebu'l Mekarim ile birlikte o sırada hanın eşik ağası ve Tenbel'in büyük kardeşi olan Beg Tilbe'yi elçi olarak gönderdi.”
- Bâdşâhniñ tili tutulup edi, *ağzıga* paħta bile su tamızadurlar edi. (53b)
“Padişahın dili tutulmuştu, ağzına pamukla su damlatıyorlardı.”
- *Andicân'ğa* yürüşmek ħayâli bile kömek tiley *Taşkend'ke* ħân *kaşıga* bardım. (56a)
“Endican'a ilerlemek hayaliyle yardım dilemeye Taşkent'e, han huzuruna vardım.”
- Bizniñ ebnâ-yı cinsimiz demey ki ednâ *nökerimizge* kılğan insâniyyetni *bizge* kılmadı, belki nökerimizçe bizni *közge* ılmadı. (82a)
“Hemcinsimiz demedi, en aşağı hizmetçimize yaptığı insanıyeti bize yapmadı, hatta hizmetçilerimize yaptığı kadar bile itibar etmedi.”
- Bu yurttan köçüp Qara Bâğ yanındağı Aq Sarây *oleñige* tüşüldi. (126a)
“Bu yurttan ayrılıp Kara Bağ yanındaki Ak Saray çayırına gelindi.”

2) “+e kadar” anlamıyla cümle içerisinde geçen yerin sınırlarını çizer.

- Yana bir Hocend'dür, Andicân'dın ġarb *sarıga* yêgirme bês yığaç yoldur. (4a)
“Biri de Hocend'dir, Endican'dan batıya doğru yirmi beş yığaç (bir uzunluk birimi) yoldur.”
- Tağniñ *başıga* yavukraq ħayli şafâlık yer emestür. (239b)
“Dağın başına yakınca, o kadar şafalı bir yer değildir.”

3) “için” anlamıyla cümledeki eylemin amacını, hedef ve gayesini veya sebebini belirtir.

- Bu cihettin bu ismğa mevsümdür. (4b)
“Bu sebepten bu isme sahiptir /isimle adlandırılmıştır/.”
- İnişi Velî'ğa ġalın çeriğ koşup Şaburgân'nı ġapamağka ve ol nevâhîni tâlân u târâc kılmağka yiberdi velî barıp Şaburgân'nı yavukdın hem ġapay almadı.
“Kardeşi Veli'ye çokça asker verip Şaburgan'ı kuşatmaya ve o bölgeyi yağmalamaya gönderdi ama gidip Şaburgan'ı yakından kuşatıp almadı.”
- Ebû'l Qasım Kūhber ve İbrâhîm Tarġan âbdân kişilerini *mülâzemetka* yiberip kulluk ve ihlâş izhârını kıldılar. (82b)
“Ebu'l Kasım Kuhber ve İbrahim Tarhan en iyi adamlarını benimle görüşmeye gönderip kulluk ve bağlılıklarını bildirdiler.”
- Fi'l vâğ'ı bahârlar seyr kılmağka, kuş salmağka ve kuş atmağka bu yerlerce yem kem oğ bolğay neçük kim Kâbil ve Ġaznî vilâyetiniñ ta'rif ü tevşide şemme mezkūr u mestür boldı. (202b)
“Kabil ve Gazne vilayetlerinin anlatımında kısaca söylenip yazıldığı gibi gerçekten de baharları gezmek, kuş salmak ve kuş avlamak için bu yerler kadar iyi yer az bulunur.”

4) Cümlelerin eylemi ettiren durumdaysa eylemi gerçekleştireni belirtir.

- Munça kişi bakıp tutup bir neçe yayaq Afgān'ğa tüptüz yerde mundaq yigitni aldurup... (239a)
“Bu kadar adam öylece durup dümdüz yerde birkaç yaya Afgan’a böyle bir yiğidi kaptırıyorsunuz...”

5) “üstünde, içinde” anlamı ile eylemin yönünü belirtir.

- Şeybānī Hān'ğa Türkistān'da hizmet kılıp ri'āyet tapıp ēdi, üstige turarlar. (84a)
“Türkistan’da Şeybani Han’a hizmet ederek itibar görmüştü.”
- Semerkand'dın Mehdī Sultān, Baysungur Mīrzā'nın ilğarını başlap kēlip bularnıñ üstige turdılar. (38b)
“Semerkand’dan Mehdi Sultan, Baysungur Mirza’nın akıncılarını kumanda ederek bunların üstüne yürüdü.”
- Bu yurtnıñ tarlıkıdın dāyim mēn bir post üstige tüşer ēdim. (253b)
“Bu yurt dar olduğu için ben daima bir tepenin üzerine inerdim.”
- Kēmiler üstige koyğan bēgler ve baḫşılar ve dīvānlar çerigke kēlgen ēlniñ sanını ‘arzğa yetkürdiler. (254a)
“Gemilere binen beyler, bahşılar ve divanlar⁵ sefere katılan halkın sayısını bildirdiler.”

6) Belirli bir zaman dilinin sınırlarını çizer.

- *Tañlasığa* Moğul bēgleri ‘arzğa yetkürdiler... (56a)
“Tan vaktine /doğru/ Moğol beyleri arz ettiler...”
- Ḥorāsān ve Semerkand Sultān Ebū Sa‘īd Mīrzā'nın taht-ı zabtığa kirgende bu ēkki pāyitahtnıñ işte yarar yigitlerni ḥāssa tabin kılıp Ḥorāsān çehre tabini Semerkand çehre tabini dēr ēgendür. (15b)
“Horasan ve Semerkant, Sultan Ebu Sait Mirza’nın idaresine geçtiğinde bu iki payitahtın işe yarar yiğitlerini, hassa bölüklerine ayırıp bunlara Horasan çehre bölüğü, Semerkant çehre bölüğü ismini vermiştir.”

1.3.4. Akuzatif (Belirtme) Hâli

İsimlere +nI ve teklik üçüncü şahıstan sonra genellikle +n, nadiren de +nI şeklinde eklenen belirtme hâli bazı durumlarda ek olmaksızın da işaret edilebilir.

Metinde iki farklı görevle cümle birliği içerisinde yer alan akuzatif (belirtme) hâlinin örnekleri ve cümle kurulumundaki rolleri şöyledir:

1) Belirtme durumundaki bir isim eylemden doğrudan etkilenen kişi ya da nesnedir. Bu durumda belirtme hâlindeki bir isim ana cümlelerin ve yan cümlelerin nesnesi konumundadır.

- Bu kündin kēyin Qalāt'nı alğandın soñ işbu yara bile bardı. (158b)
“Bir iki günden sonra Kalat’ı aldıktan sonra yaralı olarak geldi.”

⁵Bâbü’ün bu iki tabiri metnin farklı yerlerinde “katip”, “defterdar” veya “malî işlere bakan memur” anlamlarında kullandığı görülür (Ayrıca bk. ARAT, Reşit Rahmeti (2005). *Baburnâme*, İstanbul: Kocabalı, s. 635/659).

- Kara resmni keltürgendin soñ aş ve ta‘ām fakīr ü mesākīnga tartılıp hatīm ve du‘alar barğanlarını ervāhıga kılıp köñüllerni alıp qaralarını salıp bu cihettin fāriğ bolğandın soñ Bākī Çağānyānī’niñ sa‘y bile Qandahār üstige çeri atlanduk. (157a)
“Matem töreni yapıldıktan, fakirlere ve miskinlere aş verilip ölülerin ruhuna dualar edildikten sonra gönüllerini alıp matem giysilerini çıkardık. Bu açıdan rahatladıktan (bu önemli işleri yaptıktan) sonra Baki Çağanyani’nin gayretiyle Kandahar üstüne asker gönderdik.”
- Zelzele bolğaç özini taşladı, āsībi yetmedi. (157b)
“Deprem olunca kendini aşıya attı, zarar görmedi.”
- Mīrzā Hān’ı, kim Kābil’ni alğandın soñra Hōrāsān sarı ruşsat berilip edi... (208a)
“Kabil’i aldıktan sonra Horasan tarafı ruhsat verilen Mirza Han’ı...”
- Andın soñ İbrāhīm Saru’yu ve Veys Lāğarı’ni bī-günāh, bī-cihet tutturup talatıp vilāyetleridin ayırıp ruşsat bērdi. (74b)
“Ondan sonra İbrahim Saru’yu ve Veys Lagari’yi günahsız ve sebepsiz tutturup mallarını yağmalattırıp vilayetlerinden ayırarak yol verdi.”
- Kıpçaq ok kılıç sağdağını bağlap fi‘l hāl atlandım. (106b)
“Kalkar kalkmaz ok ve kılıç sağdakını bağlayıp o şekilde ata bindim.”
- Uşbu hālette oñ tumğa şibe oқи bile ötker atılar. (107a)
“Bu vaziyetteyken sağ buduma şibe oku atarak isabet ettirdiler.”
- Bir katla bir oğlı, bir kişini öltürgen üçün, қanlıқlarıға тапşурup dārū’l қазāға yiberdi. (164b)
“Bir defasında bir oğlu bir kişiyi öldürdüğü için /onu/ kan davalılarına verip mahkemeye gönderdi.”
- Hiç işni büttermey yandı. (165b)
“Hiçbir işi tamamlayamadan döndü.”

2) Cümlede daima geçişli bir fiille kullanılan belirtme durumundaki isim cümleye nesne görevi ile katılır ve isim ile fiil arasında bağ kurar.

- Uşol zamān her iki sāzını ēligige aldı. (157b)
“O zaman her iki sazını eline aldı.”
- Bāvücūd kim uluқ bēg edi, hergiz hīdmetini terk kılmas edi. (174a)
“Öyle büyük beydi ki hiçbir zaman hizmetini terk etmezdi.”
- Özbek dēk yat yağı Hōrāsān’ı aldı. (208a)
“Özbek gibi yabancı düşman Horasan’ı aldı.”
- Büst dārūğası Büst’ni bērdi. (165b)
“Büst valisi Büst’ü teslim etti.”
- Şeybaқ Hān Qandahār’niñ taş қurğanını alıp erkini alay almay yaңanını ve Şeybaқ Hān yaңandın soñ ba‘zı cihetlerdin Nāşır Mīrzā Qandahār’ı salıp Gaznī’ga kēlgeniniñ haberini meşrūh-ı ‘arż kıldı. (215a)
“Şeybak Han’ın Kandahar’ın dış kalesini alıp iç sarayını alamadan geri çekildiğini ve Şeybak Han geri çekildikten sonra bazı sebeplerden Nasır Mirza’nın Kandahar’ı bırakıp Gazne’ye geldiğinin haberini açıklayıp arz etti.”
- Çünkü vilādetiniñ haberini yiberdük. (220a)
“Böylece doğumunun haberini gönderdik.”

3) Belirtme durumundaki bir isim başka bir isimle ilgi kurabilir. Bu durumda belirtme ekinin genitif (ilgi) fonksiyonuyla cümleye katıldığı görülür. İlgı (genitif) fonksiyonundaki bu birliktelik cümlelerin nesnesini oluşturur.

Eckmann'a göre bu durum genitif eki +nİn yerine bazen +nI ekinin kullanılmasından kaynaklanabilir. Dolayısıyla Eckmann'a göre bu, şekil olarak akuzatif ekinden farkı olmayan bir genitif eki şekli de olabilir (Eckmann 2014: 119). Ancak belirtme ekinin ilgi fonksiyonuyla da kullanılabilirdiğini tarihî örnekler çerçevesinde görüyoruz: anı teg “onun gibi”.⁶

- Andağ rivāyet kıldılar kim bir kırğavulnı işkenesi bile dört kişi yeyip tükete almaydur. (2b)
“Şöyle rivayet edilir ki bir sülünün tiritiyle dört kişi doyar (yine de yemeği) bitiremez.”

1.3.5. Lokatif (Bulunma) Hâli

Çağatay Türkçesinin genel lokatif (bulunma) hâli eki +dA'dır, sıklıkla olmasa da tonsuz ünsüzlerden sonra +tA şekli de kullanılır. Çağataycanın genel teamülü olarak vokal ve yumuşak konsonantlardan sonra eklerin d'li varyantları kullanılır, sert konsonantla biten kelimelere ise bu eklerin hem d'li hem t'li varyantları eklenebilir (Eckmann 2014: 116). Bâbürnâme'de bulunma hâli ile cümle kurulumunda yer alan sözcüklerin cümlelerin bağlamına göre görevleri şöyledir:

1) Cümlede eylemin gerçekleştiği yeri gösterir.

- Uşbu yurtta Hüsrev Şah'nın cēbehānesi dağı cēbelerni üleşildi. (125a)
“Bu yerde Hüsrev Şah'ın tüm cephanesi ve zırhları paylaşıldı.”
- Bāvücūd kim meni bādşāh köterip ēdi, nağkāresini öziñiñ eşikide çaldurur ēdi. (159a)
“Ne var ki beni padişah olarak tanıdığı halde, nakkareyi (hükümdarlık alameti olan davul) kendi kapısında çaldırıyordu.”
- Rūbe-i perān bir cānvarīdūr, müşükdin ulukraq iki qolı bile iki butıñın arasında perdedür, şeppereniñ kanatı dēk.
“Rubeyran (yarasa benzeri bir hayvan) sincaptan büyükçe, iki kolu ve iki butunun arasında yarasının kanatı kadar perde olan bir canlıdır.”
- Bāğda üzümü qalın bolur. (136a)
“Bağda üzümü çok olur.”
- Çendāvel bölgesiniñ ayağıda qatıq zelzele boldı... (216b)
“Çendavel vadisinin aşağısında şiddetli bir zelzele oldu.”
- Bu kentlerdin koyırağ deştin bir kürüh, yoqqarı baqa dāmenede tağnıñ tūpide çeşme vāki' boluptur, Hwāce Seyārān derler. (136b)
“Bu kentlerden aşağıda bozkırdan bir küruh (iki mile yakın bir ölçü birimi), yukarı bakan dağ çevresinde, dağın tepesinde adına Hoca Seyaran denen bir çeşme bulunur.”
- Bu yurtta Sind Suyı kēçerni ve qaysı müteveccih bolurnı meşveret kııldı. (146a)
“Burada Sind Suyunun nasıl geçileceği ve bunun mümkün olup olmadığı konuşuldu/görüşüldü.”

2) Eylemin içinde bulunduğu hâli, şartları ve eylemden etkilenen alanı belirtir.

- Bolğan kişi bile atlanıp kūçe kūçeniñ başıda yigitlerni ta'yīn kılmāqqa ve uruş yarağıda ēdük kim Şeyh Bāyezīd ve Qamber 'Alī ve Muḥammed Dost, Tenbel qaşıdın işlāh üçün qatrap keldiler. (111b)

⁶ İlgi ve belirtme durum eklerinin tarih boyunca birbirleri yerine kullanılmasıyla ilgili bir çalışma için bk. ÖZDEMİR, Hakan (2015). “Eski Türkçede İlgi ve Belirtme Durum Ekleri Üzerine”. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 16: 121-132.

“Mevcut adamlarımla ata binip sokak başlarında yiğitleri tayin edip muharebe hazırlığını yapmakla meşgulken Tenbel tarafından Şeyh Bayezıd, Kamber Ali ve Muhammed Dost barış /hakkında/ konuşmak için aceleyle geldiler.”

- Dilezāk Afġānıdın bir mu‘teber kişini Becūr sultānıġa ve  lige nařihāt kılġay kim kulluk maġāmıda bolup  al‘anı tapřurġaylar. (216b)
“Dilezak Afganlarından muteber bir adamı, Becur sultanı ve halkına kulluk gösterip kaleyi teslim etmeleri için nasihat etmek üzere gönderdik.”
 - M rzadelikda ve devlette ulġayıp  di.
“Beyzadelik ve devlet (işleriyle) büyümüştü.”
 - Ma‘c n likda kelle-ġuřk bolur  di.. (7b)
“Macun kullandığı sırada kendinden geçerdi.”
 - Andın beri Uşruşna ‘Ömer řeyġ M rz  taşarrufıda  di. (8b)
“O zamandan beri Uşruşna,  mer řeyġ Mirza idaresindeydi.”
- 3) Yönelme h li fonksiyonuyla kullanılarak eylemin yönünü gösterir.
-  ft b bir neyze boyı  kılıp  di kim Senced dere ayaġıda k lip t ş ld .
“Güneş bir mızrak boyu /kadar/ yükselmişti ki Senced Dere/nin/ ařaġısına varıldı.”
- 4) Eylemin meydana geldiġi zamanı veya zamanda bir noktayı işaret eder.
- Sult n ‘Al  M rz  zam nıda k p ulġayıp  di, n keri beş altı miņge yetip  di. (22b)
“Sultan Ali Mirza zamanında oldukça büyümüş, adamları (askeri) beş altı bine ulaşmıştı.”
 -  ġ r Baysunġur M rz  bile Sult n ‘Al  M rz ’n  ġavġasıda uluġluġ zamanında bedn mlik bile öldü. (21b)
“Daha sonraları yaşlılık zamanında Baysunġur Mirza ile Sultan Ali Mirza’nın kavgasında kötü ad ile öldü.”
 - Uşol fursatta T nri raġmetiġa bardı. (21a)
“O sıralarda Tanrı rahmetine vardı.”
 - ‘Ir k bozuġluġıda Sult n Maġm d M rz ’ga koşulup yolda k l rde ş yeste ġidmetler kılġan t  in Sult n Maġm d M rz  ri‘ yet kılıp  di. (28b)
“Irak bozgunluġunda Sultan Mahmut Mirza’ya katılıp yolda gelirken yararlı hizmetler g sterdiġi Sultan Mahmut Mirza’ya aktarılmıştı/anlatılmıştı.”
 - Ol maġallıda bu ġud yberdi Timurtaş y girme beş yaşta  rdi. (13a)
“O zamanlar Hüdaverdi Timurtaş yirmi beş yaşındaydı.”
 - Bu y rniņ şerfesini k zlep Semerġand muġarasıda ne e maġall munda olturup  di. (48a)
“Bu yerin elveriřliliġini fark edip Semerkant kuşatmasında birkaç kere burada oturmuştum.”
- 5) Kesir gösterir.
- Soņralar haftada bir y  iki  atla řoġbet tutar  di. (7b)
“Sonraları haftada bir ya da iki defa meclis kurdu.”

1.3.6. Ablatif (Ayrılma) H li

 oġu zaman  ns z uyumuna aykırı olarak kelimenin tonlu veya tonsuz  ns zle bitişine bakılmaksızın +d n eki ile ayrılma h li kurulur. Bazen +t n formu ile  ns z uyumuna tabi olduġu da görülür. Daha önce de belirttiġimiz gibi  aġataycanın genel teamülü vokal ve yumuşak konsonantlardan sonra eklerin d’li, sert konsonantla biten kelimelerden sonra ise bu eklerin hem d’li hem t’li varyantlarının eklenebilmesidir (Eckmann 2014: 116). Burada yer verdiġimiz örneklerde ise yumuşak konsonantlardan

sonra ekin d'li, sert konsonantla biten kelimelerden sonra ise ekin t'li varyantlarının geldiği görülmüştür.

Ayrılma hâlinde bir sözcüğün diğer sözcüklerle olan cümle içi ilişkileri şu şekildedir:

1) Eylemin gerçekleştiği, kaynaklandığı veya başladığı yere işaret eder. Bu anlamı ile eylemin yöneldiği alana işaret eden datif (yönelme) hâlinin tam karşısında konumlanır.

- Kara Su, kim Āb-ı Rahmet hem derler, *Kān-ı Gil'niñ ortasından* akar yeti sekiz tégirmen suyu bolğay..
“Ab-ı Rahmet de denen Kara Su, Kan-ı Gil'in ortasından akar, yedi sekiz değirmen suyu olur.”
- Muḥāşara avānıda kurgan faşılınıñ üstidin her kēçe évrülür éduk. (92a)
“Kuşatma zamanında kale duvarının üstünden her gece dolaşıp yürürdük.”
- *Bu yurtttın* köçüp Kara Bāğ yanındağı Aq Sarāy öleñige tüşüldi. (126a)
“Bu yurttan ayrılıp Kara Bağ yanındaki Ak Saray çayırına gelindi.”
- *Fīruze Dervāzesi'din* Şeyhzāde Dervāzesi'ğaça faşıl üstidin at bile yürüşe bolur édi..
“Firuze Kapısından Şeyhzade Kapısına kadar duvar üstünden at ile gezerdi.”
- *Kābil'din* on iki on üç yığaç ve *Gaznī'din* yeti sekiz yığaç yol olacak. (139a)
“Kabil'den on iki- on üç yığaç (bir uzunluk birimi) ve Gazne'den yedi- sekiz yığaç yol olacak.”

2) Eylemin meydana geldiği zamanı veya zamandaki yerini, durum veya kişi sıralamasındaki konumunu gösterir.

- *Ömer Şeyh Mīrzā vāki 'asıdın* soñ menin eşikimde şahib ihtiyār ol édi. (14a)
“Ömer Şeyh Mirza'nın vefatından sonra benim kapımda sahip-i ihtiyar oydu.”
- *Ḥasan Bēg'din* soñ menin eşikimde şahib ihtiyār ol édi. (14a)
“Hasan Bey'den sonra benim kapımda sahip-i ihtiyar oydu.”
- *Abdul-rezzāk Mīrzā mēndin* ilgeri kēlip tüşken égendür.. (211b)
“Abdülrezzak Mirza benden önce gelerek oraya inmiştir.”

3) Materyallerin kaynağını ve neden yapıldığını gösterir.

- *Hwāce Mīr Sultān'ğa* ve oğlanlarığa ve özge elçilerge hem *altundın kümüşdin* tarkaş bile in'āmlar boldı. (352b)
“Hoca Mir Sultan'a ve oğlanlarına ve diğer elçilere de altından ve gümüşten ihسانlarda bulunuldu.”
- *Suḥ* ve *Huşyār'dın* kēlgenlerge çekmenler ve kumāş ḥil'atlar ve *altundın* ve *kümüşdin raḥtdın cinsdin* in'āmlar boldı. (352b)
“Suh ve Hüşyar'dan gelenlere yelekler, kumaş hilatlar, altından ve gümüşten her tür eşya ihسان edildi.”

4) Belirli bir grubun veya bütünün bir parçasını veya bir parçanın ait olduğu bütünü, grubu veya geldiği yeri gösterebilir.

- *Barıdın* Koç Bēg yaḥşırak bardı.
“Koç Bey, hepsinden güzel geldi.”
- Gāhī mēn, gāhī Kāsım Bēg, gāhī yana *bēglerdin* ve *içkilerdin* évrülürler édi. (92a)
“Bazen ben, bazen Kasım Bey, bazen de beylerden ve içkilerden birisi dolaşırdı.”
- Kābil *bölükāndın* bir bölük Ala Say bölükidir. (139b)
“Kabil bölüklerinden bir bölük Ala Say bölüğüdür.”

- *Hezârelerdin küllî rāī Sulţān Mes'ūdī Hezâre'dür, Afġānlardın küllî rāī Mehmed Afġānī'dür.* (140a)
“Hezarelerden en kalabalık olanı Sultan Mesudî Hezaresi'dir ve Afganlardan (en kalabalık olanı) Mehmed Afgani'dir.
 - *Bēg ü bēgātdın ve yigit yeleñdin* yeti sekiz yüz kişi mēndin tamām ayrıldılar. (55a)
“Beylerden ve yiğitlerden yedi sekiz yüz kişi, tamamı benden ayrıldılar.”
- 5) Eylemin sebebini gösterir, “bu sebeple” anlamıyla cümle kurulumunda yer alır.
- *Yokkarı okkññ ğarbidın* Hıwāce Hızır Mescid'din ilgeri öte almadılar.. (92a)
“Yukarı/dan gelen/ okun şiddetinden (çokluğundan) Hoca Hızır Mescidi'nin ilerisine geçemediler.”
 - *Moġullarnıñ yek-cihetliġidın* ġaraź özlerini alardın ayırmaġlıġ eġendür. (126b)
“Moğolların tarafgirliğindeki amaçları kendilerini onlardan ayırmakmış.”
 - Tenbel'ġa muġarrab bolup ġalaba yaġılıġlar ve yamanlıġlar bu atalıġ *oġulluġtın* zuhurġa kēldi. (79b)
“Tenbel'e yakın olan (Tenbel'e yakınlıkları sebebiyle) bu baba ve oğuldan birçok düşmanlık ve kötülükler meydana geldi.”
 - *Çün Andicān almaġtın* me'yūs boldılar... (55a)
“Endican'ı almaktan ümitlerini kestikleri için...”

6) Karşılaştırılan iki öge arasında ilgi kurar.

- Nicrāv çağırıldın Ala Say çağırıldı tündraġ ve hoş-rengraġtur..
“Nicrav şaraplarından Ala Say şarapları daha keskin ve hoş renklidir.”
- Ol vilāyette Ala Say *anāridın* yaġsıraġ anār bolmas. (140a)
“O bölgede Ala Say narından daha güzel nar olmaz.”
- Bu *andın* yamanraġ. (81a)
“Bu ondan daha kötüdür.”
- *Mēndin* kēyinrek Dost Bēg ēdi. (234a)
“Dost Bey benden daha arkadaydı.”

1.3.7. Ekvatif (Eşitlik) Hâli

Çaġatay Türkçesinde eşitlik hâli için +çA eki kullanılır. Ek vasıtasıyla sözcük yalnızca “eşitlik” anlamını yüklenmez, bunun yanı sıra eklendiġi sözcüğü nitelik ve nicelik yönlerinden de açıklar ve bu hâl üzere fiile bağlanmasını sağlar.

Ayrıca +GA yönelme durumu ile birleşerek +GAçA “-e kadar” ve öğrenilen geçmiş zaman -mış ile birleşerek -mışçA “-mış gibi” formlarına da girer.

Metinde geçen kullanımlarında eşitlik hâli ile ismin eşitlik, benzerlik, gibilik, yaklaşık ve “+e kadar” anlamlarıyla fiile bağlandığı görülmüştür.

- Saġdaġımda hem yēgirmeçe ok bar ēdi. (115a) “yaklaşık” anlamı ile
“Ok kılıfımda da yirmi kadar ok vardı.”
- Atasınıñ bī-ġuzurluġı artġanda özgeçe ġaber eşitip inisi Muġammed ġüseyn Mīrzā bile kaçıp 'Irāġ'ka bardı. (166b) “benzerlik” anlamı ile
“Babasının hastalığı artınca başkaca şeyler işiterek küçük kardeşi Muhammed Hüseyin Mirza ile kaçıp Irak'a gitti.”
- *Azaġlaġcası* taġka yavuġ ēdi, taġka tartıp ġutuldı. (244b) “yaklaşık” anlamı ile
“Azcası (az bir kısmı) daġa yakın olduġu için daġa kaçarak kurtuldu.”

- Havz'niñ etrafida *yégirmeçe* nârenci dirahıtını buyurdum kim qoruğaylar. (245b) “yaklaşık” anlamı ile
“Havuzun çevresinde/ki/ yirmi kadar portakal ağacının korunmasını buyurdum.”
- Eter'din atlanıp Dere-i Nür'ni seyr kılıp Sūsān *kéntigeçe* yetip yanıp Āmle'ğa tüşüldi. (249b) “+e kadar” anlamıyla
“Eter'den ata binip Dere-i Nuru seyrederek Susan köyüne kadar gidip geri dönüp Amle'ye indik.”
- Tamağdım koyı *kögsigeçe* hoş reng kıpkızıldur. (279b) “+e kadar” anlamı ile
“Boğazından göğsüne kadar kısmı parlak kırmızıdır.”
- Yana harçeldür, ulukluğı *toğdağça* bolğay. (280a) “+e kadar” anlamı ile
“Biri harçeldir, büyüklüğü toğdak (bir tür hayvan) kadardır.”
- Qahluğa'dın kim Derbend-i Ahenin hem derler Hindükuş *tağığaça* Sultān Maħmūd Mīrzā'ğa ta'alluk vilāyet tamām anın taht-ı taşarrufida edi... (124a)
“Derbend-i Ahenin olarak da bilinen Kahluga'dan Hindikuş dağına kadar Sultan Mahmud Mirza'ya ait olan vilayetler tamamen onun idaresindeydi...” “+e kadar” anlamı ile
- Bizniñ ebnā-yi cinsimiz demey ki ednā nökerimizge kılğan insāniyyetni bizge kılmadı, belki *nökerimizçe* bizni közge ılmadı. (82a) “+e kadar” anlamı ile
“Hemcinsimiz demedi, en aşağı hizmetçimize yaptığı insanıyeti bize yapmadı, hatta hizmetçilerimize yaptığı kadar bile itibar etmedi.”
- Bu aralıkta ança zor keltürdiler kim Uştur Gerdan Nevāhisi'de faşiniñ *tüpigeçe* keldiler. (92b)
“Bu aralıkta öyle güçlü saldırdılar ki Uştur Gerdan bölgesinde siperin aşağısına kadar geldiler.”
- Bu Tenbel ne miqdār kişidür kim *munça* dağdağa u tereddüt tartasız? (94b) “
“Bu Tenbel nasıl bir adamdır ki bunca /bu kadar/ telaş ve tereddüt ediyorsunuz?”

1.3.8. Enstrümantal (Vasıta) Hâli

Çağatay Türkçesinde enstrümantal ki çoğunlukla zaman ve yer bildiren zarflarda kalıplaşmış olarak +n şeklinde bulunur: arqan, bilen, ékin, için... Bunun dışında zamir ve edatlarla da kullanılır.

- Ekşer qazaqlıklarda ve fetretlerde meniñ *bilen* bile keldiler. (11a)
“Kazaklık ve duraklama zamanlarında benimle birlikteydiler.”

Enstrümantal eki, ünsüz ile biten sözcüklere, sözcük tabanı ile uyumlu olacak şekilde yardımcı ses olarak eklenir.

Olumsuzluk eki +sIz ile birleşerek oluşturduğu +sIzIn şekli de mevcuttur.

1.3.9. Yokluk Çekimi

Bu çekim, bir isim ve sıfat yapma eki olup cümlede çekim eki fonksiyonunda kullanılmaktadır. İsim kök ve gövdelerine gelir ve sözcüğün olumsuzluk nosyonu veya “var olmama” anlamı ile cümlede yer almasını sağlar.

1) Cümlelerin eylemini hâl, tavır, durum yönünden zarf fonksiyonu ile niteler.

- Her sözüñ iş küç *béglersiz* qarār tapmas edi.
“Hiçbir sözü, işi gücü beylersiz /beylerin kararına başvurmadan/ halletmezdi.

- Sultân Hüseyin Mîrzâ Künduz'nu kapağanda Hüsrev Şah'niñ ta'aşşubığa az kişi bile *yaraqsız* bî-ħasīb şebîhün keldi.
“Sultan Hüseyin Mirza Kunduz'u kuşattığında Hüsrev Şah'ın zorbalıklarına karşı az kişi ile silahsız ve yetersiz şekilde gece baskını yaptı.”
- İşbu yerge yetkende kim eğer yana bir köç yürülse edi köpreki bu edi kim *uruşsız* oq vilâyet müeyesser bolğay edi. (54b)
“İş bu duruma geldiğinde eğer bir menzil daha yürünseydi muhaberesiz (muharebe etmeden de) de kolaylıkla vilayet bizim olacaktı.”
- Mundin köçüp *yolsız* yürüp ara bir ÷onup tañlası bir tiptik inişdin inip uzun uzak teñğidin ötüp Bennü'ğa tüşüldi. (147b)
“Buradan kalkıp arada bir konakladıktan sonra ertesi sabah yolsuz (yolu olmayan) dimdik bir inişten inip çok uzun bir boğazdan geçerek Benu'ya inildi.”

2) Cümle içinde isimleri nitelik yönünden belirterek sıfat öbekleri yapar.

- Bu şüm fi'l anın zamanında andağ şāyi' edi kim *çehresiz* kişi aşlen yoğ edi. (26a)
“Bu kötü iş onun zamanında o kadar yaygındı ki çehresiz /oğlansız/ adam neredeyse yoktu.”
- *Yüreksiz* kişi edi. (26a)
“Yüreksiz adamdı.”
- Muhammed Şeybānī Ħan, kim Andicān'da Sultān Ahmed Tenbel'ni alıp Hişār üstige müteveccih bolğan bile *uruşsız* ve *telaşsız* vilâyetlerni taşlap çıktılar. (156a)
“Muhammed Şeybani Han, Endican'da Sultan Ahmed Tenbel'i /yanına/ alıp Hisar üstüne yürüdüğünde vuruşmadan ve karşı koymadan öylece vilayetleri bırakıp çıktılar.”
- Kēpeneklig *kēpeneksiz* kişi berāber edi. (229b)
“Yağmurluklu ve yağmurluksuz kişi birdi.”
- Egerçi *şafāsız* yer edi. (250b)
“Gerçi safasız yerdir.”
- Üstad 'Alī Kulu taş atar üçün bir *buğdaysız* yērni ihtiyār kıldı. (333a)
“Üstat Ali Kulu taş atmak için buğdaysız yeri tercih etti.”

3) İsim yüklemelerini nitelik yönünden belirtir.

- Çünkü yeri *buğdaysız* ve faşīli asru müstahkem ve tamām taşdın edi, kārger kēlmedi. (334b)
“Yeri yamaçsız ve siperi çok sağlam ve tamamı taştan olduğu için etkisi olması.”
- Pest pest oti az, suyu tenķiş, yığaçsız, bed-nümāy, yaramas tağlardur. (141b)
“Genellikle alçak, otu az, suyu noksan, ağaçsız, görünüşü çirkin, yaramaz dağlardır.”

2. Sonuç

Türkçede bir sözcüğün cümle içerisinde başka bir sözcük ile anlamlı bir ilişki kurması çekim ekleri ile mümkündür. Taraflardan birinin isim unsuru olduğu birlikteliklerde, unsurları birbirine bağlayan isim çekim eklerinin görevlerini cümlenin anlamı belirler.

İsimlerin cümle içerisinde yer alan diğer sözcüklerle anlamlı birliktelikler kurmasını sağlayan isim çekim ekleri, cümlenin bağlamına göre görevler üstlenir. *Bâbürnâme* özelinde isim çekim eklerinin cümle kurulumundaki rolünü incelediğimiz bu çalışmada görülmüştür ki çokluk ve isim çekim eklerinin fonksiyonları ancak yer aldıkları cümle bağlamında açıklanabilir. Bu çalışmada amacımız çekim eklerinin cümle birliği

içerisindeki önem ve görevlerini göstermek, elde edilen örnekler ışığında söylenebilir ki bir ekin fonksiyonunu belirlemek için eklendiği sözcüğün yer aldığı cümleyi dikkate almak, cümlelerin anlamına göre ekin fonksiyonunu belirlemek gerekir. Bu dikkatle incelediğimiz *Bâbürnâme* metni üzerinden şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Çokluk belirten ifadelerin cümlelerin bağlamına göre şekillenen anlamları onun yalnız belirli ve belirsiz çokluk ifade etmesinin ötesinde sayılabilir/ sayılamaz ve tahmin edilebilir/ tahmin edilemez çokluk olarak kullanıldığını göstermiştir.

Yalın haldeki bir ismin, cümlelerin öznesi ve yüklemi olarak cümle kurulumunda yer aldığı görülmüştür. Genitif (ilgi) hâli ile cümleye katılan bir isim, başka bir isimle “aitlik, mülkiyet” bağlamıyla ilişki kurmuş ve bu ilişkinin ortaya çıkardığı cümle birimi, özne, nesne, zarf ve yer tamlayıcısı olarak cümlede görev almıştır.

Datif (bulunma) hâlindeki bir isim, cümlelerin bağlamına göre eylemin yönünü ve kime karşı olduğunu; “+e kadar” anlamıyla bahse konu olan alanın sınırlarını; “için” anlamıyla eylemin amacını, hedefini, sebebini; cümlelerin eylemi ettirgense eylemi gerçekleştireni; “üstünde, içinde” anlamı ile eylemin yönünü ve eylemin gerçekleştiği zamanın sınırlarını belirtir.

Akuzatif (belirtme) hâlindeki bir isim, ana cümlelerin veya yan cümlelerin nesnesi olarak cümlede görev alabilir. Bununla birlikte Çağatay Türkçesinin bir özelliği olarak *Bâbürnâme*’de de belirtme halinin “ilgi kurma” fonksiyonuyla iki isim arasında “ilgi” kurduğu ve bu şekilde cümlelerin nesnesini oluşturduğu görülmüştür.

Lokatif (bulunma) hâli, eylemin gerçekleştiği yeri göstermenin yanı sıra eylemin içinde bulunduğu hâli, şartları ve eylemin sonuçlarından etkilenen alanı belirtir. Bulunma hâlindeki bir ismin yönelme fonksiyonuyla eylemin yönünü gösterdiği de tespit edilmiştir. Ayrıca bulunma hâlindeki bir ismin eylemin meydana geldiği zamana veya zaman çizgisi üzerindeki bir noktaya işaret ettiği örneklerle de rastlanmıştır. Bunlarla birlikte kesir ifadesiyle de cümle kurulumunda yer almıştır.

Eylemin gerçekleştiği, başladığı veya eylemin kaynağını gösteren ablatif (ayrılma) hâlindeki bir isim, bunlarla birlikte eylemin meydana geldiği zamanı veya zaman çizgisi üzerindeki aralığını, kişi sıralamasındaki yerini ve eylemin durumunu da belirtir. Bunlarla birlikte cümlede geçen materyalin kaynağını da gösterir. Belirli bir grubun/ bütünün parçasını veya parçanın ait olduğu bütünü/ grubu veya geldiği yeri gösterdiği örneklerle de metinde rastlanmıştır. “Bu sebeple” anlamıyla cümlede yer alan ablatif hâli, eylemin sebebini belirtir. Ayrıca karşılaştırılan iki öge arasında ilgi kurduğu örnekler de metinde yer almıştır.

Ekvatif (eşitlik) hâli ile isimlerin cümlede eşitlik, benzerlik, “gibilik”, yaklaşık ve “+e kadar” anlamlarıyla fiile bağlandığı görülmüştür.

Enstrümantal (vasıta) hâlindeki bir ismin cümlede eylemin nasıl gerçekleştiğini ve eyleme dâhil olan ya da eylemden etkilenenleri gösterdiği; eylemin zamanını ve tavrını göstermeye yardımcı olduğu tespit edilmiştir.

Yokluk çekimi ile cümleye katılan bir ismin eylemin hâl, tavır, durum yönünden zarf fonksiyonuyla nitelediği; isimleri nitelik yönünden belirterek sıfat öbekleri yaptığı görülmüştür.

Kaynakça

- AKA, Murat (2014). *Babürnâme'nin Dil Özellikleri*. Yüksek Lisans Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi.
- AKGÜL, Semra (2020). *Bâbürnâme'nin Haydarâbâd Nüshasının Transkripsiyonu ve Söz Dizimi İncelemesi*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- ARGUNŞAH, Mustafa (2013). *Çağatay Türkçesi*. Ankara: Kesit.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1995). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- CEYLAN, Nimet, (2009). *Gazi Zahirüddin Muhammed Babur Mirza'nın Eserlerindeki İkilemeler*. Yüksek Lisans Tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi.
- ÇORBACI, Esra, (2012). *Babürname'de Sıfatlar*. Yüksek Lisans Tezi. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi.
- DEMİR, Cengiz, (2016) *Baburname'de Birleşik Fiiller*. Yüksek Lisans Tezi. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi.
- ECKMANN, Janos (2014). *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ERGİN, Muharrem (2009). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak.
- HATİPOĞLU, Vecihe (1972). *Türkçenin Sözdizimi*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KOÇ, Nurettin (1998). *Yeni Dilbilgisi*, Ankara: İnkılap.
- ÖZDEMİR, Hakan, (2015). “Eski Türkçede İlgi ve Belirtme Durum Ekleri Üzerine”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, 16: 121-132.
- RENTZSCH, Julian, (2011). “Modality in the Baburnama”, *Turkic Languages*, 15/1: 78- 123.
- SCHÖNIG, Claus, (1994). “Prädikatslose Sätze und postprädikatische Segmente im Babur-name (Haidarabad-Kodex)”. *Journal of Turkology*, 2/2: 225-243
- SCHÖNIG, Claus, (1996). “Komplexe Verben im Babur-name (Haidarabad- Kodex)” *Ural Altaische Janbücher*, 14: 206-217
- SCHÖNIG, Claus, (1991). “Vergangenheitstempora im Babur-name”, *Materialia Turcica*, 15: 1-13.
- SCHÖNIG, Claus, (2012). “Finite Predication and Text Structure in the Babur-nâme (Babur-nâme'de Fiil Kipleri ve Metin Yapısı)”, Kocaeli: *Babur ve Babürnâme Üzerine Araştırmalar Uluslararası Çalıştayı*.
- ŞEN, Mesut (1993). *Babürname: Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, Giriş-Metin-Açıklamalı Dizin*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- YIKILMAZ, Arzu, (2014). *Bâbürnâme'de Fiilimsiler*. Doktora Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.
- YIKILMAZ, Arzu, (2015). “Bâbürnâme'de Asli Zarf- Fiillerin Kullanımı ve Zaman İşlevleri Üzerine”, *Elektronik Turkish Studies*, 10/12: 1243-1260.

Türkmencede +IX Ekinin İşlevleri*

Functions of the +IX Suffix in Turkmen

Maral Töre

Dr., Araştırmacı-Yazar

Ankara/Türkiye

e-posta toremaral@hotmail.com

orcid 0000-0002-8551-1023

doi 10.54316/dilarastirmalari.1190827

Atıf

Citation

Töre, Maral (2023).
Türkmencede +IX Ekinin
İşlevleri. *Dil Araştırmaları*,
32: 175-185.

Başvuru

Submitted

18.10.2022

Revizyon

Revised

23.11.2022

Kabul

Accepted

01.12.2022

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.05.2023

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

ÖZ

Elinizdeki çalışmada, Türkmenenin en işlek +ly/+li yapım ekinin kullanım alanları ve işlevleri üzerinde durulmuştur. Taranan Türkmençe eserlerden +ly/+li ekinin işlevleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Ekin işlevleri ve türetim gücü açısından ele alınırken aynı zamanda ekin morfosemantik ve morfofonolojik özellikleri de incelenmiştir. Yazıda bu ekin, bilen edatı veya bağlacı işlevinde kullanılabildiğine ayrıca dikkat çekilmiştir. Ancak +ly/+li'nin bilen edatı/bağlacı olarak kullanımı yaygın değildir. Ekin bu işlevinin diğer işlevleri arasındaki farkı gösterebilmek için aynı kelime örnekleri tercih edilmiştir. Örnekler ve örneklerin geçtiği cümleler, transkripsiyonlu biçimi ve Türkiye Türkçesiyle birlikte verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkmençe, İsimden isim yapım eki, İşlev, Edat, Bağlaç

ABSTRACT

In this study, the usage areas and functions of the Turkmen language's the most frequent formation suffix +ly/+li are dealt with. The functions of the suffix +ly/+li were attempted to be determined from the analyzed Turkmen works. While the suffix is discussed in terms of its functions and derivational power, the morphosemantic and morphophonological features of the suffix are also examined. In the article, it is also pointed out that this suffix can be used as a preposition or conjunction. However, the use of +ly/+li as a preposition/conjunction of bilen is not common. In order to point out the difference between this and other functions of the suffix, the same word examples are chosen. The examples and the sentences including the former are given together with the transcribed form and Turkish translation.

* Bu çalışma, Hacettepe Üniversitesinde 2021 yılında tamamlanmış "Türkmenenin Türetim Morfolojisi" adlı doktora tez çalışmamızdan üretilmiştir.

Keywords: Turkmen, Denominal noun formative, Function, Preposition, Conjunction

0. Giriş

Diğer Türk yazı dillerinde olduğu gibi Türkmencede de kelime türetilirken en çok yapım eklerinden yararlanılmaktadır. Türkmencenin türetim ekleri içerisinde isimden isim yapım eklerinin sayısı oldukça fazladır. Söz konusu ekler, isim kök veya gövdelerine gelerek yeni bir isim oluşturmaktadırlar. Bu eklerden biri de Eski Türkçeden beri isimden isim yapan ve işlevliği açısından ön sırada yer alan *+ly/+li*'dir.

Türkçede ekler yapım eki ve çekim eki olarak ikiye ayrılmaktadır. Ancak ekleri bu iki başlık altında incelemek yetersiz kalmaktadır. Araştırmacılar bazı eklerin kullanım alanları ve işlevleri açısından ele alırken yapım ve çekim ekleri olarak sınıflandırmanın yeterli olmadığına dikkat çekmişlerdir. Bu eklerden biride Türkçenin erken dönemlerinden beri kullanımı yaygın olan *+IX* ekidir. *+IX*, eklendiği isimlerden sıfat ve kalıcı isim yapma özelliğiyle tanınmıştır. Ergin, ekin Eski Türkçede *-lġ-, -lig-, -luġ-, -lġg* şeklinde var olduğunu ve Batı Türkçesine geçerken sonunda bulunan *g/ġ* sesinin düştüğünü anlatmıştır (2009: 160). Ekin eski biçiminin *-lġg/-lig* olduğunu ve *ġ* ünsüzünün düşmesinden önce *ġ>k* oluştuğunu, sonra da *-lġg>-lġk>-li* sürecinin yaşandığından bahsedilmektedir (Serebrennikov-Gadjieva 2018: 108). Ekin kökeninin Moğolca “bir şeyle teçhiz edilmiş olan şey” anlamında olabileceği de düşünülmüştür (Von Gabain 1988: 44). (Konuyla ilgili ayrıca bk. Kononov 1956: 104; Banguoğlu 2015: 191-193; Korkmaz 2009: 53-55.)

Bu yazıda *+ly/+li* ekinin Türkmencedeki kelime türetimi eş zamanlı olarak ele alınmıştır. İsimlere getirilen *+ly/+li*'nin işlev alanları incelenirken *bilen* edatı veya bağlacı görevinde kullanımı üzerinde ayrıntılı durulmuştur. Bazı isimlerin sonuna eklenen *+ly/+li*'nin sadece sıfat veya isim türetmediğine ayrıca *bilen* edatının/bağlacının yerine kullanıldığı örneklerle incelenmiştir. Ekin bu tür kullanımını diğer işlevlerinden ayırt edebilmek için eklendiği kelimenin cümledeki anlamını bilmek gereklidir. Bundan dolayı ekin bu işlev farkını görebilmek ana dili konuşuru olmayanlar için oldukça zor bir durumdur.

Çalışmada isimden isim yapan *+ly/+li* ekinin kullanım alanları Türkmence yayımlanan gazete, dergi ve edebî eserler taranarak tespit edilmiştir. Bununla birlikte ekle türemiş kelimelerin Türkmence sözlüklerdeki varlığını ve anlamlarını kavramak için TDS (*Türkmen dilinin sözlüğü*) 1962 ve TDS I-II (*Türkmen dilinin sözlüğü*) 2010'dan yararlanılmıştır. Elde edilen verilerden yola çıkarak konuya uygun olan örnekler ve örneklerin geçtiği cümleler verilmeye çalışılmıştır. *+ly/+li* ekinin *bilen* edatı/bağlacı işlevinde kullanımı anlatılırken aynı isim örnekleri tercih edilmiştir. Böylece aynı kelime gövdesinde bulunan *+ly/+li*'nin sıfat olarak ve *bilen* edatı/bağlacı işlevindeki kullanımı daha belirgin gösterilmek istenmiştir. Kelimelerin geçtiği cümleler, Türkiye Türkçesine aktarılarak anlatılmıştır.

Çalışmada örnekler gösterilirken okurların Türkmencenin telaffuzu hakkında bilgi sahibi olması, kelimelerin doğru okunması ve kullanılması için transkripsiyonlu

biçimleriyle birlikte verilmiştir. Örneklerin transkripsiyonlu biçimleri [] içinde gösterilmiştir. Uzun ünlüleri göstermek için [:], /ä/ için [æ/æ:], ı fonemi [i], dişler arası sızıcı /s/ ve /z/ fonemleri [θ] ve [δ], damak /n/'si [ŋ], artdamak sesleri için /g/ [g̊], /k/ [q] ve /h/ [x], çift dudak /v/'si [w], diğer sesler için /j/ [j], /ç/ [ç] ve /ş/ [š] işaretleri kullanılmıştır.

1. +IX eki ve işlevleri

Türk yazı dillerinin çoğunda olduğu gibi +IX, Türkmenenin de en işlek yapım eklerinin başında gelmektedir. Schöniğ, Türkmenedeki en sık kullanılan isimden isim yapan ve sıfat türeten ekin -II olduğunu, olumsuzunun ise -θId ile yapıldığını kaydetmiştir (Johanson-Csató, 1998 <C. Schöniğ>: 263). Kaynaklarda söz konusu ekin kişi isimleri ve şahısların doğduğu, yaşadığı yeri gösteren isimler türettiği üzerinde durulmuştur (Baskakow vd.1970: 123; TDG, 1999: 26). Başka bir çalışmada ise ekin Türkmencede köken gösterdiği, kişi isimleri ve yer adlarının yanı sıra isimden sıfat türettiği belirtilmiştir (Hanser 2003: 150, 157). Azymow, bu ekin Türkmencede yetenek ve nitelik bildirdiğini, bulunduğu ve yaşadığı yeri gösterirken aynı zamanda taraf bildirdiğini vurgulamıştır. Ayrıca bir şeyin olağanın dışında, farklı yönlerinin olduğunu ifade eden sıfatlar da türettiğini dile getirmiştir (1960: 263-264). Esenmedowa, ekin görevlerini şu şekilde sıralamıştır: nitelik, karakter, yetenek ve dış görünüşü belirtir; sahip olunan bir şeyi veya varlığı gösteren sıfatlar yapar, yer bildiren ve mecaz anlamları taşıyan sıfatlar yapar (2010: 135). Bir diğer Türkmençe kaynakta, sıfat türeten en işlek ek olduğu ve eklendiği kelimeyle ilgili olarak varlık, sahiplik anlamlarını kattığı ifade edilmiştir. Ör. *miweli agaç, güçlü adam* vb. Ayrıca ekin az sayıda da olsa isim türettiği şu örneklerle gösterilmiştir: *garly, guşly* vb. (Baýjanow-Petjikowa 2014: 56).

+ly/+li eki, Türkmenenin bütün dönemlerinde işlekliliğini korumuştur. Hemen hemen bütün isimlere eklenebilmesinden dolayı ekle türetilmiş kelimelerin tamamını sözlüklerde ele almak mümkün olmamıştır. İsim soylu kök ve gövdelere getirilen +ly/+li'nin olumsuzu +syz/+siz ekiyle yapılmaktadır. Bilindiği üzere yapım ekleri kelime kök ve gövdelerinden hemen sonra gelir, çekim ekleriyse bundan sonra gelir: *reñk+li+ler+den* 'renklerden', *watan+syz+lyk+dan* 'vatansızlıktan' vb. Ancak bazı durumlarda +ly/+li ve +syz/+siz gibi eklerde bu sıralama yer değiştirdiği görülür. Önce iyelik eki daha sonra +ly/+li, +syz/+siz ekleri gelebilmektedir: *ata+m+ly* 'dedemli/babamli', *eje+m+li* 'annenli', *kaka+m+syz* 'babamsız', *jigi+m+syz* 'kardeşimsiz' vb. Ör. *Ejemli günlere, ejemeli gürrünlere dolanasym gelyär*. 'Annemli günlere, annenli konuşmalara geri dönmek istiyorum.' (www.turkmenmetbugat.gov.tm).

Çalışmada yararlanılan Türkmençe sözlüklerinden TDS (1962) ve TDS (2010)'de bazı kelimelerin her iki ekle türemiş biçimi de yer alırken Ör. *akylly~akylsyz* 'akıllı/akılsız', *ayakly~ayaksyz* 'ayaklı/ayaksız', *edepli~edepsiz* 'edepli/edepsiz', *janly~jansyz* 'canlı/cansız', *duzly~duzsuz* 'tuzlu/tuzsuz', *güýçli~güýsüz* 'güçlü/güçsüz', *miweli~miwesiz* 'meyveli/meyvesiz' vb. bazı kelimelerin Ör. *gülküli* 'sevinçli, güldürücü, neşeli', *öyli* 'evi olan', *ululy* 'büyüğü olan', *wagtly* 'vakitli', *nazly* 'nazlı', *zerli* 'pullu' vb. sadece +ly/+li ekini almış biçimlerinin yer aldığı tespit edilmiştir. TDS

(1962)'de *gamly~gamsyz* 'kederli/kedersiz', *gazetli~gazetsiz* 'gazeteli/gazetesiz', *maşynly~maşynsyz* 'arabalı/arabasız', *reňkli~reňksiz* 'renkli/renksiz' gibi örneklerin her iki biçimine de yer verilmemiştir. Ancak TDS (2010)'de bu kelime örneklerinin her iki biçimi de bulunmaktadır. Örneklerden anlaşılacağı üzere eklerin getirildiği kelimelerin bir kısmı sözlüklerde yer alırken bir kısmı yer almamaktadır. Bu özelliğinden dolayı, ek daha çok çekim eklerine benzetilmektedir. Ergin, *+sXz* ve *+lX* eklerinin işlevlik derecesinin çekim eklerine yakın olduğunu belirtir (2009: 160). Erdem, bu eklerin tür değişikliği yapması, sözdizimsel bir bilgi içermemesi onların yapım eki yönünü daha kuvvetlendirdiği görüşündedir (2011: 81) (Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Banguoğlu 2015; Ergin 2009; Erdem 2011, 2014, 2016). Ancak çekim ekleriyle karşılaştırıldığında *+ly/+li* ve *+syz/+siz* ekleri kalıcı isimler türetebilmektedir. Bazı araştırmalar ekin kalıcı isimler yapmasının yanı sıra "geçici vasıf isimleri" oluşturduğu üzerinde de durmuşlar (Baydar 2018). Gülsevin, *+slz* ve *+ll* gibi eklerin sözlüksel malzeme türetmekten ziyade kelimelerde gramatikal bir görev değişimi yaptığını ve bundan dolayı bu tür ekleri ayrı alt başlıklarda değerlendirmenin daha doğru olacağını vurgulamıştır (2004: 1272). Ayrıca bu eklerin olumsuzluk ifade eden bazı kelimelere eklenmediği de görülmektedir. Ek, *aladaly~aladasyz* 'endişeli/endişesiz', *gaygyly~gaygysyz* 'dertli/dertsiz' vb. kelimelere getirilebilirken **garyply~garypsyz* 'garyp [gari:p] fakir, muhtaç', **horly~horsuz* 'hor [xo:r] 1. Bedenen zayıf, 2. Fakir yaşayan', **mätäçli~mätäçsiz* 'mätäç [mætæč] muhtaç', **yamanly~yamansyz* 'yaman [yaman] kötü, iyi olmayan, pis' gibi sınırlı kelimelerde kullanılmamaktadır. Bu tür kelimeler, Türkmencede *+lyk/+lik* ekiyle sağlanmaktadır: *garyplyk*, *horluk*, *mätäçlik*, *yamanlyk* vb.

Ekin Türkmencede iki alomorfu bulunmaktadır: *+ly* [li] ve *+li* [li]. Eklendiği bütün kelimelerde düz ve dar ünlülüdür: *akyl+ly* [aқıllı] 'akıllı', *göz+li* [gödlü] 'gözli' vb. Ancak kelime tek heceli ve yuvarlak ünlülü ise ve *+ly/+li* ekinden sonra başka bir ek getirilirse Türkmenenin yazım kuralı gereği ekin ünlüsü yuvarlaklaşır: *güýç+li>güýç+lü+lik* [güýşlülük] 'güçlülük', *kök+li>kök+lü+ler* [köklülör] 'köklüler' vb.

Ek, Türkmeneye Arapça (*nurly* 'nurlu', *peýdaly* 'faydalı', *sabyrly* 'sabırlı' vb.) ve Farsçadan (*myhmanly* 'misafirli', *miweli* 'meyveli' vb.) geçen isim soylu kelimelere getirilmekle birlikte Rusçadan geçen bazı isimlere de gelebilmektedir: *gazetli* 'gazeteli', *sportly* 'sporlu', *tehnologıyaly* 'teknolojili', *zarıyadly* 'şarjli' vb.

Ek, Türkmencede kullanılan bazı Arapça ve Farsça kökenli eklerin ifade ettiği anlam ve işlevlerini de karşılamaktadır. *+ban*, *+dar*, *+gyn/+gin*, *+kär/+gär* gibi ek almış sıfatların bir kısmı *+ly/+li* ile yapılabilmektedir. Ör. *mähri+ban=mähir+li* 'merhametli, sevgi dolu', *akyl+dar=akyl+ly* 'akıllı, zeki', *algy+dar=algy+ly* 'alacaklı', *bergi+dar=bergi+li* 'borçlu', *gam+gyn=gam+ly* 'kederli', *günä+kär=günä+li* 'suçlu', *umydy+gär=umyt+ly* 'umutlu, inançlı, istekli' vb. Bunlarla birlikte Arapça nispet i'siyle yapılan bazı isimler için söz konusu ekten yararlanılmıştır: *Mahmut Kaşgary=Kaşgarly*, *merkezi=merkezli* 'merkezli', *tankydy=tankyty* 'tenkitli' vb. (Türkmeneye Arapça ve Farsçadan geçen isim yapım ekleri ve bileşikleri için bk. Töre 2021: 103-115).

Türkmencede *+ly/+li* ekini almış sıfat ve isimler, isimden isim yapan *+ja/+je*: *jay+ly+ja* [ja:ylıja] 'küçük/sevimli evi olan, eşik+li+je [eşiklije] 'sevimli giysisi olan' vb.; *+jak/+jek*: *yüwaş+ly+jak* [yuwoşlujoq] 'yavaşça', *çäynek+li+jek* [çäyneklıjek]

‘çaydanlıkla’ vb.; +lyk/+lik: *dowam+ly+lyk* [dowamlılıq] ‘devamlılık’, *náz+li+lik* [næðlilik] ‘nazlılık’ vb.; +rak/+ræk: *jan+ly+rak* [ja:nlira:q] ‘daha canlı’, *süýt+li+ræk* [θüýtlüræk] ‘daha sütü’ vb. ekleriyle sıklıkla kullanılmaktadır.

Taranan Türkmençe hikâye, masal, roman, gazete ve dergilerde +ly/+li ekinin tespit edilen işlevlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Ek; sahipliği, niteliği veya herhangi bir özelliği bildiren sıfatlar türetir: *adalat+ly* [ada:latlı] ‘adaletli’, *asyl+ly* [aθılı] ‘ağır başlı, edepli’, *bilim+li* [bilimli] ‘eğitimi’, *çaga+ly* [ça:ğalı] ‘çocuklu’, *düýe+li* [düyölyü] ‘develi’, *duýgy+ly* > *duýguly* [duygulu] ‘duyarlı, duygulu’, *hormat+ly* [xormotlı] ‘saygılı’, *hoşniyet+li* [xoşniyetli] ‘iyi niyetli’, *yürek+li* [yüröklü] ‘yürekli, cesur’ vb.
2. Bünyesinde barındırma, bulundurma bildiren sıfatlar türetir: *aýna+ly* [a:ynalı] ‘aynalı’, *güneş+li* [günöşlü] ‘güneşli’, *reňk+li* [reňkli] ‘renkli’, *suw+ly* [θuwlı] ‘sulu’ vb.
3. Doğulan veya yaşanan yere ait olmayı gösteren sıfatlar türetir: *Aşgabat+ly* [aşğawa:tlı] ‘Aşgabatlı’, *oba+ly* [o:wolı] ‘köylü’, *şäher+li* [şæherli] ‘şehirli’ vb.
4. Bir millete, kavime veya bir topluluğa ait olmayı gösteren sıfatlar türetir: *Änevlı, Ärsaryly, Garagoýunly, Gardaşly, Kyraçly, Hasarly, Selçukly, Ýemrelı* (bk. Ataniyazov 1999). Bazı Türkmen diyalektlerinde +ly/+li’nin yerine +çy/+çi eki de kullanılmaktadır: *Çelekenli~Çelekençi, Esengulyly~Esengulyçy* vb. (bk. TDG 1999: 24).
5. Şehir, köy, semt isimleri türetir: *Baharly* (etrap), *Gyýanly* (şäherçe), *Magdanly* (etrap) vb.
6. İsimlerden sıfat türetir: *gara+ly* (*adam*) [ğaralı] ‘suçlu (adam)’, *göçgün+li* (*oglan*) [göçgünlü] ‘1.Çabuk kızan, 2. Heybetli (oğlan)’, *zyýan+ly* (*iymit*) [ðiya:nlı] ‘zararlı (yiyecek)’ vb.
7. Herhangi bir konuda yetkili, tanınmış kişileri ifade eden kelimeler türetir: *rugsat+ly* (*adam*) [ruğtatlı] ‘izinli (adam)’, *ygyýar+ly* (*harby işgär*) [iğtiya:rlı] ‘yetkili (asker)’, *jogapkär+li* (*kişi*) [joğa:pkærli] ‘sorumlu (kişi)’, *wezipe+li* (*wekil*) [weðipeli] ‘vazifeli (vekil)’ vb.
8. Ek, Türkmencede isim, soy isim, takma isim ve lakap türetmekte sık kullanılır: *aga+ly* > *Agaly* [a:ğalı] ‘Agalı < *aga* ‘ağabey’ (erkek ismi)’, *dür+li* > *Dürli* [dürlü] ‘Dürli < *dür* ‘inci’ (kadın ismi)’, *hal+ly* > *Hally* [ha:llı] ‘Hallı < *hal* ‘tenin yüzeyinde bene benzeyen ancak büyük olan leke’ (erkek ismi)’, *il+li* > *İlli* [illi] ‘İlli < *il* ‘el, ülke, yurt’ (erkek ismi)’, *pir+li* > *Pirli* [pi:rlı] ‘Pirli < *pir* ‘pir, yaşlı’ (erkek ismi)’, *meň+li* > *Meňli* [meňli] ‘Menli < *meň* ‘ben, tendeki leke’ (kadın ismi)’, *náz+li* > *Názli* [næðli] ‘Nazlı < *náz* ‘naz’ (kadın ismi)’, *nur+ly* > *Nurly* [nurli] > *Nurlyýew* ‘Nurlı < *nur* ‘nur’ (erkek ismi/soy ismi)’, *täç+li* > *Täçli* [täşli] > *Täçliyew* ‘täç’ ‘1. Tende buluna leke, 2. Täç’ (erkek ismi/kadın ismi/soy ismi)’ vb.
9. Medeni ve ailevi durumu bildiren kelimeler için kullanılır: *a:dag+ly* [a:dağlı] ‘iki ailenin karşılıklı olarak erkek ve kız çocuklarını büyüyünce evlenmesi için verilen söz, beşik kertmesi’, *maşgala+ly* [maşğalalı] ‘1. Çoluklu çocuklu, 2. Evli, eşli (erkek için)’, *nika+ly* [niqa:li] ‘nikahlı’ vb.

10. Soru bildiren kelimelerde kullanılır: *nätüýs+li* [nætüyüölü] ‘ne türden, nasıl’, *nire+li* [ni:reli] ‘nereli’ vb.
11. Anlamaları birbirine yakın veya uzak iki isim yan yana kullanılırken bu ekten yararlanır: *öýli-işikli* [öylü-i:şikli] ‘evli barklı’, *öýli-illi* [öylü-i:lli] ‘evli barklı’, *jayly-maşynly* [ja:yli-mašinli] ‘evli arabalı’, *gözli-başly* [gödlü-bašli] ‘evli barklı’, *ululy-kıçili* [ululü-kıçili] ‘büyük-küçük’ vb.
12. Bazı sayı isimlerine eklenir: *yigrimi-otuzly yaşlar* [yigrimi-otudli] ‘yirmili otuzlu yaşlar’, *togsanly ýyllar* [toğθonli] ‘90’lı yıllar’ vb.
13. Herhangi bir şeyin veya özelliğın olması gerekenden daha fazla olduğunu gösteren ve mecaz anlamda kullanılan sıfatlar türetir: *dil+li* (*çaga*) [dilli ça:ga] ‘çok konuşan çocuk, konuşma becerisi iyi olan çocuk, yaşına göre iyi konuşan’, *döwlet+li* (*adam*) [döwleötlü a:dam] ‘varlıklı, büyük ailesi olan, güçlü ve mutlu adam’, *kelle+li* (*oglan*) [kelleli oğlon] ‘kafası iyi çalışın, iyi düşünebilen (oğlan), yaşına göre daha yetenekli olan’ vb.

Yukarıda Türkmencedeki isimden isim yapım eki *+ly/+li*’nin tarama sonucu tespit edilen 13 işlevi gösterilmiştir. Makalenin bundan sonraki kısmında isim kök ve gövdelerine gelen *+ly/+li* yapım ekinin *bilen* edati/bağlacı işlevinde kullanımı üzerinde durulacaktır.

2. *+ly/+li* ekinin *bilen* işlevinde kullanımı

Türkmencede *bilen* hem edat (sözsoñy kömekçisi) hem de bağlacı (bağlayjy kömekçi) olarak kullanılmaktadır. Ayrıca Türkmencede vasıta durumu *bilen* edatının yardımıyla yapılmaktadır. Türkmencedeki *bilen*, Türkiye Türkçesindeki *ile* edatına/bağlacına karşılık gelmektedir. Edat veya bağlacı olduğu cümlelerin içindeki anlamıyla çıkartılabilmektedir. Bağlacı olan *bilen*, benzer kelimeleri birbirine bağlamakla görevlidir. Edat olan ise kendinden önceki kelimelerle diğer kelime arasındaki anlam ilişkisini kurmaktadır. Bağlacı ve edatlar da yapılarına göre alt başlıklara ayrılmaktadır. (Türkiye Türkçesinde bağlacı ve edat kavramları hakkındaki tartışmalar henüz devam etmektedir. Edat için ayrıca takı, son takı, ilgeç, çekim edati, son çekim edati, ek edat vb.; bağlacı için bağlam, edat, rabıt edat vb. terimler kullanılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Banguoğlu 2015; Ergin 2009; Hacıeminoğlu 1971; Korkmaz 2009 vd.).

Edatlar ve durum ekleri isimlerden sonra gelerek cümledeki diğer öğelerle ilişki kuran görevli unsurlardır. Eski Türkçeden beri edatların durum eklerinin yerine kullanıldığı bilinmektedir. Banguoğlu, Türkçedeki az işlek çekim eklerinden bahsederken *+IX* ekinin *+IA* ekiyle kullanılışı çoğu zaman anlamca bir birlerine yaklaştığını vurgulamıştır: *arabalı gitmek*×*arabayla gitmek* vb. Ancak *+IX* ekinin daha çok sabit anlamlı sıfatlar yapmaya yarar olduğunu da belirtmiştir (2015: 331). Bu tür yapılar Türkmencede de görülmektedir. Türkmencede vasıta durumu için *bilen* edatından yararlanılmaktadır: *maşynly gitmek* ‘arabalı gitmek’×*maşyn bilen* (*maşynly*) *gitmek* ‘arabayla gitmek’, *gylyçly geldi* ‘kılıçlı geldi’×*gylyç bilen* (*gylyçly*) *geldi* ‘kılıçla geldi’ vb. Diğer durum ekleriyle bazı edatların aynı anlamda kullanıldığı örneklere de rastlamak mümkündür:

Galamy jigime aldy ‘Kalemi kardeşime aldım’×*Galamy jigim üçin aldy* ‘Kalemi kardeşim için aldım’, *Ýaş toýuňy gutlaýarys* ‘Doğum gününü kutluyoruz’×*Ýaş toýuň bilen gutlaýarys* ‘Doğum gününü kutluyoruz’ vb. Bu konuyla ilgili Delice, çekim edatı yerine kullanılan eklerin birer temsil eki vazifesini gördüğünü ve bu tür eklerin sözdiziminde bulunuşları açısından diğerlerinden ayrı bir gruplandırılması gerektiğini açıklamıştır (bk. 2000: 16; 2017: 1324).

Türkmenistan’da yapılan çalışmalarda *bilen* edatının/bağlacının eski biçimleri *ile/ilen/len/le* olarak verilmektedir (GTDSS 2004: 228). Weýisow, edatın eski biçimlerinin *birge/birle/birlen* olduğunu ve /r/nin düşmesi sonucunda *bilen* biçiminde devam ettiğini anlatmıştır. *bilen* edatını kısaltılmış şekli *ile* ise günümüz Türkmenesinde +ly/+li ekine dönüştüğünü ve “we” bağlacı yerine kullanıldığını vurgulamıştır (2008: 270-271). Atanyázow, *bile/bilen*: Eski Türk yazıtlarında *birle* biçiminde rastlanan bu kelimenin *bir* sayı ismi ve +*le* ekinin birleşmesinden türediğini, anlamının “bir etmek, birlemek” olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca günümüzde bağlaç olarak *bile* kelimesinin sonuna +*n* eklendiğini ve anlamının değişmediğini de belirtmiştir (2004: 61). Von Gabain çalışmasında *bilän* < *bir+lä-* şeklinde ele almıştır (1950:140). Hacıeminoğlu, *bilen* ve *birlen* kelimelerindeki –*n*’yi bir türeme ses yahut ikinci bir vasıta hâli eki saymanın daha doğru olduğunu ifade etmiştir (1971: 21).

bilen bağlacı kendinden önce gelen kelimeyle beraberliğini, birliğini ve ilgili olduğunu göstermektedir. Ayrıca *bilen* bağlacı cümledeki yerine göre *we*, *hem* bağlaçlarıyla değiştirilerek kullanılabilir: *Mamagül bilen/we Akmyrat* ‘Mamagül ile/ve Akmyrat’, *Ýagş bilen/hem gar ýagýar* ‘Yağmur ile/ve kar yağıyor’, *Galam bilen/we/hem depder* ‘Kalem ile/ve defter’ vb. Ancak *bilen*, edat olarak kullanıldığında yerine başka yardımcı kelime gelmemektedir. Ör. *Mamagül Akmyrat bilen gürleşýärdi* ‘Mamagül Akmyrat ile konuşuyordu’, *Onuň bilen salamlaştý* ‘Onunla selamlaştı’, *Dostyň bilen gitdiň* ‘Arkadaşınla gittin’ vb. Azymow vd., *bilen* edatı beraberlik ifade eden ulama bağlacı görevinde de kullanıldığını, bağlaç olarak kullanıldığında benzer kelimelerin arasına getirildiğini ve önde gelen kelimeyle beraber söylendiğini, kendinden sonraki kelimeye ise vurgu yapıldığını anlatmıştır (2011: 257).

Türkmencede bazen +ly/+li ve +dyr/+dir ekleri, *we/hem* bağlacı yerine işlev görür. Benzer isimlerin arasında kullanılır ve numaralandırma ilişkisini ifade eder: “Аффиксы –лы/-ли, –дыр/-дир иногда выступают в функции союзов *we, hem*. Они употребляются между именными однородными членами и выражают отношения перечисления.” (Baskakow vd.1970: 439). Bazı araştırmacılar *akly-garaly* ‘beyazlı siyahlı’, *ulyly-kijili* ‘büyük küçük’ gibi örneklerdeki ekin isimden isim yapım eki olduğunu düşünmektedir. Ancak Ramstedt ve birçok araştırmacılar bu örneklerde bulunan +ly/+li’nin *ile (bilen)* kelimesinden geldiğini ve bağlaç görevinde hizmet ettiğini vurgulamışlardır (Baskakow vd. 1970: 439; TDG 1999: 515; Baýjanow-Petjikowa 2014: 320; HZTD 2015: 296). Türkmencede +dyr/+dir bildirme durumu ekinin bağlaç olarak işlev gördüğü örnekler oldukça azdır. Ör. *Ertirden soň atadyr ogullaryň arasynda kiçijik geňş boldy* (A.Gowşudow). ‘Bir gün sonra dede ve/ile oğulların arasında küçük bir toplantı oldu.’, – *Patyşam, gije baranyň hak, bagyrdyr öyken bereni hak* (Türkmen halk ertekileri). ‘Sultanım, gece geldiğim doğrudur, karaciğer ve/ile akciğer verdiği doğrudur.’ (bk. Baýjanow-Petjikowa 2014: 320).

Makalenin bu kısmında, Türkmencede *ly/li* yapım ekiyle oluşan kelimelerin cümlelerdeki sıfat ve *bilen* edatı/bağlacı işlevinde kullanımları örneklerle ele alınmıştır. Örnekler özellikle aynı kelimelerden seçilerek karşılaştırılma yapılmıştır. Böylece bazı isimlerin sonunda bulunan *+ly/+li* ekinin sıfat olarak ve *bilen* edatı/bağlacı işlevindeki kullanım alanları gösterilmeye çalışılmıştır. Aşağıda farklı metinlerden alınan cümleler ve içerisinde geçen kelime örnekleri Türkmencedeki telaffuzuyla beraber verilmiştir.

Aýaly, çagalary bar. Özem **maşynly-zatly** (D: 40).

[aya:li, ça:ğaları ba.: Ö:ðæm maşi:nli-ða:tli]

‘Karısı, çocukları var. Kendisi de arabalı neyli.’

Sagat bir bolup, ikiden baş minut işlände, **maşynly** şähere gaýt dym (BSÝÝS: 56).

[θa:ğat bir wolup, ikiden bæ:ş minut i:şlænne, maşi:nli şähere gayttim]

‘Saat biri beş geçe arabayla şehre döndüm.’

İlk cümlede geçen *maşynly* < *maşyn* +*ly* ‘arabalı’ kelimesinde ek isimden sıfat yapmıştır. İkinci cümlede ise *maşyn+ly* (<*maşyn bilen*) ‘araba ile’ anlamını veren ek, *bilen* edatı işlevindedir.

Bular ýaly işde iki **gulakly**, uzyn saply, daýaw piliñ däl-de, şular ýaly kiçijik, ýeñil hem ykjam kepjaniñ oñaýlydygyny Kemman agsak senden-menden gowy bilýär (D: 145).

[bulor ya:li i:şde iki ğuloqlı, uđi:n θaplı, dayow pi:liñ dæl-le, şulor ya:li kiçijik, yeñil hem iğjam kepjæniğ oñoylıdıđını Kemman ağθaq θennen-mennen ğowı bilyæ:]

‘Bunun gibi işlerde iki kulaklı, uzun saplı, sağlam küreğe değil de bunlar gibi küçük, hafif ve rahat bir çapanın kullanışlı olduğunu aksak Kemman senden, benden iyi biliyor.’

Özem bir dili hapa, iki **gulakly** eşider ýaly däl (D: 40).

[ö:ðæm bir dili xapa, iki ğuloqlı eşider ya:li dæ:l]

‘Kendisinin de (öyle bir) ağzı bozuk ki, iki kulakla duyulacak gibi değil.’

İlk cümlede ek, sıfat türetmiştir: *gulakly* < *gulak+ly* ‘kulaklı’. İkinci cümlede geçen *gulak+ly* (<*gulak bilen*) ‘kulak ile’ anlamında ek, edat işlevinde kullanılmıştır.

Ol matalardan özüne laýyk geým tikinip geýen wagty, uzyn **boýly**, gytak gara **gözli** Şirin has owadan görünyärdi (Gör.: 1).

[ol matalardan ö:ðünö la:yıq geým tikinip geýen wađtı, uđi:n boýlı, ği:taq gara göđlü şirin ha:θ owodon görünyæ:di]

‘O kumaşlardan kendine yakışan giysi diktirip giydiği vakit uzun boylu, çekik kara gözlü Şirin daha da güzel görünüyordu.’

Öý kitaphanasynyñ esasyny çeper kitaplaryñ tutýandygyna **gözli** şaýat bolduk (Gar.: 122).

[öy kitapxa:naθiniñ eθa:θiniñ çeper kitaplarıñ tutyanniğina göğlü şa:yat bolluk]

‘Ev kütüphanesinin çoğunluğunu edebiyat kitaplarının kapladığına gözlerimizle şahit olduk.’

Ek, ilk örnekte *gözli* < *göz+li* ‘gözli’ sıfat türetmiştir, ikinci örnekte *göz+li* (< *göz bilen*) ‘göz ile’ edat olarak kullanılmıştır.

Eneli günleriň *bagtly* günler, *ataly* günler iň *manyly* günlerdir (THN: 39).

[eneli günnörüş bağıtlı günnör, atalı günnör i:ŋ ma:nili günnördür]

‘Anneli günler mutlu günler, babalı günler ise en anlamlı günlerdir.’

Ataly-oğul tirkeşip, ýola düşdüler (Gar.: 91).

[atalı-oğul tirkeşip yo:lo düşdülör]

‘Baba ile/ve oğul beraber yola koyuldular.’

Ek, ilk cümlede *ata+ly* ‘babalı’ sıfat olarak, ikinci cümlede *ata+ly* (< *ata bilen*) ‘baba ile/ve oğul’ bağlaç işlevinde kullanılmıştır.

Köp bir *güýçli-gaýratly*, *atly-gylyçly*, *aşly-çörekli* gerçek goç ýigit diýip eşidýäs (Go.: 154).

[köp bir gü:çlü-gayra:tlı, atlı- güliçli, aşı-çöröklü gerçek goç yigit diyip eşdyæθ]

‘Çok güçlü gayretli, atlı kılıçlı, işli güçlü; gerçek bir koç yiğit diye çok duyuyoruz.’

Ol bili *gylyçly* öýden çykdy (ÜNB: 133).

[ol bi:li güliçli öydön çiqdi]

‘O belinde kılıçla evden çıktı.’

İlk cümlede ek, isimden sıfat türetmiştir: *gylyç+ly* ‘kılıçlı’. İkinci cümledeyse ek, edat işlevindedir: *gylyç+ly* (< *gylyç bilen*) ‘kılıç ile’.

Gadyrly okyjy! Siz bilen salam barada söhbet etdik (KS: 37).

[gadirli oki:ji! θið wilen θala:m ma:rada θöhwet ettik]

‘Kıymetli okuyucu! Sizinle “selam” hakkında sohbet ettik.’

Ony örän *gadyrly* garşy alýarlar (THE: 365).

[onı öraen gadirli garşı alya:lar]

‘Onu büyük saygıyla karşıyorlar.’

İlk cümledeki örnekte ek sıfat türetmiştir: *gadyr+ly* ‘kıymetli, saygılı’. Ek, ikinci örnekte *gadyr+ly* (< *gadyr bilen*) edat işlevindedir.

Örneklerden de görüldüğü üzere Türkmencede *+ly/+li* eki bazı durumlarda cümle içerisinde *bilen* edatı/bağlacı işlevinde isim kök ve gövdelerine gelebilmektedir. Ekin bu işlevini eklendiği kelimenin cümledeki anlamıyla ayırt edebilmek mümkündür.

3. Sonuç

Bu çalışmada Türkmencede isimden isim türeten *+ly/+li* ekinin morfofonolojik ve morfosemantik işlevleri eşzamanlı olarak incelenmiştir. İlk önce *+ly/+li* yapım ekinin

türetim gücü ve Türkmencedeki tespit edilen işlevleri verilmeye çalışılmıştır. Ekin kullanım alanlarını ve işlevlerini ayrıntılı olarak tespit edebilmek için Türkmenistan'da yayımlanan gazete, dergi ve edebî eserlerden oluşan metinlerden tarama yapılmıştır. Yapılan tarama ve tespitler sonucu isim soylu her tür kelimeye getirilebilen bu ekin 13 işlevi üzerinde kısaca durulmuştur. İsimden isim, isimden sıfat türeten *+ly/+li* yapım ekinin ayrıca soru bildiren ve ikilemeli/pekiştirmeli kelimelere de eklendiği tespit edilmiştir. Bunlarla birlikte Türkmencede kullanılan Arapça ve Farsça kökenli bazı eklerin *+ban*, *+dar*, *+gyn/+gin*, *+kär/+gär* ve nispet i'sinin ifade ettiği anlam ve işlevi, *+ly/+li*'nin karşıladığı görülmüştür. Bu ekle türemiş kelimelerin bir kısmı sözlüklerde yer alırken bir kısmının sözlüklerde yer almadığı da gözlemlenmiştir.

Çalışmanın ikinci kısmında bu ekin *bilen* edatı/bağlacı işlevinde kullanımı üzerinde durulmuştur. Türkmencede *bilen*, hem bağlaç hem de edat olarak kullanılabilir. Edat veya bağlaç olarak kullanımı, cümlenin içindeki anlamıyla çıkartılabilmektedir. Ancak ekin bu işlevi diğer işlevlerine göre yaygın değildir. *Eneli günlerin bagtly günler, ataly günler in manyly günlerdir* 'Anneli günler mutlu günler, babalı günler ise en anlamlı günlerdir' ve *Ataly-ogul tirkeşip, ýola düşdüler* 'Baba ile/ve oğul beraber yola koyuldular' cümlelerinin ilkinde geçen *ata+ly* 'babalı' örneğinde ek, sıfat işlevindedir. İkinci cümledeki *ata+ly* (<*ata bilen*) 'baba ile/ve oğul' örneğinde ek, *bilen* bağlacı işlevindedir. *Gadyrly okyjy!* 'Kıymetli okuyucu!' ve *Ony örän gadyrly garşy alýarlar* 'Onu büyük saygıyla karşılıyorlar' cümlelerinde geçen ilk *gadyr+ly* 'kıymetli, saygılı' kelimesinde ek, sıfat türetmiştir. İkinci örnekteki *gadyr-ly* (<*gadyr bilen*) kelimesinde ek, *bilen* edatı işlevinde kullanılmıştır.

Sonuç olarak çalışmada, *+ly/+li*'nin Türkmencedeki türetim eki olarak işlevleri ele alınmıştır. Bu işlevlerin içerisinde ekin *bilen* edatı veya bağlacı olarak kullanımına dikkat çekilmiştir. Ayrıca *+ly/+li* ekinin Türkmencede sadece türetim eki olarak incelenmesinin yetersiz kaldığı gözlemlenmiştir.

Taranan Metinler ve Kısaltmaları

- BSÝÝS *Bir soragyň ýigrimi ýyllyk sütemi (Taryhy-publisistik oçerkerler)*, Allaýar Çüriýew, 1993, Aşgabat: Meşrep Neşirýaty.
- D *Derdeser (hekaýalar)*, Kakamyrat Ataýew, 2013, (?).
- Gar. *Garagum-№6/2019*
- Go. *Görogly eposy (dessan)*, (Haz. Ata Gowşudow, Mäti Kösäýew), 1980, Aşgabat: TN.
- Gör. *Göreş (roman)*, Çary Aşyr, 1986, Aşgabat: "Türkmenistan" neşirýaty.
- KS *Könelmeyän söz (Ylmy-populyar neşir)*, Kakajan Ataýew, 1991, Aşgabat: "Magaryf".
- THE *Türkmen halk ertekileri*, 2008, Aşgabat: Ylym.
- THN *Türkmen halk nakyllary*, 2005, (Haz. Myrat Çaryýew), Aşgabat: "Miras".
- ÜNB *Üç nokadyň biri (roman)*, Ylýas Amangeldi, 2002, Aşgabat: Ruh

Kısaltmalar ve Kaynakça

- ATANİYAZOV, Soltanşa (1999). "Türkmen Boylarının Geçmişi, Yayılışı, Bugünkü Durumu ve Geleceği". *bilig-10/Yaz'99*:1-32.
- ATANİYAZOW, Soltanşa (2004). *Türkmen diliniň sözköki (Etimologik) sözlügi*. Aşgabat: Miras.

- AZYMOW, Pygam (1960). *Häzirki zaman türkmen dili*. Aşgabat: TDU.
- AZYMOW, Pygam; SOPYÝEW, G; GÖNNÄÝEW, Ý; WEÝISOW, B; ZIÝÝEW, N (2011). *Türkmen dili I-II*. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2015). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yay.
- BASKAKOW, N.A.; HAMZAÝEW, M.Ý; ÇARYÝROW, B(1970). *Türkmen Diliniň Grammatikasy (I.Bölüm Fonetika we Morfologiya)*. Aşgabat: Ylym Neşirýaty.
- BAYDAR, Turgut (2018). “+II Eki Üzerine”, *Türk Dünyası İncelemeler Dergisi* 18/2-Kış, 2018:535-541.
- BAÝJANOW, B; PETJIKOWA, M (2014). *Häzirki zaman türkmen dili (Morfologiya)*. Aşgabat: TBM, TYAMADEI, DAATMDDI.
- DELİCE, Hacı İbrahim (2000). “Türk Dilinde İşlevsel Ek Tasnifi Denemesi”, *CÜFEF Sosyal Bilimler Dergisi* 24:221-235, Aralık.
- DELİCE, Hacı İbrahim (2017). “Çekim Edatlarının Ek Düzeyinde Eş Değerliği ve Temsil Ekleri”, *VIII Uluslararası Türk Dili Kurultayı, 22-26 Mayıs 2017*, Ankara: TDK Yayınları, 2021: 1323-1329.
- ERDEM, Mevlüt (2011). “Türkçede Çekim ve Yapım Eklerinin Özellikleri ve Sınırları”. *Bilig*, Yaz 2011/Sayı 58: 71-90.
- ERDEM, Mevlüt (2014). “Türkçede Çekim ve Türetim Morfolojisi ve Sözlüklere Yansması”. *Turcology and Linguistics – Éva Ágnes Gsató Festschrift*, Ankara: Hacettepe Üniversite Yay.
- ERDEM, Mevlüt (2016). “Türkçede Türetkenlik ve Türetkenliği Ölçme Yöntemleri”. *Türkbilgi*, 2016/32: 169-180.
- ERGIN, Muharrem (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak.
- ESENMEDOWA, Amangül (2010). *Häzirki zaman türkmen dili (Morfologiya)*. Aşgabat: TBM ve MATDU.
- VON GABAIN, Annamari (1950). *Altürkische Grammatik*. Leipzig: Otto Harrassowitz.
- VON GABAIN, Annamari (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. M. Akalın). Ankara: TDK.
- GTSS = *Gadymy türkmen diliniň saýlama sözlügi* (2004). (Haz. M. Söyegow, S. Gülügow, G. Ballyew). Aşgabat: TMGİ.
- GÜLSEVİN, Gürer (2004). “Türkçede “Sıra Dışı Ekler” ve Eklerin Tasnif-Tanımlanma Sorunu Üzerine” *V. Uluslararası Türk Dili Kurultay Bildirileri I, 20-26 Eylül 2004*, Ankara: AKDT ve TYK, TDK Yayınları: 855/I, s:1267-1283.
- HACIEMİNOĞLU, M. Necmettin (1971). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- HANSER, Oskar (2003). *Türkmençe Elkitabı* (Çev. Z. K. Ölmez). İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:17.
- HZTD = *Häzirki zaman türkmen dili (Morfologiya)* (2015). Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
- JOHANSON, L., CSATO, É.Á (1998). *The Turkic Languages*. London and New York.
- KONONOV, A.N (1956). *Grammatika Sovremennogo Tureskogo Literaturnogo Yazıka*. Moskva/Leningrad: SSSR.
- KORKMAZ, Zeýnep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK Yay.
- SEREBRENNIKOV, B.A; GADJİEVA N. Z (2018). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırılmalı Tarihî Grameri* (Çev. T. Hacıyev, M. Öner). Ankara: TDK Yayınları.
- TDS = *Türkmen diliniň sözlügi* (1962). (Haz. M.Ý. Hamzaýew, S. Altaýew, G. Ataýew, G. Açylow, W. Mesgudow, A. Mertgeldiýew). Aşgabat: Türkmenistan SSR Ylymlar akademiýasy.
- TDS = *Türkmen diliniň sözlügi I (A-Ž) – II (K-Z)*. (2010). Aşgabat: Türkmenistanyň Ylymlar Akademiyasy, Magtymguly Adyndaky Dil we Edebiyat İnstituty.
- TDG = *Türkmen Diliniň Grammatikasy (Morfologiya)*. (1999). (Haz. A.Borjakow, M.Saryhanow, M.Söyegow, B.Hojaýew, S.Ärnazarow). Aşgabat: Ruh Neşirýaty.
- TÖRE, Maral (2021). *Türkmençenin Türetim Morfolojisi*. Doktora tezi. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı.
- WEÝISOW, Begmyrat (2008). *Türkmen diliniň taryhy*, Aşgabat. www.enedilim.com (10.11.2022) www.turkmenmetbugat.gov.tm (10.11.2022)

Ardeşen Yöresi Ağzlarında Kod Değişirimi*

Code Switching in The Dialects of Ardeşen District

Hanife Yaman

Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Tokat/Türkiye

e-posta Hanife.cicekli@gop.edu.tr

orcid 0000-0003-3082-9912

doi 10.54316/dilarastirmalari.1222718

Atıf

Citation

Yaman, Hanife (2023).
Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Ardeşen Yöresi Ağzlarında
Kod Değişirimi. *Dil
Araştırmaları*, 32: 187-202.

Başvuru

Submitted

22.12.2022

Revizyon

Revised

07.02.2023

Kabul

Accepted

28.03.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.05.2023

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

ÖZ

Lazca, Türkiye’de Doğu Karadeniz Bölgesi sınırları içerisinde Ardeşen, Arhavi, Fındıklı, Hopa, Pazar, Borçka, Kemalpaşa, Çamlıhemşin ilçeleri ve köylerinde yaygın bir şekilde konuşulan Kafkas dilleri grubunun Güney Kafkas dil ailesi içinde yer alan bir dildir. UNESCO’ya göre Lazca yok olma tehlikesi altındadır.

Sözlü geleneklerle kuşaktan kuşağa aktarılan Lazca, farklı ağız özelliklerine sahiptir. Bu farklılıklara bağlı olarak Lazcanın genellikle Pazar/Atina-Ardeşen, Fındıklı-Arhavi/Vitse-Arkabi ve Hopa/Xopa olmak üzere üç ağız olduğu belirtilmektedir. Lazca konuşulan bu bölgelerde çocuklar, Türkçe ve Lazcanın kullanıldığı iki dilli bir aile ortamında yetişmektedirler. Türkçe-Lazca konuşulan ortamlarda yetişen bu iki dilli bireylerde kod değişirimi yaygın bir dilsel fenomen olarak ortaya çıkmaktadır. Türkçe-Lazca dil çiftini kullanan iki dilli bireyler Lazca konuşurken, hem Lazca hem de Türkçe dil unsurlarını birlikte kullanırken bunun tam tersi bir durumun da var olması karşılıklı kod değişirimi göstermektedir. Kod değişirimi, Lazca kavramların karşılıklarının Türkçede bulunamaması, Lazcada bazı kavramların unutulması ya da olmaması, Türkçe söz varlığının Lazca’yı etkilemesi ve daha birçok etken sonucunda gerçekleşmektedir.

Bu çalışmada, Ardeşen’de yaşayan ve Türkçe-Lazca konuşan iki dilli bireylerle resmi olmayan ortamlarda kayıtlar yapılmıştır. Bu kayıtlardan hareketle iki dilli bireylerin dil düzeyinde meydana getirdikleri yapılar ve bu yapılardan biri olan kod değişirimi incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ardeşen ağızı, Lazca, Türkçe, kod değişirimi, iki dillilik

* Bu çalışma, 22-26 Mayıs 2017 tarihlerinde Ankara’da TDK tarafından düzenlenen 8. Uluslararası Türk Dili Kurultayı’nda sözlü olarak sunulan ve özet metni basılan “Ardeşen Yöresi Ağzlarında Kod Değişirimi” isimli bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş hâlidir.

ABSTRACT

Laz is a language which is a part of South Caucasian language group of the Caucasian language family, and it is widely spoken in Ardeşen, Arhavi, Fındıklı, Hopa, Pazar districts and villages within the borders of the Eastern Black Sea region. According to UNESCO, the Laz language is in danger of extinction.

It is known that the Laz language, which has been transferred from generation to generation by oral traditions, has three main dialects, namely: Pazar/Atina-Ardeşen, Fındıklı-Arhavi/Vitse-Arkabi and Hopa/Xopa. In these regions, children are raised in a bilingual family environment where Turkish and Laz are spoken. Code-switching emerges as a common linguistic phenomenon in these bilingual individuals who grow up in Turkish-Laz speaking environments. While bilingual individuals who use the Turkish-Laz language pair speak Laz and use both Laz and Turkish language elements together, the existence of the opposite situation shows mutual code-switching. Code-switching occurs because of the inability to find the equivalents of Laz concepts in Turkish, the forgetting or absence of some concepts in Laz, the influence of Turkish vocabulary on Laz and many other factors.

In this study, Turkish-Laz bilingual individuals living in Ardeşen were recorded in informal and sincere occasions. Based on these records, the structures created by bilingual individuals at the language level and one of these structures which is code switching will be examined.

Keywords: Ardeşen dialect, Laz, Turkish, Code Switching, Bilingualism

0. Giriş

Türkiye'nin ve Dünya'nın birçok yerinde insan toplulukları iletişim kurmak için birden fazla dili kullanabilmektedir. Bu topluluklarda yaşayan bireylerin birden fazla dili bilmesi ve kullanabilmesi iki dillilik olarak tanımlanabilir. İki dillilik, genellikle toplumdilbilim disiplini içerisinde incelenmektedir. Ancak iki dillilik aynı zamanda dilbilim, eğitim, psikoloji ve sosyoloji gibi çeşitli disiplinlerin perspektifinden yararlanılan disiplinlerarası bir konudur.

Kendi içerisinde karmaşık bir konu olması ve farklı bakış açılarına ihtiyaç duyulması iki dilliliğin tanımlanmasında belirli bir ölçütün ortaya konulamamasına neden olmaktadır. Bu nedenle alinyazında iki dilliliğin betimlenmesiyle ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bu terimin tanımlanmasıyla ilgili iki zıt görüş dikkat çekmektedir: Bloomfield (1933: 56)'da, iki dillilik "Her iki dili de ana dili seviyesinde kontrol edebilmek" olarak tanımlanmaktadır. Diebold (1964)'da ise "İki dil arasındaki temasın ilk aşamaları" anlamında "Başlangıç iki dillilik" terimi kullanılarak "İkidillilik değişik derecelerde olabilir ve başlangıç (*incipient*) iki dilliliğinde olduğu gibi herhangi birinin ikinci dilde anlamlı sözceleri üretmeden sözceleri anlayabilmesinin de iki dillilik olarak kabul edilmesi" (Romaine 2008: 11'den akt. Varol, 2014: 7) gerektiği fikri öne sürülmektedir. Bu tanımlar incelendiğinde, iki dilliliği iki dile eşit derecede hâkim olmakla sınırlama eğilimi olduğu düşüncesi dikkat çeker. İki dilliliğin tanımlanması hususunda dört temel beceriye dikkat çeken isimlerden birisi Edwards'tır. Edwards (2006: 8)'de iki dilliliğin, "Konuşma becerisi, kelime dağarcığı, dilbilgisi ve aksan açısından oldukça farklı ifade düzeylerini içerebildiği" üzerinde durulurken; Myers-

Scotton (2006: 44)'da ise iki veya daha fazla dilin asgari düzeyde kullanıldığını gösterebilmeye dayalı çok geniş bir tanım verilmekte ancak iki dilliliğin konuşmanın yanı sıra okuma veya yazmaya da dayalı olabileceği belirtilmektedir. İki dilliliği dilin bir olgusu değil; dilin kullanımının bir özelliği olarak gören Mackey (2000: 22)'de iki dillilik ‐Kodun değil mesajın bir özelliği‐ olarak tanımlanır. Hamers ve Blanc (2004: 49)'da ise ‐İki dillilik, aynı anda hem bireyin psikolojik durumunu hem de kişiler arası ve kolektif düzeyde temas halinde olan dillerin durumunu içeren küresel bir olgu‐ olarak tanımlanmaktadır.

İki dillilik, sürekli değişkenlik göstermesi bakımından sınıflandırma ve diğer hususlarla ilgili farklılıklar da göstermektedir. Myers-Scotton, bu hususlarla ilgili olarak iki dilli bireylerin yakın zamana kadar eşgüdümlü ya da bileşik iki dilliler (*coordinate or compound bilinguals*) olarak sınıflandırıldığını ve bu ayırım yanında iki dilliliğin nasıl organize edildiğiyle ilgili olarak konuşmacının her iki dili de gerçekten konuşabildiği ve anlayabildiği *aktif iki dillilik* ya da konuşmacının ikinci dili (L2) anladığı ancak konuşmadığı veya konuşmamayı seçtiği *pasif iki dillilik* olabileceğini (2006: 293, 294) belirtmektedir. İki dillilik her iki dilin aynı anda edinilmesi durumuna göre eş zamanlı iki dillilik (*simultaneous bilingual*) veya bir dilin diğerinden önce edinilmesi durumuna göre ardışık iki dillilik (*sequential bilingual*) olarak sınıflandırılmaktadır.

Diller arasındaki etkileşimlerde iki dillilik ve çok dillilik açısından, *kod değiştirme* ve *kod karıştırma* sıklıkla ortaya çıkmaktadır. Johanson, kod terimiyle dil ve dil türlerinin (lehçeler (*dialects*), ağızlar (*accent*) toplumsal değişkeler (*sociolects*), bireysel diller (*idiolects*) ya da kesitlerin (*registers*) kastedildiğini belirterek etkileşim içerisindeki bu diller için model kod (*model code*) ve temel kod (*basic code*) terimlerini kullanmaktadır. Model kod için ‐kaynak‐ (*source*), ‐verici‐ (*donor*) veya ‐baskın‐ (*diffusing*) terimleri kullanılırken temel kod için ‐alıcı‐ (*recipient*) veya ‐kopya‐ (*replica*) terimleri kullanılmaktadır (2008: 62).

İki dilliliğin araştırma konularından biri olan kod değiştirmisi, alanyazında çeşitli şekillerde tanımlanmaktadır. Bu tanımlardan birkaçı şu şekilde sıralanabilir: ‐İki veya daha fazla dil /dil türleri arasındaki değiştirim‐ (Johanson, 2008: 62); ‐Konuşmacı tarafından bir ifade veya söylem içinde ya da farklı muhataplar veya durumlar arasında birden fazla dil, değişke veya üslubun kullanılması‐ (Romaine 1992: 110); ‐Aynı konuşma içinde, iki dil değişkeninin kullanılması‐ (Myers-Scotton 2006: 47); ‐Tek bir söylem, cümle veya bileşen içerisinde iki dilin dönüşümlü olarak kullanılması ve bir dildeki (L1) öğelerin diğer dilin (L2) fonolojik, morfolojik ve sözdizimsel kalıplarına uyum derecesine göre kategorize edilmesi‐ (Poplack 1980: 583).

İki dilli bireylerin dilin kullanımı esnasında iki dile ait unsurları alternatif olarak kullanması veya bu diller arasındaki teması belirten durum için dilde çeşitli terimler kullanılmaktadır. Bunlardan biri olan kod değiştirmisi (bundan sonra KD olarak kısaltılacaktır) ile kod karışımı (bundan sonra KK olarak kısaltılacaktır) ve ödünçleme terimleri arasında benzerlikler ve farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Bu terimler arasında ‐Kesin bir çizginin bulunmadığı söylenmekle birlikte ödünçlemenin yalnızca tek bir dil yetisine sahip kişilerin konuşmalarında ortaya çıktığı, KD'nin ise iki dildeki yetiye işaret ettiği‐ belirtilmektedir (İmer, 1997: 275). Kimi araştırmacılar kod değiştirmisi terimini hem kod karışımı hem de kod değiştirmisini kapsayacak biçimde kullanmaktadırlar. Bu

araştırmacılarından biri olan McClure (1981: 86)'da, konuşmacının konuşma sırasında kullandığı ya da kullanacağı kavrama karşılık bulamadığı, eşdeğer formun yetersizliğini hissettiği ya da kavramı tam olarak açıklayamadığı durumlarda kod değiştirimine başvurduğu belirtilir. Thomason'da kod değiştirimi, "Aynı konuşmada tek bir konuşmacı tarafından iki (veya daha fazla) dilden materyal kullanılması ve bu konuşmada tüm katılımcıların her iki dili konuşması veya en azından anlaması (2001: 132)" olarak tanımlanmaktadır. Bullock ve Toribio (2009: 2)'da, kod değiştirimi aynı ortamda, genellikle aynı söylem içinde diller arasında geçiş olarak tanımlanmakta ve birçok iki dilli bireyin bu beceriyi kullandığı vurgulanmaktadır. Appel ve Muysken (1987: 117)'de, kodların karışımını dilsel çürümenin bir işareti ve ilgili dillerden en az birini çok iyi bilmemenin bir sonucu olarak görülmektedir. Varol ise kod değiştirme, düşünçleme ve kopyalama terimlerini şu şekilde birbirinden ayırmaktadır:

"Kod değiştirmede konuşucunun ve dinleyicinin kullanılan kodlarda yetkin olduğunu ve iletişim esnasında problem yaşamadığını belirtir. Düşünçleme ve kopyalama ise verici ya da model dildeki herhangi bir birim ya da birim bileşelerinin alıcı ya da temel dil yapısına, sunumsal ihtiyaca bağlı olarak kalıcı bir şekilde yerleşimi olarak anlaşılmalıdır. Kod değiştirme bireysel sözcelerle ortaya çıkarken düşünçleme/kopyalama alıcı dile ait dili oluşturan sözlüksel yapıya yerleşmiştir." (2014: 19).

Aralarındaki karışıklıklardan dolayı kod değiştirimi kavramı, daha genel bir ifade olarak görülmektedir.

İki dilli bireylerde kod değiştirimi olgusunun ortaya çıkışını sağlayan birçok farklı etkenin olduğunu söylemek mümkündür. Bu etkenlere göre Killi Yılmaz, "Bireyin iki dilde de dil yetisinin bulunmasına bağlı olarak ortaya çıkan iki dilliliğe dayalı kod değiştirme (bilingual code switching) ya da ikinci dildeki dil yetisinin yetersizliğine bağlı olarak ortaya çıkan yetersizliğe dayalı kod değiştirme (incompetence code switching) (2014: 213)" şeklinde bir kod değiştirimi sınıflandırması yapmaktadır.

KD'nin türleri ile ilgili farklı sınıflandırmalar da vardır. Dilin gerçekleştiği geçişin kapsamına bağlı olarak bazı kod değiştirme türlerini Hoffman (1991: 112) şu şekilde göstermektedir: *Tümceler arası kod değiştirme, simgesel kod değiştirme, bir önceki konuşmacı ile sürekliliğin sağlanmasına bağlı olarak ortaya çıkan kod değiştirme*. Romaine (1995: 122-123) ise üç ana kod değiştirme türünden bahsetmektedir: *Eklenti değiştirimi, tümceler arası değiştirim, tümce içi değiştirim*. Appel ve Muysken de kod değiştirimini üç tür üzerinden sınıflarlar: "(a) Etiket (Eklenti) değiştirimi: Cümlelerin geri kalanından farklı bir dilde ünlem, etiket veya parantez içerir. (b) *Tümce içi değiştirim* cümlelerin ortasında gerçekleşir. Bu tür genellikle kod karıştırma olarak adlandırılır. (c) *Tümceler arası değiştirim* cümleler arasında gerçekleşir" (1987: 118). Ancak kod değiştirimi tasnifleri genellikle iki başlık altında verilmektedir: tümceler arası kod değiştirme (*inter-sentential code switching*), tümce içi kod değiştirim (*intra-sentential code switching*). KD üzerine yapılan çalışmalarda genellikle Poplack'ın (1980) yaptığı sınıflandırma benimsenmektedir. Bu sınıflandırmada da KD'nin 3 türü vardır. Bunlar şu şekildedir:

1. Eklenti değiştirimi (*Tag-switching*),
2. Tümce içi değiştirim (*Intra-sentential switching*),
3. Tümceler arası değiştirim (*Inter-sentential switching*).

1. Kod Değiştiriminde Lazca Üzerine

Kafkas dilleri grubunun Güney Kafkas dil ailesi içinde Lazca, UNESCO Tehlike Altındaki Diller Atlası'na göre yok olma tehlikesi altındadır (e-IAWLD 21.02.2023). Kafkas dilleri grubunun Güney Kafkas dil ailesi içinde Lazca dışında Gürcüce, Svanca ve Megrelce de yer almaktadır. Büyük oranda Türkiye'de konuşulan bir dil olan Lazca, Doğu Karadeniz Bölgesi sınırları içinde Hopa, Arhavi, Fındıklı, Ardeşen, Pazar ilçeleri ve yerleşimlerin köylerinde konuşulmaktadır. Bu bölgelerde yaşayan Lazların önemli bir kısmı Lazca'yı sözlü iletişim esnasında kullanmaktadır. Dil kullanımındaki yetkinlik açısından Lazlar arasında büyük oranda farklılıklar olduğu gözlemlenmektedir. Şöyle ki yaşlı kuşak olarak nitelendirilebilecek (40 yaş üstü) konuşurlar, Lazca'yı daha yetkin bir şekilde kullanırken genç kuşağın Türkçeyi daha yetkin kullandığı gözlemlenmektedir.

Lazcanın belirli yazı sistemine dayalı bir yazı dili olarak yerleşmesi için çeşitli çalışmalar, çabalar bulunmakta ve bunlar hâlen devam etmektedir. Lazcanın yazı dili olarak kullanılabilmesi amacıyla İskender Chitaşı tarafından oluşturulan ve Latin harflerine dayanan ilk Lazca alfabe 7 Kasım 1929 tarihinde Abhaz SSC'de yayımlanan *Mçita Murunjxi* (Kızıl Yıldız) adlı gazetede kullanılmıştır. Lazcanın alfabesi oluşturulmuş olmasına rağmen konuşurlarının büyük bir çoğunluğu bu dili sözlü gelenekle kuşaktan kuşağa aktarmayı tercih etmişlerdir. Arnold Chikobava'nın alfabe oluşturulma sürecinde Lazcanın "ev dili" olarak kalmasını, Gürcücenin de edebî dil olarak kullanılması gerektiğini vurgulaması (Çağatay, 2017: 10-12), bu noktada dikkat çekicidir. Chikobava'nın bu düşüncesi, Lazcanın sadece sözlü kültürde kullanılacak bir dil olmaya zorlandığını da göstermektedir. Chitaşı'nın Sovyetlerce idam edilmesinin ardından Lazca üzerine yapılan çalışmalar uzun süre akamete uğramıştır. Bu durum Lazcanın sözlü veya yazılı olarak standart bir şekle kavuşmasını engellemiştir. Lazcanın günümüzde kullanılan alfabesi ise Wolfgang Feurstein ve Fahri Lazoğlu tarafından hazırlanan Yeni Laz alfabesidir (1984).

Lazcanın farklı ağızları vardır. Bayrak, Lazcanın konuşulduğu bölgelerin fiziki şartlarının ulaşım ve iletişimi kısıtladığını ancak bu ağızlarda ortaya çıkan ses, söyleyiş, şekil ve sözcük düzeyinde görülen farklılıkların anlaşmaya engel düzeyde olmadığını belirtir (2022: 241). Feurstein ve Lazoğlu (1984), Lazcanın Pazar (Atina), Ardeşen (Artaşeni), Fındıklı (Vişe), Arhavi (Arkabi) ve Hopa (Xopa) olmak üzere beş ağzı olduğunu tespit etmiştir. Lazca'yı söyleyiş ve sözcük hazinesindeki yakınlıklarına göre Batı ve Doğu diyalektleri olarak ikiye ayıran Bucaklışı ve Uzunhasanoğlu, Ardeşen ve Pazar ağzını Batı; Hopa, Fındıklı ve Arhavi ağızlarını da Doğu diyalekti içinde değerlendirirler (2007: 14). Bölgedeki Laz konuşurların dağılımını dikkate alarak bir tasnif yapan Çağatay ise Lazcanın üç ağzı olduğunu belirtir, bunlar:

"1. Xopa-Çxala diyalekti: Artvin'in Hopa ve Borçka ilçeleri dolaylarında konuşulan Lazcadır. 93 Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı) sonrasında muhacir olarak Marmara bölgesine yerleşen Lazların da çoğunluğu bu diyalekti kullanır.

2. Arkabi-Vişe diyalekti: Artvin'in Arhavi ile Rize'nin Fındıklı ilçelerinde konuşulan diyalekt olup yine 93 Harbi muhacirleri vasıtasıyla Batı Anadolu'nun bazı bölgelerine de taşınmıştır.

3. Atina-Artaşeni diyalekti: Rize'nin Pazar, Ardeşen ve Çamlıhemşin ilçelerinde konuşulur (2018: 116)."

Bu yerel kullanımlar içinde Arhavi’de konuşulan Lazcanın Türkçeden en az, Pazar’da konuşulan Lazcanın ise en çok etkilenen ağız olduğu belirtilmektedir (Vanilişi ve Tandilava, 1992: 83). Lazca konuşulan bu bölgelerde çocuklar, Türkçe ve Lazcanın kullanıldığı iki dilli bir aile ortamında yetişmektedirler. Ancak bu bölgelerde ölçünlü dil olan Türkçeden çok Rize ağızı konuşulmaktadır (İmer, 1997: 278). Bölgede yaşıyan ve anadili Lazca olan ebeveynler, okul çağındaki çocuklarını Türkçe kullanımına yönlendirmektedir. Bu yönlendirmelerin sebepleri arasında iki dilliliğe sahip olan bireylerin tek dilli olanlara göre akademik başarılarının olumsuz etkileneceği düşüncesi sayılabilir. Ancak bu düşüncenin aksine, iki dillilik olgusu bireylerin dil gelişimlerine katkı sağlayarak dilbilimsel farkındalığı arttırmaktadır. Bu yönüyle iki dilli çocukların tek dilli çocuklara göre daha avantajlı bir konumda olduğu söylenebilir.

Türkçe Lazca konuşan iki dilli bireyleri dil etkileşimleri üzerine Kamile İmer’in 1996’da sunduğu “Türkçe-Lazca Konuşan İki dillilerde Kod Değiştirimi” adlı bildirisini bu alanda yapılan ilk ve önemli çalışmalardan biridir. Çalışmada, Türkçe- Lazca konuşan iki dillilerin kod değiştiriminin, “Pazar ağızı ile Türkçe’nin Rize ağızı arasında yani iki dilin yerel kullanımları arasında gerçekleştiği (İmer, 1997: 278)” vurgulanmaktadır. Akkuş (2017)’de ise Türkçeden Lazcaya ödünçlenen adlarda meydana gelen dil teması kaynaklı değişiklikler incelenmiştir. Çalışmada, ödünçlenen adların oranı yaklaşık olarak yüzde 5 olarak verilmekte ve bu ödünç adların “Ünlü eklenmesi, ünlü değişimi ve ünsüz değişimi” olmak üzere üç temel fonolojik değişime uğradığı belirtilmektedir. Bunun yanında herhangi bir fonolojik adaptasyona uğramadan Lazcaya ödünçlenen (rende, baklava, baba, yazma) ve bir grup ünlü ile biten Türkçe adların da olduğu vurgulanmaktadır (Akkuş, 2019: 2).

2. Veri ve Analizler

Bu çalışmada kullanılan dilsel veriler, Ardeşen yöresinde Türkçe-Lazca konuşan 10 iki dilli bireyle¹ yapılan ses kayıtlarının deşifresinden oluşmaktadır. Verilen toplanırken, Ardeşen diyalektinin seçilmesinde bu diyalektin diğer diyalektlere göre Türkçeden çok etkilenmiş olması ve bu diyalektin bir konusu olmam etkili olmuştur. Çalışmada belirlenen kaynak kişiler her iki dili bilen ve kullanan farklı yaş, eğitim ve meslek gruplarına mensup bireylerden seçilmiştir. Çalışmanın örneklemini oluşturan iki dilli bireylerin yaş aralıkları 10-75’tir. Bu bireyler dili kullanım açısından iki gruba toplanabilir. Lazcayı etkin kullanan 40-75 yaş aralığındaki birinci gruptaki bireyler eğitim, ekonomik ve ulaşım imkânlarının sınırlı olduğu bir süreci yaşamıştır. Türkçeyi daha etkin kullanan 10-30 yaş aralığındaki ikinci grubun ise bu imkânlar açısından daha şanslı olduğu söylenebilir. Yaş grupları açısından değerlendirildiğinde KD olgusunun oldukça farklı sonuçlar doğuracağı muhakkaktır. Genç bireylerin Lazca konusunda yetkin olmadıkları ve Lazca söz dağarcıklarının daha az olduğu düşüncesiyle yaşlı bireyler, genç bireylerle iletişim kurarken Lazca sözcükleri Türkçe sözcüklerle değiştirmektedir (Kutscher, 2008: 91). Kaynak kişi olarak seçilen iki dilli bireylerle uzun süre vakit geçirilmiş, bu bireylere kayıt yapıldığı fark ettirilmemeye çalışılmış ve

¹ Çalışmada kullanılan dilsel veriler, Rize Ardeşen’de yaşıyan iki dilli 10 bireyden tarafımızca 2014 yılında derlenmiştir ve şahsi arşivimizdedir.

böylece iki dilli bireylerin doğal konuşmalarında nasıl değiştirim yaptıkları belirlenmeye çalışılmıştır. Kayıtların deşifreleri sonucunda elde edilen verilerle kod değiştirmisi somutlaştırılmıştır. Veriler incelenirken, her iki dilin dönüşümlü olarak kullanıldığı örnekleri içermesine dikkat edilmiştir.

Derlenen verilerde değiştirme örneklerine 53 tümcede rastlanmıştır. Bu tümceler analiz edilerek kod değiştirim türlerine göre sınıflandırılmıştır. 5 tümce eklenti değiştirmisi; 33 tümce içi değiştirim; 15 tümce ise tümceler arası değiştirim olarak değerlendirilmiş ve bu doğrultuda incelenmiştir. Tümcelerdeki Türkçe-Lazca kod değiştirmisi sözcük düzeyinde isim, fiil, sıfat ve zarf biçimbirimleriyle gerçekleşmiştir.

3. Yöntem

Çalışmada, Lazca alıcı/etkilenen dil iken Türkçe baskın/etkileyen dildir ve bu iki dil arasında gerçekleşen etkileşimin dil unsurlarında nasıl ve ne şekilde gerçekleştiği belirlenmiştir.

Alanyazında KD'nin türleri ile ilgili farklı sınıflandırmalar bulunmasına rağmen, bu çalışmada Poplack (1980)'deki sınıflandırma ve aynı konuşmada iki dilin unsurlarının kullanımını benimseyen yaklaşım dikkate alınmıştır. Bu çalışmada Türkçe-Lazca dilsel veriler, Poplack (1980)'de üç başlık altında verilen sınıflandırmadan hareketle oluşturulan şu başlıklara göre incelenecektir:

1. Eklenti Değiştirmisi; tümce dışı kod değiştirmisi (extrasentential code switching)
2. Tümce içi Değiştirim
 - 2.1. Lazca Tümcelerde Kullanılan Türkçe Adlar
 - 2.2. Türkçe Adlarda Lazca Ekler
 - 2.2.1. Lazca İyelik Ekleri
 - 2.2.2. /-pe/ Çoğul Eki
 - 2.2.3. /-şi-ř/ Genitif Eki
 - 2.2.4. /-şa-şe/ Direktif Eki
3. Tümceler arası Kod Değiştirmisi
 - 3.1. Kod Değiştiriminde Türkçe Açıklama Ögeleri.

Çalışmada, ses kayıtları deşifre edilirken Lazcaya özgü harfler² IPA karşılıkları verilerek aktarılmıştır. Bu inceleme sonucunda Türkçe-Lazca bireylerde ortaya çıkan veriler iki dillilik açısından değerlendirilmiş ve dilsel veriler üç ana başlık altında sınıflandırılmıştır.

² Laz alfabesinde (Lazoęlu alfabesi) Türkiye Türkçesinde bulunmayan bazı sesleri içeren harfler vardır. Bunlar: ç = /ç'/, ğ = /ğ'/, k̄ = /k'/, p̄ = /p'/, t̄ = /t'/, q = /q'/, x = /x'/, ž = /dz'/, z = /ts'/, ž̄ = /ts'/ (Feurstein ve Lazoęlu: 1984).

4. Bulgular

4.1. Eklenti Değiştirimi

Eklenti değiştirimi ya da tümce dışı kod değiştirimi (*extrasentential code switching*), *Dilbilim Sözlüğü*'nde Poplack'in sınıflandırmasına dayandırılarak "Tümce içinde herhangi bir noktada yer alabilen ve sözcenin geri kalan bölümüyle dolaylı olarak ilişkide olan nlemler, alıntılar, kimi bağlaçlar ve deyimsel anlatımlar gibi eklentileri içeren kod değiştirimi türü." (İmer vd., 2011: 244) şeklinde açıklanmaktadır. Romaine (1995: 122-123)'te eklenti değiştirimini "Tamamen diğer dilde olan bir szceye, dildeki bir etiketin eklenmesi" olarak tanımlamakta ve "(*Biliyorsun, demek istediğim, değil mi?*)" gibi rneklemelemlerle açıklamaktadır. Bu değiştirim türünün genellikle etnik içerikle yüklü olduğunu ve çevrilebilirlik ölçeğinde alt sıralarda yer aldığını belirten Poplack, bu eklentileri/etiketleri, herhangi bir dilbilgi kuralını ihlal etme durumu olmadan cümlenin hemen hemen her yerine eklenebilen ve serbestçe hareket edebilen bileşenler olarak açıklamaktadır (1980: 589).

Kod değiştiriminde eklenti değiştirimi, Lazca tümceler içine bağlaçlar, nlemler ve kalıp sözlerin ilavesi ile gerçekleşir. Aşağıda verilen tümcelerde nlemler, alıntılar, kimi bağlaçlar, kalıp sözler ve deyimsel anlatımların kullanılışı tanıklanmaktadır.

(1) *Hayde* da ham mja da!

'Haydi da bu süt da!'

(2) *Yok yok* mja ojguru cemaccu!

'Yok yok süt yandı yandı.'

(3) *Mutxa epumti Allahise!*

'Bir şey alıyordum Allah aşkına!'

(4) *İnşalla inşalla* vrosi iyasen *ya!*

'İnşallah inşallah iyi olacak ya!'

(5) *Alla kahretmesun!* Buşuci komemomsķu.

'Allah kahretmesin! Bal arısı soktu.'

(1)'de kullanılan 'hayde' önlemi *Türkçe Sözlük*'te belirtildiği anlamıyla "1) İsteklendirmek, abukluk belirtmek için kullanılan bir söz, hadi" (TS, 2005: 866) anlamıyla kullanılmıştır. (2)'de "hayır, hayır, ret" anlamında 'yok, yok' önlemi; (3)'de "şaşma" anlamında 'Allahise' önlemi; (4)'te "dilek ve temenni" anlamında 'İnşalla inşalla' önlemi; 'onaylama, evetleme' anlamındaki 'ya' edatı; (5)'te "koru, acı" anlamında olan ve Türkçede bir ilen sözü olan 'Allah kahretsin' sözünün tersi bir anlamı karşılayan bir dua veya temenni sözüdür. Burada 'Alla kahretmesun' nlem ve kalıp söz olmaktadır. Yukarıda sıralanan bu tümceler eklenti değiştirimini örneklendirmektedir.

4.2. Tümce içi Değiştirim

Dilbilim Sözlüğü'nde tümce içi kod değiştirmisi (*intra-sentential code switching*) "Aynı tümce içinde başat dil içine ikinci dil öğelerinin yerleştirilmesi biçiminde gerçekleşen ve kimi araştırıcıların kod karışımı olarak da adlandırdığı kod değiştirmisi türü." (İmer vd., 2011: 245) olarak tanımlanmaktadır. Romaine (1995: 122-123), bu değiştirim türünü "Tümce içi geçiş, aynı tümce veya tümce içinde meydana gelen ve her iki dilin unsurlarını içeren bir geçiş."; Poplack (1980: 589) ise "İki dilin bileşenleri arasında köprü kuran, onları dilbilgisel olarak birbirine bağlayan ve temel sözdizimsel kurallarına uymak zorunda olan bir tür." şeklinde açıklamaktadır.

Bu çalışmada tümce içi kod değiştirmisi örneklerinde Türkçe isim, fiil, sıfat ve zarflar Lazca söz dizimsel yapının içerisine yerleştirilmektedir. Kutscher, bu unsurları şu şekilde açıklar:

"Türkçe unsurlara dayanan Lazca kopyalar genellikle standart Türkçeden değil, Laz bölgelerinde konuşulan Türkçenin Rize ağzından türetilmiştir. Bu yüzden kopyaların çoğu (muhtemelen konuşmacının eğitim seviyesine bağlı olarak) Rize ağzının standart Türkçe versiyonuna uymayan damaksıllaşma özelliğini gösterir. Rize ağzının bir diğer özelliği de ünlü uyumunun olmamasıdır; bu da Lazca kopyaların kaynaklarının standart Türkçeden değil Rize ağzından geldiği varsayımı için bir başka neden oluşturmaktadır" (2008: 93-94).

Günay (1977: 88) ise "c, , g, k ünsüzlerinin bölgedeki özel boğumlanma biçimlerine bağlı olarak ortaya çıkan yarı sızıcılaşmanın ön-seste görülebildiğini belirterek bu durumu Lazcanın tesirine bağlar ve şu örneklerle açıklar: "ğ>k, ünsüzlerine oranla daha sızıcılaşmış olan  ve  ünsüzlerinin yer aldığı gelişme ise, bölgede yalnızca V. ağız yöresi (Lazca) çerçevesinde kalmaktadır:  'imse<kimse, pe 'i <peki. Bu özellik (20)'de (Himdo daha güzel eşvedilir "O zaman daha güzel keşfedilir") örneğiyle de tanıklanır. Tümce içi kod değiştirim içerisinde değerlendirdiğimiz bu tümcede Lazcanın tesiriyle ortaya çıkan sızıcılaşma olayı görülmektedir.

Aşağıda verilen örneklerde Lazca tümceler içine isim, fiil, sıfat ve zarf türünde Türkçe öğeler yerleştirildiği görülmektedir. Bu örnekler Türkçe- Lazca konuşan iki dillilerin tümce içi kod değiştirmisini göstermektedir. Bu Türkçe öğeler Lazca tümce içerisine yerleştirilirken konuşma esnasında Türkçe sözcükler fonetik açıdan Lazcaya uyum sağlamaktadır.

(6) *Yaninde skani mi on?*

'Senin yanındaki kim?'

(7) *Telefoni ey.*

'Aradılar.'

(8) *Bezelya doği boyne.*

'Bezelye'nin hepsini yaptım.'

(9) *Hiku yaşli viziri ya!*

'O kadar yaşlı mı görünüyorum ya!'

(10) ilambri hay norenttu *duygusaldi*.

‘Gözyaşı burda duruyordu duygusaldı.’

(11) Heşeni him amsika *ayri* tutayurdi.

‘Onun için onu biraz ayrı tutuyordu.’

(12) *Kaymakami* so on ya

‘Kaymakam nerede ya’

(13) *Becerukli* k oçirttu.

‘Becerikli adamdı’.

(14) Salik dede or tu haşo ufak tefeği badinartu ama  oyi parmağında *oynatyurdi*.

‘Salih dede vardı böyle ufak tefek yaşlı bir adamdı ama k y  parmağında oynatıyordu.’

(15) Salixi xasani tveykoni *duriyurdi* hişo badirtdu.

‘Salihlerden Hasan denildiği zaman duruyordu öyle yaşlı bir adamdı.’

(16) Beni babaannem *b y tti* da en son Fatma omordu.

‘Beni babaannem büyüttü de en son da Fatma’yı büyüttü.’

(17) Ya  yle *him pişirilmez* ki

‘Ya o öyle pişirilmez ki’

(18) Ha si kogşun si yaşun aşağı yukari belçi da sekseni *geçtun*.

‘Ha sen hatırlıyorsun yaşın aşağı yukarı belki de sekseni geçtin.’

(19) Himdo daha güzel *eşvedilir*.

‘O zaman daha güzel keşfedilir.’

4.2.1. Lazca Tümcelerde Kullanılan Türkçe  geler

İmer (1997: 278-279), ‘‘Türkçe-Lazca konuşan iki dillilerin, doğal ortamlardaki konuşmalarda Türkçe tümceler içerisine Lazca  geler yerleştirmekle birlikte daha sık olarak Lazca tümceler içine Türkçe  geler yerleştirdiklerini belirtmekte ve Türkçe adlarla köken bilgisi açısından değil Türkçenin söz varlığı içinde olan hem Türkçe kökenli hem de  d nleme olabilen adlar kastedilmektedir.’’ çalışmada örneklenen, köken açısından Türkçe olmayan *haber*, *sevda*, *zengin*, *cennet* gibi birçok sözcük Lazca tümceler içerisinde yer alan Türkçe  gelerdir.

Kutscher (2008: 93), Lazcada fonolojik olarak tamamen bütünleşmiş çok sayıda Türkçe kökenli dil unsurunun olduğunu ancak Türkçe ile temasın Lazcaya yeni fonemlerin girmesine yol açmadığını belirtmekte, bu durumu da Lazcadaki tüm ad soylu sözcüklerin sesli harfle bitmesini belirleyen fonolojik kuralın, Türkçe kökenli unsurlar da d hil olmak üzere tüm sözcükler için geçerli olması ile açıklamaktadır. Akkuş (2019: 2), ‘‘ nl  ile bitmeyen Türkçe sözcükler Lazcaya aktarılırken sözcüğün sonuna [i] ünlüsü getirilerek fonolojik adaptasyon sağlandığını belirterek bu fonolojik olayın

sebebini Lazcada adların sadece [i] ünlüsüyle bitmesi olarak” gösterir.

Kod değiştiriminde Türkçe ögeler yalnız hâlde bulunabildiği gibi çeşitli Lazca ek/ekler almış olarak başat dil içinde de kullanılabilir. Aşağıda çeşitli Lazca ek/ekler almış olan Türkçe ögelerin Lazca tümceler içindeki kullanımlarına örnekler sunulmaktadır. Lazca ek almış olan Türkçe ögeler ad, sıfat ve zarf türündedir. Türkçenin söz varlığı içerisinde ad, sıfat ve zarf türünde olan ve sonu ünsüz ile biten *bayram*, *ayaz*, *haber*, *yelek*, *sevdalık*, *ufak tefek*, *Selçuk*, *ancak*, *Şahin* sözcükleri sonlarına ünlü almıştır.

(20) Belki *bayrami* mulun.

‘Belki bayram geliyor (Bayram zamanında gelir).’

(21) *Ayazirttu*. İnite elebğuri.

‘Ayazdı. Soğuktan öldüm.’

(22) Si *haberi* va giğun, culişkimi.

‘Senin haberin yok gülüm.’

(23) Mu megomsķu, *yeleği* geyokuneri.

‘Nasıl yakışmış, yelek giymiş (üzerine yelek giyinmiş halinle).’

(24) *Şkani sevdaluği* guri omiççu.

‘Senin sevdan yüreğimi yaktı.’

(25) Salik dede ortu haşo *ufak tefeği* badinartu ama çöyi parmağinde oynatıyordu.

‘Salih dede vardı böyle ufak tefek yaşlı bir adamdı ama köyü parmağında oynatıyordu.’

(26) Ramazan’da mosela moyselü sabaha karşı ma bere vorti *Selçuği şukku ancaği*.

‘Ramazan’da sahurda kalktı sabaha karşı (o zaman) ben çocuktum Selçuk kadar ancak idim.

(27) *Şahini* si hişo kogolaxti

‘Şahin sen böyle geç’

4.2.2. Türkçe Ögelerde Lazca Ekler

Bu kod değiştiriminde durum eklerinin özellikle Lazca iyelik bildiren soneklerin, çoğul eklerin, genitif ve direktif ekinin Türkçe adlar içinde kullanıldığı görülmekte ve örneklerle tanıklanmaktadır.

4.2.2.1. Lazca İyelik Ekleri

Lazca iyelik bildiren *şķimi* (*benim*) *şķani* (*senin*), *himuşi* (*onun*), *şķuni* (*bizim*), *ıķvani* (*sizin*), *hinişi* (*onların*) (Gürpınar, 2000: 25) soneklerdir. Aşağıda verilen örneklerde 1. Tekil kişi iyeliği olan *şķimi* (*benim*) ile 2. Tekil kişi iyeliği bildiren *şķani* (*senin*) sonekleri Türkçe adlar içinde görülmektedir. Örneklerde 1. Tekil kişi iyeliği olan *şķimi* (*benim*) eki *araba*, *babaanne*, *Tanrı* adlarına eklenmiştir. Bu ek için “Yalnızca adlarla birlikteyken 1. tekil bildiren -şķi adılına (1. tekil kişi bildiren adıl ma’dır), zaman, yer,

birey ya da grup gösteren ad gövdelerini biçimlendirmek için getirilen (n/ aksine/m/ getirilerek ortaya çıkmıştır” (Anderson 1963: 44’ten akt. İmer, 1997). 2. tekil kişi iyeliği bildiren *skani* (senin) eki zarf olan *yanında* ile akrabalık adlarından olan *baba* ile birliktedir.

(28) Neyse listede *arabaşkimi* yanaştı komoxtu.

‘Neyse listede arabam yanaştı geldi.’

(29) *Yanindeskani*_mi oon?

‘(Senin) yanındaki kimdir?’

(30) Andğa ya Ali ağabeyi ya İsmaili Osmani dört saatte ya hay cexerttu ya *babaskani*.

‘Bugün ya Ali abi ya da (İsmail’i) Osman dört saatte burada oturuyordu (senin) baban.’

(31) İki ay süt vereceksin *babaanneşkimi* bo xoci mordumtu.

‘İki ay süt vereceksin (benim) babaannem öküz büyütüyordu.’

(32) *Tangrişkimi*, dolumcu do dotanu.

‘(Benim) Tanrım, akşam oldu sabah oldu.’

4.2.2.2. /-pe/ Çoğul Eki

Türkçe adlar, ad çekiminde Lazca /-pe/ sonekiyle çoğul hâle getirilir. Lazca /-pe/ çoğul ekinin Türkçe adlar içerisine örneğin, *merdane*, *araba* gibi sözcüklere doğrudan eklendiği görülürken, ünsüz ile biten *kiremit*, *çamaşır* sözcüklerinde ise bir ünlü girdikten sonra Lazca çoğul eki eklenmektedir (İmer, 1997: 280). (49) ve (50)’de sonu ünsüz ile biten yoğurt ve *saçak* sözcüklerine de bir ünlü eklendikten sonra Lazca /-pe/ çoğul eki getirilmiştir.

(33) *Yoğurtepe* kon üç dört kutti kon huy boli kon.

‘Yoğurtlar var üç dört kutu var şimdi çok var.’

(34) Oxorişi *saçağepe* ceçordun.

‘Evin saçakları dökülüyor.’

4.2.2.3. /-şi-ş/ Genitif Eki

Örneklerde, tamlayan durum eki /-şi/, /-ş/ özel ad olan *Kasım* ve sıfat olan *zengin* sözcüğüne eklenmiştir. İmer, Türkçe adlara getirilen bu ek için “*Hani iri şekerşi düşmanı on da* (Bunları(ın) hepsi şekerin düşmanıdır) ile “*Maaşışı tamamı var iyi yi?* (Maaşın tamamı olmadı mı?) örneklerini vermekte ve dizimsel ölçütlere göre ad-ad ilişkisini belirleyen tamlayan durum ekinin *şeker* ve *maaş* sözcüklerine eklendiğini belirtmektedir (1997: 281).

(35) Dört beş sene ancağın *Kasımışi* na on.

‘Bu Kasım’ın olalı ancak dört beş sene olmuştur.’

(36) *Zenginişi* osuri

‘Zenginın gelini’

4.2.2.4. /-şa-şe/ Direktif Eki

Lazca tümcelerde Türkçe adlara getirilen /-şa/, /-şe/ soneki yönelme ekidir. Pazar Lazcasında ergatif /-k/, *koçi-*, /-s/ bulunma durumu (locative), /-şa/, /-şe/ yönelme durum eki (directive), /-te/ araçlı durum eki (instrumental), /-şi/ tamlayan durum eki (genitive), /-şkala/ ilişkişel durum eki (associative) (Gürpınar, 2000: 72) olmak üzere çeşitli durum ekleri vardır. Bu durum ekleri Lazca tümceler içerisinde bulunan Türkçe adlara getirilmekte ancak bu ekler Lazcanın sözdizimsel özellikleri dikkate alınarak eklenmektedir (İmer, 1997: 280).

(37) Him *cennettişa* var idasen do.

‘O cennete gitmeyecek de’

(38) *Dağışe* eşkulur cenneti purki

‘Dağa çıkıyorsun cennet kuşu’

4.3. Tümceler arası Kod Değiştirimi

Dilbilim Sözlüğü’nde tümceler arası KD (*intersentential code switching*), “Tümce/tümcecik sınırında ortaya çıkan, her iki dilin kuralları korunarak bir tümcenin/tümcecğin bir dilde, ötekinin ikinci dilde üretilmesi sonucu ortaya çıkan kod değiştirim türü.” (İmer vd., 2011: 245) şeklinde tanımlanmıştır. Tümceler arası KD, her iki dile ait kurallar korunarak bir tümce temel dilde diğer tümce ise içe yerleşik dilde gerçekleşir. Hoffman (1991: 112), tümceler arası kod değiştiriminin “Her bir tümce veya tümcecğin bir dilde veya diğerinde olduğu tümce veya tümce sınırları arasında gerçekleştiğini” belirtmektedir. Romaine (1995: 122-123) ise bu değişim türü için “Tümceler arası geçiş, önemli oranda sözdizimsel karmaşıklık ve her iki dilin kurallarına uygunluk gerektirir; bu nedenle bu tür geçiş yapan konuşmacılar genellikle katılımcı dillerde oldukça yetkin olurlar.” ifadesine yer vermektedir.

Tümceler arası KD gerçekleşmesinde Türkçe–Lazca ögeler arasında bir uyum olduğu görülmektedir. Bu kod değiştirim türünde iki dilli bireylerin içgüdüsel olarak her iki dil ögesini de birlikte kullanarak kendilerini daha iyi ifade ettikleri düşünülebilir. Bu durumu İmer, “Türkçe- Lazca konuşan iki dillilerin tümce ya da tümcecikler sınırında dil değiştirdiklerini, Lazca başladıkları konuşmaları Türkçe devam ettikleri görülmektedir. (1997: 277)” şeklinde açıklamaktadır.

(39) Yanındaskanı mi oon?, *Osman mıdır ?*

‘Yanıındaki kim?, Osman mıdır?’

(40) Amanı mo ižarer. *Kendine iyi bak hayatım. Hade hade görüşürüz öptüm ha.*

‘Sakın ıslanma. Kendine iyi bak hayatım. Haydi haydi görüşürüz öptüm ha.’

(41) 21 yaşında da genç delikanlıydı. *Eveli var oçilamtey.*

‘21 yaşında genç delikanlıydı. Önceden evlendirmiyorlardı.’

(42) Hiççi vagixenamtukko daha muti belli variyen. *Murata mi yapturdin?*

- ‘Hiç yapmasaydı daha bir şey belli olmuyor. Murat’a mı yaptırdım?’
- (43) Hay haşo duzi. *Tekrar bu yukari ıkayur.*
‘Burası böyle düz. Tekrar bu yukari çıkıyor.’
- (44) *O babaannem ona boyne arka çıkardı.* Hişo motikumtu bo deyila.
‘Babaannem ona hep arka çıkardı. Neden böyle yapıyorsunuz diye’
- (45) *ok garipti* ama zade vrosi oxorarttu.
‘ok garipti ama çok iyi kadındı.’
- (46) *Zaten güzel kadundi* ama himdora daha mşkvarttu.
‘Zaten güzel kadındı ama o zaman daha da güzeldi.’
- (47) *Cunaxin ldurilmez o,* maupgen him.
‘Günah öldürülmez o, eşek arısı o’

4.3.1. Kod Değiştiriminde Türkçe Açıklama geleri

İki dilli bireylerin kod değiştiriminde, Lazca olarak ifade ettikleri tümceleri istemsizce Türkçe ögelerle kullandıkları ya da Türkçe tümcelerden sonra açıklama olarak Lazca bir tümceyi/anlamca benzer bir yapıyı tekrardan kullandıkları tespit edilmiştir. Bu yapılarda İmer’in (1997) belirttiği gibi tümce veya tümcecikler arasında bir dil değişimi söz konusu olmaktadır. Bu sebeple ‘Türkçe Açıklama geleri’ olarak değerlendirilebilecek bu yapılar da tümceler arası kod değiştirimi içerisinde ele alınmıştır.

- (48) *Ha himdo vrosi* o zaman eyi
‘Ha o zaman eyi (*o zaman iyi*)’
- (49) Burada ğrenemezsin *haa hay dogurute var iyen*
‘Burada ğrenemezsin *burada öğrenmekle olmaz.*’
- (50) *Mati* ben de onla çalışmak istemeyirum
‘(*Ben de*) Ben de onla çalışmak istemiyorum.’
- (51) Yok ayna var cevozedar ma arfora ayna kocevozedi ayna şvazu patladı.
‘Yok ayna bakmayacağım ben bir kere aynaya baktım ayna (*patladı*) patladı.’
- (52) Burda bitti da *domaotu da.*
‘Burada bitti da (*bitti da*)’
- (53) *ilambri hay norenttu* duygusaldı.
‘(*Gözyaşı burada bekliyordu*) duygusaldı.’

Sonuç

Bu alışma Ardeşen’de yaşayan iki dilli bireyler arasındaki Türkçe-Lazca kod değiştirme yapılarını belirlemeyi ve betimlemeyi amaçlamıştır. Buna göre çalışmada veri olarak Türkçe-Lazca konuşan iki dilli bireylerle yapılan kayıtlar dikkate alınmıştır. Kayıtlar Ardeşen’de resm olmayan ortamlarda yapılmıştır. Elde edilen dilsel verilerde Türkçe ve Lazcanın ayrı ayrı konuşulduğu durumlar vardır. Fakat çalışmada sadece iki dillilerin iki dili de bir arada kullandığı konuşmalar dikkate alınmıştır.

Çalışmada toplam elli üç tümce KD’ne göre incelenmiştir. Veri sonuçlarına göre kod değiştiriminin temelde adlarda gerçekleştiği belirlenmiştir. Türkçe-Lazca bireylerin konuşmalarında meydana gelen bu değiştirimler; eklenti, tümce içi ve tümceler arası olmak üzere üç Şekilde gerçekleşmektedir. Türkçe-Lazca konuşan iki dillilerde kod değiştirmesi olgusunun gerçekleşmesinde çoğunlukla Lazca kavramların karşılıklarının bulunamaması, Lazcada bazı kavramların unutulması ve özellikle Türkçe ile olan yoğun etkileşimden dolayı iki dilli konuşurların bu kavramları Türkçe olarak ifade etmeyi daha kolay görmeleri gibi çeşitli etkenler sıralanabilir.

Çalışmada ortaya çıkan verilerde özellikle Lazca sözceler içerisine Türkçe geleri yerleştirilerek gerçekleşen tümce içi kod değiştiriminin sayısının fazla olduğu dşinlecek olursa bu bölgede yaşayan iki dilli bireylerin özellikle kavramları Türkçe daha rahat ifade edebildikleri için bu tür KD’ne başvurdukları gözlemlenmiştir. İki dilli bireylerin, kod değiştirimini ek, sözcük ve tümce düzeyinde olmak üzere farklı Şekillerde gerçekleştirdiği belirlenmiştir. Bu değiştirmesi sözcük düzeyinde isim, fiil, sıfat ve zarf biçimbirimleriyle Türkçeden Lazcaya tek bir sözcük hlinde gerçekleşmektedir. Bu yöntem genellikle iki dilli bireylerdeki sözlüksel boşlukları doldurmak için yapılmaktadır.

Dilde iki dilliliğin bir işareti olarak Türkçeden Lazcaya dnlemeler ve kod değiştirmesi yaygındır. Lazca, konuşurlarını son derece hızlı bir Şekilde kaybeden bir dildir. Özellikle son yıllarda gerek Laz sivil toplum örgütlerinin gerekse de Türkiye Cumhuriyeti’nin bu dili koruma ve yaşatma çabalarına rağmen Lazca hl tehlike altındaki dillerden biridir. Bu yüzden Lazca ve Lazca-Türkçe dil ilişkileri üzerine farklı bakış açıları sağlayabilecek nitelikteki çalışmaların sayısının artması elzemdir.

Kısaltmalar ve Kaynakça

- AKKUŞ, Mehmet (2017). “A note on language contact: Laz language in Turkey.” *International Journal of Bilingualism*, 1-5.
- APPEL, Ren; MUYSKEN, Pieter. (1987) *Language Contact and Bilingualism*, London: Edward Arnold.
- BAYRAK, Ayhan. (2022). Lazca Söz Varlığında Türkçe Fiil Kopyaları. *Dil Araştırmaları*, 16 (31), 237-257.
- BLOOMFIELD, Leonard. (1933). *Language*. New York: Holt.
- BUCAKLİŐİ, İsmail; UZUNHASANOğLU, Hasan; ALEKSİVA, İrfan. (2007). *Büyük Lazca Sözlük, Didi Lazuri Nenapuna, Lazca-Türkçe, Türkçe-Lazca Sözlük*, İstanbul: ivi Yazıları Yayın Evi.
- BULLOCK, Barbara E.; TORIBIO, Almedia J. (2009). *Themes in the study of code-switching*. In B. E. Bullock, & A. J. Toribio (Eds.), *The Cambridge handbook of linguistic code-switching* (pp. 1–17). Cambridge: Cambridge University Press.
- ÇAğATAY, İrfan. (2017). “Yeni Bilgiler Işığında İskender Chitaşi”, *Ogni Skani Nena*, Sayı 7, s. 7-13.

- ÇAĞATAY, İrfan. (2018). "Derleme Sözlüğü'nde Lazca Unsurlar". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 115-134.
- CHITAŞI, İskender. (1929) *Mçita Murunçxi (Kızıl Yıldız)*. 7 Kasım. Sayı 1. [Erişim tarihi: 24.04.2019].
- e-AWLD = unesdoc.unesco (2010). "Atlas of the World's Languages in Danger". <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000187026/PDF/187026eng.pdf.multi> (Erişim Tarihi: 21.02.2023).
- e-IPA = INTERNATIONAL PHONETIC ASSOCIATION (2020). https://www.internationalphoneticassociation.org/IPAcharts/IPA_chart_orig/IPA_charts_E.html. (Erişim Tarihi: 21 Kasım 2021)
- EDWARDS, John. (2006). *Foundations of bilingualism*. In T. Bhatia & W. Ritchie (Eds.), *The handbook of bilingualism* (pp. 7-31). Oxford: Blackwell.
- GÜNAY, Turgut. (1977). *Rize İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları.
- GÜRPINAR, Tanju. (2000). The Dialect of Pazar Laz and its Case System (Inflection) (Pazar Lazcası ve Bu Lehçede Adların Durum Ekleri), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- HAMERS, F. Josiane; BLANC, Michel H. A. (2004). *Bilingualism and Bilinguality*. 2. Ed. Cambridge.
- HOFFMANN, Charlotte. (1991). *Introduction to Bilingualism*. Longman.
- İMER, Kamile; KOCAMAN, Ahmet; ÖZSOY Sumru. A. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- İMER, Kamile. (1997). "Türkçe-Lazca Konuşan İkidillilerde Kod Değiştirmesi", VIII. Uluslararası Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri 7-8 Ağustos, 1996, Yay. Kamile İmer, N. Engin Uzun, Ankara.
- JOHANSON, Lars. (1993). *Code-Copying in Immigrant Turkish. [Göçmen Türkçesinde Kod-Kopyalama]*, Immigrant Languages in Europe (Avrupa'da Göçmen Dilleri) (ed. G. Extra; L. Verhoeven), Clevedon: Multilingual Matters.
- KILLI YILMAZ, Gülsüm. (2014). "İlya Topoyev'in Öykülerinde Hakasça-Rusça Kod Değiştirme". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 11, S. 213- 214.
- KUTSCHER, Silvia. (2008). The language of the Laz in Turkey, *Turkic Languages* 12, London-New York. 82-102.
- LAZOĞLU, Fahri; FEURSTEIN, Wolfgang. (1984). *Lazuri Alfabe, Laz Alfabesinin Bir Taslağı*. Laz Kültürü Üzerine Yayınlar Dizisi.
- MACKEY, F. William. (2000). 'The description of bilingualism', *The Bilingualism Reader*, Ed.: L. Wei. 2nd ed. Routledge. s. 22-50.
- McCLURE, Erica. (1981). Formal and functional aspects of the codeswitched discourse of bilingual children' in Duran, R.P. (ed.), *Latino language and communicative behavior*, Norwood, NJ: Ablex, S. 86.
- MYERS-SCOTTON, Carol. (2006). *Multiple Voices an Introduction to Bilingualism*, Blackwell Publishing.
- POPLACK, Shana. (1980). Sometimes I'll Starts Sentence in Spanish Termino En Español. *Toward a typology of Code switching: Linguistics*, 18: S. 583
- ROMAINE, Suzanne. (2008). *Bilingualism*, Merton College, University of Oxford, Blackwell Publishing, 2008.
- THOMASON, Sarah G. (2001). *Language Contact*. Edinburgh University Press.
- Türkçe Sözlük* (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- VANILIŞI, Muhammet; TANDILAVA, Ali. (1992). *Lazların Tarihi* (Gürcüceden Çev. Hayri Hayrioğlu), İstanbul: Ant Yayınları.
- VAROL, Orhan. (2014). Türkçe-Kürtçe Dil Etkileşimi: İkidilli Konuşuculara Ait Verilerdeki Dilbilimsel Görünümler, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 17, Dönem/Period: 2023-İlkbahar/Spring, Sayı/Number: 32

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Research Article

Rusça ve Türkçe Deyimlerde Renk Adları

Russian and Turkish Idiomatic Expressions Containing Colors

Leyla Babatürk

Dr., Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi, Mütercim Tercümanlık Bölümü, Bişkek/Kırgızistan

e-posta leyla.babatürk@manas.edu.kg

orcid 0000-0003-3397-8147

doi 10.54316/dilarastirmalari.1244166

Atıf

Citation

Babatürk, Leyla (2023).
Rusça ve Türkçe Deyimlerde
Renk Adları. *Dil
Araştırmaları*, 32: 203-217.

Başvuru

Submitted

30.01.2023

Revizyon

Revised

10.03.2023

Kabul

Accepted

28.03.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.05.2023

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

ÖZ

Renkler insanların dünyayı algılama yollarından biridir. Her dilde renkler belirli sözcükler ya da kelime grupları aracılığıyla belirtilir. Ana renk adları bir dilin temel söz varlığına girer ve özgündür. İnsan bilincinde renkler ile ilgili bilgilerin toplamı, mensup olduğu halkın renk algısını belirler. Bu nedenle renkler, her kültürde belirli kavramları simgeler ve sözel olmayan iletişimde önemli yer tutar. Renklerin bu işlevi kültürel boyutları ile ilgilidir. Dilde kullanılan renk adlarının işlevleri ve taşıdıkları anlamlar başka kelimelerle bir araya geldiğinde oluşturulan kelime gruplarında ortaya çıkar. Dolayısıyla renklerin kültürel boyutu ile dilde renk adlarının dilsel boyutunu birbirinden ayırarak incelemekte fayda vardır.

Mevcut makalede birbirinden farklı iki dil ile iki kültürde kullanılan ve renk adı içeren deyimler anlambilimsel açıdan incelenerek benzerlikler ve farklılıklar tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırmada betimleme, karşılaştırmalı analiz ve karma analiz yöntemlerinin yanı sıra anlambilimde sözcüklerin derin anlamlarını incelemeye yarayan bileşenler analizi ve dağılım analizi kullanılmıştır. Yapılan araştırma esnasında hem Rusça hem Türkçe deyimlerde daha sık üç ana renk adının (siyah, beyaz, kırmızı) geçtiğini, bazı renk adlarının (gri, turuncu, lacivert) Türkçe deyimlerde hiç kullanılmadığını, muhtemelen alıntılama yoluyla dillere kazandırılan deyimler arasında yapısal ve anlamsal eşdeğerliliğin mevcut olduğunu gösteren sonuçlara ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: renk adları, deyimler, Rusça, Türkiye Türkçesi

ABSTRACT

Color is one of the ways that help us to perceive the world. Therefore, certain words or phrases are necessarily used in each language to denote colors and their shades. Color designations are part of the primary aspect of vocabulary that reflects the national peculiarities of color associations. Thus, colors are symbols that play an essential role in non-

verbal communication. These functional features are related to the cultural aspect of the semantics of colors. However, the linguistic element of using colors in combination with other words leads to a change in the semantics of color. Therefore, it is necessary to be able to distinguish the symbolic meaning of flowers within the cultural aspect from the common usage.

This article also examines the color terms considered part of idioms used in two contrastive languages and cultures. During the study, we tried to identify the similarities and differences in the semantics of the specific colors. We used descriptive, comparative analysis, and statistical data analysis methods to achieve these goals. We investigated the semantics of lexemes and distributional analysis as well. As a result of the study, we could reveal idioms in both Russian and Turkish. The names of the three primary colors (black, white, and red) are the most frequent in Turkish languages. However, the terms of some particular colors, like gray, orange, and blue, are not often used in Turkish idioms. Idioms with similar components and meanings were integrated into these languages by calquing the ready models of the idioms.

Keywords: color terms, idioms, Russian, Turkish

Giriş

İnsanlar, farklı dillerde konuşmalar bile çevreyi, yani gerçek dünyayı benzer şekilde algırlar. Fakat algılananları dillerine farklı dil unsurları kullanarak yansıtır. Dolayısıyla insanların kullandıkları sözcüklerden her biri konuşmacının yüklediği anlamı taşıdığı için kod işlevi üstlenir. Böylece konuşmanın bir araya getirilmiş kelime yığından ibaret olmadığını ve insanlar tarafından bilinçli olarak kodlanmış bilgi alış verişi olduğunu belirtmek gerek. İnsanlar düşüncelerini ifade etmek için ve dinleyici ya da okuyucu tarafından gönderilen iletinin doğru algılanması için farklı kelime kombini oluştururlar. Dolayısıyla kelimelerin leksik anlamlarından öte bir boyuttaki anlama sahip kalıp sözler, atasözleri ve deyimler gibi ifadeler ortaya çıkar. Tek kelime bile birden fazla leksik anlam taşıyabiliyorken, birden fazla kelime bir araya geldiğinde yepyeni anlamların ortaya çıkması doğaldır ve evrensel bir olgudur. Vardar'a göre deyimler ise anlambilimde bir araya gelmiş ve leksik anlamlarından başka yeni bir anlam oluşturan kelime gruplarıdır (Vardar 2002: 74).

Makalenin yazılma amacı, her şeyden önce akraba olmayan ve tipolojik açıdan farklı olan Rusça ile Türkiye Türkçesindeki renk adı içeren deyimlerin karşılaştırılmasına dayalı bilimsel araştırmanın sonuçlarını bilim camiasıyla paylaşmaktır. Anlambilimsel açıdan incelenen deyimlerde renk adlarının içerdikleri anlamlar tespit edildikten sonra benzer ve farklı anlamlar ortaya çıkarılmıştır. Böylece Rusça ve Türkiye Türkçesi konuşanların dünya algısındaki benzerlikler ve farklılıklar saptanmaya çalışılacaktır.

Yöntem

Araştırma için çağdaş Rusça ve Türkiye Türkçesinde kullanılmakta olan ve renk adı içeren deyimlerin derlenmesi için tarama yöntemi kullanılmıştır. Araştırma esnasında

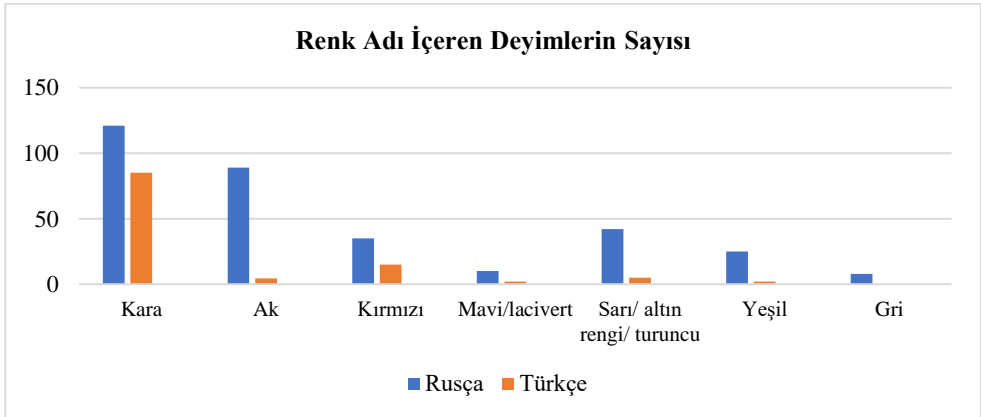
betimleme, karşılaştırmalı analiz ve karma yöntem gibi genel bilimsel yöntemlerin yanı sıra derlenen deyimlerin anlambilimsel açıdan incelenmesinde bileşenler analizi ve dağılım analizi olarak adlandırılan bilimsel araştırma yöntemlerinden de faydalanılmıştır.

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini Rusça ve Türkiye Türkçesi deyim sözlükleri, örneklemini ise Rusça ve Türkçe deyimlerdeki renk adlarının taşıdıkları benzer ve farklı anlamlar oluşturmuştur. Araştırma Türkçe deyimler sözlüklerinden Ö. Asım Aksoy'un 1988, A. Doğan'ın 1995 ve E. Saraçbaşı'nın 2010 yılında ve Rusça deyimler sözlüklerinden ise V.Teliya'nın 2006'da, A. Fedorov'un 2008'de ve A. Tihonov'un 2004 ila 2007'de yayımlanan deyimler sözlükleri üzerine yapılmıştır. Söz konusu sözlüklerde geçen ve renk adı içeren Türkçe ve Rusça deyimler derlendikten sonra renk adları taşıyan anlamlar bileşenler analizi yardımıyla belirlenmiş ve tasnif edilmiştir. Makalede derlenen deyimlerin hepsine yer verilmemiş, tespit edilen anlamları vermek amacıyla birkaç örnek verilmiştir. Bazı deyimlerin genel anlamlarını tespit etmek için Rusça-Rusça Açıklamalı Sözlüğünün (*Tolkoviy slovar' russkogo yazıka*) elektronik versiyonuna başvurulmuştur (<http://feb-web.ru>).

Bulgular

Yapılan araştırma esnasında hem Rusçada hem Türkiye Türkçesinde çok sayıda renk adının ve renk tonu adının varlığına rağmen deyimlerde belirli ana renk adlarının kullanıldığı tespit edilmiştir. Türkiye Türkçesi ve Rusça deyimlerde en sık üç ana rengin (kara, ak/beyaz, kırmızı/al) kullanıldığını görmek mümkündür. Türkiye Türkçesinde kullanılan deyimlerde ana renk adı sayısı toplam yedi (kara, ak, kırmızı/al/kızıl, yeşil, mavi, sarı, pembe) iken, Rusçadaki deyimlerde kullanılan ana renk adı sayısı ondur (kara, ak, kırmızı/al/kızıl, yeşil, mavi, sarı/altın, pembe, lacivert, gri, turuncu). Tarama yaptığımız kaynaklarda tespit ettiğimiz Türkiye Türkçesinde ve Rusçada renk adı içeren deyimlerin sayı bakımından dağılımı aşağıdaki grafikte gösterilmiştir:

Yukarıdaki tablodan anlaşıldığı gibi araştırma evrenini oluşturan deyimler sözlüklerinde Rusça renk adı içeren deyimlerin sayısı Türkçedekinden daha fazladır.

1. Rus ve Türk Kültüründe Renkler

Rusçada kullanılan renk adları birçok dilbilimcinin araştırdığı konulardan biridir. Fakat hâlâ Rusçada, kullanılan dildeki renk sisteminin toplu halde değerlendirilmesi mevcut değildir (Şçitova, Şçitov, Hua Kai, 2018: 81). P. Vasileviç'e göre (1987) eski Rusça yazılı kaynaklarda yaklaşık olarak yirmi civarı renk adı tespit edilmiştir. Çağdaş Rusçada ise temel on iki renk adı kullanılmaktadır: beyaz, siyah, gri, kırmızı, pembe, lacivert, mavi, kırmızı, yeşil, sarı, turuncu, kahverengi ve mor (Vasileviç 1987: 16). Türk kültüründe ise Z. Otyzbay'a göre (2019) Türk kavram sisteminde toplam dokuz renk adı yer almaktadır: beyaz, siyah, mavi, yeşil, kırmızı, sarı, gri, kahverengi ve mor (Otyzbay 2019: 344-362). Rusça konuşma dilinde kullanılan temel renk adlarının neredeyse tamamının deyimlerde kullanıldığı dikkat çekicidir. Çağdaş Türkiye Türkçesinde ise çok sayıda renk adı kullanılırken bazı renk adları deyimlerde tespit edilememiştir. Hatta Türkiye Türkçesindeki deyimlerde ağırlıklı olarak üç rengin (siyah, beyaz, kırmızı) kullanıldığı gözlemlenmiştir (Küçük 2010: 425).

Farklı renk konseptlerini araştıran Rus akademisyen Y. Guz'a göre yukarıda zikredilen on iki rengin Rus kültüründe sembolize ettikleri kavramlar mevcuttur: siyah üzüntü ile kederi, beyaz temizlik ile masumluluğu, gri melankoli ile vazgeçmişliği, kahverengi fakirliği ve kabullenışı, mor çocukluk ile yardıma muhtaçlığı, lacivert sonsuzluk ile manevî hayatı, yeşil gençliği, sarı altını, kırmızı neşe ile sevgiyi, mavi mükemmellik ile huzuru, pembe hayal ile umudu, turuncu ise sıcaklık ile mutluluğu simgeler (Guz 2010: 12-16). Türk kültüründe ise zikredilen renk adlarının sembolize ettikleri kavramlar şunlardır: beyaz rengin temizlik, yaşlılık ile masumiyeti; siyah rengin üzüntü ile kötülüğü; mavi rengin atalar ile yüceliği; yeşil rengin tazeliği ve gençliği; kırmızı rengin değerli olma ile güzelliği; sarı rengin ise güneşi ve hastalığı simgelediği tespit edilmiştir (Otyzbay 2019: 344-357).

2. Dilde Renk Adlarının Kullanımı

Her sembol aslında bir gizem, bir bilmece veya bir şifredir ve insanın soyut kavramları algılamasına yardımcı olur. “Sembol” kavramı, duyu organlarıyla algılanabilen ve sadece akıl ile algılanabilenler arasındaki ilişkidir. Bu nedenle dilde kullanılan her kelimenin aslında bir somut sembol olduğunu ve soyut kavramları yansıttığını söylemek mümkündür. Böylece renk adları (somut sözcükler) da dilde soyut kavramları temsil eder. Ayrıca renk adları, farklı kelime gruplarında yan anlamlar kazanabilmekte ve böylece renk adlarının anlam yelpazesi genişlemektedir. Renklerin kültürde bir sembol olarak kullanılması ise, onların bir şifre olarak kültür mensupları tarafından benzer şekilde algılanması ile benzer çağrışımların ortaya çıkmasına bağlıdır. Dolayısıyla aynı renkler farklı kültürlerde hem aynı hem de farklı anlamları simgeleyebilir. Bu nedenle aynı renklerin farklı kültür mensupları tarafından farklı şekillerde algılanabilmesi ile değişik şekillerde yorumlanabilmesi gayet doğal bir olgudur. Mesela, hem Türk hem

Rus kültüründe “siyah” renk olumsuz anlamlar ile özdeşleştirilirken, “yeşil” renk Türk kültüründe İslam dininin simgesi, Rus kültüründe ise gençliğin simgesi olarak algılanır.

Renklerin sembolize ettikleri kavramlar genellikle kültürel boyut ile ilgilidir. Çünkü renkler bir halkın bilincinde oluşan bir takım ortak çağrışımları simgeler. Şüphesiz renk adlarının temel işlevi, doğadaki renklere ad vermektir. Fakat dilde kullanılan renk adlarının sembolik yönünün bir başka boyutu vardır. Renk adlarının dilsel boyutu, onların başka kelimelerle birlikte kelime grupları oluşturarak yeni anlamlar kazanmaları ile ilgilidir. Mesela, yukarıda zikredildiği gibi yeşil renk Rus kültüründe gençliği simgeler. Fakat “yeşil” renk adı “sıkıntı” kelimesiyle bir araya gelerek (толка зеленая / toska zelyonaya) yeni bir kavramı karşılamak üzere oluşturulmuş bir kelime grubunu temsil eder ve “çok sıkıcı olan veya bıkkın bir iş” anlamını ifade etmek için kullanılır. Aynı şekilde “yeşil” renk adı “teknoloji” kelimesiyle bir araya gelerek “doğa dostu, güvenilir, tehlikesiz” gibi yan anlamlar kazanır. Dolayısıyla renk adlarının kültürel açıdan ve dilsel açıdan ayrı ayrı incelenmesi doğru olacaktır. Mevcut makalede renk adlarının Türkçe ve Rusçadaki dilsel boyutu ve taşıdıkları anlamlar araştırılmıştır.

2.1. Kara/Siyah

Hem Türkiye Türkçesinde hem Rusçada deyimlerde en sık “kara/siyah” renk adı geçmektedir. Belirtmek gerekir ki, Türkiye Türkçesinde renk adı olarak kullanılan “kara” kelimesi genellikle kalıp sözlerde ve atasözlerinde karşımıza çıkmaktadır. Çünkü çağdaş Türkiye Türkçesinde “kara” kelimesinin kullanımı genellikle mecaz anlamda ya da klişeleşmiş kullanımlarla (kapkara, kara gözlü, kara sevda, kara kedi vs.) sınırlıdır. Dolayısıyla leksik anlamda renk adı olarak genellikle “siyah” kelimesi kullanılmaktadır. Mesela, siyah araba, siyah elbise, siyah/kara kalem vs. Rusçada ise renk adı olarak sadece “çyornıy” (kara/siyah) kelimesi kullanılmaktadır.

Hem Türkiye Türkçesinde hem Rusçada “kara/siyah” renk adı farklı kelimelerle bir araya gelerek yeni soyut kavramları karşılamak üzere deyim grupları oluşturmaktadır. Yapılan araştırma esnasında Rusçada tespit edilen ve “çyornıy” (kara) kelimesiyle oluşturulmuş deyim grubu sayısı 121’dir. Söz konusu renk adı Rus kültüründe olduğu gibi deyimlerde de genellikle olumsuz yan anlamlar taşır. Hatta hiç olumlu anlam taşımadığını da belirtmek gerekir. Araştırma esnasında yapılan dağılım analizi, Rusçada “kara” renk adının farklı kelime gruplarında aşağıda belirtilen anlamları kazandığını göstermiştir: 1) kötü davranış, kötülük, kötü niyet: *чёрная доска* (çyornaya doska / kara tahta) “kötü bir şey yapanların fotoğraflarının asıldığı tahta”, *чёрная сотня* (çyornaya sotnya / kara yüz kişi) “ihtilal öncesi zenginlerden, din adamlarından ve belalı insanlardan oluşan grup”, *чёрное слово* (çernoye slovo / kara kelime) “küfür”; 2) büyü: *чёрная книга* (çyornaya kniga / kara kitap) “büyücülerin kitabı”, *чёрная магия* (çyornaya magiya / kara büyü) “insana zarar vermeye yönelik yapılan büyü”; 3) fakirlik, soysuzluk: *чёрная кость* (çyornaya kost’ / kara kemik) “köylü, fakir”, *чёрный народ* (çyornıy narod / kara halk) “köylü halk”, *чёрная работа* (çyornaya rabota / kara iş) “herkesin yapmayacağı pis iş”; 4) bela, tehlike: *чёрный час* (çyornıy ças / kara saat) “insanın başına kötü şeylerin geleceği vakit”, *чёрный день* (çyornıy den’ / kara gün) “insanın zor durumda kaldığı gün”, *чёрный год* (çyornıy god / kara yıl) “insanın hayatında ya da bir halkın tarihinde kötü ve acılarla dolu geçen yıl”; 5) çok, aşırı: *чёрная неблагодарность* (çyornaya neblagodarnost’ / kara vefasızlık) “nankörlük”; 6) renk:

чёрное золото (çyornoye zoloto / kara altın) “petrol ya da kömür”, *чёрная кошка* (çyornaya koşka / kara kedi) “kara kedi”; 7) olumsuz davranış: *чёрный список* (çyorniy spisok / kara liste) “kara liste”; 8) illegal: *чёрный рынок* (çyorniy rınok / kara piyasa) “illegal işlerin döndüğü piyasa”, *чёрные деньги* (çyornıye den’gi / kara para) “helal olmayan kazanç”.

Türkçe deyimlerde de en sık kullanılan renk adı olarak “kara” kelimesi karşımıza çıkmaktadır. Yapılan araştırmada Türkiye Türkçesinde “kara” kelimesiyle oluşturulmuş ve kullanılmakta olan deyim grubu sayısı 85’tir. Türkiye Türkçesinde kullanılan deyimlerin dağılım analizi “kara” renk adının Türkçe deyimlerde şu yan anlamları taşıdığını göstermiştir: 1) kötü / kötülük: *gönlü kara, kara alın yazısı, kara haber, kara gün*); 2) olumsuz davranış: *yüz karası*; 3) talihsizlik: *kara alın yazısı*; 4) üzüntü: *kara kara düşünmek*; 5) iftira: *kara çalmak*; 6) çok: *kara cahil*; 7) renk: *kara maşa, kara kedi*; 8) illegal: *karaborsa*; 8) cesaret: *gözü kara*.

Hem Türk kültüründe hem Rus kültüründe “kara” renk adı genellikle olumsuz anlamlar taşımaktadır. Dolayısıyla deyimlerdeki anlamların çoğu ortaktır. Türkiye Türkçesi ve Rusçada deyimlerde kullanılan “kara/siyah” renk adının taşıdığı anlamlar dağılımı aşağıdaki tabloda verilmiştir:

	Anlamlar	Türkiye Türkçesi	Ruşça
Olumsuz	Kötü / kötülük	+	+
	Fakirlik		+
	Talihsizlik	+	+
	Bela / tehlike		+
	Olumsuz davranış	+	+
	Üzüntü	+	
	İftira	+	
	İllegal	+	+
Olumlu	Çok	+	+
	Renk	+	+
	Cesaret	+	

Yapılan araştırmada Rusça ve Türkçede kullanılan bazı deyimlerin (kara gün, gönlü kara) hem yapısal hem de anlam açısından benzerliği tespit edilmiştir. Bileşenler analizi deyimlerdeki “kara” kelimesinin benzer anlambirincikler içerdiğini göstermiştir: kötü, acı, bela, parasızlık, fesatlık, kötü niyet vs. Yakın geçmişte kullanıma giren Rusça ile Türkçe deyimler arasındaki benzerlik, söz konusu dillerde deyimlerin üçüncü bir dildeki modele göre yapıldığını göstermektedir. Bu tür deyimler (karaborsa, kara liste vs.) muhtemelen yabancı bir dilden kelime kelimesine çevrilerek alıntılanmıştır. Çünkü Rusça ile Türkçe deyimlerin yapısında benzer kelime kombinasyonunun sayısı oldukça azdır. Bu durum Rusların ve Türklerin algıladıklarını farklı şekillerde dile yansıttığının bir göstergesidir. Fakat buna rağmen iki dilde de “kara” kelimesinin birçok benzer olumsuz anlam yansıttığını da belirtmek gerekir. Bu da “kara” renginin insanoğlunun dünyayı algılayışındaki evrenselliğinin göstergesi olarak kabul edilebilir.

2.2. Ak/Beyaz

Hem Türkiye Türkçesinde hem Rusçada “kara” renk adından sonra deyimlerde en sık karşımıza çıkan “ak” renk adıdır. Üstelik iki dilde de söz konusu renk genellikle olumlu anlamları karşılamak üzere kullanılmaktadır. Rus kültüründe “beyaz” renk temizlik, kutsallık, yenilik ile özdeşleştirilir. Türk kültüründe de benzer durum gözlemlenmektedir. Fakat yapılan araştırmada deyimlerde ak/beyaz renk adının dilsel boyutunun iki dilde oldukça farklı olduğu gözlemlenmiştir.

Rusçada “ak” renk adı deyimlerde en sık kullanılan ikinci renk adıdır. Yapılan araştırmada Rusçada “belıy” (ak/beyaz) kelimesiyle oluşturulmuş ve kullanılmakta olan deyimlerin sayısı 89’dur. Rusça deyimlerde söz konusu renk adı şu anlamları taşımaktadır: 1) asillik, soyluluk: *белая кость* (belaya kost’ / beyaz kemik) “soylu kişi / asilzade”, 2) renk: *белый билет* (belıy bilet / ak bilet) “askerlikten muaf olma evrak”, *белое золото* (beloye zoloto / beyaz altın) pamuk, *белое пятно* (beloye pyatno / beyaz leke) “bir alanda boşluk / araştırılmamış konu”, *белый лебедь* (belıy lebed’ / ak kuğu) “100 ruble değerinde kâğıt para”, 3) legal: *белые деньги* (belıye den’gi / beyaz para) “legal kazanç”, *белая зарплата* (belaya zarplata / beyaz maaş) “resmi maaş”, 4) olumlu davranış: *белая магия* (belaya magiya / beyaz büyü) “insanın iyiliği için yapılan büyü”. Ak renk adının Rusçada sadece bir deyimde olumsuz anlam taşıdığı tespit edilmiştir: *белая ворона* (belaya vorona / ak karga). Bu deyimle istenmeyen, kınanan bir farklılık dile getirilir. Kargalar daima siyah olduğu için beyaz olan karga diğerleri gibi değildir ve diğerlerinin yanında farklı görünüp dikkat çeker anlamı çıkmaktadır. Genellikle yapılan davranışı kınamak üzere kullanılan bir deyimdir.

“Ak” renk adı içeren birçok Rusça deyim zaman içerisinde anlam değişikliğine uğradığını belirtmek gerekir. Mesela, Rusçada kullanılan *белая кость* (belaya kost’ / beyaz kemik) “soylu insan” deyiminin anlamı değişmiş ve günümüzde alay etmek için kullanılmaya başlanmıştır. Benzer bir anlam kötüleşmesi *белые руки* (belıye ruki / beyaz eller) (tembel insan) deyiminde de görülmektedir. Çünkü eskiden beyaz ten Rus kültüründe güzellik göstergesi idi (Antonyakova 2021: 28). Günümüzde ise ellerini kirletmek istemeyen, her işi yapmayan kişi anlamı kazanmıştır.

Rusça deyimlerde “ak” renk adının genellikle renk anlamı karşıladığı ve söz konusu deyimlerin bir somutlaştırmaya dayanarak bilişsel şekilde oluşturulduğu gözlemlenmiştir. Mesela, *шито белыми нитками* (şıto belımi nitkami / beyaz ipe dikilmiş) “aşıkâr ve gizlenemeyen bir şey” anlamında kullanılan deyimde koyu renk kumaşın beyaz ip ile dikilmesinin görseli temelinde oluşturulmuştur. Bir çalışmada *сказка про белого бычка* (skazka pro belogo bıçka / beyaz buzağı ile ilgili masal) deyimindeki “beyaz” renk adının yalan anlamını karşıladığı belirtilmiştir (Yarmatova 2022: 510). Fakat söz konusu deyim genel anlamı “yalan” ve anlatılanların yalan olduğunun göstergesi “skazka” (masal) kelimesidir. Çünkü Rusçada benzer anlamda başka deyimler *рассказывать сказки* (rasskazivat’ skazki / uydurmak, yalan söylemek) de sıkça kullanılır.

Türkiye Türkçesinde “kara/siyah” renk adında gözlemlenen ikilem “ak/beyaz” renk adı için de geçerlidir. Alışılmış ve mecaz anlamlı kullanımların dışında “ak” kelimesi günlük hayatta renk adı belirtme işlevini “beyaz” kelimesine devretmiştir. Çağdaş Türkiye Türkçesinde kullanılan deyimlerde ise “ak” renk adının yanı sıra “beyaz” renk adının

kullanılmaya başlanması ayrıca dikkat çekicidir. Yapılan araştırmada “ak/beyaz” renk adının deyimlerde şu anlamları yansıttığı tespit edilmiştir: 1) olumlu davranış: yüzü ak, alnı ak); 2) temiz: ak pak, ak süt gibi); 3) renk: ak düşmek, ak kıl, aksakal, beyaz çekmek, beyaz bayrak, beyaz sayfa, beyaz kitap vs.

Hem Türk hem Rus kültüründe “ak/beyaz” renk adı genellikle olumlu anlamlar taşımaya rağmen yansıttığı anlamlar arasında büyük ölçüde ortaklık gözlemlenmemektedir. Türkiye Türkçesi ve Rusçada deyimlerde kullanılan “ak/beyaz” renk adının taşıdığı anlamlar dağılımı aşağıdaki tabloda yansıtılmıştır:

	Anlamlar	Türkiye Türkçesi	Rusça
Olumlu	Olumlu davranış	+	
	Temiz	+	
	Renk	+	+
	Legal		+
	Soyluluk		+
Olumsuz	Farklılık		+

“Ak/beyaz” renk adının Rusça ve Türkçe deyimlerdeki sadece “renk” anlamının iki dil için ortak anlam olduğu dikkat çekmektedir. Fakat belirtmek gerekir ki, hem Türkçe hem Rusça deyimlerde “ak” ve “beyaz” sözcükleri bu anlamda birçok kelime ile birlikte kullanılarak deyimleşmiş kelime grubu oluşturmasına rağmen benzer kelime kombinasyonlarının (*beyaz bayrak*, *beyaz kitap*) sayısı çok azdır.

2.3. Al/Kırmızı/ Kızıl

Eski dönemlerde “kırmızı” renk Rus kültüründe refah ile ihtişamın simgesiydi. 20. yüzyılın başına kadar gelinler düğünlerde kırmızı renkli ulusal kıyafet giyerlerdi. Çünkü kırmızı elbise mutlu bir evliliği simgeliyordu. Hatta insanların bayramlarda giydikleri giysilerde mutlaka kırmızı bir şey bulunurdu (Denisova 2015: 130). Günümüzdeki Rus halkı için kırmızı renk enerji, güç, cesaret ve savaş ruhunu simgelemektedir. Genç nesil için ise söz konusu renk gücün, tutkunun, hızın ve oyunun simgesidir (Bazıma 2005: 103).

Kırmızı renk ulusal Rus kültüründe beyaz rengin zıddı olarak algılanır. Eski Rusçada “красить/krasit” (boyamak) fiili “beyaz olmayan, koyu renkte” anlamlarında kullanılırdı. Rus kültüründe kırmızı rengin sembolize ettiği anlamları şu şekilde özetleyebiliriz: 1) yaşam, mutluluk, güneş, verimlilik, aşk, sağlık, güç, duygu; 2) öbür dünya, cehennem karakterleri, dikkat çekme, tehlike, düşmanlık, savaş ve saldırganlıktır (Korsakov 2009: 120).

Rusçada deyimlerde söz konusu renk genellikle “красный/krasnyı” (kırmızı) kelimesi ile ifade edilir ve genellikle renk anlamı taşır. Yapılan araştırmada “kırmızı” renk adının Rusça deyimlerde taşıdığı anlamlar şunlardır: 1) üstünlük: *красная цена* (krasnaya tsena / kırmızı fiyat) en iyi fiyat 2) güzellik: *красная девушка* (krasnaya devuşka / kırmızı kız) utangaç kimse; 3) renk: *красный диплом* (krasnyı diplom / kırmızı lisans diploması), *красный аттестат* (krasnyı attestat / kırmızı lise diploması) başarı notu en yüksek alan öğrencilere verilen, *красная доска* (krasnaya doska / kırmızı levha) kırmızı renginde pano, *красный как рак* (krasnyı kak rak / istakoz gibi kırmızı olmak)

ya utancından ya da kızgınlıktan kırmızı olmak, *красная строка* (krasnaya stroka / kırmızı mısra) paragraf başı vs.; 4) tehlike: *красный свет* (krasnıy svet / kırmızı ışık) kırmızı trafik ışığı, *красный петух* (krasnıy petuh / kırmızı horoz) deyimini ise yangın anlamında kullanılır.

Araştırmada kırmızı renk adının Rusça deyimlerde genellikle olumlu anlam taşıdığı tespit edilmiştir. Ayrıca “kırmızı” renk adının “renk” anlamı taşıdığı deyimlerde genellikle Rus kültüründe belirli kültürel anlamları simgeleyen somut kırmızı renkteki bir varlıktan bahsedilmesi söz konusudur. Dolayısıyla “kırmızı” renk adının kültürel boyutu ile dilsel boyutunu karıştırmak mümkündür. Mesela, “красная доска” (kırmızı tahta) deyiminde kırmızı renkte olan somut bir panodan bahsedilmektedir. Söz konusu panoya başarı elde etmiş kimselerin fotoğrafları asılır. “Красный диплом” (kırmızı diploma) deyiminde de benzer durum söz konusudur. Üstün başarı simgeleyen diploma kırmızı rengindedir. Resmî tatil günü anlamı taşıyan “красный день календаря” (kırmızı takvim günü) deyiminde de somut nesne olan takvimde tatil günlerinin kırmızı olarak belirtildiğine göndermez. Paragraf başı anlamında kullanılan “красная строка” (kırmızı mısra) deyiminde de aynı durum gözlemlenmektedir. Eski Rusça yazılı kaynaklarda paragrafın başı kırmızı renkli mürekkep ile yazılırdı (<http://culture.ru>). Yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan canlı türlerinin kayda geçtiği kitap anlamı taşıyan “красная книга” (kırmızı kitap) deyiminde de somut kitabın kırmızı renkte olması söz konusudur. Tehlike anlamı ise Rus kültüründeki kırmızı rengin ta kendisidir.

Türkiye Türkçesinde yeni bir kavramı karşılamak için genellikle belirtisiz isim tamlamalarının kullanıldığını görmek mümkündür. Üstelik bu yapılarda ya tamlayan ya da tamlanan mutlaka somut bir nesne, başka bir deyişle insanın bilincinde somut bir çağrışım oluşturabilen bir kelimedir. Türkiye Türkçesinde kırmızı renk farklı sözcüklerle ifade edilir. Mesela, günümüz Türkiye Türkçesinde “kan kırmızısı” ya da “kan renginde” kullanımlarını görmek mümkündür. Böyle kullanımlarda insanın bilincinde oluşan görseller son derece önemlidir. Çünkü insanların dünya algısında, bilinçlerinde oluşan çağrışımlar en önemli unsurlardır. Kanın kırmızı renk somutlaştırılmış hali olması ise evrensel bir olgudur. Dolayısıyla Rusçada da benzer yapıları (цвета крови / tsveta krovi (kan renginde), алая кровь / alaya krov’ (al kan) vs. görmek mümkündür.

Türkiye Türkçesinde kullanılan deyimlerde kırmızı rengi belirtmek için “kırmızı”, “kızıl” ve “al” sözcükleri kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesi ve Rusçada deyimlerde kullanılan “al / kırmızı” renk adının taşıdığı anlamlar dağılımı aşağıdaki tabloda yansıtılmıştır:

	Anlamlar	Türkiye Türkçesi	Rusça
Olumlu	Güzellik		+
	Üstünlük		+
	Renk	+	+
Olumsuz	Tehlike		+

2.4. Altın Rengi

Yukarıda belirtilen üç ana renk hem Türkiye Türkçesi hem Rusça deyimlerde en sık kullanılan renk adlarıdır. Diğer renk adlarının geçtiği deyim sayısı çok değildir. Fakat

Rusçada “altın rengi” 30 deyimde karşımıza çıkmaktadır. Yapılan araştırmada altın rengi Rusça deyimlerde şu anlamları taşımaktadır: 1) zenginlik: *золотой дождь* (zolotoy dojd’ / altın yağmur) beklenmedik yüklü miktarda para ya da miras, *золотая лихорадка* (zolotaya lihoradka / zengin olma arzusu), 2) üstünlük: *золотая медаль* (zolotaya medal / altın madalya) SSCB döneminde eğitimlerini üstün başarıyla bitiren öğrencilere altın madalya verilirdi, *золотой век* (zolotoy vek / altın çağ); 3) iyilik: *золотой человек* (zolotoy çelovek / altın insan) insanî değerleri yüksek birisi, *золотое сердце* (zolotoye serdtse / altın kalp) 4) marifet, beceri: *золотые руки* (zolotoye ruki / altın eller); 5) istenilen davranış: *золотой ребёнок* (zolotoy reb’onok / altın çocuk) velilerin bütün istedikleri davranışları sergileyen çocuk) vs.

Rusça deyimlerdeki altın renginin hiç olumsuz anlam taşımadığı tespit edilmiştir. Sadece zolotaya lihoradka deyiminin “kınama” anlambilimciği içerdiğini söylemek mümkündür. Ayrıca belirtmek gerekir ki, Türkiye Türkçesinde bu renk adına birkaç deyim (altın çağ, altın kalp) dışında rastlanmamıştır. Muhtemelen söz konusu deyim benzerliği yabancı bir dilden kelime kelimesine çevrilerek alıntılanmasıyla açıklanabilir.

2.5. Mavi/Lacivert

Türkiye Türkçesinde bu rengin koyuluğu farklı kelimelerle ifade edilmektedir. Dolayısıyla ton yoğunluğuna göre çok sayıda adlandırma mevcuttur. Rusçada ise “goluboy” (mavi) ve “siniy” (lacivert) iki temel renk adı kullanılır. Rus kültüründe lacivert ve mavi renkler önemli rol oynamasına rağmen deyimlerin içinde pek kullanılmamaktadır. Çünkü söz konusu renk adlarını içeren deyim sayısı oldukça azdır ve hepsi olumlu anlam taşımaktadır.

Tespit edilen Rusça deyimlerde mavi renk adı *голубая мечта* (golubaya meçta / mavi hayal) deyiminde ulaşılmazlık ile imkânsızlığı sembolize ederken, *голубая кровь* (golubaya krov’ / mavi kan) deyiminde ise soyluluğun göstergesidir. Lacivert renk adı ise Rusçada *синяя птица* (sinyaya ptitsa / lacivert kuş) ve *синий чулок* (siniy çulok / lacivert uzun çorap) deyimlerinde karşımıza çıkmaktadır. İlkinde talih ile mutluluğu simgeliyorken, ikinci deyimde bir kadının erkeksi olmasını ya da asosyal olmasını simgelemektedir. SSCB döneminde 5 ruble değerinde kâğıt para lacivert renginde olduğu için *синяя бумажка* (sinyaya bumajka / lacivert kâğıt) deyimini kullanılıyordu. Benzer somutlaştırma durumu *синий мундир* (siniy mundir / lacivert üniforma) deyiminde de söz konusudur. Deyimlerde görüldüğü gibi söz konusu renk adlarının genellikle renk anlamı taşıdığı aşikârdır. Çünkü deyimlerdeki ikinci kelimeler genellikle somut bir nesneyi (kâğıt, kuş, üniforma, çorap) bildirmektedir. “Mavi hayal” deyiminin insanın hayal kurarken genellikle gökyüzüne bakmasıyla bağdaştırılabilir. Mavi kan deyiminde ise söz konusu renk adının beyaz ten altında görünen damarlara gönderme yapıldığı muhakkaktır. Deyimin etimolojisi 7. yüzyıla dayanmaktadır ve Fransa’da insanların görünen damarları ile beyaz tenli olmalarını soyluluk göstergesi olarak öne sürülmektedir (<http://culture.ru>). Günümüzde ise bu deyim insanın yersiz davranışlarını kınamak amacıyla kullanılır.

Türkiye Türkçesi deyimlerde mavi ve lacivert renk adları pek kullanılmamaktadır. Tespit edilen deyimlerde renk anlamı taşımakta ve somut bir nesneye gönderme yapmaktadır. Mesela, “mavi boncuk dağıtmak” deyiminin farklı anlamının olmasına

rağmen deyim içindeki “mavi boncuk” kelime grubu Türk kültüründe özel bir anlama sahip somut bir nesneyi temsil etmektedir. Benzer bir durum “mavi kâğıt almak / vermek” (argo. işine son vermek) deyiminde de gözlemlenmektedir.

2.6. Yeşil

Rus kültüründe yeşil renk gençliği simgelerken deyimlerde ise farklı anlamlar taşıyabildiği tespit edilmiştir. Mesela *зелёная голова* (zelyonaya golova / yeşil baş) deyiminde gençliği ve toyluğu belirtirken, *зелёная бумажка* (zelyonaya bumajka / yeşil kâğıt) 3 ruble değerinde kâğıt para anlamında kullanılıyordu. Günümüzde ise sadece “zelyonıye” renk adı “dolarlar” anlamında kullanılmaktadır. Yukarıda zikredilen “yeşil baş” deyimini dışında renk adı aracılığıyla somut bir nesneye gönderme yapıldığı aşikârdır. Benzer bir durum (zelyonoye zoloto / yeşil altın) “orman” anlamını belirtmek için kullanılan deyimde ormanın yeşil renkte olması gözden kaçmamaktadır. İlginç bir durum ise “yeşil” renk adının Rusça deyimlerde alkollü belirtmek için kullanılmasıdır. Mesela, *зеленое вино* (zelyonoe vino / yeşil şarap) deyimini “votka” anlamı taşır, *зелёный змий* (zelyonıy zmiy / yeşil yılan) “alkol, sarhoşluk” anlamında kullanılır.

Bazı Rusça ve Türkçe deyimler arasında hem yapısal hem anlamsal eşdeğerlilik gözlemlenmektedir. Mesela, “yeşil ışık yakmak”, “yeşil teknoloji” vs. Bu durum deyimlerdeki renk adının simgelediği kavramların evrensel olduğunu göstermektedir. Başka bir deyişle insanların bilincinde “yeşil ışık” trafik lambası çağrışımı yapar, “yeşil teknoloji” deyimindeki renk adı ise doğa çağrışımı yapmaktadır. Ayrıca bu tür deyimlerin yakın geçmişte kullanıma girmesi, yabancı bir deyim modelinin benimsenmesi de bir ihtimaldir.

2.7. Sarı/Turuncu

Rus kültüründe sarı renk altın ile özdeşleştirilirken, dilde farklı yan anlamlar kazanır. Rusçada sarı renk adı içeren deyimlerin sayısı azdır ve yer aldığı bütün deyimlerin olumsuz anlam taşıdığını belirtmek gerekir. Mesela, *жёлтая пресса* (jeltaya pressa / sarı basın) deyiminde sansasyon, güvenilmezlik ve satılmışlığı simgeler ve diğer renk adı içeren deyimler gibi bir somutlaştırma neticesidir. Çünkü “sarı basın” deyimini ikinci kalite gazete kâğıdı kullanılan magazin haberlerinin basıldığı yayın anlamındadır. Aynı durum *жёлтый билет* (jeltıy bilet / sarı bilet) deyiminde de söz konusudur. Deyimin anlamı, yasal olarak fuhuş yapmaya hak veren sarı renginde bir belgedir. Rusçada tımarhane anlamında *жёлтый дом* (jeltıy dom / sarı ev) deyimini kullanılır. Sebebi ise yine insanların bilincindeki tımarhane ile ilgili somut çağrışımlardır. Çünkü eskiden tımarhanelerde duvarlar sarı renge boyanırdı (<http://kartaslov.ru>). Çağdaş Rusçada bazı deyimler unutulmak üzereyken (sarı bilet, sarı kâğıt / 1 ruble), bazılarının anlam değişikliğine uğradığını görmek mümkündür. Mesela, “sarı basın” deyimini somutlaştırmanın yanı sıra “güvenilmez, sahte” gibi ek anlamlar kazanmıştır.

Türkiye Türkçesinde sarı renk adı içeren deyimlerin sayısı da çok değildir. Yapılan araştırmada beş adet tespit edilmiştir. Deyimlerdeki sarı renk adının yan anlam taşımadığını ve insanların bilincinde sarı renkli somut bir nesne ile özdeşleştirildiğini söylemek mümkündür. Mesela, sarı kız (altın para), sarı lira (cumhuriyet altını), sarı çizmeli Mehmet Ağa.

Konuşma dilinde kullanılan “sarı çıyan” ve “sarı sıcak” (bunaltıcı sıcak) deyimlerinin insanların bilincinde oluşturduğu çağrışımlar yine sarı renkli olan bir şeyle ilgilidir. İlki, sarı ayakları olduğu için adlandırılmada söz konusu rengin kullanıldığı bir böcek adıdır. Böceğin görünüşünü ve özelliğini bilmeyen insanların bilincinde deyim ile böceğin özdeşleştirilmesi imkânsızdır. Dolayısıyla insanların akıllarına deyim duyunca genellikle sinsilik ve hainlik gelir, ama genellikle sarışın olan birisinden bahsederken kullanırlar. Sarı sıcak deyiminin taşıdığı derin anlamı ortaya çıkarmak için deyim halk etimolojisine başvurmak gerekir.

Turuncu renk adını içeren deyimler Türkiye Türkçesinde tespit edilememişken, Rusçada yakın geçmişte kullanılmaya başlayan iki deyim tespit edilmiştir: *оранжевый галстук* (oranjevıy galstuk / turuncu kravat) ve *оранжевая революция* (oranjevaya revolyutsiya / turuncu devrim). İkisinde de renk adlarının somutlaştırma özelliği ön plandadır. İlkinde söz konusu renk adı “sıra dışı, farklı, alışılmamış” gibi anlamlar taşıyorken, ikincisinde ise 22 Kasım 2004’te Ukrayna’da ortaya çıkan ihtilalde devrimcilerin turuncu renkli bayraklarını simgeler (<https://fishki.net>).

2.8. Gri

Rusça deyimler arasında gri renk adı içeren deyimler de tespit edilmiştir. Türkiye Türkçesinde benzer deyimlere rastlanmamıştır. Rusça deyimlerdeki gri renk adının iki temel anlam taşıdığını söylemek mümkündür: 1) renk: *серая мышь* (seraya mış’ / gri fare) korkak insan, *серое вещество мозга* (seroye veşçestvo mozga / beynin gri maddesi) beyin dokusu, *серая бумага* (seraya bumaga / gri kâğıt) ikinci kalite kâğıt, sarı kâğıt; 2) sıradan, üzgün: *серый человек* (serıy çelovek / gri insan) kimsenin gözüne batmayan, kendi halinde kimse, *серый город* (serıy gorod / gri şehir) sıradan bir şehir, *серая жизнь* (seraya jızn’ / gri hayat) eğlenceyle dolu olmayan bir hayat tarzı.

Sonuç

Ana renk adları bir dilin temel söz varlığına girdiği için Türkiye Türkçesi ile Rusça arasında renk adları bakımından ortaklık söz konusu değildir. Fakat yapılan araştırmada sadece bir renk adının hem Rusçada hem Türkiye Türkçesinde kullanıldığı tespit edilmiştir. “Al” renk adına Rusçaya Türkçeden girmesine rağmen deyimlerde rastlanmamıştır. Çünkü alıntılanan kelimelerle deyimlerin oluşturulması için alıntı kelimenin uzun zaman girdiği dilde kullanılması ve kültür mensupları tarafından doğru algılanması gerekir. Mesela, Türkiye Türkçesinde “siyah” kelimesiyle kurulan deyimler (siyah nokta) yakın geçmişte kullanıma girmiştir.

Ana renklerin adlarının iki dilde mutlaka eşdeğerleri mevcuttur. Fakat kültür farkından dolayı bazı renkler Rus ve Türk kültüründe değişik kavramları simgeleyebilmektedirler. Mesela, yeşil renk Rus kültüründe gençlik ile Türk kültüründe ise daha çok İslam dini ile özdeşleştirilmektedir. Buna rağmen ana renklerin simgelediği kavramlar arasında benzerlik oranı da az değildir. Renk adlarının karşılaştırılan dillerdeki dilsel boyutu ise kültürel boyutundan oldukça farklıdır. Rusça ve Türkiye Türkçesinde renk adlarının yeni bir soyut kavram karşılamak üzere oluşturdukları benzer deyim modeli oldukça azdır.

Bu durum Rusların ve Türklerin dünyayı algılayışı ile algılananların farklı sözcükler kullanılarak dile yansması şekliyle açıklanabilir.

Rusçada Türkiye Türkçesine göre daha fazla renk adı içeren deyim kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca Rusça deyimlerde daha çok ana renk adı geçtiğini de belirtmek gerekir. Fakat hem Rusça hem Türkiye Türkçesinde en çok üç ana renk adı geçmektedir: kara, ak ve kırmızı. Bunun yanı sıra sadece Rusça deyimlerde altın rengi ve gri renk adının kullanıldığı ve söz konusu renk adlarının değişik anlamlar taşıdığı tespit edilmiştir. Pembe renk adı içeren deyim (pembe gözlük takmak) Rusça ve Türkiye Türkçesinde hem yapı hem de anlam açısından aynıdır. Muhtemelen alıntılama sonucu dillere girmiştir.

Hem Türkiye Türkçesinde hem Rusçada deyimlerde genellikle ana renklerin adları kullanırken, ara tonların veya yukarıda zikredilen ara renklerin dışında başka renk adlarına rastlanmamıştır. Bu durum, deyimlerin atasözleri gibi uzun zaman dilimi içerisinde ve çok eskilerden beri kullanıldığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Ayrıca Türkiye Türkçesinde genellikle deyimlerde ve klişeleşmiş ifadelerde “kara” (kara delik) ve “ak” renk adlarının kullanılması yukarıda dile getirilen varsayım için bir delil niteliğindedir.

Siyah ve beyaz renk her kültürde evrensel zıtlığı (gece/gündüz; iyilik/kötülük) temsil etmektedir. Dolayısıyla Türk ve Rus kültürlerinde benzer kavramları simgelerler. Fakat “kara” renk adının iki dilde taşıdığı anlamlar büyük oranda benzerlik gösterirken, “ak” renk adının taşıdığı anlamlarda farklılık gözlemlenmektedir. Bu durum Türk ile Rus kültürü mensuplarının algılarını farklı şekillerde dile yansıttıklarının bir göstergesidir. Ayrıca iki dilde de söz konusu renklerin bir arada kullanıldığı örneklerin mevcut olduğunu ve deyimlerdeki kara/ak ikilisinin görsel somutlaştırmaya dayalı “zıtlığı” simgelediğini belirtmek gerekir. Bir diğer ilgi çeken durum ise, Rusçada “kara” ve “ak” renk adlarıyla düzenli olarak benzer yapıda ve zıt anlamda deyimlerin oluşturulmasıdır. Mesela, kara para (illegal) X beyaz para (legal), kara büyü (kötü) X beyaz büyü (iyi), beyaz kemik (soyluluk) X kara kemik (fakirlik) vs. Türkiye Türkçesinde ise bu tür ikileme tespit edilememiştir. “Ak akçe” kullanılırken “kara akçe”, “kara gün” kullanılırken “ak gün” gibi deyim mevcut değildir. Dolayısıyla Türkiye Türkçesinde bu tür zıt anlamlı deyimlerin kullanılması tespit edilememiştir. Fakat buna rağmen hem Türkiye Türkçesinde hem Rusçada aynı yapıda ve aynı anlam taşıyan deyimlere rastlanmıştır: kara büyü, kara gün, kara borsa, kara kedi vs. Bu durum “kara” renk adının insanoğlu için karanlık ve gece ile özdeşleştirildiğinin, karanlığın ve gecenin ise kötü anlamlar ile bağdaştırıldığının bir göstergesidir.

Yapılan araştırmada Rusçada ana renk adlarının “bile” (evrak, doküman), “zoloto” (altın) ve “bumaga / bumajka” (kâğıt) kelimeleriyle düzenli olarak deyim oluşturduğu tespit edilmiştir. Evrak kelimesiyle beyaz, yeşil, kırmızı ve sarı renk adı kullanılır. Altın kelimesiyle kurulan deyimlerde altın kelimesi “değerli, kıymetli” anlamını simgelemekte, renk adları ise ima edilen somut bir varlığın rengine gönderme yapmaktadır (siyah altın - petrol (petrol siyah rengindedir), beyaz altın - pamuk, yeşil altın - orman). Kâğıt kelimesiyle kurulan bütün kelime gruplarında “para” anlamı ön plana çıkmaktadır. Çünkü böylece renk adı aracılığıyla insanların somut kâğıt para rengi

ile çağrışım oluşturma, diğer bir deyişle renk adı aracılığıyla somutlaştırma eğilimi söz konusudur.

Bazı bilim insanlarına göre Rusçada “kara” renk adıyla yapılmış deyimlerin çoğu çağdaş Rusçada kullanılmamaktadır. Bu tür deyimler 1917 Bolşevik ihtilali öncesi Rus halkının yaşam tarzını yansıtmaktadır. Fakat şunu da unutmamak gerekir ki Rusçada “siyah” kelimesiyle kurulan ve terim olarak kullanılan pek çok yeni kullanım mevcuttur. Bu tür deyimlerde renk adı yan anlam kazanmamakta ve genellikle somutlaştırma işlevi üstlenmektedir.

Kırmızı renk adı iki dilde de deyimlerde sıkça rastlanan bir renk adıdır. Rus kültüründe kırmızı rengin şifa gücüne sahip olduğu ve kem göz ile büyüden koruduğuna inanılırdı. Türk kültüründe nazar boncuğu mavi renkli olduğu halde yeni doğum yapmış kadınların kafalarına kırmızı kurdele bağlanır. Dolayısıyla Türk kültüründeki kırmızı kurdelenin de kem gözlerden koruduğuna inanıldığını ve zamanında iki kültürde benzer kavramı karşıladığını söylemek mümkündür. Kırmızı renk adıyla oluşturulan Rusça ve Türkçe deyimler arasında ne yapısal ne de anlamsal benzerlik tespit edilmiştir. Rusçada deyimlerde söz konusu rengi belirtmek için tek kelime (krasny/kırmızı) kullanılırken Türkiye Türkçesinde kullanılan deyimlerde “kırmızı”, “al” ve “kızıl” kelimelerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. İki dildeki deyimler arasında tek ortak nokta ise kullanılan renk adlarının deyimlerde yan anlam kazanmadığı ve somutlaştırmaya yönelik çağrışım oluşturmasıdır.

Hem Rusçada hem Türkçede yukarıda zikredilen üç ana renk (siyah, beyaz, kırmızı) adından başka renk adlarının deyimlerde çok az geçtiğini belirtmek gerekir. Diğer renk adlarıyla oluşturulan birçok deyimde (pembe gözlük, yeşil teknoloji vs.) hem yapısal hem anlamsal benzerlik söz konusudur. Bu durum deyimlerin yakın geçmişte oluşturulduğunun ve muhtemelen alıntılama yoluyla iki dile girdiğinin bir göstergesidir.

Yapılan araştırma Rusça ve Türkçe incelenen deyim grubunun çekirdeğini “kara” ve “ak” renk adları içeren deyimler oluşturmaktadır. Söz konusu renkler Rus ve Türk kültürlerinde benzer kavramlar simgelediği ve evrensel zıtlığı temsil ettiği için en eski dönemlerde oluşturulmuştur. Bunun delili ise Türkiye Türkçesinde günlük hayatta yerini alıntı kelimelere (siyah ve beyaz) bırakan “kara” ve “ak” sözcüklerinin deyim gruplarında kullanılması olarak kabul edilebilir.

Kısaltmalar ve Kaynakça

- AKSOY Ö. A. (1988). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, C.I, İstanbul: İnkılap Yayınları
- ANTONYAKOVA, D. (2021). Koloronim “beliy” v sostave frazeologičeskih edinitis i inih ustoyçivih slovosocetaniy (komparativniy russko-slovatskiy plan), *Filologičeskiy vestnik Surgutskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo universiteta* № 1(5), Surgut: SGPU Yayınları, s. 27-35. DOI 10.26105/PBSSPU.2021.1.1.001
- BAZIMA, B. (2005). *Psihologiya tsveta : teoriya i praktika*. SPb.
- DENİSOVA, V. (2015). Semantičeskoye znaçeniye leksemı «krasniy» v kitayskom i russkom yazıkah, *Izvestiya Yujnogo feder. un-ta. Seriya: Filologičeskiye nauki* № 1, s. 129-134.
- DOĞAN, A. (1995). *Açıklamaları ve Örnekleriyle Deyimler Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları
- FEDOROV, A. (2008). *Frazeologičeskiy slovar' russkogo literaturnogo yazıkı*.

- GUZ, Y. (2010). *Eksperimental'noye issledovaniye bazovih kontseptov, tsveta (na materiale russkogo, angliyskogo, nemetskogo i kitayskogo yazıkov)* (Doktora tezi: geniş özet). Barnaul.
- KORSAKOV, S. (2009). *Etnokoloristika*, Moskova: Granitsa.
- KÜÇÜK, S. (2010). Türkiye Türkçesinde Renk Adları ve Özellikleri, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 3, s. 420-427
- OTYZBAY, Z. (2019). *Türk Kavram Sisteminde Renkler*, Ankara: SNF Yayınları
- ŞARACBAŞI, E. (2010). *Örnekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü*, I-II, İstanbul: YKY
- ŞÇİTOVA O, ŞÇİTOV A, HUA K. (2018) Kognitivnoye modelirovaniye tsvetooboznaçeniya v russkom i kitayskom yazıkah, *Vestnik TGPU (TSPU Bulletin) 6 (195)*, 81-85 s. DOI 10.23951/1609-624X-2018-6-81-87
- TELİYA, V. (2006). (ed.) *Bol'soy frazeologičeskiy slovar russkogo yazıka. Znaçeniye. Upotrebleniye. Kul'turoloğičeskiy kommentariy*, ed. 2. M.: AST-PRESS KNIGA
- TİHONOV, A. (2004). *Frazeologičeskiy slovar' sovremennogo russkogo literaturnogo yazıka v 2-h t.*, M.: Flinta, Nauka.
- TİHONOV, A. (2007). *Frazeologičeskiy slovar' russkogo yazıka. Sviçe 10000 frazeologizmov*, M.: Russkiy yazık-Media
- Tolkoviy slovar' russkogo yazıka (1935-1940)* Ed. D. Ushakov (<http://feb-web.ru>)
- VARDAK B. (2007) *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual
- VASİLEVİÇ, A. (1987). *Issledovaniya leksiki v psiholingvistiçeskom aspekte: na materiale tsvetooboznaçeniya v yazıkah raznih sistem*. Moscow, Nauka Publ.,
- YARMATOVA, M. (2022). Frazeologizmi s komponentom tsvet - odna iz kategoriy poznaninya mira, *Multidisciplinary Scientific Journal*, March, 2022 (<https://t.me/ares.uz>), s. 508-515 ISSN: 2181-1385
- <http://culture.ru> (son başvuru tarihi: 05.12.2022)
- <http://kartaslov.ru> (son başvuru tarihi: 23.12.2022)
- <http://tdk.gov.tr> (son başvuru tarihi: 05.01.2023)
- <https://fishki.net> (son başvuru tarihi: 10.03.2023)

Salihli Kazak Türklerinin Atasözleri Üzerine Metaforik Bir İnceleme: Hayvan Metaforları

A Metaphorical Analysis on Proverbs of Salihli Kazakhs: Animal Metaphors

Betül Aydoğan

Arş. Gör., Manisa Celal Bayar Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Manisa/Türkiye

e-posta betulaydogan@cbu.edu.tr

orcid 0000-0001-6161-3511

doi 10.54316/dilarastirmalari.1213338

Atıf

Citation

Aydoğan, Betül (2023).
Salihli Kazak Türklerinin
Atasözleri Üzerine
Metaforik Bir İnceleme:
Hayvan Metaforları. *Dil
Araştırmaları*, 32: 219-238.

Başvuru

Submitted

01.12.2022

Revizyon

Revised

09.12.2022

Kabul

Accepted

15.01.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.05.2023

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

Öz

Bu çalışmada Manisa'nın Salihli ilçesinde yaşayan Kazak Türklerinin atasözlerinde kaynağını hayvan adlarından alan metaforlar analiz edilmiştir. Hayvan adlarıyla işaret edilmek istenen kavramlar ortaya konularak bir kavramsal alan oluşturulmaya, bir zihin haritası çıkarılmaya çalışılmıştır.

Atasözleri, bir toplumun yüzyıllar boyunca edindiği tecrübe ve gözlemlerini yansıtan; onların duygu, düşünce, inanç, değer birikimlerini ve davranış biçimlerini kuşaktan kuşağa aktaran metaforik yapılarıdır. Bu metaforik yapılarda hayvan metaforlarına sıkça rastlanılmaktadır. Bu çalışmada Salihli Kazak Türklerinin hayvan davranışları ile insan davranışları ve hayvan davranışları ile nesnel arasında kurdukları ilişkiden yola çıkılmıştır. Böylece onların ve atalarının kavram dünyasına, düşünce yapısına dair ipuçlarının elde edilmesi amaçlanmıştır.

Çalışma; planlama, derleme ve inceleme aşamasından oluşmaktadır. Görüşme ve kılavuz kişiden yararlanma tekniği ile 192 atasözü derlenmiştir. Derlenen atasözlerinde metafor olarak kullanılan 32 hayvan adı tespit edilmiş, tespit edilen hayvan metaforları, George Lakoff ve Mark Johnson'ın Kavramsal Metafor Kuramı çerçevesinde incelenmiştir. Bu kurama ait olan kavramsal haritalama yöntemi ile kaynak alandaki hayvanların hedef alanda hangi kavramlarla eşleştirildiği analiz edilmeye çalışılmıştır. Analiz sonucunda Salihli Kazak Türklerinin ait oldukları topluma, kültüre ve konuştukları dile özgü tasavvurlarının, duygu değerlerinin neler olduğu ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Manisa, Salihli Kazak Türkleri, atasözü, metafor, hayvan adları

ABSTRACT

In this paper, the animal metaphors in the proverbs of Kazakh living in the Salihli district of Manisa were analyzed. It has been tried create a conceptual field and a mind map by revealing the concepts to be pointed out by animal names.

Proverbs; reflecting the experiences and observations of a society over the centuries, they are metaphorical structures that transfer their feelings, thoughts, beliefs, values and behaviors from generation to generation. Animal metaphors are frequently encountered in these metaphorical structures. The study was based on the relationship that the Kazakh of Salihli established between animal behavior and human behavior, and between animal behavior and objects.

This study; it consists of planning, compilation and analysis phases. With the technique of interview and using the guide person 192 proverbs were compiled. 32 animal names used as metaphorical expressions in the compiled proverbs were identified. The identified animal metaphors were examined within the framework of George Lakoff and Mark Johnson's Conceptual Metaphor Theory. Using the conceptual mapping method belonging to this theory, it was analyze which concepts the animals in the source domain were matched with in the target domain. As a result of the analysis, it has been revealed what the perceptions and emotional values of the Salihli Kazakhs are specific to the society, culture and language they speak.

Keywords: Manisa, Kazakh in Salihli, proverb, metaphor, animal names

0. Giriş

Bu çalışmada Manisa'nın Salihli ilçesinde yaşayan Kazak Türklerinden¹ derlenmiş atasözlerinde hayvan adlarına atfedilen metaforlar analiz edilmiştir. Hayvan adlarıyla işaret edilmek istenen soyut ve somut kavramlar ortaya konularak bir kavramsal alan oluşturulmaya çalışılmıştır.

İncelemede hayvan adlarıyla oluşturulan metaforlardan hareketle Salihli Kazak Türklerinin ve atalarının kavram dünyasına, düşünce yapısına dair ipuçlarının elde edilmesi amaçlanmıştır. Buradaki diğer bir amaç ise özeld Kazak Türklerinin, genelde tüm Türk dünyasının kolektif bilincini ortaya koyacak; zihin haritasını oluşturacak daha kapsamlı ve karşılaştırmalı çalışmalara katkıda bulunmaktır.

İnsan zihnindeki kavramsal alanlar arasındaki metaforik eşleşmelerin hem geçmişin anlaşılmasında hem de geleceğin yönlendirilmesinde etkili olduğu düşünülmektedir. Bu sebeple araştırmamız, bir taraftan Kazak Türklerinin bilinçaltına ulaşılması açısından bir taraftan da gelecek kuşağın düşünce ve davranışlarının nasıl şekilleneceğine dair ipuçları vermesi açısından önemlidir.

¹ Salihli Kazak Türkleri, Çin hükümetinin uyguladığı baskı, zulüm ve insanlık dışı politikalar sonucunda ana yurtları olan Doğu Türkistan'dan göç etmek zorunda bırakılmışlardır. Gansu, Tibet, Hindistan ve Pakistan üzerinden 29 Temmuz 1954 tarihinde Türkiye'ye ulaşmışlardır. Türkiye'de Tuzla Göçmen Misafirhanesi'nde bir müddet kaldıktan sonra bir kısmı 5 Eylül 1954'te Manisa'nın Salihli ilçesine yerleşmiştir (Oraltay 1961: 203).

Çalışma, Salihli Kazak Türklerinin atasözlerinde geçen hayvan adlarıyla sınırlandırılmıştır. Atasözleriyle sınırlandırılmasının sebebi; atasözlerinin bir toplumun duygu, düşünce, inanç, değer, davranış birikimlerini kuşaktan kuşağa aktararak üretildiği toplumun ortak hafızasını yansıtan metaforik yapılar olmasıdır. Hayvan metaforlarıyla sınırlandırılmasının sebebi ise ontolojik metaforların oluşumunu açıklayan hiyerarşik sistemde hayvanların üst seviyelerdeki kavramsal alanı oluşturmasıdır. Ayrıca dilde temel kelimelerden kabul edilen hayvan adlarına atasözlerinde sıkça rastlanılması, bizi bu kavramsal alana yöneltmiştir.

Bu inceleme; planlama, derleme ve inceleme aşamalarından oluşan bir alan çalışmasıdır. Derleme aşamasında görüşme ve kılavuz kişiden yararlanma tekniği kullanılmıştır.

Derleme için Mayıs 2017’de Salihli Kazak Türkleri Sosyal Dayanışma ve Kültür Derneği Başkanı Ali Şükrü Eren² irtibata geçilmiş ve görüşme talep edilmiştir. Görüşme esnasında Eren, atalarından kalan mirası muhafaza etmek için bugüne kadar büyüklerinden duyduğu 192 atasözünü kaydettiğini belirtmiş ve bu atasözlerini bizimle paylaşmıştır. Eren, kaydettiği atasözlerinin açıklamalarını yapmış; bu açıklamalar, tarafımızca ses kaydı olarak kaydedilmiştir. Ayrıca Eren’in ailesiyle de görüşme yapılmıştır.

Derlenen atasözleri, Ali Şükrü Eren’in yazıya geçirdiği şekliyle bu çalışmaya aktarılmıştır. Bu sebeple bazı kelimelerin yazılışı, standart Kazak Türkçesindeki yazılışıyla farklılık göstermektedir. Bu farklılıkların olması tabiidir. Çünkü farklı bir coğrafyaya gelip farklı bir Türk lehçesiyle iletişim kuran Kazak Türklerinin kullandığı kelimelerde bazı fonetik değişikliklerin meydana gelmiş olabileceği anlaşılabilir bir durumdur. Ancak standart Kazak Türkçesinden farklı olan her kelime, bu tabii durumdan kaynaklı olmayabilir. Atasözlerinin yazıya geçirilirken bazı kelimelerin yazımında hata yapılmış olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır. Biz, bu farklılıklardan dolayı atasözlerinin çoğunun standart Kazak Türkçesindeki karşılığını dipnotta vermeye çalıştık. Atasözlerinin Kazak Türkçesindeki karşılığının tespiti için Uğur Gürsu’nun “Kazak Atasözleri” adlı çalışmasına, Zeyneş İsmail ve Muhittin Gümüş’ün “Kazak Atasözleri”ne ve yüz ciltlik “Babalar Sözi” adlı külliyyatın 65. cildine başvurduk.

Atasözlerinde geçen hayvan metaforları tespit edilmiş ve bu metaforlar, George Lakoff ve Mark Johnson’ın (2015) *Kavramsal Metafor Kuramı* çerçevesinde analiz edilmiştir. Metaforlar, *kaynak alan* ve *hedef alan* ilişkisiyle değerlendirilmiştir. *Kaynak kavram alanının* ve *hedef kavram alanının* ilişkilendirilmesinde George Lakoff ve Mark Turner’ın (1989) *Büyük Zincir Metaforu*, bize kılavuzluk etmiştir.

Kavramsal Metafor Kuramı’nın uygulanmasında esas aldığımız kaynaklar; Gökhan Yavuz Demir çevirisiyle yayımlanan George Lakoff - Mark Johnson’un *Metaforlar (Hayat, Anlam ve Dil)* ve George Lakoff - Mark Turner’ın *More than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor* adlı eserleridir. Ayrıca Zeynep Gencer’in “Türk ve Japon Atasözlerinde Hayvan Metaforları” adlı makalesi, Sultan Şenödeyici’nin *Azerbaycan Türkçesinde Bitki Adlandırmalarında Metaforlar: Dilbilimsel ve*

² Ali Şükrü Eren, 1968 yılında Manisa’nın Salihli ilçesinde doğmuştur. Hâlen Salihli’de ikamet etmektedir. Üniversite mezunu olan Eren, dericilik işiyle uğraşmaktadır. Ayrıca 2014 yılından beri Salihli Kazak Türkleri Sosyal Dayanışma ve Kültür Derneği Başkanlığını yürütmektedir.

Göstergebilimsel Analiz adlı doktora tez çalışması, Berna Gökpınar ve Melek Özyetgin'in "Nevâdirü't Tevârih Adlı Eserde Geçen Kahramanlık Temalı Atasözlerindeki Metaforların İncelenmesi" adlı makalesi kuramsal altyapıyı oluşturmamızda bize yol göstermiştir.

İncelenen metaforik eşleştirmelerin tespitinde Kazak Türkçesinin konuşuru olmak ve ilgili sosyo-kültürel yapının bir parçası olmak, kolaylık ve avantaj sağlamaktadır. Böyle bir imkâna sahip olmamız, kavramsal alanların ilişkilendirilmesinde zaman zaman zorlanmamıza sebep olmuştur. Bu nedenle bu durum, çalışmanın kısıtlılıklarından biri olarak değerlendirilebilir. Ayrıca Salihli Kazak Türkleri, ulaşabildiğimiz 192 atasözünden muhakkak daha fazla atasözüne sahiptir. Ancak bu sözlü kültürü yaşatan yaşlı insanların sayısının giderek azalması, derlenmiş olan atasözlerinden daha fazlasına ulaşmamızı zorlaştırmaktadır. Bu da çalışmanın bir diğer kısıtlılığı olarak düşünülebilir.

Derlenen atasözlerinin analizine geçmeden önce inceleme bölümündeki metafor eşleştirmelerinin anlaşılabilirliğini arttırmak için kavramsal metafor tanımının ortaya konulması ve açıklanması gerektiği düşüncesindeyiz. Bu sebeple aşağıdaki bölümde kavramsal metaforla ilgili genel bir bilgi verilecektir.

1. Kavramsal Metafor Teorisi (*Conceptual Metaphor Theory*)

Metafor kelimesi Yunanca kökenlidir. Yunancadaki *metaphora*, Eski Yunancadaki *metapherein*'den gelmektedir (e-Harper). "Öte" anlamına gelen *meta* ve "taşımak, yüklenmek" anlamındaki *pherein*'den³ mürekkep bu kelime, "bir yerden başka bir yere götürmek" anlamındadır (Demir 2015:15)⁴.

Metaforu ilk tanımlayanın Antik Yunan filozofu Aristoteles olduğu kabul edilir. Aristoteles, *Poetika* adlı eserinde bu kavramı "bir şeye başka bir şeye ait olan bir ismi vermek..." (Aristotle 2332) olarak tanımlar ve devamında *metafor* hakkındaki düşüncelerini şu şekilde aktarır: "Şiirsel biçimlerin yanı sıra bileşik ve yabancı sözcüklerden de uygun şekilde yararlanmak gerçekten önemli bir şeydir. Ama şimdiye kadarki en büyük şey bir metafor ustası olmaktır. Başkalarından öğrenilemeyecek tek şey budur; ve aynı zamanda bir deha işaretidir, çünkü iyi bir metafor, benzemezlerdeki benzerliğin sezgisel olarak algılanması demektir" (Aristotle 2334-2335).

Metafora dair klasik anlayış, metaforu iki kavram arasındaki benzerlik ilişkisinden yola çıkarak tanımlar ve onu retorik kapsamında dile ait bir unsur olarak değerlendirir. Ancak yirminci yüz yılın sonlarında Lakoff ve Johnson, metaforu sadece dilin konusu olarak değil düşüncenin, felsefenin konusu olarak da değerlendirir (Demir 2015: 11-12).

³,**bher-* > *pherein*'in "taşımak" anlamının yanında "çocuk doğurmak/çocuk sahibi olmak" anlamı da vardır (e-Harper).

⁴ 1980 yılında Lakoff ve Johnson tarafından "Metaphors We Live By" adıyla İngilizce olarak yayımlanan kitap, Gökhan Yavuz Demir tarafından Türkçeye tercüme edilerek 2015 yılında "Metaforlar (Hayat, Anlam ve Dil)" adıyla yayımlanmıştır. Bu tercüme kitabın 9 ve 18. sayfaları arasında Demir'in yazdığı ön söz bulunmaktadır. Bu alıntı, Gökhan Yavuz Demir'in ön sözünden yapılmıştır.

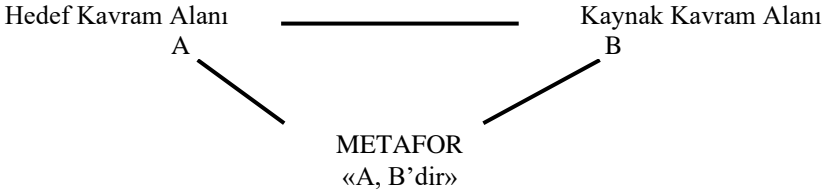
İnsanoğlu; gündelik gözlem, yaşam tecrübesi sonucunda ve sahip olduğu zihinsel model çerçevesinde edindiği farklı kavramsal alanlara ait kavramları birbirleriyle eşleştirme temayülündedir. Bu eşleştirmeler, aynı zamanda insanın düşünce ve davranışlarını yönlendirmektedir. Lakoff, bu yönlendirmenin nasıl olduğunu açıklamak için *Kavramsal Metafor Teorisi*'ni geliştirmiştir (Croft ve Cruse 2004: 194; Şenödeyici 2021: 46).

Bu çalışmanın teorik çerçevesini oluşturan *Kavramsal Metafor Teorisi*'ne göre “metafor, bir kavramsal alanı başka bir kavramsal alan açısından anlamak” şeklinde tanımlanır (Kövecses 2010: 4). Diğer bir deyişle iki kavramsal alan arasındaki eşleşmeyi ifade eder. Bu kavramsal alanlar; kaynak alan ve hedef alandır.

Kaynak alan, “başka bir kavramsal alanı anlamak için içinden metaforik ifadeler çıkardığımız” kavramsal alandır. Hedef alan ise “kaynak alanı kullanarak anlamaya çalıştığımız alandır”. “Bu nedenle yaşam, tartışmalar, aşk, teori, fikirler, sosyal organizasyonlar ve diğerleri hedef alanlar iken yolculuklar, savaş, binalar, yiyecekler, bitkiler ve diğerleri kaynak alanlardır.” (Kövecses 2010: 4).

Şekil 1’de görüldüğü gibi hedef alan ve kaynak alan arasında sistematik bir haritalama süreci vardır. Bu haritalama yoluyla bir dizi metafor üretilir. Bu yöntemde metaforlar, “A, B’dir” şeklinde ifade edilir. A, hedef alanı; B ise kaynak alanı temsil eder (Kövecses 2010: 91). Bu, şu demektir: B’nin kavramsal öğeleri, A’nın kavramsal öğelerine karşılık gelir. Bu kavramsal karşılıklara da *haritalama* denir.

Şekil 1. Kavramsal Haritalama

Kavramsal metaforlar, bilişsel işlevlerine göre üçe ayrılır: yapısal, yönelim ve ontolojik (Kövecses 2010: 46, Lakoff ve Johnson 2015: 27-54, Şenödeyici 2021: 47-52) “Yapısal kavramsal metaforlar, konuşmacıların kaynak alanın yapısı açısından hedef alanı anlamalarını sağlar. Bu anlayış, iki alanın unsurları arasındaki bir dizi kavramsal karşılıklara dayanmaktadır.” (Kövecses 2010: 329). Yönelim metaforları, “bir kavramı diğerine göre yapıya kavuşturmayan, bunun yerine bütün bir kavram sistemini diğer bir kavramlar sistemine göre organize eden” metaforlardır (Lakoff ve Johnson 2015: 40). Bu metaforlar, “bir kavrama uzay/mekân yönelimi verir” (Gençer 2017: 204). Ontolojik metaforlar, tecrübeleri fiziksel nesnelere ve tözlere göre kavramımızı sağlayan metaforlardır (Lakoff ve Johnson 2015: 54; Lakoff ve Johnson 1980: 25). Ontolojik metaforlar, hedef kavramlar için temel bir anlayış sağlar. Kövecses’e göre bu temel anlayış, genellikle yapısal metaforların temeli olarak hizmet eder (Kövecses 2010: 46).

1.1. Büyük Varlık Zinciri Metaforu (The Great Chain of Being Metaphor)

George Lakoff ve Mark Turner (1989), *More than Cool Reason*'da kavramsal metaforların bir tezahürü olan atasözlerinin nasıl inşa edildiğini *Büyük Varlık Zinciri Metaforu* (The Great Chain of Being Metaphor) ile açıklarlar. Bu metafor, dört unsurdan oluşmaktadır. İlk unsur, GENEL ÖZELDİR (THE GENERIC IS SPECIFIC) metaforudur. Bu metaforda belirli ayrıntılar ve daha somut görüntüler içeren şemalar ile genel düzeydeki bilgiler hedeflenir (Lakoff ve Turner 1989: 162). Bir sonraki unsur, *Büyük Zincir*'dir (The Great Chain). Bu kavram, varlıkların sırasını açıklar.

Büyük Zincir (The Great Chain), kavramsal metaforu oluşturan kavram alanlarının neden ve nasıl bir araya geldiklerini açıklayan hiyerarşik sistemdir. Bu hiyerarşik düzen, varlıkları özelliklerine göre üst seviyeden alt seviyeye doğru dikey olarak sıralayan bir kültürel modeldir. Lakoff ve Turner, bu modeli; temel ve genişletilmiş olarak iki varyantta ele alırlar. Temel varyantta varlıklar, en üstten en alta şöyle sıralanır: insanlar (üst düzey nitelikler ve davranışlar: düşünme, karakter gibi)→hayvanlar (iç güdüsel nitelikler ve davranışlar)→bitkiler (biyolojik nitelikler ve davranışlar) →kompleks nesnelere (yapısal nitelikler ve fonksiyonel hareketler) →doğal fiziksel şeyler (doğal fiziksel nitelikler ve doğal fiziksel hareketler). Bu sistemde zincirin belirli bir seviyesindeki varlık, başka bir seviyeyi anlamak için kullanıldığında metaforik ifadeler meydana gelir. Mesela insan davranışlarıyla hayvan davranışları eşleşir (Lakoff ve Turner 1989: 166-171; Kövecses 2010: 154). Böylece insanın karakter özellikleri, iyi anlaşılmuş hayvan davranışları açısından kavranır.

Büyük Zincir'deki her varlığın yapısal, biyolojik, doğal belirli özellikleri vardır. Bu özelliklerin nedensel olarak davranışa yol açması, *Büyük Zincir*'deki varlıkların davranışları konusunda ayrıntılı bir hiyerarşik halk teorisi elde edilmesini sağlar. Bu da üçüncü unsur olan *Şeylerin Doğası* (The Nature of Things) Teorisi ile ilgilidir (Lakoff ve Turner 1989: 169-170).

Dördüncü unsur olan *Nicelik Kuralı* (Maxim of Quantity), neyin ne olarak anlaşılabilirliğini sınırlandırır. *Büyük Zincir*'de (The Great Chain) üstteki varlık, alttaki varlığın özelliklerini kapsar. *Nicelik Kuralı* olmasaydı bir konuşmacı üstteki varlığa atıfta bulunurken onun altındaki varlık seviyelerini tanımlayan özelliklerini belirtmek zorunda kalırdı. Bu kural sayesinde gereksiz bilgiler ayıklanarak sadece ilgilenilen seviyedeki varlığın yüksek özelliği verilir. *Büyük Zincir* ve GENEL ÖZELDİR metaforuna güçlü kısıtlamalar getirir. (Lakoff ve Turner 1989: 173). Örneğin insan alt seviyelerdeki tüm varlıkların özelliklerine sahiptir. Ancak onu diğer varlıklardan ayıran üst düzey duygular, estetik duyu, kişilik vb. özellikleri göz önünde bulundurulur.

Bu bilgilerden hareketle aşağıdaki bölümde Salihli Kazak Türklerinin atasözlerinde tespit ettiğimiz kaynağını hayvan adlarından alan metaforlar, kavramsal haritalama yöntemiyle incelenecektir.

2. İnceleme: Salihli Kazak Türklerinin Atasözlerinde Hayvan Metaforları

2.1. *tüye* “deve”

Salihli Kazak Türklerinde çeşitli özelliklerine göre *tüyenin* “deve”nin farklı adlandırmaları mevcuttur. Bu adlardan *nar*⁵, *atan*⁶, *bota*⁷, *buwra*⁸ tespit ettiğimiz atasözlerine yansımıştır. Atasözlerinde *tüye* “deve” adı üç, *nar* iki, *atan* bir, *bota* bir ve *buwra* “buğra” bir atasözünde geçmiştir.

- “*Tüyenin tanığanı japraq.*”⁹ (*Devenin bildiği yapraktır.*)

Anlamı: Sıradan insanların hayatı yiyip içmekten ibarettir.

yiyecek (hedef alan) — yaprak (kaynak alan)

sıradan insan (hedef alan) — deve (kaynak alan)

Hedef alandaki sıradan insan kavramı, kaynak alandaki deve ile ilişkilendirilerek SİRADAN İNSAN DEVEDİR metaforu ortaya çıkmıştır.

- “Tamırdan *tüye* sura qorgandan *biye*¹⁰ beredi.”¹¹ (Ahbaptan *deve* istesen korktuğundan *kısrak* verir.)

Anlamı: İnsan, ahbabının isteğini geri çevirmez. Ancak istenilen şey yerine bedeli, değeri daha az olan bir şeyle bu talebe karşılık verir. Öyleyse bu atasözünü “Ahbaptan değerli bir şey istesen korktuğundan sana değeri daha az olan bir şey verir.” şeklinde ifade edebiliriz.

kısrığa göre değerli olan meta (hedef alan) — *tüye* “deve” (kaynak alan)

(deveye göre) değersiz olan meta (hedef alan) — *kısrak* (kaynak alan)

Burada kaynak alandaki deve ile kısrığa göre değerli olan meta eşleştirildiği için DEĞERLİ OLAN META DEVEDİR metaforuna ulaşabiliriz. Fakat bağlam içinde devenin kısrığa göre değerli olduğunu anlıyoruz. Bu sebeple *kısrak* için de (deveye göre) DEĞERSİZ OLAN META KISRAKTIR metaforuna ulaşabiliriz.

- “Min *tüyenin* borşundan bir qulaqtın tınışı artıq.¹²” (Bin *devenin* borcundan bir kulağın sakinliği daha iyidir.)

Anlamı: Zengin olup sıkıntı içinde olmaktansa yoksul olup huzurlu olmak iyidir.

mal mülk (hedef alan) — *tüye* “deve” (kaynak alan)

⁵ Türkiye Türkçesindeki anlam karşılığı “tek hörgüçlü deve”dir (Koç vd. 2012: 469).

⁶ “1. dört yaşından büyük ve kısrılaştırılmış deve 2. *mec.* büyük, iri yarı.” anlamlarına gelmektedir (Koç vd. 2012: 57). “Günlük ağır işlerde kullanmak veya besi hayvancılığı için kısrılaştırılan çift hörgüçlü, iri deve.” (e-QEKUADJ 2011: 257). “Kısrılaştırılmış iri erkek deve” (e-Til-Qazyna).

⁷ “Deve yavrusu” anlamına gelmektedir (Koç vd. 2012: 103).

⁸ “Buğra, erkek deve” (Koç vd. 2012: 107), “sürüye katılan damızlık erkek deve” (Gürsu 2017: 214) anlamına gelmektedir.

⁹ “*Tüyenin tanığanı japırağı*” (Gürsu 2017: 674).

¹⁰ “*kısrak*” (Koç vd. 2012: 98) yani “dişi at” anlamındadır.

¹¹ “*Tamırınnan tüye surasañ/Qorıqqannan bie berer*” (Gürsu 2017: 422).

¹² “*Min biyenin borşınan, bir qulaqtın tınışı artıq*” (İsmail ve Gümüş 1995: 87).

sıkıntı (hedef alan) — borç (kaynak alan)

huzur (hedef alan) — kulak sakinliği (kaynak alan)

Bu atasözündeki “bin devenin borcu” ifadesinde devenin borç olarak alınıp verilmesi, onun maddi olarak değerli olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla kaynak alandaki devenin hedef alandaki mal mülk ile ilişkilendirilmesi sonucu MAL MÜLK DEVEDİR metaforuna ulaşabiliriz.

- “Jük awırın *nar* köteredi, qaza awırın er köteredi.” (Yükün ağırlığını *tek hörgüçlü deve* taşır, ölümün ağırlığını yiğit taşır.)

Anlamı: Güçlü, cesur insanlar ölüm acısına katlanır. Ölenle ölinmez (Gürsu 2017: 905).

ölüm acısı (hedef alan) — yük (kaynak alan)

yiğit, güçlü insan (hedef alan) — *nar* “tek hörgüçlü deve” (kaynak alan)

katlan- (hedef alan) — taşı- (kaynak alan)

Yukarıdaki atasözünde *nar*; yiğit, güçlü insanla eşleştirilmiştir. Bu yiğit, yükü taşıyabilen yani ölüm acısına katlanabilen insandır. Öyleyse buradaki yiğitlikle fiziksel gücün ötesinde psikolojik gücün, ruhsal olarak dayanıklılığın kastedildiğini söyleyebiliriz. O hâlde *nar* için PSİKOLOJİK OLARAK GÜÇLÜ İNSAN TEK HÖRGÜÇLÜ DEVEDİR (NARDIR) metaforuna ulaşabiliriz.

- “Söz awırın er köteredi, jük awırın *nar* köteredi.” (Sözün ağırlığını yani dil yarasını er taşır, yükün ağırlığını *tek hörgüçlü deve* taşır.)

Anlamı: Güçlü insan, tahammüllü olur.

dil yarası, insan gönlünü iciten söz (hedef alan) — söz ağırlığı (hedef alan) — yük ağırlığı (kaynak alan)

katlan- (hedef alan) — taşı- (kaynak alan)

tahammüllü olan insan (hedef alan) — er (hedef alan) — *nar* “tek hörgüçlü deve” (kaynak alan)

Bu atasözünde yükün ağırlığı ile sözün ağırlığı, sözün ağırlığı ile de dil yarası, insan gönlünü inciten söz ilişkilendirilmiştir. Hedef alandaki katlan- fiili, kaynak alandaki taşı-fiili ile karşılanmıştır. Tek hörgüçlü deve (*nar*) ile er eşleştirilmiştir. Er kelimesi; güç, kahramanlık, cesurluk gibi anlamları barındırmaktadır. Ancak burada diğer ifadelerden (dil yarası, katlan-) yola çıkarak erin hedef alanda kırııcı sözlere tahammül edebilen insan ile eşleştirildiği düşünülebilir. Öyleyse TAHAMMÜLLÜ OLAN İNSAN TEK HÖRGÜÇLÜ DEVEDİR (NARDIR) metaforuna ulaşılabilir.

- “Bay balası *atan* jıgılmay jer tanımaydı.” (Zengin çocuğu *kısırlaştırılmış iri erke deveden* düşmeden yeri tanımaz.)

Anlamı: Varlıklı kimse, kötü duruma düşmeden sıkıntı çekenin hâlini anlamaz. Bu durumu, Türkiye Türkçesindeki “Damdan düşen damdan düşenin hâlini bilir.” atasözüyle ilişkilendirebiliriz.

zorluk yaşamamış, varlıklı insan (hedef alan) — zengin çocuğu (kaynak alan)

varlığını kaybet-, kötü duruma düş- (hedef alan) — düş- (kaynak alan)

mal mülk (hedef alan) — *atan* “kısırlaştırılmış iri erkek deve” (kaynak alan)

Bu atasözünde zengin çocuğu ile zorluk yaşamamış, varlıklı insan kastedilmiştir. Kaynak alandaki *atan*la hedef alanda bu varlıklı insanın malı mülkü eşleştirilmiştir. Zenginın atandan düşmesi de bu malı mülkünü kaybetmesi anlamına gelmektedir. Bu sebeple bu metaforik ifadede *kısırlaştırılmış iri erkek deve* kavramı için MAL MÜLK KISIRLAŞTIRILMIŞ İRİ ERKEK DEVEDİR (ATANDIR) kavram metaforuna ulaşılabilir.

- “Ölgen *buwraniñ* basından tiri *atan* qorqadı.”¹³ (Ölmüş *buğranın* başından canlı olan *kısırlaştırılmış, iri erkek deve* korkar.)

Anlamı: Korkaklar, kahraman insanın ölüsünden bile korkarlar.

yiğit kimse (hedef alan) — *buwra* “erkek deve” (kaynak alan)

(buğraya göre) korkak kimse (hedef alan) — *atan* “kısırlaştırılmış iri erkek deve” (kaynak alan)

Bu metaforik ifadede dört yaşından büyük kısırlaştırılmış iri erkek deve olan *atanın* ölü damızlık erkek deveden yani ölü *buğradan* korkması, kaynak alandaki *buğranın* hedef alanda güçlü bir erkek, alp ile ilişkilendirildiği düşünülebilir. Öyleyse YİĞİT KİMSE BUĞRADIR metaforu çıkarılabilir.

Atan, günlük ağır işlere daha dayanıklı olması için kısırlaştırılan iri, erkek devedir. Bu sebeple genelde olumlu duygu değerlerine sahip olan *atanın* bu atasözünde *buğra* karşısında güçsüzlüğün, korkaklığın göstergesi olduğu söylenebilir. Bu durumda KORKAK İNSAN KISIRLAŞTIRILMIŞ İRİ ERKEK DEVEDİR (ATANDIR) metaforuna ulaşılabilir. Ancak bu metaforun YİĞİT KİMSE BUĞRADIR metaforu ile birlikte kullanıldığı göz ardı edilmemelidir.

- “Oynaқтаған *bota* ot basadı.” (Zıplayan *deve yavrusu* ateşe basar.)

Anlamı: Yerinde duramayan kimse, kendisine zarar verir.

yerinde duramayan (hedef alan) — *zıplayan* (kaynak alan)

insan (hedef alan) — *bota* “deve yavrusu” (kaynak alan)

kendine zarar ver- (hedef alan) — *ateşe bas-* (kaynak alan)

Bu atasözünde kaynak alandaki *deve yavrusu* ile hedef alandaki insan ilişkilendirilmiştir. Bu sebeple İNSAN DEVE YAVRUSUDUR (BOTADIR) üst metaforuna ulaşılabilir. Ancak bağlam içinde yerinde duramayan insanın hopyayıp zıplayan *deve yavrusu* olarak algılanmasından ve kendine zarar veren insanın zıplayan *botanın* ateşe basması olarak

¹³ Bu atasözü, Kazakistan’da “Öli *buwraniñ* basınan / Tiri *atan* qorqadı.” (BS 65: 430) şeklindedir. Ayrıca Gürsu’nun (2017: 978) Kazak Türklerinin atasözleri üzerine olan çalışmasında bu atasözüne semantik olarak benzeyen şu atasözü tespit edilmiştir: “Öli *arıstanniñ* basınan tiri *atan* ürkedı: *Ölü aslanın başından diri atan deve ürker*. Kahraman insanın adı bile korkakları ürkütmeye yeter.”

algılanmasından hareketle YERİNDE DURAMAYAN İNSAN DEVE YAVRUSUDUR (BOTADIR) ve KENDİNE ZARAR VEREN İNSAN DEVE YAVRUSUDUR (BOTADIR) metaforlarına da ulaşılabilir.

2.2. at

Derlenen atasözlerinde atın bazı özelliklerine göre farklı adlandırmaların olduğu tespit edilmiştir. Bunlar *jüyrük* “hızlı koşan, yürük” (Koç vd. 2012: 222), *biye* “kısırak” ve *taydır*. *At* sözcüğünün ve bu adlandırmaların sıklık sayısı şu şekildedir: *at* üç, *hızlı koşan at* iki, *kısırak* ve *tay* bir.

- “Jaman *atqa* jan bitse muynuna torsişq baylatmaz, aqılsızğa mal bitse jaqınına qoñşu qondurmaz”¹⁴ (Kötü *atın* yelesi çıksa boynuna torsişq¹⁵ bağlatmaz, ahmak insan zenginleşirse yanına komşu kondurmaz.)

Anlamı: Sonradan zenginleşen ahmak, kibirli insan; çevresindekileri hor görür.

kibirli insan (hedef alan) — ahmak insan (hedef alan) — kötü *at* (kaynak alan)

mal mülk (hedef alan) — yele (kaynak alan)

insanın yakınları (hedef alan) — boyun (kaynak alan)

kibirilen- (hedef alan) — komşu isteme- (hedef alan) — matara bağlatma- (kaynak alan)

Bu atasözünde kaynak kavram alanındaki kötü *at*, hedef kavram alanındaki kibirli insan ile eşleştirilmiştir. Dolayısıyla KİBİRLİ İNSAN KÖTÜ ATTIR metaforu çıkarılabilir. Ancak hedef alandaki kibirlik durumu, aslında atla değil kötü olma durumuyla ilişkilidir. Öyleyse kötü olarak nitelendirilmeyen atın kibirli olmadığı çıkarımında bulunabiliriz. Bu durumda KİBİRLİ OLMAYAN İNSAN ATTIR metaforuna dolaylı olarak ulaşabiliriz.

- “*At* qosaqsız jügürmeydi.”¹⁶(*At* eşsiz koşmaz.)

Anlamı: İnsan, yalnız yaşayabilen bir varlık değildir. Sosyal dayanışma içinde yaşayabilir. Yalnızlık Allah'a mahsustur.

yalnız olma- (hedef alan) — eşsiz koşma- (kaynak alan)

sosyal olan insan (hedef alan) — *at* (kaynak alan)

Yukarıdaki atasözünde *at*, kişileştirilmiştir. Diğer kişileştirme örneklerinde olduğu gibi burada da insan dışı varlığın belirli bir özelliği ile insan davranışı eşleştirilmiştir. Dolayısıyla buradaki metafor, sadece İNSAN ATTIR değildir. Aynı zamanda SOSYAL OLAN İNSAN ATTIR. Çünkü atasözünde insanın yalnız yaşayamamasının, bir başkasına gereksinim duymasının altı çizilmiştir.

¹⁴“Jaman *atqa* jal bitse / Janına torsişq baylatpas, / Jaman adamğa mal bitse / Janına qoñsı qondırmas: *Kötü atın yelesi bitse, yanına torsişq bağlatmaz; kötü insanın malı olsa, yanına fakir insanı kondurmaz.*” (Gürsu 2017: 587).

¹⁵ “İşlenmiş deriden yapılan ve içine yiyecek konulan kap, matara” (Gürsu 2017: 178).

¹⁶ “*At* qosaqsız jügürmeydi.” (Gürsu 2017: 786).

- “Asıñ barda el tanıp berip jür, atıñ barda el tanı jelip jür.”¹⁷ (Aşım varken halkını bil, onlarla paylaş; atın varken yurdunu tanı, dörtñala sür.)

Anlamı: İnsanlar, sahip oldukları değerli şeyleri kaybetmeden bunları halkının ve memleketinin yararına sarfetmelidir.

mal mülk (hedef alan) — at (kaynak alan)

Buradaki metaforik ifadede aş ve at, insanların sahip oldukları mal mülkle ilişkilendirilmiştir. O halde kaynağını at kavramından alan metafor, MALK MÜLK ATTIR.

- “Alwan alwan jüyrük bar, äline qaray jügeredi.”¹⁸ (Çeşit çeşit hızlı koşan at (yüğüruk at) var, gücüne göre koşar.)

Anlamı: Pek çok gayretli insan vardır. Ancak herkesin gösterdiği çaba aynı ölçüde değildir. Her insan kendi gücü yettiği ölçüde çaba gösterir.

çaba göster- (hedef alan) — koşmak (kaynak alan)

gayretli insan (hedef alan) — jüyrük “hızlı koşan at, yüğüruk at” (kaynak alan)

Yüğüruk atın hızlı koşabilmek için gösterdiği çaba, insanın bir iş için gösterdiği çaba ile eşleştirilmiştir. Öyleyse bu atasözünden hareketle GAYRETLİ İNSAN YÜĞRÜK ATTIR metaforuna ulaşılabilir.

- “Jomart joqtuğun bildirmeydi, jüyrük toqtuğun bildirmeydi.”¹⁹ (Cömert yokluğunu bildirmez, yüğüruk at tokluğunu bildirmez.)

Anlamı: Cömert insan, ihtiyaç sahiplerine yardım eder; ancak kendi yoksulluğunu gizler.

cömert insan (hedef alan) — jüyrük “yüğüruk at” (kaynak alan)

içinde bulunulan zor durumu gizle- (hedef alan) — tokluğunu belli etme- (kaynak alan)

Bu atasözünde kaynak alandaki hızlı koşan at, cömert insanla ilişkilendirilmiştir. Yani cömert insan, hızlı koşan at olarak algılanmıştır. Buradan CÖMERT İNSAN YÜĞRÜK ATTIR metaforu çıkarılabilir.

- “Tarta deseñ tay qaladı / Qoya deseñ qoy qaladı.”²⁰ (Ölçerek dersin tay kalır, bırakarak dersin koyun kalır.)

Anlamı: İnsan varlığını idareli kullanarak birikim yapmalıdır.

hesaplı ol- (hedef alan) — ölç- (kaynak alan)

birikimdir (hedef alan) — tay (kaynak alan)

¹⁷ “Atıñ barda jer tanı, jelip jürüp / Asıñ barda el tanı, berip jürüp.” (Gürsu 2017: 438).

¹⁸ “Alwan alwan jüyrük bar, äline qaray jügeredi: Çeşit çeşit yürük at var, gücüne göre koşar. Her insan kendi gücüne göre bir hayat tarzı seçer.” (Gürsu 2017: 531).

¹⁹ “Jomart joqtuğun bildirmeydi, jürük toqtuğun bildirmeydi.” (BS 65: 155).

²⁰ “Tarta jeseñ, tay qalar / Qoya jeseñ, qoy qalar / Qoymay jeseñ, ne qalar?” (Gürsu 2017: 692).

tasarruf et- (hedef alan) — bırak- (kaynak alan)

(taya göre) az birikim (hedef alan) — *qoy* “koyun” (kaynak alan)

Bu atasözüne göre parasını hesaplayarak biriktiren insanın taya yani kayda değer bir birikime sahip olabileceği, arttırarak biriktiren insanın ise koyuna yani normal bir birikime ya da taya göre daha az bir birikime sahip olabileceği düşünülebilir. Öyleyse kayda değer bir birikimin tay olarak algılanması, normal bir birikimin de koyun olarak algılanması söz konusudur. Buradan hareketle şu metaforlara ulaşabiliriz: KAYDA DEĞER BİRİKİM TAYDIR, NORMAL BİRİKİM KOYUNDUR ya da (taya göre) AZ BİRİKİM KOYUNDUR.

2.3. *î* “köpek, it”

İncelenen atasözlerinde *î* “köpek, it” kelimesinin dört atasözünde metafor olarak kullanıldığı saptanmıştır. Ayrıca köpekgiller familyasına ait olan *tazı*, *tülkü* “tilki” ve *qasqır* “kurt” (Koç vd. 2012: 356) da birer atasözünde metafor olarak kullanılmıştır.

- “Daw izdegen jigiten *î* artıq.” (Kavgacı adamdan *it* yeğdir.)

Anlamı: Bağırıp çağıran insan, eylemli saldırıda bulunan insandan daha iyidir.

eylemli saldırıda bulunan insan (hedef alan) — kavgacı adam (kaynak alan)

bağırıp çağıran ama eylemli saldırıda bulunmayan insan (hedef alan) — *î* (kaynak alan)

Bu atasözünde köpeğin havlaması, ancak ısırması; bağırıp çağıran, ancak eylemli saldırıda bulunmayan insanla eşleştirilmiştir. O hâlde BAĞIRIP ÇAĞIRAN İNSAN İTTİR metaforuna ulaşılabilir.

- “Kisige berseñ asıñdı sıylar senin başıñdı, *î*ge bersen asıñdı talap alar başıñdı.” (İnsana aş versen sana saygı gösterir, *köpeğe* aş versen başını ısırır.)

Anlamı: İyilik yaptığım kişi sana nankörlük edebilir. Bu sebeple iyiliği iyilikten anlayana yapmak gerekir. Bu durumu, Türkiye Türkçesindeki “Besle kargayı, oysun gözünü.” atasözüyle ilişkilendirebiliriz.

iyilik yap- (hedef alan) — aş ver- (kaynak alan)

zarar ver- (hedef alan) — ısır- (kaynak alan)

nankör insan (hedef alan) — *î* “köpek” (kaynak alan)

Buradaki metaforik ifadede insanın iyilik yapan kişiye değer vermesi, insanın aş veren kişiye saygı göstermesi ile karşılanmıştır. Bu atasözünde iyilikbilirlik, insana atfedilen bir nitelikken iyilikbilmezlik, köpeğe atfedilen bir niteliktir. İnsanın kendisine yapılan iyiliğe kötülük ile karşılık vermesi, köpeğin kendisine aş veren insanın başını ısırması olarak algılanmıştır. Bu sebeple NANKÖR İNSAN İTTİR metaforu çıkarılabilir.

- “*Î* *î*tti jumsaydı, *î* *it* kuyrunu jumsaydı.”²¹ (İt ite iş verir, it kuyruğuna iş verir.)

²¹ “İyt iytti jumsaydı, iyit quyırğın jumsaydı.” (Gürsu 2017: 797).

Anlamı: İşi yapmak istemeyip tembellek yapan insan, o işi başkasına yaptırır. Başka bir ifadeyle it ite buyurur, it de kuyruğuna.

tembel kişi (hedef alan) — *it* “köpek” (kaynak alan)

Bu atasözünde kaynak kavram alanındaki köpek, hedef kavram alanındaki tembel kişi ile ilişkilendirilmiştir. O hâlde buradaki köpek metaforu, TEMBEL KİŞİ İTTİR olarak düşünülebilir.

- “*İt* toyğan jerine, er tuwğan jerine otan deydi.” (*İt* doydığu yere, er doğduğı yere vatan der.)

Anlamı: Yiğit kişi için vatan, geçimini sağladığı yer değil doğduğı topraklardır.

çıkarıcı, bayağı insan (hedef) — *it* “köpek” (kaynak)

menfaatine uygun yer (hedef) — doydığu yer (kaynak)

Burada it ve er karşılaştırılmıştır. *İt* menfaatine uygun yere vatan derken er, yani yiğit kişi geçmişine, kültürüne sahip çıkar ve doğduğı toprakları vatan bilir. Dolayısıyla şu iki metafora ulaşabiliriz: VATAN SEVGİSİNDE ÇIKAR GÖZETMEYEN KİŞİ YİĞİTTİR ve VATAN SEVGİSİNDE ÇIKAR GÖZETEN, MENFAATÇİ KİŞİ İTTİR.

- “Tawın dağı *tülkünü*, tabındağı *tazı* aladı.”²² (Dağdaki *tilkiyi* sürüdeki *tazı* alır.)

Anlamı: Birlik içinde hareket edilmelidir. Çünkü birlikten kuvvet doğar.

tek başına hareket eden insan (hedef alan) — *tülkü* “tilki” (kaynak alan)

birlik ve beraberlik (hedef alan) — *sürü* (kaynak alan)

beraberlik içinde hareket eden insan (hedef alan) — *tazı* (kaynak alan)

Bu atasözünde birlikte hareket eden insanların bireysel hareket edenlerden daha güçlü olması, sürüdeki tazının dağdaki tilkiyi alması olarak algılanmıştır. Burada sürüdeki tazı, birlikte hareket eden insanı, dağdaki tilki ise bireysel olarak eylemde bulunan insanı temsil etmektedir. Bu anlamdan hareketle TEK BAŞINA HAREKET EDEN İNSAN TİLKİDİR ve BİRLİKTE HAREKET EDEN İNSAN TAZIDIR metaforlarına ulaşılabilir.

2.4. *qoy* “koyun”- *qoşqar* “koç”

Derlenen atasözlerinin dördünde *qoşqar* “koç” (Koç vd. 2012: 387), *qoy* “koyun” ve *qozı* “kuzu” sözcükleri geçmektedir. *Koyun* iki, *koç* ve *kuzuya* birer kez rastlanılmıştır.

- “*Qoşqar* bolar *qozınıñ* tumsuqdarıña jun gerek, biy bolatın minezderi gen gerek.”²³ (*Koç* olacak *kuzunun* burnunda yün olur, bey olacak (çocuk) iyi huylu olur.)

Anlamı: İtibarlı olacak kimse çocukluğundaki huylarından belli olur.

²² “Tawdağı *tülkini*, tabındağı *tazı* aladı.” (Gürsu 2017: 823).

²³ Bu atasözü, standart Kazak Türkçesiyle aktarılmış olsaydı muhtemelen “*Qoşqar* bolar *qozınıñ* tumsuqdarıña jün gerek, biy bolatın minezderi keñ gerek.” şeklinde olacaktı. Gürsu’nun (2017: 815) eserinde yer alan semantik olarak benzer bir atasözü ise şu şekildedir: “*Qoşqar* bolar *qozınıñ* mañday aldı dön bolar / Adam bolar balanıñ aytqan sözi jön bolar: *Koç* olacak *kuzunun* alınının önü *kabarık* olur; *adam* olacak *çocuğın* söylediği söz yerinde olur.”

itibarlı kişi (hedef alan) — bey (hedef alan) — *qoşqar* “koç” (kaynak alan)

çocuk (hedef alan) — *qozı* “kuzu” (kaynak alan)

iyi huylu ol- (hedef alan) — burnunda yün ol- (kaynak alan)

Hedef alandaki itibarlı kişi ile koç ilişkilendirilmiştir. Bu sebeple burada metafor, İTİBARLI KİŞİ KOÇTUR. Atasözündeki bir başka kaynağını hayvandan alan metafor ise ÇOCUK KUZUDUR metaforudur.

- “Qutu qonsa *qoy* egiz tabadı, qutsuz qonsa qoydu *qasqır* şabadı.”²⁴ (Uğurlu konuk gelirse *koyun* ikiz doğurur, uğursuz konuk gelirse koyuna *kurt* saldırır.)

Anlamı: Uğurlu misafir, ev halkı için hayırlıdır; uğursuz misafir ise ev halkının huzurunu kaçıır.

şanslı ol- (hedef alan) — ikiz doğur- (kaynak alan)

uğur getiren şey (hedef alan) — *qoy* “koyun” (kaynak alan)

huzuru boz- (hedef alan) — koyuna saldır- (kaynak alan)

uğursuzluk getiren şey (hedef alan) — *qasqır* “kurt” (kaynak alan)

Bu atasözünde koyun, ev halkı için uğur getiren şey olarak algılanmıştır. O hâlde koyun için UĞUR GETİREN ŞEY KOYUNDUR metaforuna ulaşılabilir. Atasözündeki kurt için ise UĞURSUZLUK GETİREN ŞEY KURTTUR metaforu çıkarılabilir. Çünkü kurt, ev halkının huzurunu bozan şey ile ilişkilendirilmiştir.

- “Eldi ösekşi büldüredi, *qoydu şartıq* büldüredi.”²⁵ (Halkı dedikoducu mahveder, *koyunu şartık*²⁶ mahveder.)

Anlamı: Dedikodu yapan insan, bulunduğu topluluğun huzurunu bozar.

dedikoducu insan (hedef alan) — *şartık* “yarı kısırlaştırılmış erkek hayvan” (kaynak alan)

huzuru boz- (hedef alan) — mahvet- (kaynak alan)

halk (hedef alan) — *qoy* “koyun” (kaynak alan)

Yukarıdaki atasözünde koyun, halk ile; şartık ise dedikoducu insan ile ilişkilendirilmiştir. Öyleyse şartık için DEDİKODUCU İNSAN YARI KISIRLAŞTIRILMIŞ ERKEK HAYVANDIR (ŞARTIKTIR); koyun için ise HALK KOYUNDUR metaforuna ulaşılabilir. Ancak sadece HALK KOYUNDUR değildir. Daha spesifik bir metafora ulaşılabilir. Atasözünde kaynak alandaki mahvetmek; hedef alandaki huzuru bozmak ile eşleştirilmiştir. Dolayısıyla huzurun bozulması için huzurlu

²⁴ “Quttı qonaq kelse qoy egiz tabar, qutsuz qonaq kelse qoyğa qasqır şabar” (Gürsu 2017: 939).

²⁵ Bu atasözü, standart Kazak Türkçesiyle aktarılmış olsaydı muhtemelen “Eldi ösekşi büldüredi, koydu şartıq büldüredi.” şeklinde olacaktı. Semantik olarak benzer bir atasözü Gürsu’nun (2017: 940) çalışmasında şu şekilde yer almaktadır: “Şartıq qoşqar qoy buzar, dümşe molda din buzar: *Şartık koç, koyunu bozar, cahil molla dini bozar*. Cahil din adamı, insanları dinden soğutur. Yarım hekim candan, yarım hoca dinden eder.”

²⁶ “Tam olarak değil de yarı kısırlaştırılmış erkek hayvan” (Gürsu 2017: 1136).

bir ortamın gerektiği düşüncesinden hareketle HUZURLU YAŞAYAN HALK KOYUNDUR metaforu da çıkarılabilir.

2.5. *qus* “kuş”

Bu başlık altında *kuş* ve kuş sınıfına ait olan *karga* ve *kaz* incelenmiştir. Derlenen atasözlerinde *kuş*, *karga* ve *kaz* adı birer kez geçmiştir. *Kuşun* çeşitli özelliklerine göre (yaş, cinsiyet gibi) farklı adlandırmalarına rastlanılmamıştır.

- “*Qus* uyvadadan ne görse onu aladı, jaqsıdan şerepet jamandan kesepet.”²⁷ (*Kuş* yuvada ne görse onu yakalar; iyiden erdem, kötünden erdemsizlik)

Anlamı: İnsan ailesinden gördüğünü uygular.

öğrenen insan (hedef alan) — *qus* “kuş” (kaynak alan)

aile (hedef alan) — yuva (kaynak alan)

öğretildiği kadarını uygula- (hedef alan) — ne görse onu yakala- (kaynak alan)

Burada kuşa ait kavramlar; insana, daha doğrusu çocuğa ait kavramlarla eşleştirilmiştir. Ayrıca kuşun yuvada gördüğünü yapması, çocuğun ailesinden öğrendikleriyle kişiliğinin oluşması ilişkilendirilmiştir. Öyleyse kuşla ilgili şu metafora ulaşabiliriz: ÖĞRENEN ÇOCUK KUŞTUR.

- “Adasğan *qazdı* jıylğan *qarğa* jeydi.” (Yolundan ayrılan/Kaybolan *kazı*, *karga* sürüsü yer.)

Anlamı: Kendi topluluğundan ayrılıp yalnız hareket eden zarara uğrar. Yani “Sürüden ayrılanı kurt kapar.”

bir topluluğa ait olan (hedef alan) — *qaz* “kaz” (kaynak alan)

zarar ver- (hedef alan) — ye- (kaynak alan)

kötü insan (hedef alan) — *qarğa* “karga” (kaynak alan)

Yukarıdaki metaforik ifadede bir topluluğa ait insan, kaz olarak algılanmıştır. Bu sebeple *kaz* için BİR TOPLULUĞA AİT İNSAN KAZDIR metaforuna ulaşılabilir. Ait olduğu topluluğundan ayrılan insanı karganın yemesi, yani zarar vermesi; karganın tehlikeli insan ya da düşman ile ilişkilendirildiğini göstermektedir. O hâlde TEHLİKELİ İNSAN KARGADIR metaforu çıkarılabilir. Ayrıca karganın zarar vermek için kazın ait olduğu topluluğundan ayrılmasını beklemesi, onun daha güçsüz olduğu zamanı kollaması; karganın fırsatçı olduğu anlamına gelebilir. Böylelikle FIRSATÇI İNSAN KARGADIR metaforu da çıkarılabilir.

²⁷ Bu atasözü, muhtemelen ölçünlü Kazak Türkçesinde yer alan şu iki atasözünün birleştirilmiş hâlidir: “Jaqsıdan tiyer şarapat, jamannan tiyer kesapat: *İyiden merhamet, kötünden bela gelir.*” (Gürsu 2017: 605).

“Balapan uyada ne körse / Uşqanda sonı aladı: *Balaban yuvada ne görse, uçtuğunda onu yakalar.* Kuş, gördüğü yuvayı yapar.” (Gürsu 2017: 855).

2.6. sıyr “sığır”

Derlenen atasözlerinde *sıyr* sözcüğü geçen bir atasözü tespit edilmiştir. Ayrıca *sıyr*ın farklı adlandırmalarına rastlanılmamıştır.

- *Sıyr* sıypağandı bilmeydi, jaman sıylağandı bilmeydi.”²⁸ (*Sıyr* sıvazlandığını bilmez; kötü (insan) saygı gördüğünü bilmez.)

Anlamı: Kötü insan nankördür.

kötü insan (hedef alan) — *sıyr* “sığır” (kaynak alan)

nankörlük yap- (hedef alan) — okşandığını bilme- (kaynak alan)

Burada sığır, kötü insanla; okşandığını bilmemek, saygı gördüğünü bilmemekle eşleştirilmiştir. Kötü insanın ise bağlam içinde nankör insan ile ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır. O hâlde nankör insan, sığır olarak algılanmıştır. Yani NANKÖR İNSAN SİĞİRDİR.

2.7. qoyan “tavşan”

Derlenen atasözlerinin sadece birinde *tavşanın* metafor olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. *Tavşanın* çeşitli özelliklerine göre farklı adlandırmalarına rastlanılmamıştır.

- “Asıypağan arabamen *qoyanğa* jetedi.” (Acele etmeyen arabayla (at, öküz vs. arabası) *tavşana* yetişir.)

Anlamı: Sakin, kararlı, acele etmeden hareket eden kişi; ulaşılması zor olana, hedefine ulaşır. Bir diğer deyişle “Acelede nedamet, teennide selamet vardır.” (Gürsu 2017: 547).

hedeflenen şey (hedef alan) — *qoyan* “tavşan” (kaynak alan)

Yukarıdaki atasözünde kaynak alandaki tavşan, hedef alanda hedeflenen şey ile ilişkilendirilmiştir. O hâlde HEDEFLENEN ŞEY TAVŞANDIR metaforuna ulaşılabilir.

3. Bulgular

1. Çalışmamız sonucunda derlenen 192 atasözünde 34 hayvan metaforu tespit edilmiştir. Tespit ettiğimiz bu metafor sayısı, bize Salihli Kazak Türklerinin yaşamında hayvanların ne denli önemli olduğunu göstermeye yetecek sayıdadır.

2. Salihli Kazak Türklerinin atasözlerinde geçen hayvan adlarının sıklığı, Tablo1’de gösterilmiştir. Bu tabloya göre atasözlerinde en çok adı geçen hayvan, *devedir*. Sıklık derecesi yüksek olan ikinci hayvan adı ise, *attır*. *Atı; köpek, koyun, kuş, sığır ve tavşan* takip etmektedir.

3. Yukarıda adı geçen hayvanlardan *at, deve, sığır ve koyun-keçi* Kazak kültüründe özel bir yere sahiptir. Kazak Türkleri, bu dört hayvanı *tört tülük* adı altında birleştirir (Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Kaplankıran 2017: 38-58). Kuşkusuz bu özel adlandırma

²⁸ “Sıyr sıypağandı bilmeydi / Jaman sıylağandı bilmeydi.” (BS 65: 432).

ve gruplandırma, adı geçen hayvanlara yüklenen anlamın, duygu değerlerinin çokluğunun bir göstergesidir.

Kazak Türklerinin kültüründe zenginliği ve bereketi temsil eden *tört tülük* kapsamında yer alan hayvanlara Salihli Kazak Türklerinin atasözlerinde de rastlanılmıştır. Hatta bu kapsamdaki hayvanlardan *deve* ve *at*, atasözlerinde sıklık değeri en fazla olan hayvan adlarıdır. Buradan hareketle Salihli Kazak Türklerinin atasözlerinde *tört tülük* anlayışının devam ettiğini söyleyebiliriz.

4. MÖ 1. yüzyılda yaşamış olan, grameri bir bilim hâline getiren Varro; dillerde aynı hayvana verilen çeşitli adlara dikkat çekmiştir. O, bir hayvana farklı özelliklerine göre farklı adlar verilmesini o hayvanın söz konusu dili konuşanlar için ne denli önemli olduğunun bir göstergesi kabul etmiştir. “İnsanlar için önemli olan hayvanların dışısı ile erkeğine ayrı isimler verildiği hâlde, öbürleri için bunun düşünülmediğini söylemiştir.” (Başkan 2003: 30).

Tablo1’de gösterilen Salihli Kazak Türklerinin atasözlerindeki hayvan adlarının sıklık değerleri incelendiğinde, adı sık geçen hayvanların genel adları dışında bazı özelliklerine göre farklı adlarla anıldığı görülmektedir. Mesela *deve*, çalışma kapsamındaki atasözlerinde adı en sık geçen hayvandır. Adının sık geçmesi, Salihli Kazak Türklerinin bu hayvana önem verdiğini göstermektedir. *Deve*; tek ya da çift hörgüçlü olmasına göre, cinsiyetine göre, yaşına göre farklı adlarla anılmaktadır. Bu durum da Varro’nun düşüncesini desteklemektedir.

5. Çalışma kapsamındaki atasözlerinde tespit edilen metaforlar neticesinde hayvanların çoğunun olumlu duygu değerine sahip olduğu görülmüştür. Olumlu duygu değerine sahip hayvanlar; *deve*, *at*, *koyun*, *tavşan*dır. Fakat bu hayvanların birbiriyle kıyaslandığı atasözlerinde birinin diğerine göre daha olumlu duygu değerine sahip olduğu tespit edilmiştir. Örneğin “Tamırdan *tüye* sura qorgandan *biye* beredi.” (Ahbaptan *deve* istesen korktuğundan *kısrak* verir.) atasözünde *deve*, *kısrak*a göre daha değerlidir. Bu derecelendirme, bir hayvanın çeşitli özellikleriyle (yaş, cinsiyet, vs.) kendi türü içinde farklı adlandırıldığı durumlarda da görülür. “Ölgen *buwraniñ* basından tiri *atan* qorqaydı.” (Ölmüş *buğranın* başından canlı olan *kısırlaştırılmış*, *iri erkek deve* korkar.) atasözündeki gibi. Burada *buğra* da *atan* da *deve* olmasına rağmen farklı dercelerde olumlu duygu değerine sahiptir. *Buğraya*, *atana* göre daha olumlu duygu değeri yüklenmiştir.

Deve, *at*, *koyun*, *tavşanın* yanı sıra *kuş* ve bir kuş türü olan *kaz* da olumlu duygu değerine sahiptir. Ancak bir başka kuş türü olan *kargaya* olumsuz duygu değerleri yüklenmiştir. Diğer olumsuz duygu değerlerine sahip hayvanlar ise *sığır* ve *köpektir*.

6. Haritalama yöntemiyle incelenen hayvan metaforlarının yirmi dördünde İNSAN HAYVANDIR üst metaforuna ulaşılmıştır. Ancak bu üst metafor, hayvanların, belirli davranışlarının insana uygulanmasıyla detaylandırılmıştır. Örneğin, “İnsana aş versen sana saygı gösterir, köpeğe aş versen başını alır.” atasözünde, köpek metaforu için, sadece İNSAN KÖPEKTİR diyemeyiz. Aynı zamanda, NANKÖR İNSAN KÖPEKTİR metaforuna ulaşırız. Çünkü bağlamda bu metafor, daha detaylı bir hâle getirilmiştir.

Atasözlerindeki hayvan metaforlarının onunda ise META HAYVANDIR üst metaforuna ulaşılmıştır. Atasözlerinde bu üst metaforun da alt metaforlarına ulaşılmıştır.

Alt metaforların daha çok maddî değerle, parayla ilgili olduğu tespit edilmiştir. Mesela MAL MÜLK DEVEDİR, MAL MÜLK KISIRLAŞTIRILMIŞ İRİ ERKEK DEVEDİR (ATANDIR).

Salihli Kazak Türklerinin atasözlerinde geçen hayvanların metaforik değerleri, Tablo2'deki gibi özetlenebilir.

Tablo 1. Salihli Kazak Türklerinin Atasözlerinde Geçen Hayvan Adlarının Sıklık Değerleri

Metafor		Sıklık
<i>tüye</i> “deve”	<i>tüye</i> “deve”	3
	<i>nar</i> “tek hörgüçlü deve”	2
	<i>atan</i> “dört yaşından büyük, kısırlaştırılmış iri erkek deve”	2
	<i>bota</i> “deve yavrusu”	1
	<i>buwra</i> “buğra, erkek deve”	1
<i>at</i>	<i>at</i>	3
	<i>jüyrük</i> “yüğük at”	2
	<i>biye</i> “kısırak”	1
	<i>tay</i>	1
<i>it</i> “köpek”	<i>it</i> “köpek”	4
	<i>tazı</i>	1
	<i>tülkü</i> “tilki”	1
	<i>qasqır</i> “kurt”	1
	<i>qoy-qoşqar</i> “koyun-koç”	2
<i>qoy-qoşqar</i> “koyun-koç”	<i>qoy</i> “koyun”	1
	<i>qoşqar</i> “koç”	1
	<i>qozı</i> “kuzu”	1
<i>qus</i> “kuş”	<i>qus</i> “kuş”	1
	<i>qarğa</i> “karga”	1
	<i>qaz</i> “kaz”	1
<i>sıyır</i> “sığır”	<i>sıyır</i> “sığır”	1
<i>qoyan</i> “tavşan”	<i>qoyan</i> “tavşan”	1

Tablo 2. Salihli Kazak Türklerinin Atasözlerinde Geçen Hayvan Adlarının Metaforik Değerleri

Metafor		Kavram Alanı
<i>tüye</i> “deve”	<i>tüye</i> “deve”	sıradan insan (kısırğa göre) değerli olan meta mal mülk
	<i>nar</i> “tek hörgüçlü deve”	psikolojik olarak güçlü insan tahammüllü olan insan
	<i>atan</i> “dört yaşından büyük, kısırlaştırılmış iri erkek deve”	mal mülk korkak kimse (buğraya göre)
	<i>bota</i> “deve yavrusu”	insan, yerinde duramayan insan
	<i>buwra</i> “buğra, erkek deve”	yiğit kimse
<i>at</i>	<i>at</i>	kibirli olmayan insan sosyal olan insan mal mülk

	<i>jüyrük</i> “yüğrük”	gayretli insan cömert insan
	<i>biye</i> “kısırak”	(deveye göre) değersiz olan meta
	<i>tay</i>	birikim
<i>it</i> “köpek”	<i>it</i> “köpek”	bağırıp çağıran insan nankör insan tembel kişi menfaatçi kişi / yiğit olamayan kişi
	<i>tazı</i>	birlikte hareket eden insan
	<i>tülkü</i> “tilki”	tek başına hareket eden insan
	<i>qasqur</i> “kurt”	uğursuzluk getiren şey
<i>qoy-qoşqar</i> “koyun-koç”	<i>qoy</i> “koyun”	huzurlu yaşayan halk uğur getiren şey (taya göre) az birikim
	<i>qoşqar</i> “koç”	itibarlı kişi
	<i>qozı</i> “kuzu”	çocuk
<i>qus</i> “kuş”	<i>qus</i> “kuş”	öğrenen insan
	<i>qarğa</i> “karga”	tehlikeli insan / fırsatçı olan insan
	<i>qaz</i> “kaz”	bir topluluğa ait insan
<i>sıyır</i> “sığır”	<i>sıyır</i> “sığır”	nankör insan
<i>qoyan</i> “tavşan”	<i>qoyan</i> “tavşan”	hedeflenen şey

4. Sonuç

Salihli Kazak Türklerinin atasözlerinde hayvan metaforlarının sıklıkla kullanılması, onların yaşamında hayvanların ne denli önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Bu bakımdan atasözlerinde hayvan adlarının sıklık derecesi yüksek olandan az olana göre sırasıyla *deve*, *at*, *köpek*, *koyun*, *kuş*, *sığır*, *tavşanın* onların yaşamlarının önemli bir parçası olduğu söylenebilir. Bu hayvanların bazılarında olumlu bazılarında olumsuz duygu değerleri yüklenmiştir. *Deveye*, *ata*, *koyuna*, *tavşana*, *kuşa* ve bir kuş türü olan *kaza* olumlu duygu değerleri yüklendiği tespit edilmiştir. Ancak diğeri bir türü olan *karganın* olumsuz duygu değerlerine sahip olduğu görülmüştür. Ayrıca *sığır* ve *köpek* de olumsuz duygu değerlerine sahiptir.

Salihli Kazak Türklerinin atasözlerinde kaynak alanı hayvan olan metaforların genelinde İNSAN HAYVANDIR üst metaforuna ulaşılmıştır. Atasözlerinin bir kısmında da META HAYVANDIR üst metaforu bulunmaktadır.

Tespit edilen hayvan metaforları; bize Salihli Kazak Türklerinin algılarının, düşüncelerinin, davranışlarının nasıl şekillendiğini göstermekte; nasıl şekilleneceğinin de ipucunu vermektedir. Bu çalışma; onların ait oldukları topluma, kültüre ve konuştukları dile özgü tasavvurlarının, duygu değerlerinin neler olduğunu ortaya koymuştur.

Kısaltmalar ve Kaynakça

- ARISTOTLE (1984). *Complete Works of Aristotle: The Revised Oxford Translation* (Edt. Jonathan Barnes). Volume II, Princeton, N.J.: Princeton University.
- BS → *Babalar Sözi: Yüz Tomdıq (Qazaq Maqal-Mätelderi)* (2010). 65 Tom, Astana: Foliyant / Babalar sözi: Жуз томдық (Қазақ мақал-мәтелдері) (2010). 65- том, Астана: Фолиант.
- BAŞKAN, Özcan (2003). *Lengüistik Metodu*. İstanbul: Multilingual.
- CROFT, William; CRUSE, D. Alan (2004). *Cognitive Linguistics (Cambridge Textbooks in Linguistics)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GENÇER, Zeynep (2017). “Türk ve Japon Atasözlerinde Hayvan Metaforları.” *Japon Dili ve Kültürü İncelemeleri*, London: Transnational Press, 201-218.
- DEMİR, Gökhan Yavuz (2015). “Çevirenin Önsözü: Metafora Dönüş”. *Metaforlar: Hayat, Anlam ve Dil (Çev)*. İstanbul: İthaki, 9-18.
- GÖKPINAR, Berna; ÖZYETGİN, Ayşe Melek (2022). “Nevâdirî’ t Tevârih Adlı Eserde Geçen Kahramanlık Temalı Atasözlerindeki Metaforların İncelenmesi.” *Dil Araştırmaları*, 30: 39-52.
- GÜRSU, Uğur (2017). *Kazak Atasözleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- HARPER, Douglas. *Online Etymology Dictionary*.
https://www.etymonline.com/word/metaphor#etymonline_v_14710 (Erişim Tarihi: 01.06.2022).
- İSMAIL, Zeyneş; GÜMÜŞ, Muhittin (1995). *Kazak Atasözleri*. Ankara: Engin Yayınları.
- KAPLANKIRAN, Dilek (2017). "Kavram Alanları Açısından Kazak Türkçesinde ‘Tört Tülik’ Kapsamında Yer Alan Hayvan Adları." *TÜRÜK Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 9: 38-58.
- KOÇ, Kenan; BAYNİYAZOV, Ayabek; BAŞKAPAN, Vehbi (2012). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Almatı / Коч, Кенан; Байниязов, Айабек; Башкапан, Вехби (2012). *Қазақша - Түрікше сөздік*, Алматы.
- KÖVECSES, Zoltán (2010). *Metaphor: A Practical Introduction*. USA: Oxford University Press.
- QEKUADJ → *Qazaqtñ Etnografıyalıq Kategorıyalar, Uğımdar Men Atawlarınñ Dästürli Jüyesi, Entsiklopediya* (2011). 1-Tom. Almatı: DPS / *Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия* (2011). 1-том. – Алматы: DPS.
<https://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1170716&simple=true#> (Erişim Tarihi: 12.08.2022).
- LAKOFF, George; JOHNSON, Mark (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago.
- LAKOFF, George; JOHNSON, Mark (2015). *Metaforlar (Hayat, Anlam ve Dil)* (Çev. Gökhan Yavuz Demir). İstanbul: İthaki.
- LAKOFF, George; TURNER, Mark (1989). *More than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago: The University of Chicago.
- ORALTAY, Hasan (1961). *Hürriyet Uğrunda Doğu Türkistan Kazak Türkleri*. İzmir: İstiklâl Matbaası.
- ŞENÖDEYİCİ, Sultan (2021). *Azerbaycan Türkçesinde Bitki Adlandırmalarında Metaforlar: Dilbilimsel ve Göstergibilimsel Analiz*. Doktora Tezi. Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi.
- Til-Qazyna → “*Til-Qazyna*” *Ulltıq Ğilmiy-Praktikalıq Ortalıǵı*. “*Til-Qazyna*” ұлттық ғылыми-практикалық орталығы *сөздік*.
<https://sozdikqor.kz/search?q=%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BD#page-1> (Erişim Tarihi: 12.08.2022).

Televizyon Dizilerinde Yabancı Kelime ve Dil Bilgisi Ögelerinin Kullanımı*

The Use of Foreign Words and Grammar in Television Series

Mustafa Akşehirlioğlu

RTÜK Üst Kurul Uzmanı / Doktora Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara/Türkiye

e-posta maksehirlioglu@hotmail.com

orcid [0000-0002-2190-8136](https://orcid.org/0000-0002-2190-8136)

doi [10.54316/dilarastirmalari.1253678](https://doi.org/10.54316/dilarastirmalari.1253678)

Atıf

Citation

Akşehirli, Mustafa (2023).
Televizyon Dizilerinde
Yabancı Kelime ve Dil Bilgisi
Ögelerinin Kullanımı. *Dil
Araştırmaları*, 32: 239-256.

Başvuru

Submitted

20.02.2023

Revizyon

Revised

28.03.2023

Kabul

Accepted

18.04.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.05.2023

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and

Öz

Türkiye, televizyon izleme süresi dünya ortalamasının üzerinde olan ülkelerden birisidir. Televizyon yayınlarının aracısız olarak geniş kitlelere ulaşması, yayınların toplumun hemen her alanına etki edebilme imkânını ortaya çıkarmaktadır. Ülkemizde televizyon yapımları arasında en çok izlenen program türü dizilerdir. Türkiye, altın saatler zaman diliminde dünya genelinde en çok yerel yapım dizi yayımlayan ülkeler arasındadır. Televizyon dizileri, izleyicilerin karakterlerle özdeşleşmesine imkân vermesi ve uzun soluklu yapısıyla izleyiciler üzerinde muhtelif yönlerden etki gücüne sahiptir. Zaman ve mekân sınırlarını aşarak aynı anda milyonlarca kişiye ulaşma imkânına sahip dizilerin tesir ettiği alanlardan birisi de dil kullanımındır. Dizilerde kullanılan dil, insanlar tarafından bilinçli veya bilinçsiz şekilde günlük hayata taşınmaktadır. Böylece dizilerde kullanılan dil, toplum içerisinde dolaşıma girmektedir. Dizilerde benzer ifadelerin tekrar edilmesi, dil yanlışlarının doğru biçimler olarak algılanmasına, akılda kalıcılığının artmasına ve dile yerleşmesinin kolaylaşmasına neden olmaktadır. Toplum üzerinde önemli etki gücüne sahip olmasına rağmen Türkçenin televizyon dizilerinde kullanımı birçok sorun içermektedir. Bu makalede dizilerde yer verilen dil sorunları arasında bulunan yabancı dillere ait kelime ve dil unsurları incelenecektir. Çalışma sürecinde yedi ana akım kanalda yayımlanan 16 farklı diziden 80 bölüm izlenmiştir. İzlenen bölümlerin süresi yaklaşık 176 saattir. Seçilen örneklem içerisinde yer alan diziler incelenerek yabancı dillere ait kelimeler ve çeşitli dil bilgisi unsurları belirlenmiş, kategorilere ayrılarak analiz edilmiştir. Yapılan çalışmanın yayınlarda yabancı kelime kullanımı hususunda bir farkındalık oluşturarak Türkçenin doğru ve anlaşılır

* Bu makale 2021 yılında hazırlanan “Televizyon Dizilerinde Türkçenin Kullanımı” başlıklı RTÜK Uzmanlık Tezinden faydalanılarak oluşturulmuştur.

confirmed to be free of
plagiarism.

şekilde kullanımına ve toplumsal dil bilincinin gelişimine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dil Bilinci, Televizyon Dizileri, Türkçe, Yabancı Kelime Kullanımı

ABSTRACT

Turkey is one of the countries whose television viewing time is above the world average. The fact that television broadcasts reach large masses without intermediaries reveals the possibility of broadcasting to have an impact on almost every segment of society. TV series are the most watched program type among television productions in our country. Turkey is among the countries that broadcast the most locally produced TV series in the world in the golden hour time period. TV series have the power of influence on the audience in various ways by allowing the audience to identify with the characters and their long-term structure. One of the areas affected by the TV series, which have the opportunity to reach millions of people at the same time by exceeding the boundaries of time and space, is the use of language. The language used in TV series is carried into daily life consciously or unconsciously by people. Thus, the language used in the TV series gets into circulation in society. The repetition of similar expressions in TV series causes language mistakes to be perceived as correct forms, increasing their memorability and making it easier to settle in the language. Although it has a significant impact on society, the use of Turkish in TV series contains many problems. In this article, the words and language elements of foreign languages, which are among the language problems in the TV series, will be examined. During the study period, 80 episodes from 16 different TV series on 8 mainstream channels were watched. The duration of the episodes is approximately 176 hours. Words belonging to foreign languages and various grammar elements were determined and analyzed by dividing them into categories by examining the sequences in the selected sample. It is thought that the study will contribute to the correct and understandable use of Turkish and the development of social language awareness by creating an awareness about the use of foreign words in publications

Keywords: Language Awareness, Television Series, Turkish, Foreign Word Usage

0. Giriş

Toplumun bilgi edinme, eğlenme, vakit geçirme gibi muhtelif ihtiyaçlarını karşılayan televizyon, ülkemizde hâlen çok izlenen bir kitle iletişim aracıdır. Radyo ve Televizyon Üst Kurulu (RTÜK) tarafından 2018 yılında yapılan bir araştırma, Türkiye’de günlük ortalama televizyon izleme süresinin 214 dakika olduğunu göstermektedir. Bu veri Türkiye’nin dünyada televizyona en çok vakit ayıran ülkeler arasında yer aldığını ortaya koymaktadır (2018: 28-29). Bireylerin günlük toplumsal etkinliklerinden tüketim alışkanlıklarına, dünyayı algılama tarzlarından karar verme mekanizmalarına kadar geniş bir alanda televizyonun etkisi söz konusudur. Nitekim Walter J. Ong, televizyonun yaygınlık kazanmasıyla dünyada okuma egemen bir toplumdaki görme egemen bir topluma geçildiğini belirtir. Ong’a göre insanlar arasındaki iletişim yeniden sadece

konuşma dilinin hâkim olduğu döneme benzemeye başlamıştır. Ong, bu değişimin sonucunu “ikinci sözlü kültür” dönemi olarak nitelendirmektedir (Ong 1995: 23-24).

Televizyonun tesir ettiği alanlardan birisi de bireysel dil kullanımındır. Bireyler günlük hayatlarında muhtelif ortamlarda isteyerek veya istemeyerek televizyon içeriklerine maruz kalmaktadır. Dolayısıyla televizyonlardaki dilin insanları etkilemesi kaçınılmaz bir durumdur. Nitekim öğrenme üzerine yapılan araştırmalarda insanların duyduklarının %20’sini, gördüklerinin %30’unu hem görüp hem duyduklarının ise %50’sini hatırladıkları belirlenmiştir (Demirel 2007: 59).

1. Dizilerde Kullanılan Dilin Önemi

Televizyon, yayınlarda dil doğru, güzel ve anlaşılır biçimde kullanılırsa Türkçenin gelişimine katkı sağlama gücüne sahiptir. Nitekim son yıllarda yurt dışında Türk dizilerine yönelik ilginin artması yabancı dil olarak Türkçenin öğrenimi noktasında önemli katkı sağlamaktadır. Bu husus RTÜK ve Yunus Emre Enstitüsünün (YEE) birlikte yürüttüğü “Türk Dizilerinin Türkçeye ve Türk Kültürüne Yakınlaştırıcı Etkisi” adlı çalışmasında da görülmektedir. Yurt dışında 125 ülkeden 5000 bin kişinin katılımı ile yapılan saha araştırması *Türk Dizileri ve Türkçe* ismiyle 2022 yılında kitaplaştırılarak yayımlanmıştır. Dolayısıyla bir kitle iletişim aracı olarak televizyon, Türkçe öğrenimine katkı sağlama hususunda bir etki gücüne sahiptir. Ancak Türkçenin televizyon yayınlarında doğru ve anlaşılır kullanılmaması durumunda bu etki gücü dilde bozulma ve yozlaşma gibi olumsuz sonuçlar ortaya çıkarabilir. Televizyon yayınlarda yapılan dil yanlışlarının hızlı biçimde toplumda yaygınlaşma riski, medya kuruluşlarına dil konusunda büyük bir sorumluluk yüklemektedir. Leyla Karahan, görsel-ışitsel medyanın dil yanlışlarının yayılma hızını arttırdığına ve alanını genişlettiğine dikkat çeker. Karahan, bu mecraların dilde bozulmalara yol açabileceğini şöyle ifade eder:

“Bazen kişisel bir dil yanlış, çok kısa bir sürede farkında olunmadan ve istenmeden radyo ve televizyon kanalları vasıtasıyla bütün topluma mal olmakta, böylece dil tabii olmayan, kendi kurallarına aykırı bir değişimin içine sokulmaktadır. Bu, dilin bozulması demektir” (Karahan 1999: 53).

İçinde yaşadığımız dijital çağda bireylerin dil gelişimi sırasında maruz kaldıkları televizyonun etkisi yadsınamayacak bir gerçektir. Buna rağmen televizyon yayınlarında kullanılan Türkçe incelendiğinde, dil noktasında gerekli hassasiyetin gösterildiğini söylemek mümkün değildir. Kitle iletişim araçlarında yapılan dil yanlışları milyonlarca kişiyi etkileyip yanlışların yaygınlık kazanmasına ve sorunlu ifadelerin hızlı bir şekilde toplumun günlük hayatta kullandığı dile yerleşmesine sebep olmaktadır. Bu noktada televizyondaki dil kullanımına dair kamuoyunun bakışına değinmek yararlı olacaktır. RTÜK tarafından 2018 yılında yapılan bir araştırma kapsamında 2255 katılımcıya yöneltilen “Sizce televizyon yayını yapan kanallarda Türkçenin iyi kullanılması ne kadar önemli?” sorusuna %91,2 oranında “çok önemli yanıtı” verilmiştir. Bu oran kamuoyunun televizyon yayınlarında Türkçenin kullanımını çok önemseydiğini ortaya koymaktadır (2018: 65).

Kamuoyu tarafından önem verilmesine ve toplumun dil kullanımı üzerindeki etki gücüne rağmen, Türkçenin televizyonlarda kullanımı birçok sorun içermektedir. Ekranlarda yabancı dillere ait kelime ve dil bilgisi unsurlarına yer verilmesi, Türkçenin günümüzdeki sorunlarından birisi olarak bu çalışmanın odak noktasını teşkil etmektedir. Bu çalışmada dizilerde yer alan yabancı kelimelere yönelik tespitler yapılırken Türk Dil Kurumu (TDK) tarafından yayımlanan *Güncel Türkçe Sözlük*'te yer almayan kelimeler üzerinde durulmuştur. Yabancı kökenli olup *TDK Güncel Türkçe Sözlük*'te yer alan kelimeler çalışma kapsamının dışında bırakılmıştır.

Televizyonlarda yabancı kelimelere sıkça yer verilmesinin dil problemleri arasındaki önemi Gülbuğ Erol tarafından yapılan bir anketle desteklenebilir. 236 katılımcı ile yapılan anket çalışmasında, kendilerine yöneltilen “Televizyonda dile yönelik sizin tespit ettiğiniz yanlışlar nelerdir?” sorusuna katılımcılardan 200 kişi “İngilizce sözcük kullanımı cevabını vermiştir.” (Gülbuğ 2011: 588). Görüldüğü üzere katılımcıların %85'i, televizyon yayınlarında yabancı kelimelere yer verilmesinin önemli bir sorun olduğunu düşünmektedir.

Bu makalede televizyon yayınlarında kullanılan yabancı kelimelere yönelik tespitlerde bulunabilmek için program türü olarak diziler seçilmiştir. Program türü olarak dizilerin seçilmesinde öncelikle, televizyonun en çok izlendiği saat aralığını kapsayan altın saatler (prime-time) zaman diliminde dizilerin ilk sırada tercih edilen program türü olması etkili olmuştur. Diziler özetleriyle birlikte altın saatler zaman diliminde %60-%65 oranında pay almaktadır. Bu bakımdan Türkiye, İsrail ve ABD ile birlikte altın saatlerde en çok yerel yapım dizi yayımlayan ülkeler arasındadır (RTÜK 2018: 39). Ayrıca televizyon yayınları içerisinde diziler uzun soluklu yapısı, bireylerin karakterlerle özdeşleşme mekanizmalarını harekete geçirmesi ve günlük yaşamın içine taşarak bireysel yaşam alanlarını bütünüyle sarması (Taşkiran 2007: 10) gibi nitelikleriyle diğer programlara kıyasla daha yüksek etki gücüne sahiptir.

Dizilerin yalnız televizyonda yayımlananlarla sınırlandırılmasının gerekçesi ise televizyonun hâlen yeni medya araçlarından daha geniş bir kitleye hitap etmesidir. Televizyon dizilerinin eş zamanlı olarak veya daha sonra yeni medya platformlarından da izlenebilmesi, televizyon dizi örnekleminin daha kapsayıcı olduğunu gösterir. Ayrıca dönem dizileri, kurgusal olarak canlandırılan devirde konuşulan Türkçenin, günümüzden farklı kullanımlara sahip olabileceğinden dolayı çalışma kapsamının dışında bırakılmıştır.

Dizilerde kullanılan dil, Türkçenin günümüzde yaşadığı sorunların bazılarının ortaya çıkmasına neden olmakta, bazı problemlerin ise hızlı bir şekilde yaygınlık kazanmasına yol açmaktadır. Periyodik olarak yayımlanan dizilerde dil kusurlarının yinelenmesi, bu yanlışların kanıksanmasına sebep olmaktadır. Bunun sonucu ise dil kusurlarının izleyiciler tarafından doğru biçimler olarak algılanması ve bu kusurların süratle yayılmasıdır (Ercilasun 1999: 31). Televizyon dizilerinde yapılan dil yanlışlarının toplumda kolayca yaygınlık kazandığı, daha önce yapılan çeşitli araştırmalarla ortaya

konmuştur.¹ Bu araştırmalar programlarda yer verilen Türkçenin toplumsal dil üzerindeki etkisini, dolayısıyla ekranlardaki dilin önemini açıkça göstermektedir.

2. Dizilerde Kullanılan Yabancı Sözcükler ve Dil Bilgisi Ögeleri

Televizyon dizilerinde yabancı kelime ve dil bilgisi ögelerinin tespit edilmesi amacıyla yapılan bu incelemede kapsayıcı sonuçlara ulaşmak amacıyla örneklem geniş tutulmuştur. Yayın içeriğinde güncel dizilere yer veren ana akım kanalların tamamından örnekler seçilmiştir. Yayın tarama sürecinde 16 farklı diziden toplam süresi 176 saat olan 80 bölüm izlenmiştir. Dizi örnekleme içerisine dâhil edilen yapımlar, yayımlandıkları televizyon kuruluşları ve incelenen bölümler aşağıda gösterilmektedir:

Tablo 1. Örnekleme Dâhil Edilen Diziler ve Yayımlandıkları Kanallar

Medya Kuruluşu	Dizi İsmi	Yabancı Kelime Tespit Edilen Bölümler	Yabancı Kelime Tespit Edilmeyen Bölümler	Oran
ATV	<i>Akıncı</i>	3, 6, 8, 9, 10	-	5/5
	<i>Eşkya Dünyaya Hükümdar Olmaz (EDHO)</i>	170, 171	108, 123, 139	2/5
	<i>Maraşlı</i>	3, 5, 6, 12, 13	-	5/5
FOX	<i>Masumiyet</i>	1, 2, 3, 4, 6	-	5/5
	<i>Son Yaz</i>	1, 2, 4, 5, 7	-	5/5
	<i>Yasak Elma</i>	89, 95, 96, 99, 100	-	5/5
	<i>Arka Sokaklar</i>	573, 622, 623	584, 621	3/5
KANAL D	<i>Hekimoğlu</i>	30, 31, 34, 36 40	-	5/5
	<i>Çukur</i>	119, 122, 131	50, 67	3/5
SHOW TV	<i>RAMO</i>	16	1, 2, 3, 4	1/5
	<i>Menajerimi Ara</i>	21, 24, 26, 28, 30	-	5/5
STAR	<i>Sefirin Kızı</i>	-	8, 35, 46, 47, 48	-
	<i>Gönül Dağı</i>	1, 2, 3, 4, 20	-	5/5
TRT 1	<i>Masumlar Apartmanı</i>	12, 21, 23, 24	17	4/5
	<i>Tutunamayanlar</i>	1, 3, 4, Çevrimiçi 3, Çevrimiçi 6	-	5/5
TV 8	<i>Doğduğun Ev Kaderindir</i>	18, 26	31, 34, 35	2/5

Belirlenen örneklemede yer alan diziler izlenerek yabancı sözcükler ve yabancı dillere ait dil bilgisi ögeleri tespit edilerek listelenmiştir. Yapılan tespitler dizilerin bölümlerine göre not edilmiştir.

2.1. “Okay” Sözcüğünün Kullanımına Dair Tespitler

Dizilere yönelik yapılan incelemelerde en çok kullanılan yabancı sözcüğün “okay” olduğu belirlenmiştir. “Tamam, tamamlamak, peki ve tasdiklemek” gibi anlamlara

¹ Köse, Aynur (2012). “Medya ve Dil Oyunları: Gündelik Dil Pratiklerinde Televizyon Dizilerinin Etkisi” *Millî Folklor* 93: 220-233., Gülbuğ, Erol (2011). “Kitle İletişim Araçlarında Kullanılan Türkçe ve Yozlaşan Bir Değer Olarak Dil Üzerine”. *Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu*: 583., Zavalı, Yusuf Sinan ve Dağcı, Yüstra Soydaş (2019). “Televizyon Dizilerinin Toplum Üzerindeki Etkisi (Karabük Örneği)”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1: 185-201.

geldiği bilinen İngilizce “okay” sözcüğünün telaffuzunun da İngilizceye bağlı kalınarak yapıldığı fark edilmiştir. İlgili ifadeye yönelik bazı tespitler aşağıda listelenmiştir.

Tablo 2. “Okay” Sözcüğünün Kullanımını Gösteren Tablo

“Bunları sonra konuşsak olur mu? Okay. ”	<i>Akıncı</i>	6.Bölüm
“Senin araban bugün yarışacak Ozi, okay? ”	<i>Akıncı</i>	8.Bölüm
“Fifti fifti paylaşacağız, okay mi?”	<i>Arka Sokaklar</i>	573.Bölüm
“ Okay , ben seçimini yaptım sayende.”	<i>Masumiyet</i>	2.Bölüm
“Hallettin mi, okay mi?”	<i>Masumiyet</i>	2.Bölüm
“Tamerim çekim takvimi okaylendi. ”	<i>Menajerimi Ara</i>	21.Bölüm
“ Okay , haberleşiriz.”	<i>Menajerimi Ara</i>	24.Bölüm
“Prensipte okayız , biz.”	<i>Menajerimi Ara</i>	24.Bölüm
“Keşke röportaja baştan hiç okay demeseydik.”	<i>Menajerimi Ara</i>	26.Bölüm
“Senin de böyle bir annen var malzeme bu, okay? ”	<i>Son Yaz</i>	7.Bölüm
“Tamam, siz haklısınız Avukat Hanım okay? ”	<i>Son Yaz</i>	7.Bölüm
“Tamam, okay anladım.”	<i>Son Yaz</i>	7.Bölüm
Tamam, bir daha düşersen kaldıramayacağım seni okay. ”	<i>Son Yaz</i>	7.Bölüm
“ Okay , sorarım.”	<i>Yasak Elma</i>	89.Bölüm
“Eğer aklında bu konuyla ilgili bir soru işareti olursa bizi mutlaka bul, okay? ”	<i>Yasak Elma</i>	95.Bölüm
“Korktuğumuzu belli etmiyoruz, okay? ”	<i>Yasak Elma</i>	95.Bölüm
“Çok da fazla konuşmaya kalkma kötü olur, okay? ”	<i>Yasak Elma</i>	95.Bölüm
“Kadın fotoğrafları çeker çekmez bize yollasın, okay? ”	<i>Yasak Elma</i>	99.Bölüm
“Ben başkanın karısıyım, her halinden ayrıcalıklı olduğum belli olmalı, okay? ”	<i>Yasak Elma</i>	100.Bölüm
“ Okay , lets go.”	<i>Yasak Elma</i>	100.Bölüm
“ Okay , böyle bir batılı varsa kullansın.”	<i>Yasak Elma</i>	100.Bölüm

Tabloda “okay” kelimesine farklı yapımlarda toplam 21 kez yer verildiği görülmektedir. *Yasak Elma* adlı dizinin seksen dokuzuncu, doksan dokuzuncu ve yüzüncü bölümlerinde yer verilen 14 adet “okay” kullanımı daha eklendiğinde toplam sayı 35’i bulmaktadır. Bu rakam “okay” kelimesinin tespit edilen yabancı kelimeler arasında ilk sırada gelmesine neden olur. Dolayısıyla “okay” sözcüğüne çok sık yer verilmesinin Türkçe için bir dil kirliliğine yol açtığı görülmektedir. Bunun yanı sıra “okay” sözcüğünün Türkçe açısından başka sorunlar oluşturduğu da fark edilmiştir. İlk olarak yukarıda verilen örnekler dikkatle incelendiğinde “okay” sözcüğünün “okayız, okaylendi” gibi bazı kullanımlarının bulunduğu fark edilecektir. Bu örneklerde İngilizce “okay” kelimesi Türkçe eklerle çekimlenmiştir. Bunun sonucu olarak ortaya çıkan biçimlerin Türkçede, İngilizcede veya herhangi bir dilde karşılığı bulunmamaktadır. “Okay” sözcüğünün Türkçe açısından barındırdığı son problem ise dilimizin anlam inceliklerini tehdit etmesidir. Yukarıda verilen örnek cümlelerde “planlandı, uzlaşıldı, hazırlandı” gibi kelimeler getirilebilecekken “okaylediğimiz sahneler” ifadesine yer verilmiştir. Benzer durum “kabul etmek, olur demek” yerine “röportaja okay demek” veya “anlaştık mı, uzlaştık mı?” yerine “Senin araban bugün yarışacak Ozi, okay?” örneklerinde de bulunmaktadır.

2.2. Sosyal Medya Aracılığıyla Kullanımı Yaygınlaşan Yabancı Sözcükler

Sosyal medya aracılığıyla dilimize giren ve yaygınlık kazanan birtakım sözcüklere dizilerde sıkça yer verildiği tespit edilmiştir. Bu sözcükler arasında en çok öne çıkan yabancı kelime “story” ifadesidir. “Story” sözcüğüne karşılık, Türk Dil Kurumu tarafından “hikâye” önerilmiştir. *TDK Güncel Türkçe Sözlük*'te altı farklı anlama gelen hikâye sözcüğü, sosyal medyada paylaşılan ve belirli bir zaman diliminde ulaşılabilir durumda bulunan geçici gönderiler için de kullanılmaya başlanmıştır. Yabancı kelimelere karşılık önerilen Türkçe sözcüklerin dile yerleşerek yaygınlaşması, benimsenerek kullanılmasıyla mümkündür. Bu noktada kitle iletişim araçlarından Türkçe kavramların desteklenmesi ve teşvik edilmesi beklenmektedir. Ancak “story” kelimesi örneğinde yayıncı kuruluşların yabancı kökenli sözcüğü Türkçesine yeğ tuttuğu görülmektedir. Benzer tutum, özçekim yerine “selfie” sözcüğünün tercih edilmesinde de bulunmaktadır. Yazılışı ve telaffuzu itibarıyla Türkçenin yapısına uymamasına rağmen, dizilerde çok sayıda “story” ve “selfie” kelimelerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Dizilerde “story ve selfie” sözcüklerinde gösterilen tutuma “like (beğenmek/beğeni), “dislike (beğenmemek/beğeni), hater (kinci/kindar), fake (sahte), favlamak/fav (beğenilere eklemek/beğeni), hashtag (etiket), trend topic/tt (gündem başlıkları), post (gönderi) ve DM/Direct Message (gelen kutusu)” ifadelerinin kullanımı da örnek verilebilir. Aynı zamanda burada İngilizce sözcükler, Türkçe eklerle kullanılarak her iki dile de ait olmayan biçimler oluşturulmuştur. Seçilen örnekler aşağıda sunulmuştur.

Tablo 3. Sosyal Medya Aracılığıyla Kullanımı Yaygınlaşan Yabancı Sözcükler

“Günde beş story atarım.”	Arka Sokaklar	573.Bölüm
“Sen o hashtag mestag açtın ya.”	Doğduğun Ev Kaderindir	26.Bölüm
“Şimdi hashtag falan yapıldı ise benim fotoğrafım mesleğim falan görüldü o zaman”	Doğduğun Ev Kaderindir	26.Bölüm
“ Haterlıkta çığır açan ruh hastası.”	Masumiyet	1.Bölüm
“ Storyime koysam 37.000 takipçim ayıp.”	Masumiyet	1.Bölüm
“Daha çok fav için daha çok like için hep sebep var.”	Masumiyet	3.Bölüm
“Bu insanlar kör mü likelarının favlarının ucundan kan damlıyor.”	Masumiyet	3.Bölüm
“Bütün kuzenler like like like. ”	Masumiyet	1.Bölüm
“Kuzenim her gün aşk fotoğraflarınızı likeliyor. ”	Masumiyet	1.Bölüm
“Birkaç dakika sonra hepiniz likelariniz, dislikelariniz benim için anlamsız olacaksınız.”	Masumiyet	4.Bölüm
“Ne olmuş o küçük siber zorba fake hesaplardan...”	Masumiyet	3.Bölüm
“Daha çok fav için daha çok like için hep sebep var.”	Masumiyet	3.Bölüm
“Bizim zamanımızda köleler, favlar yoktu.”	Masumiyet	3.Bölüm
“Baktın mı bugün hashtaglere. ”	Masumiyet	3.Bölüm
“ Story attım hemen koşup geldin değil mi?”	Masumiyet	4.Bölüm
“Hem İrem'in storysini sen çekmedin mi?”	Masumiyet	5.Bölüm
“Çekene de koyana da likelayana da dava açın.”	Masumiyet	6.Bölüm
“Neymiş efendim ex-gelininizin fake intiharı hakkında ne düşünüyorsunuz Hale Hanım.”	Masumiyet	6.Bölüm
“Neden anne İrem Hanım boşanıp story çekti diye mi?”	Masumiyet	6.Bölüm
“Çekene de koyana da likelayana da dava açın.”	Masumiyet	6.Bölüm

“Bayadır tt (trend topic) olmuyordun kızım.”	Masumiyet	6.Bölüm
“ Storyime koyabilir miyim?”	Masumlar Apartmanı	24.Bölüm
“ Story falan atamıyorum.”	Menajerimi Ara	24.Bölüm
“Her şey bu story ile başladı.”	Menajerimi Ara	26.Bölüm
“Sen storyini at, ben hemen geliyorum.”	Menajerimi Ara	24.Bölüm
“ Storyide de söyledim zaten.”	Menajerimi Ara	24.Bölüm
“İki üç tane de post atarım, hallederiz.”	Menajerimi Ara	24.Bölüm
“O DM kutusunu kapat.”	Menajerimi Ara	26.Bölüm
“ Fake olan Gökçe Hanım’ı buraya çağırdım.”	Menajerimi Ara	28.Bölüm
“Bir selfie çekinebilir miyiz?”	Menajerimi Ara	28.Bölüm
“Dün bir post paylaşmış da yakında ekranlara dönüyorum diye.”	Menajerimi Ara	30.Bölüm
“O arabayla fake atıp milyonlarımızı patlattılar.”	RAMO	16. Bölüm
“ Story çekiyorum.”	Son Yaz	4.Bölüm
“Göksu sitesindeki aptal Meltem var ya onun storysinde şak diye ebeleniler.”	Son Yaz	4.Bölüm
“ Story çekiyorum çerçevenin içine giriyorsun.”	Son Yaz	4.Bölüm
“Meltem neredesin ya hani selfie çekiyorduk.”	Son Yaz	4.Bölüm
“Bir de selfie bize.”	Son Yaz	5.Bölüm
“ Story çekiyorum”	Son Yaz	5.Bölüm
“Neyse benlik bir durum yok storyime geri dönüyorum.”	Son Yaz	5.Bölüm

2.3. Selamlaşma ve Vedalaşma Sözcükleri

İngilizce kökenli olmasına karşın çok fazla kullanılması nedeniyle dilimize yerleşme riski olan bir ifade biçimi de “bay bay” kullanımıdır. İngilizce “good bye (kendine iyi bak)” deyişinden türetilmiş veda sözcüğü olan “bye-bye” (Karahan 2004: 40), ifadesine ekranlarda çok sık yer verilmektedir. İncelenen yayınlarda ilgili ifadeye bir kez “good bye” olarak yer verilmiş, genel olarak “bay” veya “bay bay” şeklinde kullanılmıştır. Hâlbuki vedalaşma sözcüğü olarak “bay bay” yerine dilimizde anlam inceliğine ve zenginliğine sahip birçok kelime bulunmaktadır. Bu sözcüklerin bazılarını “hoşça kal(ın), esen kal(ın)/esenlikler (dilerim), görüşmek üzere/görüşürüz, kendine iyi bak, güle güle ve elveda” biçiminde örneklendirmek mümkündür. “Bay bay” ifadesine dair tespit edilen örnek cümleler liste hâlinde sunulmuştur:

Tablo 4. Vedalaşma Sözcüğü Olarak “Good Bye” Kullanımı

“Hadi görüşürüz bay bay .”	Akıncı	9.Bölüm
“Hadi bay bay .”	Arka Sokaklar	622. Bölüm
“Teşekkür ederim görüşürüz bay bay .”	Maraşlı	12.Bölüm
“Tamam, o zaman hadi good bye ”	Masumlar Apartmanı	30.Bölüm
“Hadi bay .”	Menajerimi Ara	28.Bölüm
“Hadi geliyorum, bay .”	Menajerimi Ara	30.Bölüm
“Hadi öpüyorum bay.”	Son Yaz	5.Bölüm
“Görüşürüz cenk bay bay .”	Yasak Elma	89.Bölüm
“Hadi bay bay hayatım hadi bay bay .”	Yasak Elma	89.Bölüm
“Hadi bay bay hayatım hadi bay bay .”	Yasak Elma	89.Bölüm
“Vuralcığım, bay bay canım.”	Yasak Elma	95.Bölüm
“Unutmayın Hayati’niz bir telefon kadar yakınınızda, bay .”	Yasak Elma	95.Bölüm
“Çok tebrikler Hasan Ali Bey, bay bay .”	Yasak Elma	99.Bölüm

“Bay bay canım bay bay.”*Yasak Elma*

100.Bölüm

Yukarıda verilen cümlelerde de görüldüğü üzere incelenen dizilerde toplam 16 kez “bay bay” ifadesi saptanmıştır. *Yasak Elma*’nın 89, 99 ve 100’üncü bölümlerinde toplam 13 kez daha “bay bay” sözcüğü söylenmiştir. Toplam 29 kullanımın 22 tanesi *Yasak Elma* adlı yapımda geçmiştir. Bu dizide vedalaşma veya selamlaşma ifadesi olarak yabancı kelimelerin yeğlenmesi sadece “bay bay” ile sınırlı değildir. Yapımda İngilizce kökenli “hello” ile Fransızca kökenli “au revoir” (hoşça kal), bonjour (merhaba), merci (teşekkürler) ve bonsoir (iyi akşamlar) kelimelerine de yer verildiği saptanmıştır (e-CD, 02.01.2023). *Yasak Elma* dizisinin incelenen bölümlerinde (89, 95, 96, 99, 100) yer verilen yabancı kökenli selamlaşma kelimeleri ve kullanım sayıları şöyledir: “au revoir (13), bonjour (7), merci (7), bonsoir (2), hello (2).”

Seçilen dizi örneklemini içerisinde *Yasak Elma*’da yer verilen bu ifadelerden yalnızca “Merci” sözcüğüne bir kez *Menajerimi Ara* adlı dizinin 30. bölümünde rastlanmıştır: “-Serkan Bey içeride sizi bekliyor, buyurun. -Merci.”

2.4. Yabancı Kökenli Sıkça Kullanılan Bazı İfadeler

Selamlaşma ve vedalaşma sözcükleri gibi dizilerde sıkça saptanan diğer bir sözcük ise “no (hayır)” ifadesidir. *Yasak Elma* adlı yapımda “no (hayır)” ifadesine; *Menajerimi Ara* dizisinde ise İngilizce brother (erkek kardeş) sözcüğünün kısaltılmış hâli olan “bro” kalıbına yer verildiği saptanmıştır. Aşağıdaki örnekler dışında “Yasak Elma” adlı yapımın incelenen bölümlerinde (89, 95, 96, 100) on üç kez daha “no” ifadesinin yer aldığı tespit edilmiştir. İngilizce erkek kardeş anlamına gelen “brother” (e-CD, 02.01.2023) kelimesinin kısaltılmış biçimi “bro” *Menajerimi Ara* dizisinde yoğun olarak kullanılmaktadır. Dizinin başrol oyuncusu Barış Avaz ve abisi birbirlerine bu şekilde hitap etmektedir.

Tablo 5. “No” ve “Brother” Kelimelerine Ait Kullanımlar

“Oh Caner no , olacak iş değil no no no .”	<i>Yasak Elma</i>	89.Bölüm
“ No no no o kadar değil.”	<i>Yasak Elma</i>	96.Bölüm
“ Bro senin kaybolman lazım.”	<i>Menajerimi Ara</i>	21.Bölüm
“ Bro hayırdır hangi rüzgâr attı seni buraya.”	<i>Menajerimi Ara</i>	21.Bölüm

Ekranlarda yer verildiği belirlenen diğer bir yabancı dil unsuru İngilizce “Very Important Person” (çok önemli kişi) tamlamasının kısaltılmış hâli olan “VIP” kalıbıdır. Bu kelimenin dizilerde kendisine yer bulurken telaffuz edilme şekli de Türkçeye göre değil, İngilizce söylenişine göre yapılmaktadır.

Tablo 6. *Very Important Person (VIP) Kalıbına Dair Örnekler*

“Özel, VIP aracın da geldi Selamiciğim.”	<i>Gönül Dağı</i>	20.Bölüm
“Zoom’un passı mı? Hem de VIP ”	<i>Son Yaz</i>	1.Bölüm
“Şimdi bizim VIP yolcular hazır.”	<i>Maraşlı</i>	13.Bölüm

Son Yaz dizisinin birinci, ikinci ve beşinci bölümlerinde dört kez daha VIP ifadesi kullanılmıştır. Böylece VIP kalıbına toplam yedi kez yer verildiği tespit edilmiştir.

Televizyon dizilerinde yer verilen diğer bir yabancı dil unsuru ise İtalyanca kökenli “capisci” sözcüğüdür. *Hekimoğlu* dizisinin başrol oyuncusu Doktor Ateş tarafından “anladın mı, kavradın mı” anlamlarına gelecek şekilde İtalyanca “capisci” sözcük *TDK*

Güncel Sözlük'te kapış olarak Türkçeleştirilerek yer almıştır (e-GTS, 03.01.2023). Ancak bu yapımda Türkçeleşmiş hâli değil; yabancı dile uygun şekilde “kapito” tarzında kullanımına sıkça yer verilmektedir.

Tablo 7. İtalyanca Kökenli “Capisci” Kelimesine Dair Tespitler

“Sen de konsere çıkmadan giyiniyorsun ya o hesap kapito .”	<i>Hekimoğlu</i>	40.Bölüm
“İkisinden biri kapito ?”	<i>Hekimoğlu</i>	30.Bölüm
“Yemeğe bir onkologu davet etmiş kapito ?”	<i>Hekimoğlu</i>	31.Bölüm

2.5. Yabancı Dil Tesirinin Dil Bilgisi Bakımından Etkisi

Yapılan incelemelerde dizilerde yabancı dillerin tesirinin “kelime türetme yolları, anlamca birleşik filler ve tamlama kurulumunda” da etkili olduğu fark edilmiştir. “Sense of humorunuza, ex-kayınvalide, exaggerate etme, kavuştays” gibi kullanımlara dair örnekler aşağıda verilmiştir.

Tablo 8. Yabancı Dil Tesirinin Dil Bilgisi Düzeyinde Etkisine Dair Örnekler

“Karşı takımın ilk beşinin datalarını sisteme yüklüyoruz.”	<i>Akıncı</i>	6.Bölüm
“ Fanları bunlar bu kadar tanınıyor mu?”	<i>Arka Sokaklar</i>	573.Bölüm
“Şimdi non-stop eğlence”	<i>Arka Sokaklar</i>	623.Bölüm
“ Juniorun da çok selamı var.”	<i>Çukur</i>	119.Bölüm
“ Junioru eve bırakmak gerekecek.”	<i>Çukur</i>	119.Bölüm
“Belli ki sen de başka bir levela geçmek istiyorsun.”	<i>EDHO</i>	170.Bölüm
“İsmet gel sende co-pilotluk yap bana.”	<i>Gönül Dağı</i>	3.Bölüm
“Bunu motora entegre ettiğimizde performansımızı dörde katlayacak.”	<i>Gönül Dağı</i>	4.Bölüm
“Sizin sense of humorunuza ne oldu Allah aşkımıza”	<i>Maraşlı</i>	3.Bölüm
“ Slow motiona düşeriz.”	<i>Maraşlı</i>	5.Bölüm
“ Fanı olduğu kızım, adamın sevgilisini beğenmeyen kız.”	<i>Masumiyet</i>	3.Bölüm
“Aman Bahar Hanım’ın olmayan reputationuna zarar gelmesin.”	<i>Masumiyet</i>	6.Bölüm
“Sessiz sedasız start verdiği santral çalışmasının”	<i>Masumiyet</i>	6.Bölüm
“ Ex-beyimizin zafer işaretini de gördünüz.”	<i>Masumiyet²</i>	6.Bölüm
“Hadi bakalım kavuştays .”	<i>Masumlar</i>	23.Bölüm
	<i>Apartmanı</i>	
“ Auditiona gideceğim ben.”	<i>Menajerimi Ara</i>	21.Bölüm
“Feris hanım birini auditiona gönderdi de.”	<i>Menajerimi Ara</i>	24.Bölüm
“Benim asıl mesleğim bu influencerim ben.”	<i>Menajerimi Ara</i>	24.Bölüm
“Yaptım ulan deyip oku kanalı mentionlamışlar hem yapımı mentionlamışlar .”	<i>Menajerimi Ara</i>	24.Bölüm
Veririm canım, zaten bizim deskteki büyük defterde var.	<i>Menajerimi Ara</i>	24.Bölüm
“ Fanlar kapının önünde”	<i>Menajerimi Ara</i>	21.Bölüm
“Ben bir check ederim akşam.”	<i>Menajerimi Ara</i>	26.Bölüm
“Sen ne zamandan beri Dicle fanı oldun Gülin?”	<i>Menajerimi Ara</i>	30.Bölüm
“O deskteki kız ne öyle, densiz. ”	<i>Menajerimi Ara</i>	30.Bölüm

² “Masumiyet” adlı dizinin altıncı bölümünde dört kez daha İngilizce “ex” eki ile Türkçe “gelin, bey, kayınvalide” kelimeleri birleştirilerek kullanılmıştır.

“Ben evi size opsiyonladığım için kimseye göstermedim.”	<i>Son Yaz</i>	5.Bölüm
“Herkesin bir tarzı var, unique tarzımı oluşturacaksın zamanla ama”	<i>Tutunamayanlar</i>	4.Bölüm
“Ya da fotoğrafları beğenmeyip her hikâyeyi izleyen stalkerlardansın yani.”	<i>Yasak Elma</i>	95.Bölüm
“Ben seni mi asiste ediyorum (destekliyorum).”	<i>Yasak Elma</i>	96.Bölüm
“Yıldız desen abandone oldu (pes etti, mücadeleyi bıraktı).”	<i>Yasak Elma</i>	96.Bölüm
“Kocamın evine taşınayım, sana lokasyonu atarım.”	<i>Yasak Elma</i>	99.Bölüm
“Daha elegant bir elbise önereyim öyleyse size.”	<i>Yasak Elma</i>	95.Bölüm
“Siz çok light takıldığımız için ben de size light fikirlerle geliyorum.”	<i>Yasak Elma</i>	96.Bölüm

Yabancı kelime kullanımı dilde yozlaşmaya neden olan önemli bir problemdir. Bununla birlikte Türkçenin yüzyıllar içerisinde oluşmuş cümle yapısı, söz dizimi ve dil bilgisi kuralları üzerinde yabancı dillerin etkisiyle tahribatlar oluşturmak çok daha önemli bir sorundur. Bir dile dâhil olan yabancı unsurlar içerisinde en tehlikelisi dil bilgisi şekilleridir. Çünkü Türkçenin temeli olan dil bilgisi, cümle yapısı, söz dizimi gibi öğelerin tahrip edilmesi; uzun vadede Türkçe için hayati olumsuzluklar doğuracaktır. Yabancı dil etkisinin Türkçe kelime çekimi, tamlama yapımı gibi dil bilgisi üzerindeki etkilerine “stalkerlardansın, mentionlamışlar, unique tarz, sense of humorunuz” ifadeleri örnek gösterilebilir. Ayrıca yabancı dil tesirinin dil bilgisi düzeyine yansımına “kavuştays” gibi Türkçe kelimelerin yabancı eklerle kullanılmasında rastlanmaktadır. Bu durum bilimsel yapıtlarda ve sanat eserlerinde kullanılan, zengin sözcük dağarcığına ve kelime türetme kabiliyetine sahip dilimizin gelişimi üzerinde ciddi olumsuzluklara yol açma riski barındırmaktadır. İncelenen dizilerde yer verilen yabancı kelimelere veya dil bilgisi unsurlarına dair diğer örnekler liste halinde aşağıda verilmiştir.

Tablo 9. Tespit Edilen Diğer Örnek Kullanımlar

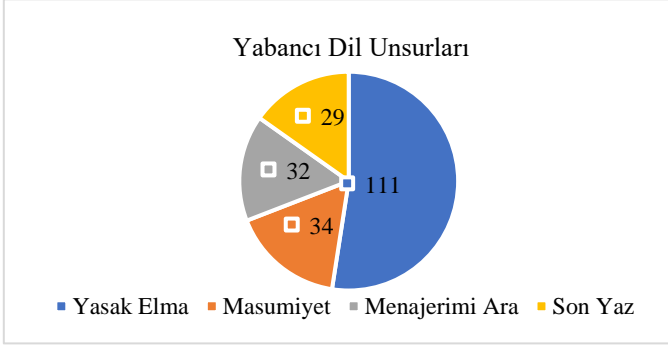
“Ay kusura bakmayın bizimkilere çok canım sıkıldı da aklım orada full .”	<i>Akıncı</i>	8.Bölüm
“Şimdi non-stop eğlence.”	<i>Arka Sokaklar</i>	623. Bölüm
“ Ladies and gentilmenlar portakalın en sulusu en tazesini nerede diye soranlar?”	<i>Çukur</i>	131. Bölüm
“O zaman da senin gibi presentable kişileri ihtiyacımız olacak.”	<i>Doğduğun Ev Kaderindir</i>	18.Bölüm
“Lafı çekip uzatıp insanları demoralize ediyorsun ya.”	<i>EDHO</i>	171.Bölüm
“ Number one .”	<i>Gönül Dağı</i>	1.Bölüm
“Amcaoğlu number two .”	<i>Gönül Dağı</i>	2.Bölüm
“ Presentable bir adam lazım.”	<i>Gönül Dağı</i>	4.Bölüm
“ Show time .”	<i>Hekimoğlu</i>	40.Bölüm
“Fazlaca action diziler izlemekle gerçeğe bağınız kopmuş.”	<i>Hekimoğlu</i>	34.Bölüm
“O zaman sen de İpek kadar idiotsun .”	<i>Hekimoğlu</i>	36.Bölüm
“Aileler de gittiğine göre girls night başlasın.”	<i>Maraşlı</i>	12.Bölüm
“Bu set up biter arkadaşlar tamamdır.”	<i>Maraşlı</i>	1.Bölüm
“Öfkeleri, acıları, her şeyleri online .”	<i>Masumiyet</i>	1.Bölüm
“Sessiz sedasız düğün never ever .”	<i>Masumiyet</i>	1.Bölüm
“Kızınız çok iyi bir takipçi gençler ne derler stalker .”	<i>Masumiyet</i>	3.Bölüm
“ Challenge excepted .”	<i>Masumiyet</i>	6.Bölüm

“ Nema problema , başkasının problemi.”	<i>Masumiyet</i>	3.Bölüm
“Hayat normale döndüğünde sizinle cezaevinde nikah challenge nasıl oluyormuş onu paylaşacağım.”	<i>Masumiyet</i>	2.Bölüm
“Naci hoca cool bir adam.”	<i>Masumlar Apartmanı</i>	21.Bölüm
“ Unisex bir isim sonuçta.”	<i>Menajerimi Ara</i>	24.Bölüm
“Hadi go go .”	<i>Menajerimi Ara</i>	28.Bölüm
“Hayırdır Mr. Tahtacı ?”	<i>Menajerimi Ara</i>	28.Bölüm
“Genç kızlar looser bir sosyetik güzeli örnek alır mı?”	<i>Menajerimi Ara</i>	28.Bölüm
“Ne o öyle seksist seksist konuşma.”	<i>Son Yaz</i>	2.Bölüm
“ Calm down kanka ya.”	<i>Son Yaz</i>	2.Bölüm
“Çok güzel görünüyor tam bir vintage .”	<i>Son Yaz</i>	4.Bölüm
“Savcıma marin tarzı gömlekler var ya onları gösterir misiniz?”	<i>Son Yaz</i>	4.Bölüm
“Biraz basic yelken kullanayım diye gidiyorum.”	<i>Son Yaz</i>	2.Bölüm
“Şakaya bak, low şaka ”	<i>Son Yaz</i>	5.Bölüm
“Kim olacak gestapo emel.”	<i>Son Yaz</i>	5.Bölüm
“Doğru cevap full inkâr olmalı idi.”	<i>Son Yaz</i>	5.Bölüm
“Kuzi bak bu gece love durumları olabilir.”	<i>Son Yaz</i>	5.Bölüm
“Hem ne iş yapacaksın sen part-time mi yapacaksın?”	<i>Son Yaz</i>	7.Bölüm
“Birileri çıksın da delirmiş bu kadın, how there you desinler diye.”	<i>Tutunamayanlar</i>	1.Bölüm
“ Brain storm yapalım.”	<i>Tutunamayanlar</i>	Çevrim içi 3.Bölüm
“Nerede kaynakların kullanımı nerede efficincy ”	<i>Tutunamayanlar</i>	3. Bölüm
“Biriyecek birikecek, yığılma yığılma accumulation birik birik.”	<i>Tutunamayanlar</i>	Çevrim içi 6.Bölüm
“ Online olsun olmasın bana yazmadıktan sonra neye yarar.”	<i>Yasak Elma</i>	89.Bölüm
“Aslında her iki tarafta da exit var.”	<i>Yasak Elma</i>	95.Bölüm
“ Bon appétit ”	<i>Yasak Elma</i>	96.Bölüm
“ Bon appétit ”	<i>Yasak Elma</i>	99.Bölüm
“ Nice choise ”	<i>Yasak Elma</i>	99.Bölüm
“ Desole ”	<i>Yasak Elma</i>	100.Bölüm
“ All right görüşeceğiz”	<i>Yasak Elma</i>	100.Bölüm
“ Let’s go .”	<i>Yasak Elma</i>	100.Bölüm
“Hayatım burada ikon olan benim.”	<i>Yasak Elma</i>	100.Bölüm
“Şu görüntünün altından bir domestic çıktı.”	<i>Yasak Elma</i>	100.Bölüm

Bu çalışmada 16 dizinin her birinden beşer bölüm izlenmiştir. İzlenen bölümlerde yabancı kelime veya dilbilgisi öğeleri tespit edilen ve tespit edilmeyen bölümler tablo olarak yukarıda gösterilmiştir. İncelenen diziler içerisinde yalnızca *Sefirin Kızı* adlı yapımda yabancı kelime ve dil unsurlarına rastlanmamıştır. Bu durum üzerinde Ege Bölgesinde geçen dizinin yöresel nitelikte olmasının etkili olduğu düşünülmektedir.

Diğer 15 dizinin tamamında toplam 262 adet yabancı kelime ve dil bilgisi unsuruna yer verildiği tespit edilmiştir. İncelenen seksen bölümün altmış ikisinde yabancı kelime veya dil unsurları tespit edilmiştir. *EDHO*, *RAMO* ve *Doğduğun Ev Kaderindir* en az yabancı dil öğelerinin belirlendiği üç dizidir. *RAMO*'nun bir bölümünde bir kez, *EDHO*'nun

yalnız iki bölümünde iki defa, *Doğduğun Ev Kaderindir*'in iki bölümünde üç kez ilgili kullanım saptanmıştır.

Diğer sekiz dizinin incelenen tüm bölümlerinde yabancı kelime tespit edilmiştir. Yabancı kelime ve dil bilgisi unsurlarının en çok yer aldığı dizi olarak *Yasak Elma* dikkat çekmektedir. İlgili dizinin 5 bölümünde toplam 111 unsur tespit edilmiştir. Bu durum *Yasak Elma* yapımını tüm diziler arasında öne çıkarmaktadır. Yabancı dil unsurlarının en çok yer aldığı diziler ve yapılan tespitler grafik olarak gösterilmiştir.

Belirlenen 262 kullanımın 91 farklı unsurdan oluşması, televizyon dizilerinde yer verilen yabancı dil ögelerinin çeşitliliğini ortaya koymaktadır. Bu öğelere yedi ana akım kanalda yayımlanan 15 televizyon dizisinin 62 farklı bölümünde yer verildiği göz önünde bulundurulduğunda, yabancı kelime kullanımının ne kadar yaygın olduğu daha açık biçimde görülmektedir. Dizilerde Türkçe kullanımı noktasında hassasiyet gösterilmeksizin, çeşitli yabancı dillerden 91 farklı dil unsuruna yer verilmesi, Tanpınar'ın edebiyat tarihinde kullandığı “keyfî lügat” kavramıyla nitelendirilebilir. “Keyfî lügat”, Tanpınar tarafından “herhangi bir sınırlamaya tabii olmadan istenildiği şekilde, gelişigüzel ve çok sayıda yabancı kelime kullanılmasını” anlatmak için türetilen bir kavramdır (1988: 3). Tanpınar tarafından Türk edebiyatının tarihî bir dönemiyle ilgili kullanılan bu kavramla, günümüzde televizyonlardaki dil kullanımını nitelendirmek mümkündür. Televizyon dizileri üzerine yapılan yukarıdaki tespitler göz önüne alındığında, ekranlarda dil duyarlılığından oldukça uzak “keyfî bir lügatin” hüküm sürdüğü aşikârdır.

3. Diller Arası Etkileşim ve Türkçede Yozlaşma Sorunu

İnsanlık tarihinin ilk dönemlerinden itibaren siyasî, askerî ve ticarî ilişkilerin bir sonucu olarak toplumlar arasında sözcük alışverişinde bulunduğu bilinmektedir. Farklı dillerdeki bazı sözcükler, ekler, deyimler ve terimler milletler tarafından dilsel ödünçleme yoluyla kendi dil bünyelerine katılmıştır. Dolayısıyla dilsel ödünçlemenin tarihi, insanlık tarihi kadar eskidir. Ancak diller arası etkileşimde modern dönemde eski çağlara kıyasla önemli bir değişim yaşanmıştır. Önceki dönemlerde yabancı bir sözcüğün veya dil bilgisi ögesinin dile yerleşmesi uzun yıllar almakta, böylece yabancı ögenin uyarlanarak benimsenme imkânı artmaktaydı. Nitekim Türkçeye giren yabancı kökenli birçok sözcük Türkçeleştirilerek kullanıma dâhil edilmiştir. Bu duruma Arapça “Allah, mânârâ, hınna” kelimelerinin “Allah, minare, kına”; Rumca authentes ve aftendis kelimelerinin ise birleştirilerek “efendi” sözcüğüne dönüştürülmesi örnek verilebilir

(Banarlı 2014: 69, 129, 299). Lakin yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren dünya genelinde küreselleşmenin etkisini artırması ve iletişim teknolojilerinin hızla gelişmesi sonucunda, yabancı dilden gelen sözcüklerin Türkçe karşılığını bulmak veya Türkçeleştirerek kullanmak tutumunda bir zafiyet oluşmuştur. Küreselleşmenin etkisiyle kültürel sınırlar belirsizleşmiş, kitle iletişim araçları dünyanın hemen her yerini kapsamaya başlamıştır. Bu gelişmeler kültürle içi içe olan dil üzerinde etkili olmuştur. Şükrü Halûk Akalın, bu gelişmelerin dile tesirine dair şunları söyler: “Geçmişte bir yabancı sözcüğün bir dile yerleşmesi yıllar, yüzyıllar alırken bugün artık bir yabancı sözcük birkaç dakika içinde kullanım alanı kazanmakta, kitle iletişim araçları ve basın yayın organları sayesinde de birkaç gün içinde dile yerleşmektedir” (2018: 210).

Türkçe üzerindeki yabancı dil etkisine dikkat çeken isimler arasında Süer Eker de bulunmaktadır. Eker, henüz karşılık bulacak fırsat oluşmadan Türkçeye özellikle Batı dillerinden binlerce yabancı sözcük girdiğine, bu sözcüklerin yazılışlarını koruduğuna, anlam ödünçlemesinin ise düşünülenenden çok daha fazla olduğuna vurgu yapmaktadır. Bu duruma kitle iletişim araçlarının aracılık ettiğine dikkat çeken Eker, bu sözcüklerin bir süre sonra kendisiyle ilişkili ekleri ve anlamsal bağlantılı başka sözcükleri de yanına aldığı altını çizmektedir (2013: 141-143). Süer Eker’in dikkat çektiği bu durum bir dilin yoğun şekilde yabancı dillere ait sözcük, ek, deyim, terim veya dil bilgisi kuralları gibi dilsel birliklere maruz kalması sonucuna önemli sorunlar yaşamasına neden olmaktadır. Türkçenin yaşadığı bu problemlere, 2017’nin “Türk Dili Yılı” olarak ilan edildiği 17.05.2017 tarihli ve 2017/9 sayılı Başbakanlık Genelgesinde de vurgu yapılmıştır. Burada Türkçenin son dönemde özellikle de basın, yayın ve teknoloji yoluyla çok sayıda yabancı sözcüğe maruz kaldığı ve bu durumun yalnız kelimelerle sınırlı kalmayarak Türkçenin imlasına dahi yansdığına vurgu yapılmış, tehdidin endişe verici boyutlara ulaştığına dikkat çekilmiştir.

Dilde yeni sözcükler türetmek ve bunların yaygınlaşarak kullanılmasını sağlamak, kişilerin ve kurumların ortak, kapsamlı ve yoğun çabasını gerektirir. Buna karşılık yeni kavramları yabancı dillerdeki hazır kelimelerle karşılamak daha kolay bir yoldur. Fakat bu kolay yolun sürekli tercih edilmesi dildeki yabancı sözcük sayısının hızla artmasına ve ana dilin kelime türetme yetisinin, anlam inceliklerinin yıpratılmasına neden olur. Ayrıca sürekli yabancı dillerden ödünçleme yapmak ana dilin yabancı dillerin hâkimiyeti altına girerek yozlaşmasına yol açar. Yabancı dilin hâkimiyetine giren bir dilin yeni sözcükler türetme imkânları körelmeye başlar. Dil kendi kendini yenileme ve yaratıcılık imkânlarını kaybeder. Öyleyse her ne kadar yeryüzünde tamamıyla saf bir dilden bahsetmek mümkün değilse de bir dilin yüksek oranda alıntı sözcüklere maruz kalması durumunda, ödünçleme yapılan dillerin etkisi altında yozlaşma tehdidi yaşayacağı aşikârdır.

Dolayısıyla öncelikli amaç “computer, hardware, software” gibi yabancı kavramları “bilgisayar, donanım, yazılım” gibi Türkçede yeni bir sözcük türeterek karşılamak olmalıdır. Bu yapılamazsa yabancı sözcükler Türkçeleştirilerek kullanılmalıdır. Bu yaklaşımın en önemli faydası sözcüklerin Türkçeleşerek yeni kelimeler veya anlamlarla zenginleşme olanağı kazanması, tarihî ve kültürel belleğin yanı sıra bilim ve sanat eserlerinde de yer alma imkânının artmasıdır. Ancak günümüzde yabancı kökenli sözcüklere karşı bu tutum yeterli düzeyde gösterilmemektedir. Alfabemizde olmayan

harflerin yer aldığı sözcükler dahi orijinal biçimleriyle yazılmakta, sözcüklerin yanında çeşitli dil bilgisi şekilleri de çekinmeden kullanılmaktadır. Hatta günümüzde yabancı kökenli sözcükleri orijinal halleriyle yazmanın da ötesine geçilerek Türkçe veya Türkçeleşmiş sözcüklerin de yabancı dillere uyarlanarak veya anlamlandırılmayacak değişikliklerle yazıldığı görülmektedir.

Dizilerde yabancı kökenli kelimelere sıkça yer verilmesi Türkçenin bugünkü önemli sorunları arasındadır. Dizilerde kurgusal bir dünyada gerçek hayat canlandırılmaktadır. Bu bakımdan diziler roman türüne benzemektedir. Makalede incelenen *Yasak Elma* ve *Menajerimi Ara* gibi bazı dizilerde yabancı kelimelere çok sık yer verilmesi “plaza Türkçesi” olarak adlandırılan ve bazı çevrelerde sıkça kullanılan dilin kurgusal plana taşınmasıyla ilgili olabilir. Senaryo yazılırken bu çevrelerdeki karakterlerin gerçekliğini artırma kaygısı bu duruma yol açabilecek bir husustur. Ancak kamuya açık bir biçimde televizyonda yayımlanan dizilerdeki bu kullanımların gerekçesi her ne olursa olsun izleyiciler nezdinde olumsuz sonuçlar doğuracağı, bilhassa gençlerin bu tarz sorunlu dil kullanımlarından olumsuz etkileneceği aşikârdır. Üstelik “plaza Türkçesi” olarak nitelendirilen ve ölçünlü dil ile bağdaştırılması mümkün olmayan bu ifadelerin insanlara prestij sağlıyor gibi gösterilmesi, bunların izleyiciler nezdinde daha kolay tercih edilmesine yol açabilecek bir durumdur. Dolayısıyla söz konusu olumsuz tesiri daha da artırma riski barındırmaktadır. Böylece diziler yabancı kelime kullanımının sıradanlaşmasına; hatta teşvik edilmesine sebep olmaktadır. Bunun sonucunda ise yabancı ifadeleri Türkçe kelimelere yeğleyen bir kamuoyu oluşmaktadır. Bilhassa genç kuşaklar görsel medyada kullanılan yabancı kelimeleri, Türkçe kelimelere tercih eder hâle gelmiştir (Balcı ve Kocasavaş 2020: 210). Uzlaşma yerine, konsensüs; kontrol yerine, check etme; çok satanlar yerine, bestseller; sunucu yerine, server tercih edilmektedir. Yabancı kelime kullanımının itibar unsuru olarak gösterildiği dizilere *Yasak Elma* ve *Menajerimi Ara* örnek gösterilebilir.

Dilin, yalnız bir iletişim vasıtası olmadığı göz önüne alındığında, yabancı kelime kullanımının artmasının önemli bir sorun olduğu daha iyi kavranacaktır. Dil, insan topluluklarını belirli bir amaç etrafında toplayarak duygu ve düşünce birliği oluşturan, böylece toplulukları millet hâline getiren temel unsurlardan birisidir. Bu husus Mehmet Kaplan tarafından “Art arda gelen nesillerin aynı dili konuşması onları sosyolojik bir uzviyet, yani bir millet haline getirir.” şeklinde açıklanmaktadır (1982: 156). Nitekim *TDK Güncel Türkçe Sözlük*'te millet “Çoğunlukla aynı topraklar üzerinde yaşayan, aralarında dil, tarih, duygu, ülkü, gelenek ve görenek birliği olan insan topluluğu, ulus” şeklinde tanımlanmaktadır (e-GTS, 17.02.2023). Dikkat edilirse söz konusu tanımda bir milletin temel değerleri “toprak, dil, tarih, duygu, gelenek ve görenek” olarak sıralanmaktadır. Bu temel değerlerden toprak birliği dışındakilerin tamamı yalnızca dil vasıtasıyla var olabilen ve nesiller arasında aktarılması mümkün olan unsurlardır. Birey ancak dil aracılığıyla bir milletin var olmasını sağlayan devam zincirinin bir halkası olabilir. Ayrıca Türkçe hem kültürü oluşturan temel öğelerden birisidir hem de bu öğeleri muhafaza etme vazifesini üstlenen bir kültürel hafızadır. Dolayısıyla, kültürün kurucu unsuru olan ve kültürü nesiller arasında aktarma görevini üstlenen dilin bozulması veya yozlaşması, bir milletin kültürünün temellerinden sarsılacağı anlamına gelecektir. Dil bilincini yitiren, dilini konuşamayan veya kendi dilini yozlaştırmaktan

çekinmeyen bireylerin millî bilinçlerinde zaaf oluşması kaçınılmaz bir sonuçtur. Bu durum Orhan Okay tarafından şöyle değerlendirilir:

“Dilin mantığında o milletin zihniyeti yatar, bütün bir hayat görüşü, felsefesi yatar. Başka bir dil, onunla düşünecek, konuşacak, yazacak kadar benimsiyorsak, o dilin milletin kültüründen daha fazla hayat telakkisini de benimsemek, hiç değilse uzun bir süre sonunda şuur altında yer etmesine yol açmak tabiidir” (1993: 12).

Yabancı kelime kullanımının artması ve yabancı dillerin etkisiyle muhtelif dil yanlışlarının türemesi Türkçe için yozlaşma riski meydana getirmektedir. Dildeki yozlaşma ise kültürel yozlaşmanın bir parçası olan veya onu hızlandıran önemli bir sorundur. Bir milletin dilinde yaşanan yozlaşma bilimden sanata, edebiyattan eğitime kadar birçok farklı alanda nitelik problemlerine sebep olur. Dilini doğru konuşup yazamayan, anlam inceliklerine ve yeterli kelime dağarcığına sahip olmayan bireylerin bilim, kültür, sanat ve edebiyat alanlarında yeterli performansı göstermesi mümkün değildir. Millî hafızanın dünden bugüne, bugünden yarına sağlıklı bir bütün olarak sürmesi kültürün temel yapı taşı olan dilin korunmasına ve geliştirilmesine bağlıdır. Bilinçsizlik, bilgisizlik veya ihmalkârlık gibi sebeplerle dilin özensiz kullanımı bu gelişmeyi olumsuz yönde etkilemektedir. Yabancı kelimelerin artması bir süre sonra toplumda birbirini anlamakta zorlanan bireyler meydana getirir. Bunun ise iletişimde karmaşaya neden olacağı aşikârdır. Bu karmaşa nesiller arasında uzun vadede büyük uçurumlar oluşturabilecek, bir millete ciddi zararlar verebilecek bir husustur. Dil, düşüncelerin ve duyguların ifade vasıtası olduğu için dil yıpranırsa o ulusun fikrî gelişimi ve duygusal bağları ciddi zarara uğrar.

4. Türkçenin Doğru ve Anlaşılır Kullanımını Yaygınlaştıracak Çalışmalar

Bireylerin dile gereken önemi vermeleri ancak sağlam bir dil bilincine sahip olmaları ile mümkündür. Bireylerdeki dil bilincinin toplamı dile karşı gösterilen toplumsal dil bilincini meydana getirir. Milletler için toplumsal dil bilincine sahip olmak çok önemlidir. Dilin korunması ve geliştirilmesi için bireylerde dil bilincinin geliştirilmesi elzemdir. Bu gelişimin sağlanabilmesi için ise kanuni düzenlemelerden eğitime, medyadan çeşitli sosyal sorumluluk projelerine kadar geniş bir alanda çeşitli faaliyetler yürütülmelidir. Ancak bu yolla dil bilinci yüksek bir toplum oluşturulabilir. Nitekim bu çalışmadaki temel amaç Türkçenin kullanıldığı önemli alanlardan birisi olan televizyon dizilerinde yabancı kelimelerden kaynaklı sorunları tespit ederek farkındalık oluşturmak ve toplumsal dil bilincinin gelişimine katkıda bulunmaktır.

Medya hizmet sağlayıcılardan dizilerin dil üzerindeki etki gücünü göz önünde bulundurarak, Türkçe için sorun teşkil eden kullanımları azaltmaları, ekranlarda dilin doğru ve güzel temsilinin yaygınlaşmasını sağlayacak ifadelerle daha çok yer vermeleri beklenmektedir. Bu beklenti medya hizmet sağlayıcıların taşıması gereken kamusal sorumluluk anlayışının da bir parçasıdır. Dizilerde Türkçenin doğru kullanımı konusu yayıncı kuruluşların yanı sıra RTÜK, yapımcılar, senaryo yazarları, izleyiciler ve sivil toplum kuruluşları gibi birçok paydaşı ilgilendirmektedir. Medya hizmet sağlayıcı kuruluşlar yayımlarında olumsuz dil kullanımına yer vermemenin ötesine geçerek, televizyonlarda Türkçenin doğru kullanımını özendirecek, izleyicilere örnek teşkil

edecek bir dil kullanılmalıdır. Olumsuz kullanımlara yaptırım uygulamanın yanı sıra ekranlarda başarılı Türkçe temsilinin ödüllendirilerek teşvik edilmesi de yararlı olacaktır. Bu bağlamda 2022 yılında görsel-ışitsel medyada Türkçeyi doğru ve anlaşılır biçimde kullanan yapımlara 23 farklı kategoride RTÜK tarafından “Yunus Emre Yılı, Görsel ve İşitsel Medyada Doğru Türkçe Kullanımı Ödülleri”nin verilmesi önemlidir. Buna benzer uygulamalarla Türkçenin doğru ve anlaşılır kullanımının teşvik edilmesi bunların yaygınlık kazanmasına katkı sağlayacaktır.

Ayrıca, yayıncı kuruluşların kamusal yayıncılık anlayışı gereğince televizyon yayınlarında dil kullanımına yönelik sorunların en alt düzeye indirilmesi noktasında ortak tavır oluşturması gerekmektedir. Nitekim bu beklenti vasıtasıyla 2018 yılında RTÜK’ün öncülüğünde medya kuruluşlarının katkılarıyla müşterek bir çalışma yürütülmüştür. Bu çalışmanın sonucunda yedi maddelik “Radyo ve Televizyon Yayınlarında Güzel Türkçe Kullanımı İçin Rehber İlkeler” hazırlanmıştır. Bu ilkelere bağlı kalınması, Türkçenin doğru ve anlaşılır kullanımının yaygınlaşmasına önemli katkı sağlayacaktır. Dolayısıyla medya hizmet sağlayıcı kuruluşlar yayınlarında kullandıkları dilin etki gücünün farkında olmalı ve günümüzde bu etkinin olumsuz yönde seyrettiğini idrak etmelidir. Kamusal sorumluk anlayışının ayrılmaz bir parçası olarak ekranlarda Türkçenin birçok sorun barındıran kullanım şeklinin azaltılarak sonlandırılması için tüm paydaşlar tarafından çaba gösterilmelidir.

5. Sonuç

Bu çalışmada belirlenen örneklemde yer alan 16 televizyon dizisinden izlenen 80 bölüm üzerine yapılan inceleme sonucunda yayınlarda yabancı dillere ait 91 farklı unsur saptanmıştır. Bu ifadelere toplam 262 kez yer verildiği belirlenmiştir. Bu kelimeler arasında yeni medya araçlarıyla hayatımıza dâhil olan sözcüklerle, selamlaşma ve vedalaşma ifadelerinin önemli bir yer tuttuğu fark edilmiştir. Bunların yanı sıra dizilerde günlük hayatta kullanım alanı neredeyse hiç olmayan unsurlara da rastlanmıştır. Nitekim yabancı dil kökenli ifadelerin 91 farklı unsurdan oluşması, bu unsurların çok çeşitli olduğunu göstermektedir. İncelenen yapımlarda, Türkçe karşılıklarının türetilmesine karşın yabancı kökenli kelimelerin tercih edildiği fark edilmiş, ayrıca yabancı kelime kullanmanın bir itibar unsuru gibi gösterilerek teşvik edildiği görülmüştür. Yabancı dil kullanımının bir itibar ve statü göstergesi olarak yansıtıldığı yapımlara *Yasak Elma* ve *Menajerimi Ara*; sıradanlaştırıldığı dizilere ise *Son Yaz* ve *Masumiyet* örnek verilebilir. Dizilerde yabancı dile yönelik bu yaklaşım tarzı ve yabancı kelimelerin sık sık tekrar edilmesi, bunların yaygınlaşarak kanıksanmasına ve bireylerin günlük hayattaki dilinin bir parçası hâline gelmesine yol açmaktadır.

İncelemelerde yabancı dil etkisinin yalnızca kelimelerle sınırlı kalmadığı, tamlama yapımı, söz dizimi, kelime türetimi ve çekimi gibi hususlara da yansıdığı belirlenmiştir. Türkçe kelimelerin yabancı dil bilgisi ögeleriyle, yabancı kelimelerin de Türkçe eklerle türetildiği veya çekimlendiği fark edilmiş, bu durum örneklerle gösterilmiştir. Bunun sonucunda herhangi bir dilde karşılığı bulunmayan farklı sözcükler ortaya çıkmaktadır. Türkçede yabancı dile dair dil bilgisi unsurlarının yer alması, tamlama sisteminden kelime çekimine, kelime türetmeden söz dizimine kadar geniş bir alanı etkilediği için yabancı kelime kullanımından daha büyük bir sorundur. Gerek yabancı kelimelere

gerekse de yabancı dillere ait dil bilgisi öğelerine yer verilmesi bakımından televizyon dizilerinde kullanılan dil Türkçede bozulma ve yıpranma sorununu ortaya çıkarmaktadır. Medya aracılığıyla günlük dil kullanımında yer edinen yabancı kelimeler ve dil bilgisi unsurları, Türkçenin anlam inceliklerinden ve zenginliklerden faydalanılmamasına neden olmaktadır. Yabancı kelime kullanımının Türkçe sözcüklerin telaffuzuna yansiyarak söyleyişlerde yanlışlara sebep olduğu da belirtilmelidir. Ekranlarda ölçünlü dille bağdaştırılması mümkün olmayan ifadelerin sıradanlaştırılması, bireylerin gerçek hayatta bu yönde dil kullanımına daha az tepki göstermesine ve Türkçe noktasında duyarsızlaşmasına yol açmaktadır. Ayrıca günlük kullanımda yabancı dil unsurlarına çok yer verilmesi, yabancı dil bilmeyen kişilerin bu ifadeleri anlamamasına ve buradan doğacak bir iletişim kopukluğuna yol açmaktadır. Millet olma bilincinin oluşmasında ve geleceğe aktarılmasında rol oynayan aslı unsurun dil olduğu dikkate alındığında, dizilerde dil kullanımına yönelik gerekli hassasiyetin gösterilmemesinin ne kadar ciddi bir sorun olduğu daha iyi anlaşılacaktır. Dolayısıyla medyanın bireylerin dil kullanımı üzerindeki etkisi göz önünde bulundurularak, tüm paydaşların görsel-ışitsel medyada Türkçenin doğru ve anlaşılır kullanımının yaygınlaştırılması için çaba göstermesi gerekmektedir.

Kısaltmalar ve Kaynakça

- AKALIN, Şükrü Haluk (2018). “Dille Arası Etkileşim ve Türkçe”. *Türk Dili I* (Edt. Muhsin MACİT ve Serap CAVKAYTAR). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları: 188-227.
- BALCI, Hülya Aşkın ve Yıldız Kocasavaş (2020). “Televizyon ve Reklam Dünyasında Türkçenin Durumuna Eleştirel Bakış”. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 124/244: 207-216.
- BANARLI, Nihad Sami (2014). *Türkçenin Sırları*. İstanbul: Kubbealtı.
- BARUT, Melih (2022). *Türk Dizileri ve Türkçe*. Ankara: Yunus Emre Enstitüsü Yayınları.
- DEMİREL, Özcan (2007). *Öğretimi Planlama ve Değerlendirme Öğretme Sanatı*. Ankara: Pegem.
- e-CD= Cambridge Dictionary, <https://dictionary.cambridge.org/tr/translate/> (erişim tarihi: 02.01.2023)
- e-GTS= Güncel Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/> (erişim tarihi: 02.01.2023).
- EKER, Süer (2013). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (1999). “Türkçenin yapısına uygunluk bakımından Radyo ve Televizyon Yayınlarında Kullanılan Türkçe”. *Radyo ve Televizyon Yayınlarında Türk Dilinin Kullanımı-Tebliğler*. Ankara: TRT Eğitim Dairesi Başkanlığı: 31-36.
- GÜLBUĞ, Erol (2011). “Kitle İletişim Araçlarında Kullanılan Türkçe ve Yozlaşan Bir Değer Olarak Dil Üzerine”. 38. *ICANAS (10-15.09.2007) Bildiriler- Dil Bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi-II*, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları: 569-590.
- KAPLAN, Mehmet (1982). *Kültür ve Dil*. İstanbul: Dergâh.
- KARAHAN, Leyla (1999). “Radyo ve Televizyon Yayınlarında Yöresel Söyleyiş Sorunu”. *Radyo ve Televizyon Yayınlarında Türk Dilinin Kullanımı-Tebliğler*, Ankara: TRT Eğitim Dairesi Başkanlığı: 53-58.
- OKAY, Orhan (1993). “Yabancı Dil ile Eğitim ve Kimlik Meselesi”. *Dergâh* 46: 12.
- ONG, J. Walter (1995). *Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözüün Teknolojileşmesi*, (Çev. S. Postacıoğlu Banon), İstanbul: Metis Yayınları.
- RTÜK (2018). *Televizyon İzleme Eğilimleri Araştırması-2018*. Ankara: RTÜK Kamuoyu, Yayın Araştırmaları ve Ölme Dairesi Başkanlığı.
- TANPINAR, Ahmet (1988). *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan.
- TAŞKIRAN, Nurcan Öncel (2007). *Zihinlerimize Düşen Bir Kadın İmgesi Aliye Bir Televizyon Dizisi Çözümlemesi*. İstanbul: Beta.

Maytrisimit'te Anlamsal / Sözlüksel Dil Öğelerinden Yabancı Adlar

Foreign Names from Semantic / Lexical Language Elements in Maytrisimit

Fidan Doğru

Doktora Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Bursa/Türkiye

e-posta fdn1dgr@gmail.com

orcid 0000-0003-3500-1153

doi 10.54316/dilarastirmalari.1184714

Atıf

Citation

Doğru, Fidan (2023).
Maytrisimit'te Anlamsal /
Sözlüksel Dil Öğelerinden
Yabancı Adlar. *Dil
Araştırmaları*, 32: 257-280.

Başvuru

Submitted

05.10.2022

Revizyon

Revised

02.01.2023

Kabul

Accepted

28.02.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.05.2023

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

Öz

Milletler, kültürünü buna bağlı olarak sosyolojisini, tarihini, psikolojisini, söz varlığını dil mekanizmasıyla gelecek kuşaklara aktarmaktadır. Türk tarihinde hem sahip oldukları yerleşim yaşam bilgisi hem de benimsemiş oldukları din ve öğretilerle Eski Uygurlar, birleştirici özellikleriyle geçmişten geleceğe bir kültür aktarıcısı rolündedirler. Eski Uygurların benimsediği dinlerden; ilişkide buldukları devlet, millet, kavimlerden hareketle söz varlığındaki çeşitlenmeler oldukça fazladır. Eski Türkçe olarak adlandırılan döneme ait verilere bakıldığında, en fazla somut belgenin Eski Uygur Dönemi'ne ait olduğu görülmektedir. Bu somut belgelerden Budizm çevresinde yazılmış uyarlama bir eser olan Maytrisimit, o döneme ait ilk ve tek göstermeye bağlı edebî metindir. Kendinden sonra meydana getirilen farklı metinlerde de kültürel yansımaları görülmektedir.

Anlam ve görev öğeleri bakımından pek çok söz varlığı unsurunu barındıran Maytrisimit, yabancı adların kullanımı bakımından da hacimli bir metindir. Bu çalışmada Maytrisimit adlı metindeki 330 yabancı kökenli ad ele alınarak bu sözcüklerin sahip olduğu kavram alanı sınıflandırılmıştır. Yeni çıkan yayınlardan hareketle yabancı sözcüklerin toplu bir sınıflandırılması yeniden okunuşları anlamlandırılarak ifadelerin -varsa- metaforik kullanımları dipnotlarda gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anlam öğeleri, Eski Uyğurca, Kültür aktarımı, Maytrisimit, Yabancı adlar

ABSTRACT

Nations transfer their culture, sociology, history, psychology and vocabulary to future generations with the language mechanism. In Turkish history, the Old Uyghurs, with their knowledge of settlement life and the religion and teachings they have adopted, are in the role of

a cultural transmitter from the past to the future with their unifying characteristics. From the religions adopted by the old Uyghurs; There are many variations in the vocabulary based on the states, nations and tribes they are in contact with. When we look at the data of the period called Old Turkish, it is seen that the most concrete documents belong to the Old Uyghur Period. Maytrisimit, which is an adapted work written around Buddhism from these concrete documents, is the first and only show-bound literary text of that period. Cultural reflections are also seen in different texts created after him.

Maytrisimit, which contains many vocabulary elements in terms of meaning and function elements, is also a voluminous text in terms of the use of foreign names. In this study, 330 foreign-origin names in the text named Maytrisimit were handled and the concept area of these words was classified. Based on the newly published publications, a collective classification of foreign words and their re-readings were interpreted and the metaphorical uses of the expressions, if any, were tried to be shown in the footnotes.

Keywords: Meaning elements, Old Uyghur, Cultural transfer, Maytrisimit, Foreign names

1. Budist Uygur Edebiyatında *Maytrisimit* ve Kültürel Yansımaları

Eski Uygur Türkçesi eserleri, kendi içinde Budizm, Manihaizm, Hristiyanlık ve din dışı çevreye ait metinler olarak sınıflandırılır (Alyılmaz 2015: 206; Şen 2016). Bu tür sınıflandırmalar, karşılaştırma esasına bağlı olarak tasnif amacıyla yapılır. Eski Uygurlar, çok fazla dinin etkisinde kalmalarıyla bildiklerinden eserler de benimsedikleri dinlere göre gruplandırılmıştır. Bu dönemde söz edilen dinlerden en çok Manihaizm ve Budizm etkisinde kalınmış ve dinî etki toplumun tüm alanlarında görülmüştür. Dolayısıyla eski toplumların / milletlerin bilinçlerinin içyapısını ve eylem dinamiklerini oluşturarak değerlerin sürekliliğini sağlayan ve disiplinler arası geçişlerin merkezinde bulunan kültürünü (Köktürk 2015) buna bağlı olarak tarihini, dilini, sosyolojisini doğrudan / birincil kaynak olarak araştırmanın tek yolu, o dönemden kalma somut bulgular olmuştur. Bu somut bulgulardan hareketle de soyut olana yani manevî değerlere ulaşılmak mümkündür.

Budizm çevresinde oluşan edebî metinlerin hepsi kendi içinde ayrı öneme sahip Eski Uygur Dönemi'ni yansıtan nadide eserlerdir. Budist hikâyeler (avadāna ve jātāka) içerisinde özel yerde konumlandırılan *Maytrisimit*, söz varlığıyla dönemin yaşantısını yansıttığı kadar estetik haz uyandırmak için gerçekleştirilen sanatını, bununla birlikte Türkçenin ifade gücünü de günümüze ulaştırmıştır.

Sanskritçe kökenli olan *maitrī/maytrī*nin sözlük anlamı sevgi, şefkat; dostluk, iyilik, yardımdır (Tekin 2019: 428; Kaya, 2019: 196); metin düzleminde hem bu anlamda hem de özel ad olarak kullanılmıştır. Metinde yetmiş sekiz yerde geçen *maytrī* sözcüğü özel ad olarak kullanılırken önünde, sonunda ya da her iki yanında *tükel bilge*, *bodisavat* sıfat ya da unvan eklenerek özel bir ad olduğu belirtilmiştir. *Maytrisimit*'in yazılma amacı

Maytrı'yı tanıtarak sevap kazanmaktır; birincil sözlü kültürde¹, “anımsayabildiğini bilirsin” teoremiyle açıklanan henüz yazının, matbaanın olmadığı dönemlerde akılda kalıcılığı kolaylaştıran kümeleme yöntemi bu yüzyıllarda yazıda da kendini göstermiştir. *Maytrisimit*'in sözlük anlamı “Maytrı ile buluşma”dır (Tekin, 2019: 429). Bu metinde esas olarak *Maytrı* adında bir bilge vasıtasıyla Budizm'in temel kuralları, felsefesi anlatılır fakat derine inildiğinde disiplinleri birleştirici bir metin olarak varlık gösterir.

Metin, hem hacim hem de hazırlanışı bakımından oldukça uzun oluşuyla eseri hazırlayanların sistematik bir çalışma gerçekleştirdiği görülür. Metin, bir secde ve yirmi yedi bölümden meydana gelmektedir. Secde bölümü de dâhil her bir bölüm kendi içinde bir sistem üzerine oturtulmuştur. Metin, nataka (temsil) olarak adlandırılmış yani *körünç* olarak yazılmış; bu yönüyle kendinden sonra yazılan Türk dilinin, edebiyatının, kültürünün mihenk taşı olan *Kutadgu Bilig*'i de etkilemiştir. Eski Türk dünyasını iyi bilen Yusuf Has Hacib de *Kutadgu Bilig*'i *körünç* olarak yazmıştır (Dilâçar 2016: 28). Biri Budist çevrede diğeri İslamiyet çevresinde konu ve tema olarak iki farklı yapıda olan bu metinler, yazılış amaçları ve bu amaçların en iyi şekilde yansıtıcısı olarak tiyatro sanatından yararlanmaları ortak özellikleridir.

Metin, *nātaka* (temsil) yönüyle halk edebiyatı seyirlik türlerinden Karagöz oyunuyla da benzerlikler taşımaktadır. Karagöz oyununda da Ramazan ayında usta bir karagözcünün her gece bir oyun oynatacak şekilde en az yirmi sekiz Karagöz oyunu bilmesi gerekmektedir (And 1985). Aynı zamanda metine pek çok şahıs girip çıkmasına rağmen öz olarak Buda'nın iki şahıs üzerinden (Sāriputra ve Ānanda) öğretilerinden bahsetmesi (Elversog 2020: 177), iki göstermelik tür arasındaki kültürel belleğin aktarımını vurgular niteliktedir.

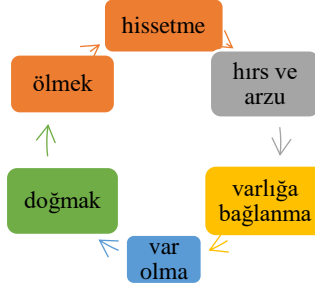
Budizm kendi içinde felsefi ve psikoloji unsurlarını barındırır fakat felsefi yönü ağır basan bir öğretilerdir (Yunusoğlu 2016: 95). Metnin içerisinde de Budist çevrede kullanılan metaforlara dolayısıyla bu felsefi ve psikolojik yönlere sıklıkla rastlanır. Özellikle 44a bölümü bir var oluş silsilesini, tekrar doğum çemberini anlatmaktadır. Tasavvufta da çok önemli yeri olan Batı dillerinden geçen reenkarasyon terimiyle ifade edilen (TDV 2011: 443) tenasüh anlayışına benzer bir anlatım görülür. Tekrar doğum çemberi olan *samsāranın* dilin gücüyle tasvir yeteneği birleştirilerek anlatılması buna güzel bir örnektir:

teginmek tıltağında az kıl(ınç) bolur az kılınç tıltağında tutyaklanmak bolur .. tutyak tıltağında kılınç bolur .. kılınç tıltağında toğmak bolur toğmak tıltağında qarımak ölmek bolur .. busuş kadgu emgek tolğak sıkıg tañıg uluğ emgeklig ökmek belgülg bolmakı bolur .. ötrü ayağka tegimlig bodisvt sansarınğ berü (e)vrilmekin ukup naru tevrilmekin emgeksiz uçuz uçar: *Hissetme sebebiyle hırs ve arzu vukua gelir. Hırs ve arzu sebebiyle varluğa bağlanmak vukua gelir. Varluğa bağlanma sebebiyle var olma vukua gelir. Var olma sebebiyle doğmak vukua gelir. Doğmak sebebiyle ihtiyarlamak, ölmek vukua gelir. Keder kaygı, ıstırap. Sıkıntı, korku, dehşet ve büyük bir çaresizlik zuhur edecektir. Bunun üzerine hürmete layık bodhisattva, Samsāra'nın beriye*

¹ Detaylı bilgi için bk. Walter, J. Ong (2020). *Sözlü ve Yazılı Kültür- Sözü'nün Teknolojileşmesi*, İstanbul: Metis.

döndürülüşünü anlayıp, öteye doğru çevrilişini kolay ve basit bir şekilde kavrar M 44a / 1-12.

Şekil 1. *Maytrisimit* 44a Bölümünde Tekrar Doğum Çemberi

Budizm, tüm canlı varlıkların bu dünyadaki yaşamının doğum ve ölüm arasında dönüp dolaşan ıstırapla dolu bir yaşam olduğunu ileri sürer. *Maytrisimit* metnindeki yukarıdaki bölüm vasıtasıyla sürekli birbirini takip eden doğum ve ölümün başlangıcı ve sonu olmayan bir çemberin dönüşüyle *samsāra* açıklanmıştır. Yunusoğlu bu durumu, “Samsāra Doğum Ölüm Çemberidir” ya da “Samsāra Tekerlektir” metaforuyla açıklar (Yunusoğlu 2016: 221).

Maytrisimit'in en erken nüshasının tarihlendirilmesinin kimi araştırmacılara göre VIII., IX., X., XI. yüzyıllarda olduğu söylene de metin yapısı ve dil özelliklerinden yola çıkılarak bakıldığında IX. yüzyılın ortalarında ya da sonlarında yazıldığı tespit edilmiştir (Ağca 2021: 414). Bin yıl öncesinde yazılmış olsa da bu metin, “ilkel bir dram metni olmasının ötesinde resim, musiki ve dans gibi ileri sahneleme biçimleriyle modern dram metni özelliği taşımaktadır.” (Şehitoğlu 2020: 73-78).

Maytrisimit'i değerli kılan bir diğer özelliği ise Türk dili / Türkçe kavram işaretini “Türk boy ve topluluklarının konuştuıkları ortak dilin adı” anlamını metinde barındırmasıdır (Alyılmaz 2020: 24). Metinde *türk* kavramı yirmi bir yerde geçmektedir. “Türk boy ve topluluklarının konuştuıkları ortak dilin adı” anlamında, sadece bir yerde +çA görev ögesiyle, diğerlerinde ise Türk dili ibaresiyle geçmektedir. Diğer Eski Uygur Türkçesi eserlerinde de Türkçe, Türk dili ibaresi görülür fakat *Maytrisimit* bunların içerisinde en erken tarihli olanıdır (Baş 2020: 25).

Bir sembol hazinesi olan dilde bir ruh, yani kültür barınmaktadır (Köktürk 2015: 19). Büyülü bir yapısı olan dil malzemesinden yola çıkılarak bugüne kalmış yadigârlarda eski yaşantılar üzerine çeşitli sonuçlara ulaşılır. Doğan Aksan'ın dil denen mekanizmayla ilgili sözleri Türk dilinin incelendiğçe gün yüzüne çıkacak pek çok derinliği barındırdığını gözler önüne sermektedir: “Bu benim ana dilim bir denizdir; derinliğiyle, gözün erişemeyeceği genişliğiyle, sınırsız gücü, güzellikleriyle... Dibinde gün görmemiş inciler yatar; üstünde bin bir rengin çalkantısı var.” (Aksan 2006: 9). Herhangi bir metin üzerinde çalışıldıkça daha derinlere inilmesi, öz değerlerin daha çok ortaya çıkarılması demektir. *Maytrisimit* de “içeriği, dili ve diğer özellikleri bakımından keşfedilen en önemli Uygurca metinlerden biridir.” (Elverskog 2020: 177).

Bu makalede sadece anlamsal / sözlüksel öğelerden yabancı adlar ele alınmıştır. Yabancı adların kavram alanının sınıflandırılmasının amacı, diğer milletlerle hangi açıdan ilişki kurulduğu gösterilmek istenmesindedir. Bununla birlikte Şinasi Tekin'in çalışmasının dizinindeki yabancı kelimeler, farklı sözlüklerden karşılaştırmalı verilerek düzeltme amacı güdülmüş, varsa metaforlu kullanımları dipnotlarda açıklanmıştır. Aynı zamanda yabancı sözcüklerin sayısı ve hangi dilden ne kadar geldiğini gösteren istatistiksel verilerle eserin yazıldığı çevrede etkili olan kültür çevresi gösterilmeye çalışılmıştır.

2. Yabancı Dillerden Geçen Adlar

Kavram işaretleme yöntemlerinden biri olan yabancı sözcükler, farklı kültürlerle çeşitli değişkenler açısından etkileşim içinde oluşur (Çoban 2019: 299). Bütün Avrasya'yı dolaşmış, birçok dilden beslenmiş ve beslemiş hem alıcı hem de verici konumunda (Aksan 2000: 136) bir dil olan Türkçede, Köktürkçeden günümüze farklı kültür ve uygarlıklarla siyasi, ticari, sosyal, dinî açıdan ilişki kurulurken dilde ödünçlemeler de artmıştır.

Bir dilin yapısının ve anlam örgüsünün değişmesinde, buna bağlı olarak gelişmesinde önemli bir yere sahip olan alıntılamanın, öğrenme ve özenti olarak ikisi sebebi vardır (Karaağaç 2016: 67). Eski Uygur eserlerinin çoğu çeviri/adaptasyon/uyarlama olduğundan daha çok öğrenme amacıyla yapıldığı söylenebilir. Bununla birlikte alıntılama, coğrafi sınırlara göre “Şivelerden yapılan iç alıntılar (dialectic / internal borrowings) ve komşu kavimlerin dillerinden yapılan dış alıntılar (alien / foreign borrowing)” şeklinde ikiye ayrılır (Karaağaç 1998: 359-360). Türkçe henüz bu dönemde dallanıp budaklanmadığı için iç alıntı söz konusu değildir.

Söz varlığındaki yabancı dillerden alınan öğeler iki şekilde incelenmektedir; ilki sözlükbilimde alışılmış terimleriyle yerleşmiş sözcükler, ikincisi kullanılan dile yerleşmemiş yabancı sözcüklerdir. Dilin ses eğilim ve kurallarına uymuş, yabancılığı artık belli olmayanlar yerleşmiş olanlardır; dilin ses eğilim ve kurallarına uymayanlar ise yerleşmemiş yabancı sözcüklerdir (Aksan 2000: 29). Eski Uygurların yaşantısıyla iç içe olan yabancı sözcüklerin çok azı günümüze kadar gelmiş, sadece o dönemde etkileşim içerisinde olunan kültürler dolayısıyla ihtiyaçtan kullanılmış ve fonetik ve morfolojik özellikler dikkate alınarak yeni anlamlar yaratılmıştır.

Her dil ait olduğu toplumun sosyal, ticari, siyasi, kültürel gereksinimlerine cevap verebilecek yeterliliktedir. Eski Uygur Türkçesindeki Prakrit kutsal dili olan Budizm'den alınan sözcükler, hiçbir zaman kutsal dil / kültür dili olmamış Soğdcanın etkisindedir. Eski Uygurların VIII. yüzyıldan önce yazı dili olmamasına rağmen bu yüzyıllarda Çince'den tercüme edilmiş metinlerde Soğdca kelimelerin bulunması, daha önce geliştirilmiş bir Uygur yazı diliyle açıklanır. Bu yazı dili geliştirilirken Türklerin kurdukları her yazı dili gibi öncesinde şifahi/sözlü dönem yer bulmuştur. Şinasi Tekin'e göre Türkler, aslında doğrudan Soğdca bir eserden herhangi bir tercüme yapmamışlar ancak miladın ilk yıllarında “sözlü kültür” yoluyla Soğdca kelimeler Türkler arasında yer almıştır (Tekin 2001: 37-39).

Türkçedeki en eski alıntılar Çince, Tibetçe, Sanskritçe, Toharca, Soğdca, Orta İrancı vb. dillerden geçmiş sözcüklerdir (Yavuz Öz 2020: 37). İlk alıntı sözcüklerin tespit edildiği Köktürk yazıtlarında kullanılan yabancı sözcüklerin oranı %1'den daha azdır. Eski Uygur Dönemi'nde alıntılama oranı %2 ila %5 oranında değişmekte, kimi yerlerde %12'ye kadar çıkmaktadır (Doğan 2000: 126). Talat Tekin, eski Türklerin ilişki kurdukları ilk yabancı halklardan biri Çinliler olduğu için en eski alıntıların Çince olması gerektiğini ve bunların askerlik, din, eğitim, teknik, müzik vb. alanlarına ait sözcükler olduğunu ifade etmiştir (Tekin 1983: 527).

Orijinalinin Sanskritçe olduğu düşünülen *Maytrisimit*; Sanskritçeden Çinceye, Çince'den Toharcaya, Toharcadan da Eski Uygurcaya çevrilmiştir (Şehitoğlu 2020: 73). Dolayısıyla bu dillerden geçen sözcükler çoğunlukta olmasıyla birlikte Süryani, Soğd, İran dillerinden alıntılanmış kök ve köken hâlindeki kavram işaretlerine de rastlanılmaktadır.

Kavram alanı belirtilen adlar sınıflandırılırken Şinasi Tekin tarafından hazırlanan *Uygurca Metinler II Maytrisimit Burkancıların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidâi Bir Dram* adlı çalışma temel alınarak tek bir örnekle sınırlandırılmış ve M ile (*Maytrisimit*) gösterilmiştir. Madde başı olarak verilenler ve kaynak dili ya da anlamı verilmeyen adlar için soru işareti (?) ve asteriks / tahmini biçimle (*) gösterilenler de Tekin tarafından 1980'de hazırlanan Berliner Turfantexte 9 (BT9), Jens Wilkens'in, Klaus Röhnborn'un ve Räsänen'in çalışmalarının okunuşları ve anlamlandırılmaları esas alınmıştır.

2.1. Budalar, Bodhisattvalar, Muhtelifler, Diğer Kişiler ve Sıfatlar

Maytrisimit'te kişilerin çoğu, üstün vasfı olan / kutsal nitelik taşıyan varlıklardır. Kişi adlarının çokluğu; olayları, durumları ve konuları okuyucuya / izleyiciye benimsetme amacı güdüldüğünden her iyi ya da kötü durumu kutsal nitelik taşıyan kişiler üzerinden anlatmak gayesindedir. Budizm'de kutsal kabul edilen varlıklar, metinde karşılıklı diyaloglar hâlinde konuşurulmuş ve bu da metne canlılık katmıştır.

Metnin yazılma amacı, Maytrı'yı tanıtarak sevap kazanmak olduğundan Maytrı ve Maytrı'nın yakınındakiler (anne, baba, oğul) hakkında ve -bir Buda olarak- kime yakın kime uzak olacağı konusunda bilgiler verilmektedir. Bu durumda varlıklar, iyi ya da kötü vasıflı olsun her durumda öğretici konumundadır. Metinde temelde üç vasıfta varlık vardır: iyiliği temsil edenler, kötülüğü temsil edenler, arada kalanlar. Kişilerin eylemleri, varlık ya da yokluk âleminde karşılaşacakları durumları belirler ve her kişi kendi eyleminden sorumludur. Böylelikle Budizm'in temel prensipleri varlıklar üzerinden aktarılmıştır.

Maytrisimit'in secde bölümü kitabın yazılma amacını vermekle birlikte bazı adlar anılarak teşekkür metni özelliği taşımaktadır. Bu bölümünde din cevherlerinin koruyucusu olan Ezrua, Hormuzta, Vişnu ve Maheşvara adlı dört büyük hükümdar; Hindistan'da Vaibhāşika eserleri telif ettirmiş Karunagriva, Sanghabhadra, Gunaprabha ve Manoratha adlı dört üstat; birçok din kitabı yazdırmış ve telif ettirmiş Şūra, Godhika, Mārceta ve Aşvagoşa adlı üstatlar ve bodhisattvalar; Budizm'e hizmet etmiş diğer kişiler Buddharaksita, Sarvaraksita ve Aşokaraksita; veliler (arhant) Mahāmaudgalyāyana, Maudgalyāyana, Şāriputra; Virūdhaka adlı hükümdar ve geçmişte

nirvanaya ulaşan Kāṣyapa, Śāyamuni adlı Burkanlar ve son olarak da gelecekte nirvanaya ulaşacak olan Maytrı Burkan adı geçer. Bu isimlerle birlikte metnin tamamındaki 144 adet yabancı kökenli Buda, bodhisattva, muhtelif isimler ve sıfatlar aşağıda listelenmiştir. Metinde bu başlık altında kökeni Orta İnanca 5, Çince 7, Soğdca 3, Toharca 1, Sanskritçe 128 sözcük tanımlanmıştır.

- açanay**<Toh.A/B ājanay~ājānai<Skr. Ājāneya: soylu at, soylu; soylu kişi (M/35-6; EUES 3).
açari<Sğd. 'c'ry<Skr. ācārya: önder, üstat, usta, öğretmen, hoca (M/34-16; EUES 3).
açataşatru<Toh.A/B ajātaśatru<Skr. ajātaśatru: bir kralın adı (M/58-44; EUES 4).
açite<Toh.B ajite<Skr. ajita: bir Gandharva'nın adı; bir rahibin adı (M/89-4; EUES 5).
ažok(a)rakkište<<Skr. *aśokarakṣita: bir öğretmenin adı (M/3-59; EUES 94).
amarı<<MP abārīg: bazıları; diğer, öteki, ötekiler, diğerleri (M/55-37; EUES 42).
anagam<Toh.A anāgām<Skr. anāgāmin: geri dönmeyen kimse (Budist aziz) (M/63-35; EUES 46-47).
anant<Toh.A ānant~ānand/<Sğd. 'n'nt<Skr. ānanda: Buda'nın bir öğrencisinin adı (M/21-18; EUES 47).
anatapindikē<<Skr. anāthapiṇḍika: bir tüccarın adı (M/20-23; EUES 48).
aṅgulimale<<Skr. aṅgulimāla: bir haydutun adı (M/58-23; EUES 54).
anirute<Toh.A/B aniruddhe<Skr. aniruddha: geçmiş zamandaki bir Buda'nın adı; Bud'nın bir öğrencisinin adı (M/24-18; EUES 51).
arhant²<Sğd. 'rx'nt<Skr. arhat: saygıdeğer (kişi); kurtuluş yolunun dördüncü aşamasında olan rahip; evliya, kutsal; rahip, seçkin, peygamber (M/50-1; EUES 59).
arśidate<<Skr. rśidatta: Buda Maitreya'nın bir öğrencisinin adı; rahip olmayan bir Budist'in adı (M/52-3; EUES 66).
artadarši<Toh.A/B arthadarśi<Skr. arthadarśin: bir Buda'nın adı (M/33-34; EUES 66).
aryaçantre<Toh. A āryacandre<Skr. āryacandra: Budist yazarlardan birinin adı (M/19-49; EUES 70).
arzi<Sğd. rz'y<Skr. r̥ṣi: kâhin, keşiş, (Çin geleneğinde) ölmeyen kişi (M/103-43; EUES 71).
aśvaçi<Toh. A aśvajī<Skr. aśvajit: Buda Śākyamuni'nin bir taraftarı (M/7-28; EUES 78).
aśvagoşe<<Skr. aśvaghōṣa: Budist yazarlardan birinin adı (MS birinci veya ikinci yy.) (M/3-52; EUES 78).
atñat(a)k(o)ntin<<Skr. ājñātakaṇḍinya: Buda Śākyamuni'nin öğrencilerinden birinin adı (M/7-28; EUES 82).
badari<Toh.A bādhari<Skr. *bādhari: bir Brahman'ın adı (M/8-28; EUES 135).
bahşi~pahşi~pahşi<Çin. bo shi: öğretmen, muallim, üstat, usta; Guru, Siddha (M/73-9; EUES 138).
vairaçane<<Skr. vairocana: bir Yakşa'nın adı (M/19-8; EUES 838).
braman~bram(a)n<Toh.A brāmaṃ~brāhmaṃ~prāmaṃ~prāhmaṃ~prāmmaṃ/<Sğd. pr'mn<Skr. brāhmaṇa Brahman; Brahman (M/11-16; EUES 194).
birahspadi<<Skr. bṛhaspati: bir tanrının adı; Jupiter (gezegeni) (M/5-54; EUES 178).
br(a)hmavati<Toh. A brahmāvati~brahmavati<Skr. brahmāvati: Maitreya'nın annesinin adı (M/3-31; EUES 194).
br(a)hmayu<Toh. A/B brahmāyu<Skr. brahmāyu: Maitreya'nın babasının adı (M/38-10; EUES 194).
biranği[riti]<Skr. bhṛṅgiriti: Śiva'nın maiyetindeki bir varlığın adı (M/12-32; EUES 178).

² 'Değerli, asil ya da asil adam, saygıdeğer, aydınlanmış adam' (...) 'tapınmayı hak eden yaşlı kişi' anlamlarına gelen bir terimdir (Tokyürek 2019: 444).

bhadanta³<Skr. büyük erdemi olan rahip (M/5-37; EUES 792).

badirike<Toh.A bhadrike<Skr. bhadrika: Buda Śākyamuni'nin ilk beş taraftarından birinin adı; Śākya'nın hükümdarı=Śuddhodana; bir Yakşa'nın adı; bir Upasthāyaka'nın adı (M/24-28; EUES 135).

budarakiṣit<<Skr. buddharakṣita: bir Budist ustanın adı (M/3-58; EUES 195).

burhan~burh(a)n⁴: Buda, Tathāgata: Havari, Peygamber (bir Budist metinde de); Buda heykeli, Buda figürü, Buda'nın görüntüsü (M/6-2; EUES 200).

but<Sğd. pwt-, Man.-Sğd. bwṭ-, pwt-<Skr. buddha: Buda (M/6-17; EUES 206).

čahu<<Skr. jahnu: bir kâhinin adı (M/8-20; EUES 217).

čalapr(a)base<<Skr. jalaprabhāsa: bir Nāgarāja'nın adı (M/54-30; EUES 219).

čantal<Sğd. cnt'(')r/<Toh.A/B caṇḍāl<Skr. caṇḍāla: cellat, kastsız bir kişi (M/5-8; EUES 222).

čitrate~čitrar(a)te<Toh.A citrarathe<Skr. citraratha: Maitreya'nın maiyetindeki bir zengin'in adı (M/ 92-16; EUES 235).

čitrasene<<Skr. citrasena: bir Gandharva'nın adı; bir Yakşa'nın adı (M/89-3; EUES 235).

čakravarti<Skr. cakravartin: (Buda'nın öğretisinin) tekerleğini çeviren=yani, evrensel hükümdar, yeryüzünün hükümdarı (M/5-5; EUES 219).

dentar<Sğd. dynt' r~dynd(')r<MP dēndār: (Budist) rahip (Skr. bhikṣu), dindar kişi (=Skr. śramaṇa, brāhmaṇa), (sapkın) rahip; seçilmiş rahip, Maniheist rahip; keşiş, papaz (M/84-20; EUES 246).

devatate<Toh.A/B devadatte~Toh.B tawatatte<Skr. devadatta: Buda Śākyamuni'nin muhalifinin adı; Mahāyāna'da başka Budaların da muhalifi (M/ 8-34; EUES 247).

duṭaḡun<Toh.B dhutaḡun~dhutaḡun<Skr. dhutaḡuṇa kişi adının bir bölümü (M/56-16; EUES 249).

āzrua⁵<Sğd. 'zrw': Maniheizm'de en büyük tanrı (= Büyüklük Babası); Budizm'de en büyük tanrı (Skr. brahmā; Budist kozmolojide) bir tanrı sınıfı (M/11-37; EUES 132).

gandarv<Toh.A kantarw~gandharv/<Sğd. knt' rṣ<Skr. gandharva: bir semavi müzisyen (M/18-39; EUES 271).

gautam<Toh.A gautam<Skr. gautama: kişi adı (M/13-46; EUES 273).

gautame<Toh.B gautame<Skr. gautama: bir Buda'nın adı (M/21-19; EUES 273).

gavampadi<<Skr. gavāṃpati: Buda'nın bir öğrencisinin adı (M/7-35; EUES 273).

gotike<<Skr. godhika: bir Arhat'ın adı; bir Budist yazarın adı (M/2-6; EUES 274).

gunapr(a)be<<Skr. guṇaprabha: bir Budist yazarın adı; bir Buda'nın adı (M/3-47; EUES 276).

himavate<Toh.A haimavati<Skr. haimavata: bir tanrının adı; bir Yakşa generalinin adı (M/7-15; EUES 280).

hormuzta~horm(u)zta⁶<Sğd. xwrmtz' Indra, Śakra İndra, Śakra (tanrıların kralı); Maniheizm'de bir tanrı adı=ilk insan, Hormuzta (M/37-12; EUES 281).

³ Bu kelime EUES'de (2021) madde başı olarak geçmez fakat açıklamalar kısmında *bhadanta* Sanskritçe karşılık olarak verilir. Tekin'in kitabında sayfa 295'te notlar bölümünde de *bhadanta* olarak okunmuştur.

⁴ 'Aydınlanma, aydınlanmış kişi' anlamındaki *burkan* terimi, Budizm'de aydınlanmaya girmiş, uyanmış kişi için kullanılır. Terim, 'bütün her şeyin realitesini kavrayan, sonsuz ve mükemmel gerçeği anlayıp aydınlanan kişi' olarak tanımlanır. Manihaizm'de ise bu terim, "peygamber" anlamını ifade eder (Tokyürek 2019: 410-493).

⁵ Manihaizm'de Zurvān (ezrua), en büyük tanrı olarak kabul edilir; ışığın, ruhun en büyük hükümdarıdır ve kaderle de ilişkilendirilmektedir (Tokyürek 2019: 465).

⁶ Hormuzta; Manihaizm'de ilahi olarak yaratılmış ilk insanı, Budizm'de en büyük tanrı olan tanrı Brahma'yı ifade eder (Tokyürek 2019: 471).

- kanakamuni**<Toh.A kanakamuni<Skr. kanakamuni: bir Buda'nın adı (M/49-16; EUES 328).
- karunagrive**<<Skr. karuṇāgrīva: bir Budist yazarın adı (M/3-47; EUES 340).
- kaṣiṇe**<Toh.B kāśyape<Skr. kāśyapa: bir Arhat'ın adı (M/6-2; EUES 342).
- kaūṣike**<Toh.A kauśike<Skr. kauśika: İndra'nın lakabı (M/1-33; EUES 347).
- kokalike**<<Skr. kokālika: Devadatta'nın müritlerinden birinin adı (M/57-33; EUES 389).
- kotiṣvar**<Toh.A koṭiṣvar<Skr. koṭiṣvara: milyoner, zengin adam (M/3-21; EUES 398).
- krakasunde**<Toh.A krakasundi<Skr. krakucchanda: bir Buda'nın adı (M/49-14; EUES 416).
- kamavaṣike**<<Skr. *karmavācika: (rahip atama ritüelindeki) tören yöneticisi (M/19-51; EUES 326).
- k(ā)ṣi~kāṣi**<Toh.A kāṣi: öğretmen, muallim, üstat (M/19-49; EUES 359).
- kunčuy**<Çin. gongzhu: kadın, prenses, kraliçe, eş; çoğulda: kadın cins mensup kişiler (Skr. nāryaḥ'ın da eş değeri); unvanın bir bölümü (M/25-99; EUES 423).
- m(a)hakaṣip~m(a)hak(a)ṣ(i)p**<Toh.A mahākāśyap<Skr. mahākāśyapa: bir rahibin adı (M/24-17; EUES 460).
- m(a)hamay~mahamay** < Sğd. mx''m'yh<Skr. mahāmāyā: Buda Śākyamuni'nin annesinin adı (M/13-51; EUES 461).
- mahaname~m(a)haname**<Toh.A mahānāme<Skr. mahānāman: Buda Śākyamuni'nin ilk beş taraftarından birinin adı; Śākya soylu bir hükümdarın adı (M/7-29; EUES 461).
- m(a)haraača**<Skr. mahārāja: tanrı beyi ve dünya bekçisi (M/7-5; EUES 462).
- maheṣvare~maheṣv(a)re~m(a)heṣv(a)re**<Toh.B mahiṣvare<Skr. maheṣvara: bir tanrının adı, Maheṣvara Tanrı (M/41-12; EUES 464).
- mañibadre**<Toh.A māñibhadre/<Toh.B māñibhadra<Skr. mañibhadra: bir tanrının adı; bir Yakşa'nın adı (M/11-20; EUES 467).
- manorate**<<Skr. manoratha: bir Budist hocanın adı (M/3-48; EUES 467).
- matraçete**<<Skr. mātṛceṭa: bir Budist yazarın adı (M/3-52; EUES 471).
- maitre**<Sğd. m'ytr'k~mytr'k~mytr'y (maitre)<Skr. maitreya: gelecek olan Buda'nın adı; muhtemelen Maitreya'nātha için de kullanılır (M/42-18; EUES 465).
- m(a)hamaudgalyayane**<<Skr. mahāmaudgalyāyana: Buda'nın bir öğrencisinin adı (M/4-40; EUES 460).
- m(a)hapraçapati gautami**<<Skr. mahāprajāpatī gautamī: Buda'nın analığının ve müridinin adı (M/23-9; EUES 462).
- mogarače**<<Skr. mogharāja: bir Arhat'ın adı (=Maitreya'nın bir öğrencisi) (M/9-22; EUES 477).
- modgalayane**<Toh.B maudgalyāyane<Skr. maudgalyāyana: Buda'nın bir öğrencisinin adı (M/49-21; EUES 477).
- muktika**<Skr. muktikā: rahibe olmayan kadın Budist adı (M/23-33; EUES 479).
- naga**⁷<Skr. naga: ejderha, yılan hükümdarı (M/16-32); **luu** < Çin. long: ejderha, yılan (Skr. nāga); dönemsel bir yıl adı; dönemsel bir günün adı (EUES 457).
- nandabali**<<Skr. Buda'ya misafir etmiş olan bir genç kızın adı (M/16-32; EUES 485).
- nant**<<Skr. nanda: cehennemdeki bir kazanın adı; bir Nāga'nın adı; nant<<Skr. nandā: Buda'nın ağırladığı bir genç kızın adı. nanta nante<Skr. nandā: İndra'nın şehrindeki bir korunun adı (M/57-11; EUES 486).
- natarā**<Skr. natra: bir tür dans (M/89-3; EUES 487).
- nirdane**<Toh.A nirdhane <Skr. nirdhana: bir Brahman'ın adı (M/12-53; EUES 491).
- naivazike**<<Skr. naivāsika: bir tanrı sınıfı veya bir ara varlık formu (M/1-54; EUES 484).

⁷ Sözlüklerde madde başı olarak verilmeyen *naga* sözcüğü Wilkens'n (2021: 457) sözlüğünde açıklamada *luu*'nun karşılığı olarak verilmiştir.

- pañcake**<Toh.A/B pañcake<Skr. pañcaka: beş (rahibin) grubunu eğiten (M/1-29; EUES 550).
- pañcaṣike**<<Skr. pañcaṣikha: bir Gandharva'nın adı (M/17-18; EUES 550).
- pradan**<Toh.B pradhām < Skr. pradhāna: ana madde (M/41-13; EUES 559).
- paśantike**<<Skr. pāśaṅdaka: sapkın, mühlit (M/10-34; EUES 553).
- pipalayane**<<Skr. pippalāyana: bir gencin adı (M/56-3; EUES 557).
- pret**<Toh.A pret/<Sğd. pr'yt<Skr. preta: aç ruh (M/112-17; EUES 562).
- pratñarakṣit~pr(a)tñ(a)rakṣit**<<Skr. Prajñārakṣita: Budist bir âlimin adı (M/63-43; EUES 561).
- purane**<Toh.A puraṇe<Skr. pūraṇa: bir sapkının adı (M/49-24; EUES 564).
- purnabadre**<Toh.A purnabhadre<Skr. pūrṇabhadra: bir tanrının adı; bir Yakşa'nın adı (M/11-27; EUES 564).
- purnake**<Toh.A purnake<Skr. pūrṇaka: bir tanrının adı; bir Yakşa paşasının adı; bir öğrencinin adı (M/7-11; EUES 564).
- purne**<<Skr. pūrṇa: bir Arhat'ın adı; Benaresli; Buda'nın bir öğrencisinin adı (M/81-8; EUES 564).
- purohit**⁸<Toh.A purohit ~ puruhit<Skr. purohita: kraliyet ev rahibi, şef, usta (M/35-29; EUES 564).
- puşya**<Skr. puşya: bir yıldız adı (M/13-55); bir Buda'nın adı (EUES 566).
- satagiri**<Toh.A sātāgiri<Skr. sātāgiri: bir Yakşa'nın adı (M/7-32; EUES 589).
- s(a)krdagam**<Toh.A sakṛdāgāram~sakṛdāgām<Skr. sakṛdāgāmin: bir kere geri dönen biri (kutsallığın ikinci derecesine ulaşmış olan kişi) (M/63-65; EUES 576).
- sikandile**<<Skr. skandhila: bir yazarın adı (MS beşinci yy.) (M/3-51; EUES 613).
- saṅabatre**<<Skr. saṅghabhadra: bir Budist yazarın adı (M/3-47; EUES 583).
- santuṣite**<Toh.A saṃtuṣita<Skr. saṃtuṣita: bir tanrının adı (M/37-8; EUES 583).
- sarasvati**<<Skr. sarasvatī: bir tanrı kızının adı; Hindistan'da bir nehrin adı (M/5-54; EUES 586).
- sarati**<Toh.A sārathi<Skr. sārathi: arabacı (bir unvan olarak da kullanılır) (M/40-10; EUES 586).
- senayane**<<Skr. senāyana: bir Brahman'ın adı (aslında bir köy) (M/8-19; EUES 603).
- s(a)rvarakṣ(i)te**<<Skr. Sarvarakṣita: bir Budist ustanın adı (M/3-59; EUES 588).
- subahu**<(<)Skr. subāhu: Māra Sumati'nin erkek kardeşinin adı; bir Nāgarāja'nın adı; Buda'nın bir öğrencisinin adı (M/7-35; EUES 626).
- sudane**<<Skr. sudhana: Ketumatī şehrindeki zengin bir adamın adı; bir Śreṣṭhin'in oğlunun adı; farklı Budist hikâyelerdeki kahramanın adı (M/52-15; EUES 626).
- sumane**<<Skr. sumana: Maitreya'nın oğlunun adı; bir Yakşa'nın adı (M/51-16; EUES 630).
- sundari**<Toh.A/B sundari<Skr. sundarī: bir kızın adı; Nanda'nın eşinin adı (M/57-14; EUES 631).
- şakimun~ş(a)kimun**<Sğd. š'kymwn, š'kmwn<Parth. šāqman<Skr. śākyamuni: tarihî Buda'nın adı (M/32-18; EUES 642).
- şakimuni**<Toh.A/B śākyamuni<Gāndhārī śakimuṇi-<Skr. śākyamuni: tarihî Buda'nın adı (M/6-4; EUES 642).
- şanke~ş(a)nke**<Toh.A śaṅkhe<Skr. śaṅkha: bir Cakravartinin adı (sonra bir rahip); bir Nāgarāja'nın adı (M/40-13; EUES 644).
- şariputre**<Toh.B śāriputre<Skr. śāriputra: Buda'nın bir öğrencisinin adı (M/20-17; EUES 645).
- şrute**<<Skr. śruta: duymuş kişi (bahuśruta'nın kısaltılmış şekli) (M/5-46; EUES 656).
- şāṣi**<<Skr. śācī: bir tanrıçanın adı (M/89-58; EUES 646).
- şvasi**<<Skr. śvāsīn: bir Caṅḍāla'nın adı (M/58-47; EUES 658).
- şikṣamane**<<Skr. śikṣamāṇa: öğrenci; öğrencilerin disiplini (M/61-13; EUES 650).

⁸ *purohit*, *prohid*, *prohit*, “en başta gelen, buyuran, komutan, bakan” anlamlarında bir terimdir (Tokyürek 2019: 397).

- š(a)mnanč**<Sğd. šmn' nch<Skr. śramaṇī: rahibe (M/51-29; EUES 643).
- š(i)mnu**<Sğd. šmnw (=Skr. māra): Buda'yı baştan çıkarmak isteyen şeytanın adı; bir ara varlığın sınıfı; Şeytan, Ahriman; Satan, şeytan, İblis (M/47-15; EUES 651).
- sortapan**<<Skr. srotāpanna: akıntıya girmiş (Budist kurtuluş yolunun ilk basamağında bulunan kişi) (M/63, 33; EUES 621).
- šrigupte**<<Skr. śrīgupta: bir Śreṣṭhi'nin adı (M/58-13; EUES 656).
- şudotan**<Skr. Śuddhodana: özel ad **şudodan**<Toh.A śuddhodan<Skr. śuddhodana: Buda'nın babasının adı (M/13-49; EUES 657).
- şure**<<Skr. śūra: bir Budist yazarın adı (=Āryaśūra) (MS dördüncü/beşinci yy.) (M/3-52; EUES 658).
- timbure**⁹<Toh.A timbure<Skr. timburu: mızıkacı(M/17-8); bir Gandharva'nın adı (EUES 720).
- tetse**<Çin. di zi: öğrenci (Skr. śrāvaka ve putra'nın da eş değeri) (M/73-11; EUES 710).
- tirte**<Toh.B tīrthe~tīrthe<Skr. tīrthika/tīrthya: sapkın, zındık (M/5-43; EUES 722).
- toyın~toyin**<Çin. dao ren (Skr. śramaṇa'nın da eş değeri); rahip topluluğu (M/8-38; EUES 735).
- tutuŋ**<Çin. du tong: bir unvan; kişi adının bir bölümü (EUES 735); **Totok**<Çin. du du: kişi adının bir bölümü; bir unvan askerî vali (M/7-57; EUES 765).
- upančik**<<Skr. upapañcika: beş rahiblik grup (M/23-17; EUES 800).
- upasanč**<Sğd. wp's' nch<Skr. upāsikā: rahibe olmayan kadın Budist, ruhban sınıfından olmayan Budist mümine (M/23-33; EUES 801).
- upase**<Sğd. wp's'y~wp's'k~wp's'k<Skr. upāsaka: rahip olmayan erkek Budist, ruhban sınıfından olmayan Budist mümin (M/109-26; EUES 801).
- upasvami**<<Skr. *upasvāmin: bir gencin adı (M/12-33; EUES 801).
- urbilvakašip**<Sğd. 'wrpyrβ' k'š'yp<Skr. uruvilvākāśyapa: Buda'nın bir öğrencisinin adı (M/42-14; EUES 803).
- w(a)hšik~wahšik**<Sğd. w' xšyk<Parth. wāxšīg koruyucu ruh (M/1-4; EUES 850).
- faptsun**<Çin. fa zun: erkek adı; kişi adının bir bölümü; dine saygı gösteren (M/46, ilave; EUES 269).
- vaišr(a)van~vaišrivan**<Sğd. β'yšrβn<Toh.A vaiśravaṃ~vaiśravaṃ<Skr. vaiśravaṇa: bir Lokapāla'nın adı (M/35-17; EUES 839).
- vimala**<Skr. vimala: bir Buda'nın adı (M/7-34; EUES 845).
- vipaši**<Toh.A vipaśyin<Skr. vipaśyin: bir Buda'nın adı; bir Bodhisattva'nın adı (M/39-29; EUES 846).
- virupakše**<Toh.A virūpākše<Skr. virūpākṣa: bir Lokapāla'nın adı (M/89-8; EUES 847).
- virutak**<<Skr. virūdhaka: bir kralın adı (M/5-2; EUES 847).
- virutake**<Toh.B virūdhake<Skr. virūdhaka: bir Lokapāla'nın adı: zalim bir kralın adı (M/89-8; EUES 847).
- višnu**<Toh.A/B višnu<Skr. viṣṇu: bir tanrının adı (M/1-52; EUES 847).
- višvakarme~višvak(a)rme**<Toh.B viśvakarme<Skr. viśvakarma: bir tanrının adı (M/1-6; EUES 848).
- yaše**<Toh.B yaše<Skr. yaśas: Buda'nın bir öğrencisinin adı; **Yaša**: kişi adının bir bölümü (M/7-53; EUES 874).
- yašovati**<Toh.A yaśovati<Skr. yaśovati: Śaṅkha kralın eşinin adı; Buda Kanakamuni'nin annesinin adı: batıdaki sekiz tanrı kızından birinin adı (M/51-20; EUES 875).
- yavanike**<<Skr. yāvanika: Yunan, Yunanca, barbar, vahşi (M/1-32; EUES 877).

⁹ Güncel Türkçe Sözlük'te (2022) Arapça kökenli verilen ve tanbur çalan kimse anlamında kullanılan *tanbūrī* (طنبوری) Eski Uyurcaya Sanskritçeden geçmiştir.

yāk<Mittelind. Yakkha: şeytan, Yakşa; şeytan, cin (M/33-24; EUES 881).

2.2. Felsefik Terimler ve Diğer Soyut Kavramlar

Maytrisimit'te soyut kavramların çoğu Budizm çevresinde kullanılan felsefik terimlerdir. Özellikle meditasyon ve ruhsal durumu ifade eden sözcükler, Budist öğretiyi anlamak ve ulaşılmak istenen son noktayı göstermek için vardır.

40 yabancı addan 5'i Soğdca, 3'ü Çince, 1'i Yunanca, 31'si Sanskritçe kökenlidir.

abişek<Toh.A/B abhişek~Toh.B abhīšek<Skr. abhişeka: kutsama, takdis etme (M/8-56; EUES 2).

adiştīt<Toh.B adhiṣṭhit<Skr. adhiṣṭhita büyü gücü, büyü ile kontrol etme, büyü ile yetki, büyü ile yetkili kılma (dinî anlamda) talimat (M/103-3; EUES 13).

anantraś<Toh.B anantārś<Skr. ānantarya: beş ağır günah (M/57-27; EUES 47).

anapana¹⁰<Skr. anāpānā: nefes darlığı, tıkanıklık, astım; nefes alma ve verme dikkati (M/27-19; EUES 47).

aşay<Toh.A āśāi <Skr. āśāya: eğilim, tabiat, ruhsal durum, (iyi) yaşam tarzı (M/59-7; EUES 76).

aşup<Toh.A aśup / < Toh.B aśubh ~ aśup <Skr. aśubhā: öğrenme meditasyonu (M/27-19; EUES 78).

avant, avnant, ayant "v'NT < Sğd. 'nβ'nt: sebep (UW: 49); avant < Sğd. 'nβ'nt (sogdS) ~ 'nβnd (manS): sebep, (sonraki olaylara) neden olacak iş (M/79-14; EUES 82).

az<MP āz/< Sğd. 'z- (Skr. rāga, tṛṣṇā): hırs, tamah, (Skr. rāga, tṛṣṇā), açgözlülük (Skr. abhidhyā); dünyevi sevinç; sevgi; hırs şeytanı, madde, karanlığın prensibi; toprak falı (M/44a-15-16; EUES 91).

bodī¹¹<Sğd. pωδ'y~pωδy<Skr. bodhi: aydınlanma, uyanma, erme (M/16-22; EUES 183).

buu¹²<Çin. fu: cesaret (M/33-25); **fu**<Çin. fu: muska, tılsım (EUES 270).

buyan~buy(a)n<Sğd. pwny'n<Skr. puṇya: sevap, iyi amel; şans, bereket, kurtuluş, karizma; parlaklık, ihtişam, görkem; şans işareti (Skr. lakṣaṇa); zenginlik (Skr. kāmagaṇa); sevap devretme; sıhhati yerinde olma (M/109-10; EUES 207).

č(a)hşap(a)t<Man.Sğd. cxš'pt, cxš'pδ(δ)<<Skr. śikṣāpada: emir, ahlaklılık (Skr. śikṣāpada, śīla, caraṇa; bir Pāramitā'nın adı olarak da kullanılır), dinî niyet (Tantrizm'de: Skr. samaya), disiplin, ahlaklı talim; yasak, kural; dinleyiciler için (on dinî) emir; seçkin rahipler için (beş dinî) emir; oruç tutma; emir ayı, sonuncu ay (M/79-40; EUES 216).

d(a)rm~darm<Sğd. δrm(h)/< Toh.A dharm<Skr. dharma: öğreti, Budist öğreti (M/7-1; EUES 243).

duşkaçar<Toh.A dūṣkacār<Skr. duṣkaracaryā: dünyadan el çekme, münzevilik (M/1-25; EUES 249).

¹⁰ EUES'de (2021) *anapana* madde başı olarak verilirse de sayfa 714'te açıklama kısmında parantez içinde verilmiştir.

¹¹ "Aydınlanmak için çabalayan kişi" anlamındaki Bodhisattva terimi, bodhi 'aydınlanma' ile sattva 'yaşayan bir varlık' sözlerinden oluşur. (...) Bodhisattvalar, ... başkalarının aydınlığı için mücadele eden kişilerdir. (...) Bir Bodhisattva'nın en üstün niteliği şefkatli ve merhametli olmasıdır (Tokyürek 2019: 407).

¹² *buu / poo*: yaşama kuvveti, hayat enerjisi, canlılık; etki, tesir anlamında kullanımının köken bilgisi verilmemiştir (EUES: 558).

- dyan**<Toh.A/B dhyām/< Sğd. dy''n ~ dy'n<Skr. dhyāna: meditasyon, istiğrak, meditasyon aşaması; görselleştirme; Budist kozmolojide bir kavram olarak; Dhyāna kitabı (M/56-16; EUES 249).
- kalingasp(a)rś**<Toh.A kaliṅkasparś<Skr. kāliṅgasparśa: Kāliṅga kumaşı gibi yumuşak dokunma, hafif ve yumuşak dokunuş (M/5-35; EUES 323).
- k(a)rmapat~k(a)rm(a)put**<Sğd. *krm'pt/<Toh.A/B karmapath<Skr. karmapatha: davranış, hareket, davranış biçimi (M/79-23; EUES 338).
- kśanti**<Toh.A/B kśānti/<Sğd. kś''nty<Skr. kśānti: günahların affi, günahların itirafı, tövbe; sabır (Pāramitāların üçüncüsü ve Nirvedhabhāgīyaların üçüncü basamağı); bir metnin başlığı; bir bölüm başlığı (Altun Yaruk) (M/73-20; EUES 416).
- kuśalap(a)kś**<Toh.A kuśalapākāś~Toh.B kuśalapākāś<Skr. kuśalapākāśa: ahlakın tarafı, iyi işler, ahlaklı davranış (M / 72-28; EUES 428).
- lakṣan**<Toh.A lakṣam/<Toh.B lakṣām<Skr. lakṣaṇa: özellik, Buda'nın güzellik işareti, güzellik alameti (M/26-10; EUES 450).
- manoçap**<<Skr. manojavā: özel bir güç (M/4-54; EUES 467).
- maitri**<<Skr. maitrī: teveccüh, lütuf, arkadaşlık, dostluk (M/4-56; EUES 465).
- namo**<Toh.A namo/<Sğd. n' mw ~ nm'w<Skr. namaḥ: saygı, hürmet (M/36-10; EUES 485).
- nirvan**¹³<Sğd. nyrβ'n/< Toh.A/B nervām<Skr. nirvāṇa: huzur (Skr. śānti) (M/6-5; EUES 491).
- nizvani**¹⁴<Sğd. nyzβ'nyy (manS)~nyzβ'n'k (sogdS): bulaşma, lekeleme, kirletme, ihtiras, eğilim (M/6-21; EUES 492).
- nom**<Sğd. nwm<Gr. νόμος: öğreti; (yanlış) öğreti; din, cemaat; Maniheizm; kitap, öğreti kitabı, eser, metin, Sūtra; metin derlemesi; mısra, dize, hikāye; varlık olgusu; madde; kanun, kural, emir; görüş ayrılığı, uyumsuzluk; ders, öğreti, talimat (M/38-45; EUES 494).
- bakčan~pakčan**<Toh.A pākāccām<TohB pakaccām<Sğd. pkc'n: yağmur mevsimi inzivası; rahiplerin manastırda kalması (M/109-33; EUES 139).
- parimandal**<Toh.A parimaṇḍal<Skr. parimaṇḍala: yuvarlak, üniversal, evrensel; uygun, doğru (M/3-2; EUES 552).
- pratityasamutpad**<Toh.A pratityasamutpād<Skr. pratītyasamutpāda: bağlı oluşma (M/46-5; EUES 561).
- prnadasunu**¹⁵<Skr. pranadaṣunu: bir nevi istiğrak oturuşu (M/7-19).
- sadu**<Toh.A sādhu/<Sğd. s'ḍw< Skr. sādhu: iyi, olağanüstü, fevkalade, doğru (M/18-24; EUES 573).
- samar**<Sğd. s'm'r~s'm'r<Skr. samādhi: meditasyon (M/35-21; EUES 578).
- s(a)rvatyana**<Skr. sarvajñāna: her şeyi bilme (M/4-10); (EUES 588).

¹³ Nirvan; “uzaklaşma, özgürleşme, kurtulma” anlamlarına gelen *nir* sözcüğüyle “yeniden doğum yolu, kötü koku, sık orman” anlamlarına gelen *vāna* kelimesinden oluşmaktadır (Tokyürek 2019: 451). Arzudan azade, sonsuz kurtuluş, mutlaklık anlamına gelen Nirvāna, Budizm'in hem Hīnayāna hem de Mahāyāna öğretisinde önemli kavramlardandır. Metinde “Nirvāna yerdir” metaforuyla kullanılmıştır (Yunusoğlu 2016: 226).

¹⁴ İptila, kirlilik anlamına gelen klésa, Budizm'de canlıları nirvānadan uzaklaştırıp, günahlar batağına batıran kirlilere denir. Farklı okullar kendi görüşleri doğrultusunda kléşaları ayırır bu genelleştirmeye göre içeriği hırs/ihtiras/arzu (rāga), öfke (pratigha, dvesa), cahillik (avidyā), kibir (māna), şüphe (vicikitsā) ve yanlış görüş (kudrsti) olarak ayırırlar (Yunusoğlu 2016: 230). *Maytrisimit*'te “Klésa kaplandır”, “Klésa ağaçtır” metaforları sıklıkla kullanılmıştır.

¹⁵ Sözcüğün anlamı elde bulunan kaynaklarda bütün olarak verilmemiştir. Fakat ilk bölümünün anlamı şu şekildedir: pranate < Toh.A praṇāte ~ praṇāde / < Toh.B praṇāte ~ praṇāde < Skr. praṇāda: bir Buda'nın adı (EUES: 559).

şazin<Toh.A/B śāsam<Skr. śāsana: disiplin, öğreti, Budist öğreti, dinî cemaat (M/3-45; EUES 647).

tauli<Çin. dao li: ana prensip, temel ilke, argüman, delil, temel, mantık (M/83-58; EUES 684).

dežit<Toh.B deśit~teśit<Skr. deśita: tövbe, günahların affı (M/71-28; EUES 247).

tsui<Çin. zui: günah, suç, kabahat (M/71-12; EUES 451).

dyan-tyan<Toh.A/B dhyām<Soğd. dy'n~dy'n<Skr. dhyāna: meditasyon, istiğrak, meditasyon aşaması (M/52-5; EUES 249).

važanpat~v(a)žanp(a)t<Toh.A wasāmpāt<Toh.B wasāmpāt<Skr. upasāmpadā: rahip ataması (M/56-12; EUES 842).

yam<<Skr. yama: yoga (M/65-10); kendine hâkim olma (EUES 859).

2.3. Kutsal Mekânlar ve Yer Belirten Adlar

Maytrisimit'te yer adları özellikle Budist çevrede kutsal kabul edilen şehir, dağ, manastır gibi yerlerdir. Bu yerler genellikle Buda'nın hayat hikâyesine göre belirlenmiştir. Buda'nın doğduğu yer, aydınlanmaya ulaştığı, ilk vaazını verdiği ve öldüğü yerler kutsal kabul edilir. Bununla birlikte metinde cehennemle ilgili yer adları da çok fazla geçer. Özellikle eserin XX. bölümü cehennem faslını anlatır. Cehennem faslı birkaç olay üzerinden anlatılır. Fakat bu olayların ortak teması, insanların işledikleri kötülükler yüzünden büyük cehennemde on binlerce yıl ızdırap çektikten sonra Maytri'nin haşmeti sayesinde küçük cehennemde doğmayı hak etmesidir.

62 yer adının 3'ü Soğdca, 3'ü Çince, 56'si Sanskritçe kökenlidir.

agnideš<<Skr. agnideśa: bir yer adı (=Argi = Kardeşir) (M/87-16; EUES 20).

ažun<Sğd. ''zwn~'zw'n(h)~''z'wn (soğdS)~''jwn~'jwn: varlık, varlık şekli, varlık biçimi (Skr. gati); dogma, yeniden doğma; yaşam, hayat, yaşam süresi, uzun ömür; dünya (M/26-14; EUES 94).

aršivadan<Toh.B ršivadam<Toh.A ršivatam<Skr. ršivadana: bir yaban hayvanı parkının adı (M/16-25; EUES 66).

atakavandi~atakavandai<<Skr. *atakavanta: Hindistan'da bir şehrin adı (M/37-17; EUES 80).

avič<Sğd. ''byc<Skr. avīci: sekizinci büyük cehennem (M/18-27; EUES 83).

baranas~baran(a)s¹⁶<Toh.A bārāṇas<Skr. vārāṇasī~bārāṇasī bir şehrin adı=Benares; bir kâhinin adı (M/7-33; EUES 143).

čalad(a)r~č(a)l(a)dar<<Skr. jalādhāra: küçük göl, göl veya küçük gölün adı (M/53-9; EUES 219).

čentak~čintak<<Skr. jentāka: hamam (M/109-27; EUES 226).

četavan~čet(a)v(a)n<Toh.A/B jetavam<Skr. jetavana: Śrāvastī şehrindeki bir Hint manastırın adı=bir ormanın adı (M/20-16; EUES 227).

čambudvip<Toh.A/B jambudvip~jambudvīp<Skr. jambudvīpa (=Hindistan); efsanevi bir kıta (M/20-13; EUES 220).

d(a)kšīnapat~d(a)kšīnap(a)t<Toh.A dakṣiṇāpath<Skr. dakṣiṇāpatha: Hindistan'ın güney vilayetinin adı, Deccan (M/8-34; EUES 243).

¹⁶ Barnas / barns/ branas yer adı *Maytrisimit*'te yanında uluş, kent kavram işaretleriyle dört yerde geçmektedir. Bununla birlikte Türkçe -IIG görev ögesiyle kullanımı bir yerdedir (M/7-33).

- änätök**¹⁷<Sğd. *'yntk'k (Sğd. 'ynt'wk ~ 'yntk'w ~ 'yntkw): Hintçe, Hint; Hintli, Hindistanlı; Hindistan (M/3-46; EUES 107).
- gañ**<Toh.A/B gānk~gānk/<Toh.B gān (~Toh.A kāk~Toh.B kāk)<Skr. gaṅgā: Ganj Nehri (M/8-21; EUES 272).
- gantar**¹⁸<TochA gāndhār<Skt. gandhāra: Peşaver civarında bir ülkenin adı=Gandhāra (M/18-39; EUES 271).
- himavant**<Toh.A himavant<Skr. himavat: bir dağ adı (Himavant, Himālaya) (M/13-41; EUES 280).
- ekapuntarik**<Toh.A ekapuṇḍarik<Skr. ekapuṇḍarika: bir gökyüzü sarayının adı (M/89-57; EUES 252).
- kančanapati**<<Skr. kāñcanapaṭṭa: Hindistan'da bir şehrin adı (M/4-44; EUES 328).
- kapilvastu**<Toh.A/B kapilavāstu<Skr. kapilavastu: Hindistan'da bir şehir adı (M/13-43; EUES 332).
- kay**<Çin. jie: sokak, cadde (M/30-16; EUES 349).
- kānt~k(ā)nt**<Sğd. knδ(h): şehir, kent, sur, duvar (M/29-14; EUES 356).
- ketumati**<Toh.A ketumati<Skr. ketumatī: bir yer adı (Maitreya'nın biyografisi ile bağlı olan şehir) (M/40-4; EUES 368).
- kukutapat**<Toh.A kukkuṭapāt<Skr. kukkuṭapāda: Maitreya'nın biyografisiyle bağlantılı olan bir dağın adı (M/85-38; EUES 420).
- len**<Toh.A/B lem<*Mittelindisch<Skr. layana rahip hücre, hücre (M/109-28; EUES 452).
- lumbani**<Toh.A lumbini<Skr. lumbinī: Hindistan ve Nepal arasında bulunan sınır bölgesindeki bir korunun adı (Buda'nın doğum yeri) (M/13-52; EUES 456).
- magat-mag(a)t**<Toh.A/B māgat/<Sğd. m'k't ~ m'kt<Skr. magadha: Doğu Hindistan'da bir ülke adı (M/7-2; EUES 459).
- m(a)haurap**<Toh.A ma[ha]raurāp<Skr. mahāraurava: bir cehennem adı (M/83-51; EUES 462).
- mañcak**<Toh.A mañcak/<Toh.B mañcāk<Skr. mañcaka: yatak (M/73-23; EUES 466).
- mareçe**<<Skr. mlecca: bir barbarlar ülkesinin Hintçe adı (M/4-44; EUES 369).
- m(a)haurap**<Toh.A ma[ha]raurāp<Skr. mahāraurava: bir cehennem adı (M/84-4; EUES 462).
- naraka**¹⁹<Skr. naraka: cehennem (M/68-20; EUES 486).
- pratapan-pr(a)tap(a)n**<Toh.A pratāpan<Skr. pratāpana: bir cehennem adı (M/84-58; EUES 560).
- pratikanarak-pratikan(a)rak-pr(a)tikanarak-pratikan(a)r(a)k**<<Skr. prateyakanaraka: küçük cehennem (M/62-8; EUES 560).
- p(a)ryan**<Toh.A/B paryāṃ<Skr. paryāṇa: rahip hücre, odacık (M/84-29; EUES 553).

¹⁷ Metinde iki yerde yanında *il* kavramı işaretleriyle geçen entkek/enetkek yer adı, altı yerde dil adı olarak geçmiştir (M/19-50; 87-17; 34-15; 59-28; 63-42; 69-44). Dil adı olarak +çA görev ögesiyle kullanımı (enetkek+çe) bir yerde geçmektedir (M/59-28).

¹⁸ *gantari* metinde şu şekilde geçer: “*taki yime gantari gantarviler tengriden kövrüglerig tültürdi... / ve Gandhāra ve Gandharvalar ilahi davulları çaldılar...*” *gantari* sözcüğü yer adıyla gantarvi bir müzisyen adıdır (EUES: 271).

¹⁹ “Haykıрма, bağırma” (TDK, 2022) anlamlarına gelen Arapça bir sözcük olan *nara* sözcüğü, Eski Uygurcaya Sanskritçeden geçmiştir. Bu sözcük *Maytrisimit*'te “Cehennem Bahsi” bölümünde tek bir yerde geçmektedir ve karşılığı “cehennem” olarak verilmiştir. Bağlam içerisinde değerlendirildiğinde bu kelime, *bağırma* olarak çevrilmelidir. Karagöz oyununda da göstermeliğin kaldırılmasına işaret eden ve bir uyarı vazifesi gören “narake” denilen kâmiş bir düdük, oyunun başlamak üzere olduğunu belirtmek için kullanılır (And 2014: 46).

- raçagri**<Toh.A/B rājagri/<Sğd. r'ckry<Skr. rājagrha: Hindistan'da bir şehrin adı (M/7-3; EUES 566).
- raurap**<Toh.A raurap~raurāp<Skr. raurava: bir cehennemin adı (M/83-22; EUES 569).
- samantavrkiş~s(a)m(a)nt(a)vrkiş (samantavrkaş)**<<Skr. *samantavrkaṣa: Maitreya efsanesinin geçtiği yer olan ovanın adı (M/70-3; EUES 577-578).
- sam(a)ntapuşp~samantapuşp**<<Skr. samantapuṣpa: bir manastırın adı (M/52-24; EUES 577).
- sangat~s(a)ng(a)t**<<Skr. saṅghāta: bir cehennemin adı (M/82-22; EUES 580).
- sançip~s(a)nçip**<Toh.A sañjip<Skr. sañjīva: bir cehennemin adı (M/81-38; EUES 580).
- sansar~s(a)ns(a)r**²⁰<Toh.A/B saṃsār/<Sğd. sns''r<Skr. saṃsāra: varlığın dönüşümü, doğum ölüm (M/33-10; EUES 581).
- sarvag~s(a)rvag**<Sğd. s' r' βγ: saray, kule (M/31-22; EUES 588).
- sājnrām**<Toh.A/B sañkrām~Toh.A saṃkrām~saṅgrām/<Sğd. snkr'm<Skr. saṅghārāma manastır; Stūpa (M/52-4; EUES 598).
- sumer**<Toh.A/B sumer<Skr. sumeru: dünya dağı (M/38-14; EUES 630).
- soçiu**<Çin. xiang zhou: Çin'de bir şehrin adı; **soço** mesken (?) (M/73-23; EUES 618).
- strayastrīş**<Toh.A strāyastrīṣ~strāyastrīṣ<Skr. trāyastrīṣa: (Budist kozmolojide) Tanrı İndra'nın göğünün adı, otuz üç (tanrı) (M/89-35; EUES 625).
- suburgan~supurgan**<Sğd. swpwr̄g'n: mezarlık, mezar, kabir (M/5-11; EUES 632; VEWT: 431).
- supuşpit**<Toh.A supuṣpit<Skr. supuṣpita: Ketumatī şehrindeki bir korunun adı (M/52-34; EUES 632).
- suñ**²¹<Çin. song: bir dağın adı (M/52-49; EUES 631).
- şal**<Toh.A/B šāl<Skr. śālā: (toplantı) salon(u; Hint hükümdarı için) saray (M/51-1; EUES 642).
- şalavan**<<Skr. śālavana: bir korunun adı (M/1-34; EUES 643).
- şravast~şrav(a)st**<Sğd. š' r' βst, šyr' (')βsth<Skr. śrāvastī: Hindistan'da bir şehrin adı (M/20-15; EUES 656).
- şudavas**<Toh.A/B śuddhavās<Skr. śuddhāvāsa: (Budist kozmolojide) bir gök katımın ve bir tanrı sınıfının adı (M/9-21; EUES 656).
- tamu**<Sğd. tm-: cehennem (M/5-47; EUES 668).
- apovan**<Toh.B tapovam <Skr. tapovana: yer adı (münzevi koruluğu) (M/1-24; EUES 676).
- tapan**<<Skr. tapana: bir cehennemin adı (M/84-41; EUES 673).
- tužit**²²<Toh.B tuṣit<Skr. tuṣita: bir yer adı (Budist kozmolojide bir göğün veya bu gökteki sarayın adı) (M/1-22; EUES 768).
- uçadvač**<<Skr. uccadhvaḥa: Tuṣita göğündeki bir sarayın adı (M/3, 35; EUES 782).
- urbilvani**<<Skr. uruvilvā: Hindistan'da bir şehrin adı (M/8-18; EUES 803).

²⁰ *Samsāranın* sözlük anlamı “beraber akmak” demektir ayrıca Hintçede ve Sanskritçede dünya ya da dünyada anlamında kullanılmaktadır. Metin içinde de “Samsāra doğum ölüm çemberidir” ve “Samsāra tekerlektir” metaforlarıyla kullanılmıştır (Yunusoğlu 2016: 220-221).

²¹ *sūñ* kelimesinin birden çok anlamı bulunmaktadır fakat Tekin'in anlamlandırmasına en uygunu bir dağın adı kullanımıdır. Metin içinde bu sözcük şu şekilde geçmektedir: *vrhar sengrem irtin birtin boşusar .. yingaktunki bursong (kuvr)aglarka süng tayak kılsar /* manastırları vergiden kurtarsalar dört cihetteki cemaatlere dayanak olsalar (M/52-47).

²² “Tuṣita terimi, ‘çekişmek, hoşnut olmak, mutlu etmek’ anlamındaki tuṣ kelimesinden gelmektedir. Tuṣita ‘muhteşem mutluluk cenneti anlamında olup tanrılar dünyasının dördüncüsüdür. Bütün Bodhisattvaların Buddha olarak yeniden doğmadan önceki yerleridir ya da cennetidir. Terim, Sākyamuni ve diğer bütün Buddhalar gibi gelecek Buddha olarak dünyaya inmeden önce Maitreya'nın da yaşadığı temiz alan olarak gösterilir. Maitreya burada 4.000 Tuṣita yılı ya da 584 milyon yıl yaşayacaktır.” (Tokyürek 2019: 391).

- vaiçanvat** (vaiçay(a)nt için eski bir hata) **vaiçay(a)nt**<Toh.A vaijayant<Skr. vaijayanta: bir gökyüzü sarayının adı (M/89-49; EUES 837).
- vidar**<<Skr. vidara ~ vidāra: cehennemdeki bir dağın adı (M/82-37; EUES 844; Tokyürek: 367).
- viman**<Toh.A/B wimām/<Toh.B vimām<Skr. vimāna: göksel saray, semavi saray (M/36-2; EUES 845).
- v(i)rhār~virhār~v(i)rh(a)r**<Sğd. βṛγ'īr<Skr. vihāra: manastır; stüpa, türbe, kutsal yer (M/54-2; EUES 846).

2.4. Bitki, Hayvan ve Yiyecek İçecek Adları

Maytrisimit'te özellikle çiçek, ağaç gibi bitki adları çoktur. Bitkilerin çoğunluğu cennetle bağlantılı olarak Budizm'le ilişkilendirilir ve bu bitkilerin bazıları şifa özelliği taşır. Dua ve meditasyon aracı olarak kullanılan bazı ağaçlardan yapılmış objeler de Budizm için önem arz eder.

Bu başlık altında toplam 21 yabancı sözcükten 1 Soğdca, 1 Orta İranca, 2 Çince, 2 Toharca, 15 Sanskritçe kökenli sözcük vardır.

- asayan~ras(a)yan**<Toh.A rasāyam<Skr. rasāyana: iksir, yaşam iksiri, meyve özü (M/19-48; EUES 568).
- ažok**<Toh.A ašok<Skr. aśoka: bir ağaç (M/13-53; EUES 94).
- bağ**<Neupers. bāg/<CSğd. b'γ: bağ, bahçe, meyve bahçesi (M/69-13; EUES 136).
- bor**: şarap, alkol (Skr. madya'nın da eş değeri) (M/44-10; EUES 187); bor < Mpers. wine (DEMT: 90).
- čambu**<Toh.A/B jambu<Skr. jambu~jambū: jambol, Java eriği (M/37-7; EUES 220).
- činagantik**<<Skr. *jinagandhika: Himalaya'da yetişen şifalı bir bitkinin adı (M/5-16; EUES 232).
- čintan ~ čint(a)n**<Çin. zhan tan/<Sğd. cntn<Skr. candana: sandal ağacı, sandal ağacının tozu, sandal ağacının macunu; sandal ağacı renkli; sandal ağacından (M/18-34; EUES 233).
- hwa**<Çin. hua: çiçek; bir dağın adı (M/106-13; EUES 284).
- ikšu**<Toh.B ikššu<Skr. ikṣu: şeker kamışı (M/82-18; EUES 302).
- kalavink~kalav(i)nk**<Toh.A kalavīnk<Skr. kalavīnka: bir kuş adı (bir ötücü kuş) (M/32-14; EUES 321); **krbir**²³(?)<Skr. karavira: güzel kokulu oleander (M/55-29), **tamalaptr**<Skr. tamalapattra: güzel kokulu bir nebatın yaprağı (M/55-29); **tamalapatr**<Toh.B tamālapatrā~tamālapātr~tamālapātr<Skr. tamālapattra: *Garcinia xanthochymus* Hook. veya *Xanthochymus pictorius* yaprağı, *Cinnamomum tamala* (EUES 667).
- kužešay**<Toh.A kušešaiy~kušešaiyā<Skr. kušešaya: nilüfer, su zambağı (M/18-35; EUES 435).
- künčit**<Toh.A/B kuñcit: susam, küncü (M/82-18; EUES 441).
- lenhwa**<Çin. lian hua: nilüfer, mavi nilüfer (M/51-55; EUES 452).
- mandarak**<Toh.A mantarak~mandarak<Skr. mandāra: mercan ağacı (M/44-2; EUES 466).
- noš**<Sğd. nws̄: iksir, nektar (Skr. rasāyana) (M/69-42; EUES 500).
- paričatir**<Toh.A pariḷatṛā<Skr. pārijāta: cennet ağacı (muhtemelen << Skr. pāricitra) (M/37-16; EUES 552).
- patal**<<Skr. pāṭalā~pāṭalī: bir ağaç türü (M/39-26; EUES 554).

²³ *Maytrisimit'te* *krbir* kelimesi şu şekilde geçmektedir: *adruk adruk enger teger čintan tamalaptr abiriš krbirde ulati (erdni)lig söğütler ıgaçlar... / türlü türlü, *salkım salkım olan ile candana tamālapattra, karavira, krbir ve öteki cevherli ağaçlar... (M/55/28-30). Tekin (2019: 332), notlar kısmında bir önceki sözcük *tamalaptr* ve *krbir* ifadesi için Sanskritçe *karavira* notunu düşmüştür. Sözlüklerde *krbir* kelimesinin anlamı bulunamamıştır fakat EUES'de (2021: 321), Sanskritçe *karavira* sözcüğü *kalvinkle* aynı verilmiştir. Bu sebeple bu üç sözcük aynı başlık altında incelenmiştir.*

pitpadi~p(i)tp(a)di<Sğd. ptpdy<Skr. pippalī: biber (M/56-2; EUES 558).

širiša<Skr. širiša: bir ağaç türü (M/39-34; EUES 653).

tal<Toh.B tā<Skr. tāla: hurma ağacı, palmiye, söğüt (M/29-8; EUES 665).

udumpar~udump(a)r~ud(u)mp(a)r<Toh.A *udumpar<Skr. udumbara: nadir bir çiçeğin ve ağacın adı; bir ülserin adı (M/39-38; EUES 786).

2.5. Değerli Taşlar

Budist sanatın önemli görsellerinden olan ve yazılı metinlerde birçok türü bulunan değerli taşlar ve kutsal kabul edilen bazı mecevheler de çalışmada tespit edilmiştir. Çince kaynaklı 2, Sanskritçe kaynaklı 6 sözcük şunlardır:

ärdini<<Skr. ratna: mücevher, değerli taş, değerli şey; mücevherden (M/106-12; EUES 112).

kimpak<Çin. jin bo: altın yaprak (M/51-4; EUES 381).

markat~m(a)rk(a)t<Sğd. mryt (manS)~mrkt (sogdS)<Skr. marakata: zümrüt (M/55-22; EUES 470).

sparir<Toh.B spherir<Skr. sphatika~sphatika: nefes taşı (M/28-20; EUES 624).

suryakant~suryak(a)nt<<Skr. sūryakānta: ay taşı (M/36-1; EUES 632).

šutse<Çin. shui jing: nefes taşı; nefes taşı mücevherli, nefes taşı(ndan) boncuk, mücevher (M/73-31; EUES 658).

vaiduri<<Skr. vaidūrya: beril, lacivert taşı, lazurit taş (M/29-13; EUES 837).

vaçar~v(a)çar<Toh.A/B vājār~wājār<Skr. vajra: yıldırım şeklinde bir silah (M/13-14; EUES 835).

2.6. Zaman, Ölçü ve Gök Kavramlarıyla İlgili Adlar

Maytrisimit'te zaman ve ölçü kavramını ifade eden yabancı adlar, çeşitli metaforik kullanımlarla genellikle sonsuzluğu anlatmak için başvurulan terimlerdir. Budizm'de zaman anlamı taşıyan iki kavram *kšan* ~ *kš(a)n* ve *k(a)lp* metinde de kısa ve uzun zamanı anlatmak için kullanılır. Ayrıca zaman ve ölçü dışında gökyüzündeki nesnelere de sonsuzluk kavramını yansıtmaktadır.

Çinceden geçen bir ölçü adı (*çik*) ve bir de takvim adı (*legžir*) haricindeki 8 sözcük, Sanskritçe kökenli zaman ve gök ifade eden adlardır.

asanke<Toh.A asaṃkhe/<Sğd. ''s'ny<Skr. asaṃkhyeya: Asaṃkhyeya çağı, uzun bir devir; sayısız (M/26-22; EUES 71).

b(a)drak(a)lp~badrak(a)lp<Toh.A bhadrakalp~Sğd. pttir-klp<Skr. bhadrakalpa: şimdiki çağ (M/8-12; EUES 135).

çik²⁴: arşın, endaze (M/75-39; EUES 232).

k(a)lp<Toh.A kalp/<Sğd. klp~krp~krph~kōph<Skr. kalpa: dönem, devir, çağ (M/48-12; EUES 324).

kuroš<Toh.A kroś<Skr. krosa: uzunluk ölçüsü, uzaklık ifadesi = ses erimi, çağırma (M/31-30; EUES 425).

kšan~kš(a)n<Toh.A/B kṣaṃ(~Toh.B kṣāṃ)/<Sğd. kšn<Skr. kṣāṇa: an, lahza (M/42-15; EUES 416).

legžir<Çin. li ri: takvim (M/46(ilave); EUES 452).

²⁴ *çik* sözcüğünü Şinasi Tekin, Çinceden geçtiğini bildirirken diğer kaynaklarda köken bilgisi verilmemiştir.

m(a)hak(a)lp~m(a)hakalp<Toh.A mahākālp<Skr. mahākālpā: büyük bir çağ (M/1-21; EUES 460).

muhurt<<Skr. muhūrta: kırk sekiz dakikalık bir müddet (M/13-56; EUES 479).

viçay<<Skr. vijaya: bir zaman birimi (Skr. muhūrta; Budist kozmolojide) bir gök katı (M/13-56; EUES 844).

2.7. Kutsal Eşya, Alet Edevat Adları

Budizm'de dua ve meditasyon aracı olarak kullanılan birtakım eşyalar vardır. Budistler özellikle dua ederlerken dua tekerlekleri kullanırlar. *Çakra* adı verilen bu tekerlekler, *dharma* ve *samsara* çarklarının dönüşlerini sembolize ederler (Yitik 2007: 334). Taçlar ve tahtlar da *Maytrisimit*'te kutsal olarak değerlendirilir. Bunlardan özellikle *kirita* adlı taçlar, Tanrı Hormuzta ve öteki büyük tanrıların başlarında bulunur.

Bu başlık altındaki 20 yabancı addan kaynağı Çince 2, Soğdca 2, Yunanca 2, Sanskritçe 14 sözcük bulunmaktadır.

asan<Toh.A/B āsām~āsām<Skr. āsana: taht, oturacak yer, heykel altlığı (M/7- 32; EUES 71).

böz²⁵<<Yu. Βύσσοϛ: bez, keten bezi, kumaş (Skr. caila ve paṭṭa'nın da eş değeri); pamuklu giysi; pamuklu (Ar. bazz, Mo. bös, Mandschu boso, Sür. būṣā) (M/24-12; EUES 193).

pra<Sğd. pr'~pr''~pr'kh<Mittelind. paḍāa<Skr. patāka~paṭāka: şemsiye, güneşlik, bayrak, sancak, tapınak sancağı (M/18-33; EUES 559).

çirhoş<Sğd. crxwšt: üzüm cenderesi (M/82-14; EUES 234).

ç(a)kir~ç(a)k(i)r~çakir<Toh.A cākār~cākārā/<Toh.B cākār/<Sğd. ckk̄r~cxr~cyr<Skr. cakra: tekerlek; Buda'nın ve Maitreya'nın güzellik işareti; yedi mücevherden biri de (Skr. saptaratna); büyülü koruma için meditasyonla veya ritüelle oluşturulan teker (M/82-34; EUES 218).

didim~did(i)m<Sğd. dydym~dydm~dydmh/<MP/Parth. didēm<<Gr. διάδημα: alın çemberi, alın bağı, hükümdarın alın çemberi, taç, daire biçiminde bir şey, çelenk, mücevherat; kafa süsü, başlık (M/3-26; EUES 247).

k(a)lam<Toh.A kalām<Skr. kalama: yazı kara kalemi, kalem (M/61-2; EUES 321).

kirit<Toh.A kirīṭa<Skr. kirīṭa: alın çemberi, alın bağı, taç (M/2-54; EUES 383).

karaža~k(a)raža<Sğd. kr'z'kh<Skr. kāṣāya (Skr. cīvara): aşı boyası renkli rahip elbisesi, rahip cüppesi (Skr. cīvara) (M/18-55; EUES 336).

kuşatre<Toh.B kuṣātre~kuṣātre~kṣātre~kṣātre<Skr. chattra: güneşlik, şemsiye, tente, tapınak sancağı (M/44-4; EUES 428).

lan kan<Çin. lan gan: tirabzan, korkuluk, parmaklık (M/31-32; EUES 451).

luu<Çin. long: değirmen, el değirmeni (M/40-04; EUES 457).

luk<Çin. lu: büyük tütsü kap, buhurdan (M/69-8; EUES 456).

nayut<<Skr. nayuta: yüksek bir sayı (M/1-32; EUES 487).

²⁵ *Maytrisimit*'te Süryaniceden geçen ve günümüzde de cins ad olarak kullanılan, Güncel Türkçe Sözlük'te (2022) "pamuk veya keten ipliğinden yapılan dokuma, çaput" anlamında verilen tek bir sözcük mevcuttur. *Böz* sözcüğü GTS'te Arapça kaynaklı olduğu yazılıdır ve bu sözcük, Gülensoy'un aktarımıyla Hasan Eren ve Sevan Nişanyan'a göre de Arapçadan alınmıştır. Gülensoy (2018: 82), Eski Türkçedeki *böz*-*büz*-*pös*-*pir* biçimlerinin kökenini Arapçaya bağlamanın doğru olmadığını, Eski Türkçeye Türkçedeki -z > Çuvaşça -r değişmesinden önce geçtiğini ifade eder. *Moğolca-Türkçe Sözlük*'te kaynağı Yunanca (Lessing 2017: 178), *Türkçe-Özbekçe Sözlük*'te Arapça (Yusupova 2018: 82), Wilkens'in (2021) sözlüğünde Yunanca, Hendrik Boeschoten'in (2023) sözlüğünde *böz* 'cotton cloth' (DEMT: 92) olarak kaynağı belirtilmeden verilmiştir.

psak~ps(a)k<Sğd. ps'k: çelenk, çiçek dizisi (Skr. māl̄ya ve māl̄'nın da eş değeri), taç (M/3-26; EUES 562).

şakti<<Skr. şakti: mızrak, kargı; şakti: etki, tesir, güç, kuvvet (M/84-12; EUES 642).

şarir~ř(a)rir<Toh.A şarir/<Toh.B şarir/<řr'yr< Skr. şarira: (Budist) kutsal emanet; kemik kalıntıları (M/109-22; EUES 645).

tar<<Skr. tari: sal, tekne, küçük gemi (M/31-13; EUES 676).

trişul<Toh.A trişul < Skr. trişula: üç dişli mızrak (M/84-12; EUES 749).

v(a)ćrazan~vaćrazan<Toh.A vajrāsām~vajrāsām/<Toh.B vajrāsām~wajrāsām< Skr. vajrāsana: elmas tahtı, elmas taht; Buda'nın aydınlandığı tahtın adı (M/1-26; EUES 837).

2.8. Budist Külliyyata Dair Teknik Terimler ve Eser Adları

Tripitaka (üç sepet) kavramı ile ifade edilen Budist külliyyat *vinaya*, *sutra* ve *abidharma* gibi metin türlerini içermektedir. *Maytrisimit* de Budist hikâyeler (avadāna ve jatāka) içerisinde önemli bir metindir. Budist düşünce sisteminde bu külliyyatı tanımlayan ifadeler dışında Budist öğretiyi yansıtan birtakım özel terimler de yer alır.

Maytrisimit'te ilgili başlıktaki 9 yabancı ad Sanskritçe kökenlidir.

m(a)hasamać~m(a)has(a)mać~mahasamać<Toh.A mahāsamāc<Skr. mahāsamāja: bir Sūtra'nın başlığı (M/50-39; EUES 462).

maitris(i)mit~maitrisimit<<Skr. maitreyasamiti: bir metnin başlığı (M/1-11; EUES 465).

padira<Skr. patra: yaprak (p(a)tr), kitap sayfası (M/5--; EUES 549).

sudur<Toh.A/B sūtār~sūtār/<Sğd. swtr~swtr<Skr. sūtra: Budist metin, vaaz metni (M/50-34; EUES 627).

şastr~ř(a)str<Toh.A/B řāstār/<Sğd. ř'str<Skr. řāstra: Budist öğretiyi metni (M/38-4; EUES 645).

řlok²⁶<Toh.A/B şlok/<Sğd. ř'wk<Skr. şloka: dize, mısra, dörtlük, şloka, Gāthā, şiir (M/27-3; EUES 654).

vinay<Toh.B vinai~winai<Skr. vinaya: tarikat disiplini (M/62-21; EUES 845).

vityastan<Toh.A vidyāsthāna<Skr. vidyāsthāna: (on sekiz) ilim sahası, bilim alanını vityastan şasatar ~ vityasatan şasatar: (on sekiz) ilim sahasının ders kitabı (M/3-28; EUES 848).

vyakaran~vyak(a)ran²⁷<Toh.A/B vyākaraṃ<Skr. vyākaraṇa: gramer, dil bilgisi; Budist edebiyatın on iki türünden biri; bir řāstra'nın adı (M/38-50; EUES 849).

2.9. Mezhep, Cemaat ve Boy İfade Eden Adlar

Maytrisimit'te ilgili başlıkta 5 yabancı ad, Sanskritçe kökenlidir.

bursañ~burs(a)ṅ<Sğd. pwrnsn<Çin. fo seng<Skr. buddhasaṅgha: cemaat (Skr. saṃnipāta), topluluk, cemaat üyeleri, meclis (Skr. saṃnipāta), rahip topluluğu, (çoğulda) rahipler (M/22-1; EUES 202-203).

²⁶ Eski Türkçede özellikle Burkan sahasında kullanılan *şlok* kavramı işaretli manzume, beyit, mısra anlamlarına gelmektedir. şlok kelimesiyle birlikte Eski Türkçede şiirle ilgili terimlerden biri olan takşur (şarkı okumak) ve takşut (şiir, nazım, beyit, manzume) kavramları da *Maytrisimit*'te kullanılmıştır (Arat 2007: XIV).

²⁷ "Vyākaraṇa, 'Gramer, analiz, şekil değiştirme, gramatikal analiz, biçimsel kestirim, kehanet, geleceği bilme, sesi açık olarak yazma ve tartışma, başka bir deyişle bir gramer ya da Sūtra'da sesin doğru bir şekilde çıkması' anlamındaki terim, Buddha'nın müritlerinin aydınlanacağı konusundaki kehanetini anlatan bölümdür. (...) Terim, on iki külliyyattan birini ifade eder." (Tokyürek 2019: 437).

sañik<Sğd. snk'yk/<Toh.A sãnik/<Toh.B sañkik<Skr. sãnghika: (Budist) tarikata ait; cemaat malı (M/72-1; EUES 584).

şaki<Toh.A şakki/<Toh.B şakke/<Sğd. ş'ky<Skr. śākya: Buda'nın ait olduğu boyun adı; Śākya ailesine üye. 2. kişi adı (M/23-10; EUES 642).

vaibažike<Toh.B vaibhāṣike<Skr. vaibhāṣika: Vaibhāṣika ekolüne mensup (M/34-14; EUES 837).

vaibaś<Toh.A vaibhāś<Skt. vaibhāṣa: Vaibhāśāstra için kısa başlık (M/95-15; EUES 837).

2.10. Diğer Adlar

Çalışmanın bu başlığı içerisinde önceki maddelere anlamsal olarak yerleştirilemeyen ve kökeni hakkında net bir yorumun olmadığı 11 yabancı sözcük yer almaktadır.

čankramit<Sğd. cnkrmyt/<Toh.B cañkramit<Skr. cañkramita: dolaşma, volta atma (M/5-23; EUES 221).

kakaksi²⁸<Skr. ? : gönlünü ve karnını bozmak (M/59-26); **kakasi** (BT 9: 55).

kerti<Skr. krta: yapılmış, suni; dünyevi (M/64-3); **kerti** (BT9: 56).

kral²⁹<Skr. karala: müthiş; gaddar, pek (M/42-12); **kalal**<Toh.B kalāl<Skr. kalala: hamileliğin ilk haftasındaki embriyo; **kalallıg** ~ **k(a)lall(ı)g**: Kalala kırı (EUES 321).

krtaḥst<Skr. krtaḥasta: mahir (M/46-3); **sidira**<<Skr. gandhahastin: koku fili (çiftleşme zamanında fillerin özel bir kategorisi) (EUES 271).

nikiši<Skr. nikaṣa: benzer (M/18-34).

pañčanvan<Skr. ? pañcaññānika (?) (M/81-24).

satu<Skr. setu: köprü (M/31-39); **şatu**: merdiven (EUES 646).

sidira<Skr. ? (M/93-14); **sydry**[?]; tryn (BT 9: 113).

sñast<Skr. ? (M/25-20).

vaysučik<Skr. ? (M/5-44); **vaişučik**<Toh.B vişucik <Skr. vişūcikā: kolera (EUES 839).

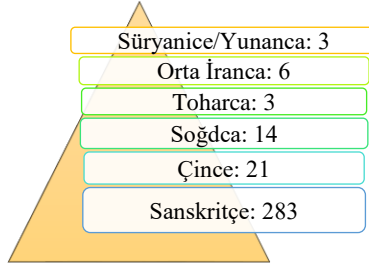
3. Sonuç

Maytrisimit'te anlamsal / sözlüksel ögelerden yabancı adların sözlüklerden yararlanılarak yeniden okunup anlamlandırılmasıyla şu sonuçlara ulaşıldı:

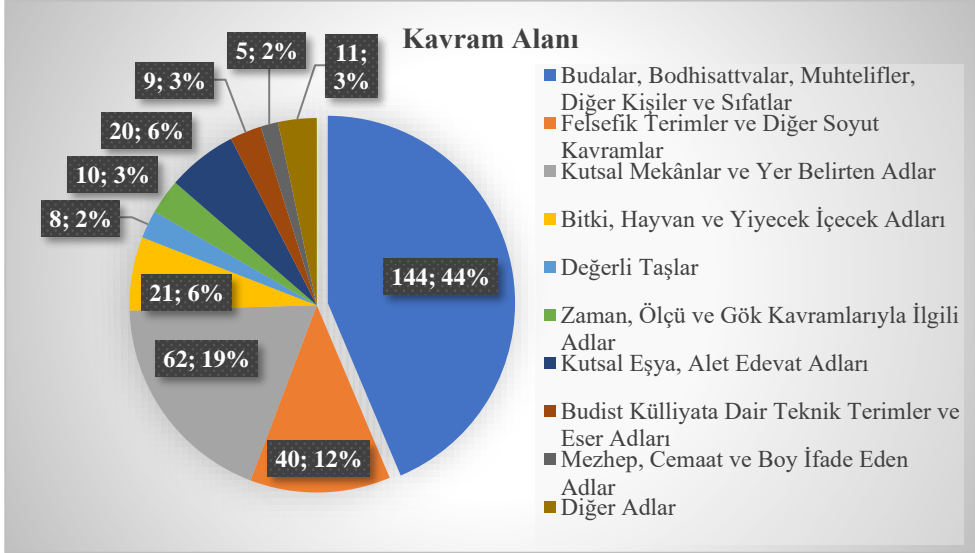
- Orijinalinin Sanskritçe olduğu düşünülen eser; Sanskritçeden Çinceye, Çinceден Toharcaya, Toharcadan da Eski Uygurcaya çevrilmiştir. Dolayısıyla 330 yabancı addan Sanskritçe kökenli 283 sözcüğün çoğu Toharca yoluyla Eski Uygurcaya girmiştir. Bununla birlikte Sanskritçe kökenli sözcüklerin Eski Uygurcaya geçiş aşamasına bakıldığında Soğdcanın da etkisi olduğu gözlenmiştir. Kaynak dili Orta İrancı ve Yunanca olan sözcüklerin çoğu da Soğdca yoluyla Eski Uygurcaya girmiştir. Soğdca, sözcük alışverişinde köprü vazifesi görmüştür aynı zamanda bu dilden doğrudan sözcük de alınmıştır. Bu yabancı dillerden alınan sözcükler Türkçenin fonetik yapısına uydurularak işlenmiştir.

²⁸ Tekin'in *kakaksi* şeklinde okuduğu kelime, BT9'da *kakasi* şeklindedir. Wilkens'in (2021) sözlüğünde ve diğer sözlüklerde *kakaksi* sözcüğüne rastlanılmamıştır.

²⁹ Sözlüklerde *kral* sözcüğüne rastlanılmamıştır; metin içindeki anlamına uygun *kalal* kelimesi bulunmuştur. *Maytrisimit* metninde bir yerde geçer: *ançulayu yime ögnüng kangning krallıg bir içinte kirmiş köngül .. at öngüg togurur*: yere saçılmış tohum taneleri (nasıl) önce mayalanırsa aynı şekilde de ananın ve babanın dehşet kırı içine girmiş gönül ad ve rengi doğurur (M / 42, 12).

Şekil 2. *Maytrisimit*'te Köken Bakımından Yabancı Adların Toplamı: 330

- *Maytrisimit*'te kişilerin çoğu, kutsal nitelik taşıyan varlıklardır. *Maytrisimit*'in yazılma amacı Maytrî'yi tanıtarak sevap kazanmak olduğundan metinde Budalar, bodhisattvalar, muhtelif kişiler vasıtasıyla Budizm'in temel prensipleri anlatılmıştır. Bunlarla birlikte diğer kişiler, unvanlar, sıfatlar, birçok kişiden bahsederken zamirlerin kullanılması metne canlılık katarak öğretici olma yolunu açmıştır. Bu metin vasıtasıyla Budist Uygur dinî söz varlığının yabancı adlar konusunda karma bir yöntemle oluştuğu, özellikle felsefik terimler konusunda yabancı terimlerin ağır bastığı sonucuna ulaşılmıştır. Aynı zamanda metinde geçen *samsāra*, *klēsa*, *nirvāna* gibi yabancı kavramların metaforlu kullanıma uygun olduğu gözlenmiştir.

Şekil 3. *Maytrisimit*'in Yabancı Dillerden Geçen Kavram Alanı

- Kavram alanı sınıflandırılmasıyla sayı olarak birinci sırada “Budalar, bodhisattvalar, muhtelifler, diğer kişiler ve sıfatlar” başlığındaki yabancı adlar, ikinci sırada “kutsal mekânlar ve yer belirten adlar”, üçüncü sırada “felsefik terimler ve diğer soyut kavramlar”, dördüncü sırada “bitki, hayvan ve yiyecek içecek adları”, beşinci sırada “kutsal eşya, alet edevat adları en çok kullanılanlardır. Böylelikle *Maytrisimit*'teki

yabancı sözcüklerin kavram alanının Budist çevrede terimleşen ifadelerle oluştuğu gözlenmiştir.

Sonuç olarak Türk dilinde çeşitli nedenlerle farklı boy, kavim, devletlerle ilişki kuruldukça yabancı sözcüklerin kullanım oranı da artmıştır. *Maytrisimit* metninde bu sözcüklerin kullanımına bakıldığında günümüze kadar gelen sözcüklerin sayısı toplam yabancı ad kullanımına oranla oldukça azdır. Öneri mahiyetinde bu metnin sadece yabancı adlar konusu bile tez olabilecek potansiyele sahiptir. Metnin içerisinde geçen anlam ögelerinin ve görev ögelerinin ayrı ayrı incelenmesi Türk diline katkı sağlayacağı kesindir. Bununla birlikte üzerinde taşıdığı ilk dram / tiyatro vasfını hâlen sürdürmesinden ve çağdaş eğitim anlayışında canlandırma esasına dayalı bir öğretim sistemi benimsenmesinden dolayı Türklere ait ilk veriler üzerinden bu sistemin kavratılması amaçlanmalıdır.

Kısaltmalar

Ar.	: Arapça	M. Soğd.	: Manici Metinlerde Soğdca
B. Soğd.	: Burkanca Metinlerde Soğdca	O.İ.	: Orta İran dili
Çin.	: Çince	O.İ.T.	: Orta İrancaya ait Turfan Metinleri
DEMT	: A Dictionary of Early Middle Turkic	Sak.	: Saka dili
EUES	: Eski Uygurca El Sözlüğü	Sğd.	: Soğdca
GTS	: Güncel Türkçe Sözlük	Skr.	: Sanskritçe
İr.	: İran dili	Sür.	: Süryani dili
KBS	: Köken Bilgisi Sözlüğü	Toh.	: Toharca
Kuç.	: Kuçan dili=Tohar dili	UW	: Uigurisches Wörterbuch
M	: Maytrisimit	VEWT	: Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen
Mo.	: Moğolca	Yu./Gr.	: Yunanca

Kaynakça

- Ağca, Ferruh (2021). *Dillik Ölçütlere göre Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilmesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Aksan, Doğan (2000). *Türkçenin Sözcüğü*. Ankara: Engin.
- Aksan, Doğan (2006). *Türkçenin Gücü*. Ankara: Bilgi.
- Alyılmaz, Cengiz (2015). *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*. Ankara: Atatürk Üniversitesi.
- Alyılmaz, Cengiz (2020). ““Türk”, “Türkçe”, “Türk Dili” Kavram İşaretleri Üzerine”, *Türkçe Eğitimin Güncel Sorunları*. (Ed. Cengiz Alyılmaz, Onur Er ve İsmail Çoban). Ankara: Eğiten Kitap, 1-43.
- And, Metin (1985). *Geleneksel Türk Tiyatrosu*. İstanbul: İnkılap.
- And, Metin (2014). *Başlangıçtan 1983'e Türk Tiyatro Tarihi*. İstanbul: İletişim.
- Arat, Reşit Rahmeti (2007). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Baş, Asuman (2020). *Eski Uygurca Maytrisimit Nom Bitig'in Dili*. Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Boeschoten, Hendrik (2023). *A Dictionary of Early Middle Turkic*. With the editorial assistance of John O'Kane. Handbook of Oriental Studies. Section 1 The Near and Middle East, Volume: 169. Leiden & Boston: Brill.
- Çoban, İsmail (2020). *Türkiye Türkçesindeki Alıntı Sözcükler*. Ankara: Eğiten Kitap.
- Dilâçar, Agop (2016). *Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Elverskog, Johan (2020). *Budist Uygur Edebiyatı*. (Çev. Mustafa Ağca ve Dilek Uzunkaya). Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Gülensoy, Tuncer (2018). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Karağaç, Günay (1998). "Türkçenin Komşularıyla İlişkilerine Genel Bir Bakış". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 28: 359-406.
- Karağaç, Günay (2016). "Türkiye Türkçesinin Geri Dönen Alıntıları". *Aydın Türklük Bilgisi Dergisi*, 2: 67-68.
- Kaya, Korhan (2019). *Sanskrit-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Pinhan.
- Köktürk, Milay (2015). *Kültürün Dünyası, Kültür Felsefesine Giriş*. Ankara: Hece.
- Lessing, Ferdinand D. (2017). Çev. Günay Karağaç. *Moğolca-Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK.
- Ong, Jackson Walter (2020). *Sözlü ve Yazılı Kültür, Sözlün Teknolojileşmesi*. İstanbul: Metis.
- Räsänen, Martti (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Röhrborn, Klaus (2017). *Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial Der Vorislamischen Türkischen Texte Aus Zentralasien – Neubearbeitung - II. Nomina- Pronomina Partikeln Band 2: as äzüük*. Germany: Franz Steiner Verlag.
- Şehitoğlu, Muammer (2020). *Eski Uygurca Maytrisimit Adlı Eserin "Oyun / Sanatı" Kavramları ve Eğitsel Öğeler Açısından İncelenmesi*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Şen, Serkan (2016). *Eski Uygur Türkçesi Dersleri*. İstanbul: Kesit.
- Tekin, Şinasi (1980). *Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhasika-Schule*. 1. Teil : Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen. 2. Teil: Analytischer und rückläufer Index.
- Tekin, Şinasi (2001). *İştikakının Köşesi Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*. İstanbul: Simurg.
- Tekin, Şinasi (2019). *Uygurca Metinler II-Maytrisimit-Burkancuların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma-Uygurca İptidâi Bir Dram*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tokyürek, Hacer (2019). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Wilkens, Jens (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch - Deutsch – Türkisch Eski Uygurcanın El Sözlüğü Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*. Universitätsverlag Göttingen: Herausgegeben von der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.
- Wilkens, Jens (2021). *Uigurisches Wörterbuch - Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. Germany: Franz Steiner Verlag.
- Yavuz Öz, Duygu (2020). "Eski Türk Manzum Metinlerinde İşletime Sokulan Alıntı Sözcükler". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 69: 35-100.
- Yitik, Ali İhsan (2010). "Budizm". *Yaşayan Dünya Dinleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Yunusoglu, Mağrifet Kemal (2016). *Budist Türk Çevresi Eserlerde Metaforlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Yusupova, Nasiba (2018). *Türkçe-Özbekçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 17, Dönem/Period: 2023-İlkbahar/Spring, Sayı/Number: 32

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

Çeviri Makaleler

Translations

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 17, Dönem/Period: 2023-İlkbahar/Spring, Sayı/Number: 32

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

ÇEVİRİ MAKALE

Translation

Ermeni-Kıpçak Dilinin Tarihî Evreleri

Armyano-Kıpçakskiy Yazık: Etapı İstorii

Yaroslav Daşkeviç

Çeviren

Musa Salan

Orijinal Künye

Daşkeviç, Yaroslav (1983). Armyano-Kıpçakskiy Yazık: Etapı İstorii. *Voprosi Yazıkoznaniya*, 1983, N. 1.

Doç. Dr., Bartın Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
Bartın/Türkiye

e-posta msalan@bartin.edu.tr

orcid 0000-0001-7624-7614

doi 10.54316/dilarastirmalari.1229498

Atıf

Citation

Daşkeviç, Yaroslav (2023). Ermeni-Kıpçak Dilinin Tarihî Evreleri (Çev. Musa Salan). *Dil Araştırmaları*, 32: 277-296.

Başvuru

Submitted

04.01.2023

Revizyon

Revised

19.01.2023

Kabul

Accepted

03.02.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.05.2023

Öz

Türkçe, Orhun yazıtlarından günümüze değin pek çok farklı alfabeyle yazıya geçirilmiştir. Bu alfabelerden biri de bugün sadece Ermeniler tarafından ve sadece Ermenice için kullanılan, ama geçmişte hem Osmanlı Ermenilerinin meydana getirdiği Türkçe eserlerde hem de onlardan daha önce Batı Ukrayna'daki Ermeni (ve Tatar?) cemaati tarafından meydana getirilen Kıpçakça eserlerde kullanılan Ermeni alfabesidir. XVI-XVII. yüzyıl arasında yaklaşık 150 yıllık bir zaman zarfında bir yazı dili olarak kullanılan Ermeni harfli Kıpçakça; bu yazı dilini kullanan halkın etnik kimliği, dilin meydana gelişi, yükselişi ve ölümü noktasında, söz konusu makalenin basıldığı 1983'te olduğu gibi hâlen dahi pek çok belirsizliği ve tartışmayı ihtiva etmektedir. Ermeni harfli Kıpçakçayı vücuda getirenlerin etnik kimliğiyle ilgili Gerard Clauson'ın 1971 yılında kaleme aldığı yazı ve ondan birkaç yıl sonra Aleksandr Garkavets tarafından yazılan yazılar bu sahada yankı uyandırmış, onlarla hemfikir olmayan Yaroslav Daşkeviç bunlara cevap mahiyetinde bir karşıt görüş makalesi yazarak bu yazı dilinin doğuşu, yükselişi ve düşüşüne ilişkin farklı bilgiler paylaşmış ve alternatif düşünceler ileri sürmüştür.

Anahtar Kelimeler: Ermeni harfli Kıpçakça, Kıpçak Türkçesi, Ermeni-Kıpçakça, Orta Türkçe, Ukrayna Ermeni cemaati, dil ölümü, etnik aidiyet ve dil

ABSTRACT

Turkish has been written in many different alphabets from the Orkhon inscriptions to the present day. One of these alphabets is the Armenian alphabet, which today is used only by Armenians and only for Armenian, but in the past was used both in Turkish works created by Ottoman Armenians and in Kipchak works created by the Armenian

(and Tatar?) community in Western Ukraine before them. Kipchak languages in Armenian script, which was used as a written language for about 150 years between the XVI-XVII centuries; the ethnic identity of the people who use this written language still contains many uncertainties and debates about the emergence, rise and death of the language, as it was in 1983 when the article was published. The article written by Gerard Clauson in 1971 about the ethnic identity of those who created the Armeno-Kipchak language, and the articles written by Aleksendr Garkavets a few years later, had an impact in this area. Yaroslav Dashkevich, who disagreed with them, wrote a dissenting article in response, sharing different information about the birth, rise, and fall of this written language and proposing alternative ideas.

Keywords: Armeno-Kipchak language, Kipchak in Armenian script, Middle Turkic, Armenian colony of Ukraine, language death, ethnic affiliation and language

Üç yüzyıl önce ölmüş olan Ermeni-Kıpçak¹ dili kimi açılardan Türkologların ilgisini çekmektedir. Bu dilin Türki söz varlığı, en başından beri sözlükbilimciler ve sözlük yazarları için EK dilinin sözlüğünü ve pek çok dizinli metin yayını yapabilecekleri gerçek bir hazine olma potansiyeli taşır. Bu dil malzemesinde Batı Kıpçak dilinin üzerinde az çalışılmış tarihî sesbilimsel ve biçimbilimsel tarafları gözler önüne serilir. Bu dilin deyimleri ve söz dizimi Slav dilleri etkisi altında iç içe geçme (*интерференция*) ve yakınlaşma (*конвергенция*) perspektifinden ele alınmaktadır.

EK dili, toplumdilbilimsel bakımdan yeterince çalışılmamıştır. Söz konusu verilerin ilk derlenişinde dilbilimcilerce gösterilen gayretten bu yana yirmi yıl geçmiş, bu süre zarfında da EK dili hakkındaki bilgi de önemli ölçüde genişlemiştir. Kuşkusuz, bu gibi çalışmaların önüne çeşitli engeller çıkar. Bu engeller bütünü içinde dilsel faktörler kadar henüz yeterince açıklığa kavuşturulmamış dil dışı faktörleri de hesaba katmak gerekir. Sadece bu şekilde EK dilinin varlığını kabul etmeyen, onu –en iyi ihtimalle– Batı Kıpçak dillerinden birinin² sadece farklı alfabedeki bir varyantı yerine koymaya çalışan birtakım düşüncelerin ortaya çıkışını açıklamak mümkündür.

Sanki sadece düşünüş ve derin (söz varlığı, biçimbilgisi, deyimbilimi ve söz dizimi çerçevesinde) çöküş evresi biliniyormuş gibi, bu dil üzerine böylesi olumsuz tutumlar göstermek ve geçmişte yapılan çalışmaları dikkate almamak için gerçekten bir neden yok. Hatta tam tersine, dilbilimciler tam da EK dili örneğinde bu son derece değerli toplumdilbilimsel malzemeyi inceleme fırsatı yakalamışlardır. Nitekim bir dili ortaya çıkışından ortadan kalkışına kadar olan süreçte inceleme fırsatı sıklıkla ele geçmez. Ayrıca eldeki çalışmanın konusu –konuşanlarının ana dilinden tamamıyla farklı, hiç akrabalığı bulunmayan bir halktan alınmış dil– ne kadar sıra dışı ise de, belki, tam da bu sıra dışılık durumu sadece söz konusu dil ile alakalı somut sonuçlara erişmemiz için güzel bir zemin oluşturmakla kalmaz, genel dil bilim hususiyetlerine dair çıkarımlara da kaynaklık eder.

¹ Bu örnekten itibaren “EK” olarak kısaltılacak ve bu kısaltma Ermeni-Kıpçakçayı da içerecektir (Ç.N.)

² “biri” yani konu edilen dilin belirli bir göstergesi verilmeden veya neredeyse hiç bilinmeyen Kuman diline referansla.

EK dili nedir? Bugün bu soruya isabetli bir cevap verecek yetkinlikteyiz: Bu dil farklı cemaatler halinde Ukrayna'da yaşamış pek çok EK dilli grup tarafından XVI-XVII. yüzyıllar arasında kullanılmış, Batı Kıpçakça grubuna ait bir yazı dili olup bu dilde, bu dili konuşanların dikkate değer kültürel bir başarısı addedilebilecek pek çok yazın türünde eserler verilmiştir.

İşte bu büyük yazılı miras pek çok araştırmacının ilgisini çekmiş, onları dilbilimin özel ve genel meselelerini işlemeye sevk etmiştir. EK araştırmaları günümüz tarihî Türkolojisinin dinamik ve gelecek vadeden istikametlerinden biri olarak varlığını sürdürür. Gelecek vadeden bu dinamik saha, çalışmacıların önüne tamamıyla haklı şu soruyu koyar: Çok sayıda ve çok çeşitli yazılı eserde kullanılan bu dil nasıl ortaya çıktı ve nasıl ortadan kayboldu?

EK diline ilişkin geçmiş makalelerimizden birisinde (Daşkeviç 1981) birtakım hipotezi eleştirel olarak incelemeye çalıştık ve böylece bilimsel olarak doğrulanmış şu gerçeği dikkate aldık:

1) EK dilinin konuşurları, kullanıldığı bölgede baskın ve hâkim dil olan Kıpçakçayı benimsemiş Ermeniler idi; 2) Ermeniler tarafından benimsenmiş bu dil Karadeniz bozkırlarında yaşamış, XIII. yüzyılın ilk yarısında Moğollar tarafından neredeyse tamamıyla yok edilmiş göçebelerin dili olan Kumanca değil idi; 3) Kabul edilen bu dil Karadeniz'in kuzeyine Kumanlardan sonra gelen, Altın Orda Devleti ve onların takipçilerinin –kısmen Kırım Hanlığı'nın– kültürünün inşasında önemli rol oynayan başka bir Kıpçak dilli etnisitenin dili idi; Ermeni-Kıpçak dilinin en eski yazılı ürünleri Kıpçak dilinin baskın olduğu bölgede, yani Ukrayna'da, vücuda getirilmişti, dolayısıyla bu eserler o zaman veya daha erken bir zamanda Kırım-Tatarcasına uzanan Kıpçak dilinin gelişimini yansıtmaktadır.

Daha önce öne sürülen düşünceler, bu çalışmanın sınırları çerçevesinde EK dilinin gelişim sürecinde geçen birkaç asırlık tarihî süreci kapsayan asıl aşamaların üstünde durmak üzere derinleştirilmeye ve genişletilmeye çalışılacaktır. Bu aşamalar, aşağıda göstermeye çalışacağımız gibi, şöyle idi: 1) Kıpçakçanın, yazı dili oluncaya kadar, Ermeniler tarafından konuşma dili olarak benimsenmesi; 2) EK dilinin yazı dili olarak tebarüz edip en parlak dönemini yaşaması; 3) EK dilinin düşüşe geçmesi ve tamamen ortadan kalkması. Dilin başka bir şekilde değil, ama tam da bu şekilde gelişme ve yok olma grafiğini belirleyen dilsel ve dil dışı etkenler eşliğinde asıl dikkati ilgili materyallere çekmeye çalışacağız.

Yazı Dili Öncesindeki Evre (XIII. yüzyıl sonu - XV. yüzyıl)

Moğolların batıya hareketi, milletlerin yeni büyük göçlerine sebebiyet vermiş; bunun da Avrasya'daki dilsel duruma yansımaları olmuştur. Kumanların Karadeniz kuzeyindeki yaşadığı bölge, yukarıda da vurguladığımız üzere, diğer göçebe (kısmen şehirlileşmiş) Kıpçak dilli halklara ev sahipliği yapıyordu. Moğolların Güney Kafkasya'yı istilası Ermenilerin bu bölgeden, Doğu Avrupa'ya (ayrıca kuzeye de) büyük bir göç dalgası oluşturmalarına neden olmuştur. Bu göç kitlesinin göç istikameti öncelikle önceden beri ticaret noktası durumunda olan yerlerin güçlendirilmesi ve ardından bu yerlerde yeni bir koloninin teşkil edilmesini amaçlamıştı. Şüphe yok ki eski yerleşimcilerin de yeni

yerleşimcilerin de konuşma ve yazı dilleri Ermenice idi. Moğol istilası öncesinde Kiev'deki Ermeni çevrelerinde “Boris ve Gleb hakkında efsane” eserinin Ermenice çevirisi yapılmıştı.³ Güney Rusya'daki Ermeni kolonisinin dil durumu Moğol istilasının ilk on yılında ciddi anlamda değişikliğe uğramazken doğrudan Altı Ordu Hanlığının içinde bulunan Doğu Avrupa'da kalanlar için şartlar farklı idi.

XIII. yüzyıl Bizans'ının parlak zekâlarından, 1255-1308 tarihleri arasını içeren kroniğin yazarı meşhur tarihçi Yeoryos Pahimeris (1242-1310); Nogayların XIII. yüzyıl sonunda Kırım'ı istila edişinden sonraki dönemi anlatırken şuna dikkat çeker: “Zamanla, bu ülkelerde yaşayan halklar, yani, Alanlar, Zikhler (“Batı Çerkesleri”- Daşkeviç), Gotlar, Ruslar ve onlarla birlikte yaşayan diğer halklar, onların (= Tatar) adetlerini öğreniyorlar; bu adetlerin yanında dili ve kılık kıyafeti de benimsiyorlar ve savaşlarda onların saflarında savaşıyorlar.” (Bekkerus 1835: 345). Her ne kadar Yeoryos, Ermenilerden bahsetmese de çok açık ki XIII. yy. sonu ile XIV. yy. başı arasındaki bu akıma Moğol-Tatar egemenliğindeki topraklarda yaşayan Kırımli ve diğer Ermeniler de kapılmıştı. Kırım'ın ve civar toprakların (özellikle şehirlerin) etnik bir mozaik durumunda olması ortak ilişki diline doğru dilbilimsel asimilasyona zemin hazırlayan bir etken idi. Bu ortak dil de Tatarca idi. Aşağı yukarı yüz yıl sonra Fransız misyoner Johannes de Galonifontibus (ölümü 1412'den sonra) “Yeryüzü Bilgisi Kitabı”nda (1404) Karadeniz bozkırlarının kuzeyi için şunları söyler: “Bu ülkedeki pek çok Hristiyan, yani Latinler veya Katolikler, Yunanlılar, çokça Ermeniler, Zikhler, Gotlar, Tatlar, Vlahlar (Rumen), Ruslar, Çerkesler, Lekler, Aslar, Alanlar, Avarlar, Kumukların neredeyse tamamı Tatarca konuşuyorlardı.” (Kern 1938: 108). Bir yüzyılda, bu bölge Ermenilerinin dilsel asimilasyonu, Ermeni mesleklerinin –tüccarlık ve zanaatkarlık– de karakteri dolayısıyla çok ileri düzeye ulaşmıştır. Zira bu meslek erbapları, Avrasya'da uluslararası dil rolünü oynayan Tatarca'yı, her gün kontak halinde oldukları egemen Tatar halkı ile anlaşmak için kullanmak zorunda kalmışlardır.

Tatarcanın Altın Orda devresinde Ermenilerce benimsendiği düşüncesi uzun zaman önce dile getirilmişti; ancak bu, Pahimeris ve Galonifontibus'un o zamanlarda bilinmeyen beyanlarına değil akıl yürütmeye ve ayrıca, dolaylı bir kaynak olarak, Ermenilerin kitleler hâlinde 60 yıl yaşadıkları İdil Nehri üzerindeki Yeni Saray şehrinde 1330 yılında Kefe'ye göç edişinin efsanesine dayanır. Bu efsane David Kremetsi tarafından 1690 yılında Ermenice *çeti minei* (чѣтъи-минѣи veya минѣи-чѣтъи)⁴ adlı eserin ketebesine yazılmıştır. Doğrusunu söylemek gerekirse, kimi yazarlar (dilbilimci olmayanlar), ketebede dille alakalı meseleler bulunmadığı hâlde, bu efsaneyi özellikle İdil bölgesinde yaşayan Ermenilerin Tatarca'yı benimsemelerinin delili olarak kabul etmişlerdir. Görünüşe göre, Ermenilerin, XIV-XV. yüzyıllar arasında Altın Orda toprakları içinde Ermeni kolonilerinin bulunduğu, ayrıca bu bölgelere komşu olan yerlerde (örneğin, Karadeniz kuzeyinde Ceneviz ve Venedik yerleşimlerinin sınırlarında) bulunuşları sırasında ve Tatar yerleşimlerinin yer aldığı geniş kontak alanında, Tatarca'yı yoğun şekilde benimsemiş olduğunu düşünmek daha doğru

³ Ermenice metindeki Güney Rusçasının fonetik özelliklerinin korunması da çevirinin yapılış yerini tasdiklemektedir (§2, 346-375).

⁴ El yazması için bk. (§14); Fransızca tercüme ve yorumlar için bk. (§6, 498-499, 502-503, 514-519, 525-526); analiz için bk. (§7, 195, 198-199).

olacaktır. Başka bir ifadeyle söylemek gerekirse, Kıpçakça lehine gelişen tedrici dil asimilasyonu Kırım'da olduğu kadar İdil ve Transdinyester bölgelerinde de meydana gelmiştir.⁵ Kıpçak dilli Ermenilerin Kırım'da çoğunlukla (veya özellikle) hangi belirli yerde yaşadıklarını (sonra Ukrayna'ya göç ettiklerini) (Schütz 1976: 185-205) tespit etmeye çalışan araştırmacılardan farklı olarak, biz dilsel olarak Kıpçaklaşma sürecinin dağınık olarak Ermenilerin yaşadığı her yeri, Kırım'ı, İdil ve Transdinyester bölgelerini içine aldığı düşünmekteyiz. Ancak Kıpçak dilli Ermenilerin Kırım'da tam olarak nerede yaşadığını bulma işi başarıya ulaşamamıştır. Bu durumda, F. von Kraelitz-Greifenhorst'un Ermenilerin XV. yüzyılda ticari temaslar neticesinde Tatarca'yı benimsedikleri varsayımı (Kraelitz-Greifenhorst 1912: 308) çürümektedir.

Gariptir ki Türki dillilerin içinde bulunan Ermenilerin iki yüz yıllık ikidilliliği⁶ EK yazı dilinin oluşmasına zemin hazırlamamıştır. XIII-XV. yüzyıllar ve hatta biraz daha sonrasında Tatarca konuşurlarının içinde kaleme alınmış Ermeni harfli Kıpçakça metin arayışı şimdiye değin başarıya ulaşamamıştır. Kırım'da yazıldığı iddia edilen EK dilindeki yazmaların varlığına dair bilgilerin literatüre yansımış olduğu doğrudur. Y. Taşyan, kendi döneminde, Viyana Miharistlerinin koleksiyonunda bulunan (onun tabiriyle) Ermeni-Tatarca yazmalarının bazılarının Kırım'da yazıldığını öne sürmüştür (1895: numara 143, 311 vd.). F. Makler, Kırım'da yazılıp 1730'da Paris'e getirilen Ermeni-Tatarca bir kitabın varlığından bahsetmiş (1908: XIV) ve çok emin bir şekilde, Kefe ve Kırım'ın geri kalan bölgelerinde bulunan Ermenilerin Ermeni harfli pek çok Tatarca elyazmasından hatta matbu eserlerden faydalandıklarını yazmıştır (1926: 16). Ancak Taşyan ve Makler'in düşünceleri büyük oranda yanlış anlamaya dayanmaktadır. Taşyan'a göre Kırım'da yazıldığı "şüphesi bulunan" kimi yazmaların aslında Ukrayna'da vücuda getirildiği ortaya çıkmıştır. Türkolog olmayan Makler, Osmanlı Ermenileri tarafından Türkiye'de Türkçe (Osmanlıca) olarak yazılmış eserleri Tatarca yazma ve basılı eserler sanmıştır. XIV-XVII. yüzyıllar arasında Kırım'da yazılmış olup Erivan'daki Matenadaran⁷'da muhafaza edilen çok sayıdaki (200'den fazla) Ermenice elyazması arasında şimdiye kadar EK dilinde bir esere rastlanmamıştır.⁸ Özellikle, Taşyan, Makler ve Ermeni yazmalarının kataloglarını, incelemelerini yapanların bütün varsayımları tamamıyla gözden geçirilmemişken⁹ bu bölgede beklenmeyen keşiflerin olması, elbette, mümkündür. Bununla birlikte, hiç şüphe yok ki, bugün EK dilinin en eski metinleri hakkındaki bilgiler; XVI. yüzyılın ilk yarısında, yani Moğolların Karadeniz kuzeyine gelmelerinden ve Tatar olmayan halkın asimilasyonunun başlamasından üç yüz yıl sonra, Ukrayna'da meydana getirilen eserlerle ilgilidir.

⁵ T. Kowalski, günümüz dilbilimi çerçevesinde bu varsayımı ifade etmiştir (Kowalski 1929: LXVI-LXXI; Kowalski 1938: 29), fakat XVIII. yüzyılın kimi Ermeni yazarları, örneğin S. Giwver-Agonts (1802: 95), da böyle düşünmüşlerdir.

⁶ Veya hatta konuşma dili olarak özellikle Kıpçakçanın kullanımı çerçevesinde tek dilliliği.

⁷ Mesrop Maşots Eski Yazmalar Enstitüsü (Ç.N.)

⁸ Ancak, tabii ki, Kırım-Tatarcasının sızmaları da mevcuttur. Örneğin, elyazmalarının ketebelerinde bulunur; zira Kırım Ermeni epigrafilerinde Tatarca unsurlar bilinmektedir.

⁹ Bu açıdan, XVIII.-XIX. yüzyıllar arasında meçhul bir yerde yazılan Ermeni harfli Tatarca dua kitabından bahsetmek gerekir (Oskean 1963: 932-933, no 1300). Bu el yazması; dili, yazılış yeri ve zamanını açıklığa kavuşturmak bakımından hâlâ dil bilim ve filigran tetkikine tabi tutulmamıştır.

Birinci evreyi; önceleri Altın-Orda daha sonra da Kırım Hanlığında baskın dil olan Tatarcanın (Kırım Tatarcası) Ermeniler tarafından konuşma dili olarak benimsenmesi teşkil eder. Benzer durumlarda olduğu gibi Kıpçak dilli Ermenilerin dili Kırım Tatarcasının birebir aynısı değildi. Aradaki fark özellikle söz varlığı alanında yoğunlaşmış olmalıdır. Bu söz varlığında Ermenilerin yaşayışı, uğraşları ve dinini yansıtan belirli sayıda sözcüğün korunduğunu varsaymak mümkündür. Eğer Türk dilli Ermenilerin ilk ağzına Tatarcanın kendi başına oluşmuş “etnografik” diyalekti¹⁰ olarak bakmak mümkünse, o zaman yazılı olmayan bir ağzın pek çok türü barındıran önemli bir yazı diline dönüşüm sürecinde bu Türki dil, yapısı ve oluşumu açısından onu Kırım Tatarcasından ayıran yeni özelliklerle zenginleşmiştir. Öyleyse, şu an problemleri bir şekilde EK dili olarak adlandırılan¹¹ apayrı ve tam bir Batı Kıpçak dilinin doğuşundan bahsetmek de mümkündür. Ancak bu dil, sonraki gelişim evresinde, Türki çevrenin yerini Slav çevrenin aldığı şartlarda meydana gelmişti.

Kısa zaman önce EK dilinin ortaya çıkışını bütünüyle başka bir şekilde izah eden, daha doğrusu hatta bu dilin ortaya çıkışını öngörülebilir tarihsel perspektifte inkâr eden varsayımlar ileri sürüldüğünü nesnellik gereği zikretmek gerekir. Ünlü Türkolog Gerard Clauson, şimdi EK dili olarak adlandırılan, bu dilin Ermeni-Gregoryen dinini benimseyip (kesin zaman belirtilmemiş) dillerini sadece Ermeni alfabesiyle (neredeysse Arap alfabesiyle yapıldığı şekilde) yazıya geçiren Kıpçakların (yine etnik karakteri kesin şekilde belirlenmemiş) hakiki dili olduğunu iddia etmiştir. Clauson'un makalesi (1971) çelişkiye sebep olmaktadır. EK dilinin çok katmanlı söz varlığı üzerinde nitelikli gözlemleri olmakla birlikte makalede kafa karışıklığına yol açan noktalar bulunur. Clauson, akıl yürütürken bilimde kullanılan en zayıf metot olan analogiye başvurmuştur. Onun bütün varsayımları şu şekildedir:

1. EK dili *Codex Cumanicus*'un diline çok yakındır.

Söz varlığı açısından bakılırsa, bu dil (EK) Karay Türklerinin konuştuğu dil ile aynı dildir. Eğer bu sözde Ermeniler de aynı dili kullandılar ise, *Codex Cumanicus*'un dilini ve Karay Türkçesini konuşanlara benzer şekilde, onlar, Karayların çoğunlukla Türki olduğu gibi (görünüşe göre Hazar alt katmanlı Kıpçaklar), benzer bir ırksal yapıya sahip olmalıydılar.

2. Konuşurlarının başka bir hâkim topluluk dilinin etkisinde kaldığı karışık dillerde, temel sözcüklerde ilk dilin söz varlığı korunurken temel sözcüklerin dışında kalan söz varlığı hâkim dilin söz varlığından ödünçlenir. Clauson'a göre, örneğin, Taciklerin temel söz varlığı İrani olup bunun dışında kalan söz varlığı Türki (Özbekçe)'dir; ancak Tacikler İrani bir halktır. EK dilinde ise temel söz varlığı Kıpçakça iken sadece temel dışı söz varlığının bir kısmı Ermenicedir.

3. Ermeni cemaati üyelerinin isimleri Ermenice ve Ermeniceye uydurulmuş Hristiyan isimleri olmakla birlikte, soyadları Türk tipinde oluşturulmuştur (babanın ismine dayalı tip: *Grigor oğlu*). Bu yüzden EK dilinin konuşurlarının tamamıyla veya temelde Kıpçak olduklarını varsaymak mümkündür.

¹⁰ Yani, Ermeni cemaati içinde etnik olarak yabancı olan Tatarlarca kullanılan diyalekt.

¹¹ E. Schütz, bu adlandırmanın şartlılığı ve geçiciliğine daha önce dikkat çekmişti (1963: 146-147).

4. Nasıl ki Roma'ya bağlı Katolikler çoğunlukla Romalı (İtalyan) ve Ortodoks Kilisesine bağlı olanlar Yunan¹² olarak kabul edildiyse, EK dili konuşurları da bütün Monofizitler Ermeni olmadığı halde, Ermeniler Monofizit olduğu için Kıpçak değil Ermeni olarak kabul edilmiştir.

Clauson'un iddiaları, somut veri (dilsel olduğu kadar dil dışı da) eksikliğine rağmen, birtakım takipçiler bulduğu için söz konusu bu toplumdilbilimsel meseleye biraz eğilmek gerekiyor. Dikkatlice incelendiğinde Clauson'un argümanlarının temelsiz olduğu ortaya çıkmaktadır.

1. Temel söz varlığı üzerinden yapılan bir benzerlik ilişkisi ile hiçbir şey kanıtlanamaz; zira, örneğin, İrlandalılar, İngilizler ile aynı dili konuşmakla birlikte bu iki halkın etnik yapısı birbirinden farklıdır. Osmanlı İmparatorluğunda XVI-XX. yüzyıllar arasında Ermeni ve Yunan harfleriyle dikkate değer bir Türkçe literatür oluşturan Türk dilli Ermeni ve Yunanlılar, bilindiği gibi dil açısından Ermenileşmiş veya Yunanlılaşmış Türkler değildi.

2. EK dili karma bir dil olmayıp –tabii ki temel söz varlığı ile birlikte– tamamıyla benimsenmiş bir Türk dilidir. İngiliz dilli İrlandalıların dili de karma bir dil değil, Keltçeden çok küçük periferik bir söz varlığı ile birlikte gerçek bir İngilizcedir.

3. Bilindiği üzere kişi adları bilimi etnik isimleri konuşurları ile kanıtlayamaz. Çeşitli dil alanlarına (Ermenice, Ermeni-Kıpçakça, Ukraynaca, Lehçe, Latince) dayanan çoklu ikilemelere sahip Ukrayna Ermenilerinin kişi adlarının oluşum prensipleri Clauson için tamamıyla meçhul kalmıştır. Lehçe, Latince ve EK olarak kayda geçmiş belgelere göre Ermenilerin önemli bir bölümü Ukraynaca modelinde oluşmuş isim ve soy isimler taşımışlardır. Eğer Clauson'u takip etmek gerekirse, öyleyse bu kişiler Ermenileşmiş (veya Kıpçaklaşmış) Ukraynalılardır...

4. Dinî argüman son derece safiyanedir. Roma Katolikliğine bağlılar diye hiç kimse Portekizlileri veya Fransızları İtalyan olarak kabul etmemiştir. Benzer şekilde Avrupalıların Orta Çağda Monofizit-Yakubîler (Batı Suriyeliler), Kıptiler, Nubyanlar, Etiyopyalılar hakkındaki bilgileri gayet muğlakken bile kimse bu halkları Ermeni olarak addetmemiştir.

A. N. Garkavets; Clauson'un bir takipçisi olarak, "EK halkının kökeni ve dili hakkındaki yanlış düşüncelerin dilbilime komşu olan bilimsel sahalardaki mevcudiyetinin" eskiden yaygın olduğunu iddia eder (1975a: 6). Bu yazarın, çok sayıda yayınlarda dile getirilen yeni düşüncelerine göre, Kırım'da hiçbir Ermeni ve onlarca kullanılan herhangi bir birincil Ermeni dili yoktu; Moğol istilasına kadarki dönemde, görünüşe göre, sadece dört gruba ayrılan Kuman-Kıpçaklar mevcuttu: Birinci grup Rum Ortodoks dinine intisap edip kendini Rum olarak adlandırmaya başladı; ikinci grup Ermeni Gregoryen inancını benimseyip kendini Ermeni olarak adlandırdı; üçüncü grup (Hazar bakayasıyla birlikte) Karaim Yahudiliğini seçip Karaimleri oluşturdular; dördüncü grup ise daha sonra İslam'a intisap edecek olan paganlar olarak kaldılar (Garkavets 1974: 19). "Böylece, Kıpçak dili topluluğun mutlak çoğunluğunun ana dili oldu"¹³ (Garkavets

¹² Bununla birlikte ne bütün Katolikler İtalyan ne bütün Ortodokslar Yunandır.

¹³ Kamyans-Podolsk Ermeni cemaati kast ediliyor.

1975a: 8), çünkü “bu millet, genetik olarak etnik açıdan olduğu kadar dil açısından da Kumanlara, Kırım Tatarlarına, Karaylara ve Kırım Urumlarına yakındı” (Garkavets 1975b: 210). Garkavets, ayrıca, XVI-XVII. yüzyıllar arasında neredeyse istisnai şekilde Kamyanets-Podolsk’ta ve Lvov’da vücuda getirilmiş Ermeni harfli eserlerin, kendilerini nadiren *Hıpçah*, fakat bağlı buldukları din olan Ermeni Gregoryen Hristiyanlığı dolayısıyla daha ziyade *Ermeni* olarak adlandıran Kıpçaklar tarafından yazıldığını ileri sürer.

EK dilinin ona daha yakın olan meçhul Kuman diliyle doğrudan genetik bağı olduğunun varsayıldığını, fakat dilsel olsun olmasın hiçbir kaynakla doğrulanmadığını hâlihazırda söyleme imkânı bulduğumuz için (Daşkeviç 1981: 86-87) bu çıkarımları burada tekrarlamayacağız. Bununla birlikte şuna dikkat çekmek gerekir ki Garkavets, Kumanların etnik bilincini (sanki isimlerini Ermeni olarak değiştirmişler gibi) boş yere görmezden gelmiştir. Zira Kumanlar XIII-XIV. yüzyılda yerleştikleri yerlerden biri olan Macaristan’da mükerrer çalkantıların ve çarpışmaların sebebi olmuş, orada XVIII. yüzyıla değin öz dillerinin yadigârlarını ve kökenlerine (Kun, yani Kuman) ilişkin bilinçlerini muhafaza etmişlerdir. Kuman-Kıpçakların ani “Tanrı arayışı” ve dinî nedenlerle birdenbire parçalanışları yönündeki mekanik varsayım, fantastik ve temelsizdir. Ermenilerin; Kumanlar veya eski Tatarlar arasında dinlerini yayma çabasına dair en ufak bir iz bile yoktur, zira Bizans Ortodoksluğu ve Roma Katolikliği gibi kilise devlerinin, sonradan da İslamiyet’in, nüfuz alanı için çetin bir mücadele verdiği Karadeniz kuzeyinde nasıl bir Ermeni din yayılımından söz edilebilirdi ki? Ukrayna Ermenileri kendilerini hiçbir zaman “Hıpçah” olarak adlandırmamışlardır.¹⁴ Gerek Ermenilerin kendileri için gerekse çevrelerindeki halkların onlar için kullandıkları yegâne etnonim “Ermeni”dir. Bu da elbette Ermeni dışı bir kökeni gizlemek amacıyla olmayıp Ermenilerin kendi etnik bilinçlerinin yansıması olarak ortaya çıkmıştır. Dilbilimde bir etnik grubun kendi etnik bilincini de koruyarak başka bir etnik grubun dilini benimsediği pek çok örneğe tanık olunur. Sadece Ukrayna’da bile Tatarca konuşup Yunan alfabesiyle yazan Rumlar; Tatarca konuşup eski İbrani harflerini kullanan Yahudiler, diğer bir adıyla Kırımçaklar; kendi Karaimcelerini (şimdi Batı Karaimce) Kırım’da yitirip Kırım Tatarcasını benimseyen ve eski İbrani harflerini kullanan Karaimler; Tatarca konuşan Gürcüler ve diğerleri vardır. Böylesi bir dil değişimi, elbette benimsenen dil üzerinde bir iz bırakır; ama yeni benimsenmiş dili konuşanların etnik kimliğini değiştirmez. Ermenilerin dil bakımından en nihayetinde Kıpçaklaşması yukarıda gösterilen XIV-XV. yüzyıl kaynaklarındaki bahislerce ve XVI-XVII. yüzyılda yaşamış kişilerin tanıklıklarıyla doğrulanmaktadır (Daşkeviç 1981: 80-85). Çok önemli olsa bile sadece bir işaret olan dil; her ne kadar onlar için “Ermeni-Kıpçaklar” gibi gayet yapay bir adlandırma (dil için oluşturulan yeni adlandırmadan türetme) uydurmaya imkân tanısa da retrospektif şekilde bir dilin konuşurlarının etnik kimliğini belirlemede aşırı derecede yetersizdir... Bilindiği üzere, XVII. yüzyıl sonu ile XVIII. yüzyıl başları arasında EK dilinde yazılmış külliyyatın yerini Ermeni-Lehçe (Ermeni harfli Lehçe metinler) külliyyatı almıştır. Eğer “Ermeni-Kıpçaklar” hakkındaki varsayımı ileri sürenlerin mantığını takip edecek olsaydık o zaman bu Ermeni harfli Lehçe külliyyatının

¹⁴ Bu noktada Garkavets’in fahiş hatası bilgi kaynağına atıf yapmamasıdır ki zaten böyle bir kaynak mevcut değildir.

sahiplerinin de Ermeni-Katolikliğine intisap etmiş ve bu ilişki çerçevesinde kendilerini Ermeni olarak adlandırmış Lehlerden başka bir şey olmadığını varsayabilirdik.

Yazı Dilinin Ortaya Çıkışı ve Yükselişi (XVI. yüzyıl - XVII. yüzyılın ilk yarısı)

Moğol istilasından sonraki onlarca yıllık zamanı içine alan dönemde Rus'taki¹⁵ Ermeni cemaatinin dil durumunun 1240'a kadarki –yani, cemaatte eskisi gibi Ermenicenin hüküm sürdüğü– şartlardan esaslı şekilde ayrıldığı şüphelidir. Bize ulaşan, 1363 (Giwver Agonts' 1802:133-134) yılında Lvov'da ve 1398 (Kuçuk-Ionnesov 1903: 42-44) tarihinde Kamenets-Podolsk'ta kaleme alınmış iki belge Ermenicedir. Ukrayna'da XIV ilâ XV. yüzyılda yazılmış veya istinsah edilmiş el yazmalarının ketebeleri genellikle Ermenicedir. Bunlardan en eskileri 1378 (Petrowicz 1971: 25) ve 1379'dan sonraki döneme (Xaçikyan 1950: 529, no 656) tarihlendirilir. Buna elbette, hem belge hem de ketebelerin Ermeni cemaatinin hayatındaki resmîyetin bir tezahürü olduğu ve bu yüzden Eski Ermenice olarak yazıldığı gerekçesiyle itiraz etmek mümkündür. Fakat yüz elli yıl sonra benzer belge ve ketebeler Lvov'da ve Kamenets-Podolsk'ta EK dilinde yazılmıştı! Kimi araştırmacıların (örneğin, (Balzer 1910: 142-144; Mańkowski 1959: 99-100)) yaptığı gibi daha XIV. yüzyılda Ukrayna Ermenilerinin konuşma dilinin Kıpçakça olduğunu varsaymak için hiçbir gerekçe yoktur. XIX. yüzyılda Kamenets-Podolsk'ta 1296 tarihli Ermeni-Kıpçakça dinî metinlerin muhafaza edildiğine dair bilgi (Rolle 1880: 110) de hatalıdır.

Ukrayna Ermenileri Karadeniz çevresinde bulunan soydaşlarıyla daimi bir temasta bulunmuştur. Volga çevresinden, Kırım'dan ve muhtemelen Transdinyester'den yapılan küçük göçler cemaat içindeki Kıpçak dillilerin ağırlığını artırmıştır. Bu dil ilk başlarda Avrupa alanında yürütülen ticari faaliyetlerdeki temaslarda kullanılırken sonradan etnik Ermeniler arasında konuşma dili hâlini almıştır. Türk dilli çevre içinde öz dilin yavaş yavaş kaybedilmesi süreci, önce iki dilliliğin benimsendiği geçiş zamanını içeren birkaç nesli içine almış olmalıdır. Bu Ermeniler Ukrayna'ya, bahsedilen bölgelerden temel ya da iki dilli olarak veya Türk dilli olarak gelmiştir.

EK konuşurlarının “Ermenice konuşan” Ermenilere nicel (ve nitel) üstünlüğünün tam olarak ne zaman ve hangi şartlar altında meydana geldiğini bilmiyoruz; ancak meşhur Leh tarihçi Yan Długos'un (Jan Długosz) (1415-1480) XV. yüzyılın altmışlı yıllarında Ermenilerin Tatarca konuştuğunu zikretmesinin (1873: 125) Kıpçak dillilerin yükselen ağırlığına işaret ettiğini düşünmekteyiz. Fransız misyoner Lui-Mari Pidou de Sent-Olon (Louis-Marie Pidou de Saint-Olon) (1637-1717), daha yetmişli yıllarda Kıpçak dilini kullanan kolonileri¹⁶ sayar: Kiev, Vladimir, Lutsk, Lvov, Kamenets, Snyaty ve Galiç (Pidou 1876: 130). Zikredilen bu şehirlerin tamamında Kıpçak dillilerin kesin bir şekilde hâkim olduğunu¹⁷ düşünmek mümkündür. Konuşma dili alanındaki bu gelişme, yaklaşık olarak XV. yüzyılın son çeyreğinde Kırım ve Azak Denizi kıyılarının sonra da Transdinyester'in Osmanlılarca fethedilmesi (sırasıyla 1475 ve 1484) sebebiyle Ukrayna'ya olan Ermeni göçünün yoğunlaşmasıyla olmuştur. Bu göç, XVII. yüzyılda

¹⁵ Buradaki *Rus* bir yer adıdır (Ç.N.).

¹⁶ Pidou, bunların doğrudan doğruya Kırım'dan gelen Ermeni cemaatleri olduğunu yazar.

¹⁷ Pidou'nun verdiği bilgi, kaynaklardaki diğer doğrudan ve dolaylı ifadelerle ters düşmez.

Ermeni tarihçi Stepanos Roşka (1670-1737) tarafından kullanılan, görünüşe göre bize ulaşmamış Kamenets-Podolsk Ermeni Kilisesi kroniklerinde kayda geçmiştir (Rawşka 1964: 196). Böyle bir olay akışı, birkaç kuşaktan Ermenolog ve Türkologun farklı yollardan ulaştıkları çıkarımlarıyla örtüşmektedir (Ficker 1875: 411; Dan 1871: 391; Baraç 1869: 109; Ayvazovskiy 1867: 550-551; Krıms'kiy 1930: 157; Macler 1927: 56; Schütz 1963: 147-148).

Yukarıda gösterdiğimiz gibi EK dilinin tarihindeki en büyük paradoks bu yazı dilinin Türki bir çevrede değil Slav (Ukraynaca, kısmen Lehçe) topluluklarının olduğu bir çevrede meydana gelmiş olmasındadır. Bu paradoksa hâlâ tatmin edici bir açıklama bulunmuş değildir. Ermenilerin yüksek etnik bilinç seviyesi Kırım Tatarları arasında EK yazı dilini kullanmamalarında rol oynamış olabilir; zira orada bunu Tatarlaşmanın açık bir işareti ve Ermeni cemaatini çevreleyen duvarların ciddi şekilde yıkılmasının bir alameti olarak değerlendirebilirlerdi. Slavcanın hâkim olduğu bir ortamda EK yazı dilinin ortaya çıkması bu sonuçlara sebep olmamış, Ermeni olanlarla Ermeni olmayanlar arasındaki sınır korunmuştur. Bu, hâlâ derin bir araştırma bekleyen bu durum için muhtemel açıklamalardan sadece bir tanesidir.

Bu paradoks yalnız değildir. Dilbilimin genel ilkelerinden bilindiği üzere, yabancı dillerin etkisi altında, göçmenler tarafından oradan oraya taşınan diller genellikle kendine özgü özelliklerini yitirir ve daimi olarak gerilerler. Ermenilerin de Türk dilli bir çevrede Ermenicenin yerine konuşma dili olarak Kıpçakçayı koyarak kendilerine has dilsel bir devrim geçirmiş olmakla kalmayıp sonrasında Slav dilli çevreye girildiğinde bu sonradan edinilmiş dilin gerilemesine ve kendine özgü özelliklerinin kaybına dur diyememiş olmaları da garip değildir. Tam tersine, ikinci göç; dilsel evrimi yüksek bir seviyeye taşımış, yazılı olmayan bir dilin pek çok açıdan gelişmiş bir edebiyat diline dönüşmesine zemin hazırlamıştır.

Kolaylıkla teyit edilebilen bilimsel verilerine göre, EK yazı dilinin beşinci XVI. yüzyılın 20-30'lu yıllarındaki Lvov idi. Tam da o zaman Lvov Ermeni cemaatinde kendine has dilsel bir devrim meydana gelir ve 1521 yılında cemaatin yazı işleri Ermeniceden EK diline geçer: Lvov Ermeni mahkemesine ait kitabın Ermenice son kaydı 12 Mart 1521, Kıpçakça ilk kaydı ise 26 Ağustos 1521 tarihlidir (kitabın akıbeti bilinmiyor; bk. (Bjşkeants' 1830: 87; Daşkeviç 1977: 160)). Lvov kanunnamesi, (Mihitar Goş'un yadigârı) Ermeni kanunnamesinin EK tercümesi, Kral I. Sigizmund'un 1519 tarihli onayıyla, 1528 yılında vücuda getirilmiştir (Lewitski ve Kohnowa 1957: 241-251, 274-277). Tipik bir şekilde, kanunnamenin resmî tescilli Latince metinden Ukraynaca veya Lehçeye çevrilmesine karar vermeden önce kraldan yetkiyi almış olan Ermeniler çeviriyi Kıpçakçaya yapmayı tercih etmiştir. 1530 yılında veya birkaç yıl sonra "Polonya vakayinamesi" (Alişan 1896: 122-123), 1537'de veya hemen o yıldan sonra "Venedik vakayinamesi" (isminin aksine Lvov'da yazılmıştır) (Alişan 1896: 115-121; Deny 1957: 38-41) EK olarak yazılmıştır.

Bu olayların dinamizmi şaşırtıcıdır. Sanki zorla zapt edilen dilsel bir enerji aniden setlerini yıkarak dışarı fıskırmış ve yeni yazı dilinin doğuşunu ilan etmiştir. Lvov'da kaleme alınmış en eski tüm EK eserlerin günümüze ulaşmadığı (ki elbette öyle) düşünülse dahi yirmi yıldan daha az bir zamanda kendini ortaya koyan böylesine zengin ve aktif bir yazım faaliyeti yalnızca hayret vericidir. Hiç şüphesiz Lvov'daki bütün bu

“dilsel patlama” ne tek bir kişinin faaliyetinden kaynaklanıyordu ne de kentli orta sınıf (bununla birlikte sayıca baskın) Kıpçak dillilerin baskısının bir izi olabilirdi. Görünüşe göre tam da o zaman Lvov’da kültürel faaliyet yapan bir grup toplanmış; bu grup cemaatin yazı işlerinin Kıpçakçaya çevrilmesi ve Kıpçak dilinde hukuki, tarihî içerikli eserlerin kaleme alınmasına öncülük etmiştir. Bu kişilerin adları bilinmiyor ve galiba sonsuza kadar da bilinmeyecek. Böylesi bir girişimin, sivil bir otoritenin (Ermeni amiri, ihtiyar heyeti) himayesi veya ruhani liderlerin (Lvov Ermeni-Gregoryen piskoposu) hayır duası olmaksızın olabileceğini varsaymak doğru olmaz. Diğer kolonilerdeki benzer bir değişimin şartları ve zamanını belirlemek mümkün görünmüyor. Sadece, Kamenets-Podolsk’ta bir dil mücadelesinin süregelen bir karaktere büründüğü, kimi zamanlarda Ermeni dilli Ermenilerin (galiba Lvov’dakine nazaran daha fazlaydılar) üstünlüğü ele geçirdikleri bilinmektedir. Umumi yazı işlerinin ilk kez ne zaman EK’ye geçtiği bilinmemektedir, ancak 1559-1567’de artık tamamıyla Kıpçakça olarak yapılmıştır (Grunin 1967: 123-227). Yazı işleri 1572-1575 yılları arasında Ermeniceye dönmüş (Grigoryan 1963: 97-362), fakat ondan sonra tekrar Kıpçakça yapılmaya devam etmiştir. Yetkilerinin Lvov Ermeni-Gregoryen piskopos naibinin (*avakerts*) elinde bulunduğu topluluk¹⁸ vakayinamesi ancak 1611’de EK’ye geçmiştir (Alişan 1896: 68; Deny 1957: 26-27). (Pidu’ya göre) Kıpçak dillilerin hâkim olduğu Kiev, Lutsk, Snyatin vd.’de bulunan diğer topluluklarda yaşanan dil değişimi hakkında kesinlikle hiçbir şey bilinmemektedir. Zamosts’ta EK olarak kayıt tutulduğuna dair çok güçlü olmayan bilgiler mevcuttur (Lewitski ve Kohnova 1957: 158). Bununla birlikte, Kıpçak dillilerin ağır bastığı kolonilerin, o dönemde, büyük gruplar hâlinde tüm koloniler için dinî bir merkez durumunda olan Lvov’a yöneldikleri düşünülebilir.

Dil bakımından kendini yeniden konumlandırmanın anlamı azımsanmamalıdır. Tam da XVI. yüzyılın 20-30’lu yıllarında Türk dilli Kırımli Ermenilerin ve o çevreden gelen göçmenlerin konuşma dilleri köken açısından ona en yakın dil olan Kırım-Tatarcasından ayrılarak bağımsız bir yazı diline dönüşmüştür. EK dilinin yukarıda zikredilen en eski eserleri yeni bir dilin vücuda gelmiş olduğu konusunda ikna edicidir. Lvov kültür dairesinin bir üyesi olarak düşündüğümüz “bir kimse” Ermeni alfabesini Türki dile tatbik etme işini gerçekleştirmiştir ki bunu imla kuralları tutarlı bir şekilde gelişmiş yabancı harflerle yapmak basit bir uygulama değildir. O zamanlarda Türk dillerinin yazıya geçirilmesinde Arap alfabesi neredeyse mutlak bir güce sahipti. İçlerinden sürekli doğu dilleri tercümanları çıkaran Ermeniler ise bu tür faaliyetlerde fevkalade yetkindiler. Ermeni alfabesi, sahip olduğu harflerin olanaklarından gelen tüm esnekliğine rağmen, örneğin spesifik Türki sesler olan *ö*, *ü*’nün aktarımına yeterli bir cevap veremiyordu.¹⁹ İmladaki bütün bu ve benzeri güçlükler dikkate alınmıştır. Bunların yanı sıra bu dilin en eski metinleri üzerine yapılan incelemeler, bu yeni ortaya çıkmış dilin daha o zaman bile eş dönemdeki Kırım-Tatarcasıyla aynı olmadığını kanıtlar. Bu doğrulamanın bir dereceye kadar havada kaldığı doğrudur, zira elimizde 1520-1530 yılları arasında yazılmış, tür bakımından en eski EK’ye yakın Kırım-Tatarcası metinleri bulunmamaktadır ya da henüz çalışılmamıştır. Osmanlı diplomasi geleneğinin etkisine maruz kalmış yarlıkların dili (Usmanov 1979) bu durumda kusursuz bir karşılaştırma

¹⁸ Ancak dar bir topluluğun değil, daha geniş eyalet kapsamında.

¹⁹ Yazının orijinalinde *o*, *u* yerine *ö*, *ü* yazılmıştır; ancak bu -büyük ihtimalle basımdan kaynaklanan- tartışmasız bir hatadır; zira Ermeni alfabesinde /u/ sesi için müstakil bir harf bulunur (Ç.N.).

nesnesi olamaz. Ancak, diğer taraftan, XVI. yüzyıl ilk yarısındaki EK yazı diline ait kimi özelliklerin aynı zamanın Kırım-Tatarcasında hiçbir şekilde bulunmadığını söylemek mümkündür. Kırım-Tatarcasında; Slavca alıntılar, Hint-Avrupa tipi sentaktik yapı ve belki kimi spesifik sesbilimsel olgular²⁰ bulunamazdı. Başka bir deyişle, XVI. yüzyılın ilk yarısındaki EK dili, o yüzyıldan veya daha önceki bir zamandan gelen Kırım-Tatarcasıyla olan baskın genetik bağların muhafaza edilmesiyle birlikte, artık onun bir diyalekti değildi. Farklılaşmanın çeşitli bakımlardan çok ilerlemiş olması bir ağzın müstakil bir dile dönüşmesini kanıtlar.

Böylesi bir farklılaşma, elbette, bu dili oluşturanların kendilerinin Kırım göçmeni olmayıp sadece Kırım'dan göçenlerin üçüncü dördüncü nesil torunları olması sayesinde mümkün olmuştur. Dolaylı şekilde olsa da bu durum, Kırım'da 1475'te olan olaylardan kaynaklanan göçün önemli bir rol oynadığını teyit eder. Yeni ortaya çıkmış bu dille vücuda gelen EK yazını üzerine bir makale yazmak bizim amacımızın dışındadır. Bu doğrultudaki tek makale, her ne kadar çok uzun zaman önce okurla buluşmamış olsa da²¹ biraz eskimiştir. Her yıl bu sahada yeni keşifler olmaktadır.²² Ciddi sayıdaki tercüme (temelde Ermeniceden) eserden oluşan –dinî (dua kitapları; İncil'in Eski ve Yeni Ahitinden parçalar; Zebur çevirileri²³; vaazlar; ilahi derlemeleri), dünyevi (Hikmetli Hikâr hikâyesi)– edebiyat dilbilimsel bir tahlili hak ediyor. Orijinal ve kurgusal edebiyat (ruhani içerikteki beyitler), takvimler ve Paskalya tarihleri, astrolojik ve kimyasal risaleler, tarihî derlemeler ve vakayinameler, müstakil vaka notları, kanunnameler, tıp kitapları, mektuplar, ketebelere, epigraflar vd. meydana getirilmiştir. EK açıklamalı sözlükler, dilbilgisi ders notları (kalıplar, dilbilgisi terimleri sözlükleri vd.) dilbilimcilerin özel ilgisini çekmektedir ve daha da fazla çekmelidir. Bu eserler; bir yandan kolonilerdeki EK öğretiminin yüksek kültürünü diğer yandan da bu dilbilgisel ve sözlükbilimsel kitapçıkları kaleme alanlar arasında özcü ve kural koyucu bir eğilimin mevcut olduğunu gözler önüne sermektedir. Kurgusal eserler, (Slav kökenliler yerine) Kıpçak kökenli türetmeler yapmaya dönük bir çabanın bile olduğunu gösterir. EK yazılı eserler arasında Lvov ve Kamenets-Podolsk topluluklarının kayıtları (hukuki ve hukuki-idari kitaplar, mali kitaplar, doğum kütüğü kitapları, evlilik sözleşmeleri, vasiyetnameler, başpiskoposluğun talimatlar vd.) ve münferit özel tutanaklar (ticari sözleşmeler, yetkiler, senetler, mali hesaplar vd.) büyük yer tutarlar. Ancak bu kayıtların dilbilimsel kaynak olarak kullanılması büyük bir ihtiyatlılık gerektirir. Kâtiplik kayıtlarının, EK konuşma (“millî”) dilinin (dilin yakınsaması, bozulması ve düşmesi hakkındaki çeşitli aşırı çıkarımlarla birlikte) bir yansıması olarak ilan etme eğilimi; bilhassa eleştirel bir yaklaşım gerektirir. Görüldüğü kadarıyla, münferit mektupların, mali hesapların ve senetlerin dili –elbette bunların yazımında gerçek kâtipler yer almadıysa– “millî” dile gayet yakındır. Fakat bu tipteki belgeler de olağan konuşma dilinde olmayan basmakalıp ifadelerden arı olmadıkları için ayrıca eleştirel bir tutum gerektirir.

²⁰ Bu mesele yeterince açık değil, zira Ermeni harfleriyle Türki seslerin aktarımı henüz tam anlamıyla incelenmemiştir.

²¹ *Philologiae Turcicae Fundamenta* 1964: 801-808.

²² 1978'e kadar bu eserler üzerine yapılan edisyonlar veya bu eserlerle alakalı incelemelerin bir dökümü mevcuttur (Daşkeviç 1979: 79-80).

²³ Muhtemelen Ukrayna ekolüne paralel olarak çocuklara EK okuma-yazma öğretmek için çevirilmiş.

EK dilinin resmî belgelerde kullanılmasıyla bu dilin Ukrayna'da genel bir kabul gördüğünü belirtmek gerekir. Lvov'un idari ve adli kurumları yasal dokümanlar olarak Lehçe tercümesiyle birlikte olsa da EK dilinde yazılmış zabıtları kabul etmekteydi. Özellikle önemli durumlarda tutanakların mahkeme kayıtlarına orijinal dilde, sıklıkla Latince ve Lehçe olarak hazırlanmış tamamlayıcı kayıtlarla, yazmaya izin veriliyordu. Lvov Ermeni-Gregoryen piskoposu N. Torosoviç'in 1627 yılında Lvov ve Kamenets-Podolsk Ermenileriyle yaptığı anlaşma, Lvov hisar kitabına ((§7, 1901-1904), yayın için bk. (Daşkeviç 1979: 84, no 101)) Ermeni harfli Kıpçakça ile kaydedilmiştir. Bu sadece, EK'nin idari kayıtlarda kullanılan resmî dillere eş tutulan mertebesini değil aynı zamanda popülerliğini ve yaygınlığını da gösterir.

Elyazması kitapların ardından ilk basılı kitap gelmiştir. 1618'de Lvov'da EK kitap basımı başlar. Tek örnek olmayı sürdüren *Algış bitiki* dışında günümüze başka bir eser ulaşmadığı için bu dilde kaç adet baskı yapıldığı bilinmemektedir. Basımevi, kurucusu olan Ovanes Karmatanyants'ın (İvan Muratoviç, 1589-1624) ölümünden sonra faaliyetini durdurmuştur. EK kitapların basımı yeniden faaliyete geçmez. Elyazması olsun basılı olsun EK kitaplar Ukrayna'daki Ermeni kolonilerinde okurlarını bulmuştur. Münferit belge ve mektuplar bu sınırların dışında da (İstanbul, Edirne, Lyublin) vücuda gelmiştir ((§9, v. 2, 7, 15, 101, yayımlar için bk. (Daşkeviç 1979: 84, no 106, 123; s. 86, no 149)). Roma'da EK dilinde yazmışlardır (Daşkeviç 1977: 164). Bu dilin konuşurlarına Ukrayna sınırlarının çok ötesinde rastlanır: 1620'de Kudüs'te çok küçük bir EK sözlük (§12, v. 262b), 1619'da aynı yerde EK bir ketebe (§15, 226b) kaleme alınmıştır. Elimizdeki basılı örnek olan *Algış bitiki*, muhtemelen 1662 civarında İstanbul'da satın alınmıştır. Bu da gösteriyor ki orada da EK'yle alakadar kişiler mevcuttu.

EK'nin yükseldiği dönem yeterince incelenmemiştir. EK'nin diyalektlerinin olup olmadığı meselesi henüz çözümlenmiş değildir. Bu dilin diyalektlerini belirlemek için tarihsel faktörlerden ve özellikle Ermenice ve Kıpçakça olmayan diyalektlerle olan etkileşimin derecesinden kaynaklanan farklılıktan yola çıkmak gerekir. Bu doğrultuda ciddi çalışmalar gerçekleştirilmiş değildir. M. Levitski ve R. Kohnowa; EK'nin birisi Osmanlı Türkçesinden etkilenmiş olan iki diyalektinin olduğunu düşünmüşlerdir (1957: 157). Gerçekten de Türkiye'de yazılan hem fonetik hem de leksik açıdan Osmanlı Türkçesi unsurlarıyla dolu olan (krş., örneğin, (§9, v. 2, 7, 15), yayımlar için bk. (Daşkeviç 1979: 84, no 106, 123; s. 86, no 149)) mektuplar veya günlük ihtiyaca binaen yazılmış belgeler Osmanlı etkisini göstermektedir. Şimdiye kadar EK'nin Osmanlı Türkçesinin etkisi altında olan özel bir diyalektini belirleme imkânı olmamıştır. Bununla birlikte meşhur Ermeni gezgin Simeon Dpir Leatsi'nin (Simeon Martirosoviç, 1585-1639 sonrası) Lvov'daki Tatarca konuşan Ermenilerin Ankara'dan geldikleri ve bundan dolayı dillerini yitirdiklerine dair verdiği bilgi de dikkate alınmalıdır (Lehats'i 1946: 346; Leatsi 1965: 248).

EK elyazmalarının ve basılı eserlerin sonları kötü olmuş, dilin ve koloninin yok oluşuyla birlikte onlar da yok olmuştur. Buna rağmen günümüze önemli sayıda eser ulaşmışsa bile, hiç şüphesiz kaybolanların sayısı bundan daha çoktur. Belli yazılı ürünlerin tamamen kaybolmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Farklı eserlerdeki İncil'den yapılan alıntılardan yola çıkarak içinden sadece belli kısımların muhafaza edildiği kutsal metin neredeyse tamamıyla çevrilmiştir denebilir. Yalnızca Lehçeye tercüme edilen

kesitlerden bilindiği kadarıyla tüccarlara ait kitaplar da EK olarak muhafaza edilmekteydi. Literatürde zikredilen (Grigoryants 1913: 221, 225) değerli halkbilimsel metinler (büyüler) şimdiye dek yitip gitmiştir. EK konuşanların yaşadığı kimi göç noktalarında –her ne kadar var olduklarına şüphe yoksa da– “yerel” dilde eser bırakılmamıştır.

Bütün bunlar, dilin potansiyeline bağlı büyük olanaklarını, onun olgunluğunu, yaşamsallığını, dinamikliğini ve gelişimsel perspektifini ortaya koymaktadır.

Ve birden çöküş meydana gelir. Elyazmalarının yazımı durur, kayıtlar aniden kesilir ve dil ortadan kalkar.

Dilin Düşüşü (XVII. yüzyılın ikinci yarısı)

Manzara, çiçek dürbünündeymişçesine değişir ve bütün süreç bir çığ hızıyla ilerler. Görüldüğü kadarıyla EK elyazmaları 1660 yılından daha ileriye gidememiştir. EK dili ve yazımsal faaliyetini inatla muhafaza eden son bilinen yazar, 1600-1662 yılları arasında Yazlovts ve Seret’te üç ciltlik vaaz kitabı yazmış olan *vardapet* (manastır başrahibi) Anton’dur (Taşyan 1895: no 479-481). 1694 tarihli (§13) zebur ve dua derlemeleri mevcutsa da bu tarihlendirme olması gerekenden ileridir. 1694, çok daha önce yazılmış olan eserin kenarına iliştirilen en son tarihtir.

XVII. yüzyılın üçüncü çeyreğinde EK dilinin resmî statüdeki varlığı tümüyle kesilir. Lvov defterinde bu dildeki evlilik sözleşmeleri ve vasiyetnameler daha 1660’da son bulmuştur. 1670’de ölümler hakkında son kayıtlar bulunur. Lvov doğum defterinde 1680 yılından sonraki kayıtlar Lehçe olarak devam eder. Lvov başpiskoposunun EK talimatnamesi 1675’te sona erer (Daşkeviç 1977: 161, 164). Eski yıllara ilişkin en gerekli kayıtların olduğu kısım acilen Kıpçakçadan Lehçeye çevrilmiştir. Bu da EK kayıtlarını anlayabilen kişi sayısının çok ciddi şekilde azaldığını ortaya koyar. Buna paralel olarak, Lvov cemaatinin yazıcısı olan Liskeviç, yukarıda zikredilen, (1733 tarihli bir belgeye göre) “Tatar lehçesinde” (*idiomate Tartarica*) yazılan vasiyetname kitabı temelinde, kiliseye ait gayrimenkullere ilişkin özel bir çeviri liste oluşturmuştur (§8, 109). Kamenets’in Ermeni cemaatinin hukuki-idari kitaplarında şeritleme usulü (EK kayıtlarının Latince ve Lehçeye nöbetleşmeli verilmesi) ellili yıllarda başlamış ve 1663’e kadar sürmüştür (Daşkeviç 1969: 154). Bu kitaptaki son EK kayıt 20 Ağustos 1663 tarihi altındadır (§4, v. 266). Kamenets-Podolsk’ta 18 Aralık 1669’da EK olarak hazırlanan özel bir tutanak (vasiyetname) da bilinmektedir (§10, v. 6-9); yayın için bk. (Daşkeviç 1979: 86, no 149)).

EK dilinin kullanıldığı son sınırı gösteren kılavuz işaretleri olarak EK derkenar veya satır altı yazılara başvurduk. Ermeni cemaatlerinde muhafaza edilen yabancı dildeki tarihli metinlerde bulunan EK notlar bu metinlerin oluşturulmasından önce kaydedilmiş olmayabilir. Lvov’daki EK derkenarlar 1680’e kadarki (1680 de dâhil) kayıtlara eşlik eder (§8, v. 18-19, 20). Şimdiye dek tespit edilen son satır altı yazı 1683 tarihlidir (§1, 920). Yazlovts’taki Ermeni mahkemesinin parça hâlindeki kitaplarında bulunan EK şerhler 1671 tarihli metnin yanında görülür (§11, 215, 216, 220). Son “Yazlovtslu” satır altı yazı da 1669 tarihlidir (§2, 271). Stanislav’daki Ermeni mahkemesinin kitaplarında

bulunan notlar 1681-1685, 1687-1689 (birinci kitap) ve 1692 (ikinci kitap) tarihli protokollere eşlik etmektedir (§5, §6). Stanislav'daki son satır altı yazı 1686 tarihlidir (§3, v. 383).

Bununla birlikte, 1670'lerde Ukraynalı bir Ermeni olan İsveçli asker ve diplomat Zaharia Gamotskiy (1620-1679), Alman vaiz Y. Herbinus'a çok belirgin Kıpçakça unsurları olan bir Osmanlı Türkçesi öğretmiş, bu unsurlar da Herbinus'un Türkçe kateşizmine yansımıştır ((Herbinus 1675); ayrıca krş. (Zajaczkowski 1948: 24-97; Dashkevych 1980: 179-180)).

1680-1690 arasında eserlerin derkenarlarında bulunan notlar bir zamanlar çok hızlı yükselmiş bir yazı dilinin son kalıntılarıydı.

EK dilinin düşüş sebeplerini açıklamaya yönelik birkaç varsayım ileri sürülmüştür. Bunları iki gruba ayırmak mümkündür; dilsel faktörlerle veya dil dışı faktörle yapılan açıklamalar.

Yazı işlerine bağlı eserlerden müteşekkil literatüre düşkünlük (Garkavets 1979) ve idari yazı dilinin Ukraynaca ve Lehçeye yakınsaması üzerine yapılan detaylı bir analiz; dilin ölüm sebebi olarak dilin zayıflaması, argolaşması, yozlaşması, Slav ve Batı Avrupa dilleri söz varlığıyla dolup taşması, söz diziminin Türkçeden uzaklaşması vb. hususları ön planda tutmuştur. Görüldüğü kadarıyla, yazı işleri literatüründen tespit edilen bu gibi dilsel süreçlerin değerlendirilmesinde iki hata yapılıyor. Dilbiliminde; doğası icabı oldukça "geniş", yabancı unsurları hiçbir zarar görmeden alıp bünyesinde eriten (örneğin, asırlarca tarihi içinde İngilizce), ancak bunun bir iletişim aracı olarak onları çöküşe sürüklediği pek çok dil bilinir. Argolaşan ve melezleşen diller; işlekliklerini, genişlemeciliklerini, çok yönlü yazılı edebiyat kurmada yapısal yetkinliklerini korurlar. Buna en güzel örnek Svahili dilidir. Birincisi, bir dile yabancı unsurların alınması o dilin ölümü için yeterli değildir. Dilin bu yöndeki dönüşümünü; konuşurlarının o dili reddetmesine neden olan iç iflas merhalesinin başlaması şeklinde değerlendirmek de doğru değildir. Yukarıda da ifade ettiğimiz ikinci hata ise tutanak dilinin sıradan konuşurların diliyle eş tutulmasından kaynaklanır. Kuşkusuz, bunlar iki ayrı kategoridir. XVII-XVIII. yüzyıllar arasındaki Ukraynaca; yabancı dillerden alıntılar, sözler, Rus ve Leh kâtiplik uygulamalarıyla gelişen yazı işleri ifadeleriyle dolu olmak açısından EK'den geri kalmıyordu. O zamanın kâtiplikte kullanılan Ukraynacasını esas alsaydık bu dilin de öldüğünü söyleyebilirdik; ancak böyle bir şey olmadı. Dilin kendiliğinden gelen yakınsama kırılabilirliği ve onun argolaşması EK dilinin düşüşünde en önemli sebep olamazdı. Bunun sebebinin, konuşurları etkilediği kadar dilin kendisini etkilemeyen dil dışı faktörlerde aramak lazım.

Dilin ölüm sebebi olarak Ukrayna Ermeni cemaatinde meydana gelen etnik süreç öne sürülmüştür. Bu süreçler farklı –ve tam zıddı– bir karakter taşımaktaydı. Bir taraftan koloninin *tekrar Ermenileşmesi*²⁴, yani Ermenice konuşan Ermeni göçünün yoğunlaşması söz konusuken diğer taraftan milli benliğin yitirilmesi ve etnik açıdan Ukrayna ve Leh toplulukları lehinde asimilasyon yaşanıyordu.

24 Bu terim E. Schütz tarafından başarıyla uygulanmıştır (1966).

Ermenilerin Doğu Avrupa'daki göçlerinin tarihine –dilbilimsel açıdan– EK dillilerin göç aşamasının yerini Ermenice konuşan Ermenilerin göç aşaması almış gibi bakmak doğru olmaz. Her iki grubun temsilcisi de aynı zamanda gelmiştir, yalnızca birbirleriyle olan ilişkileri farklı olmuştur. XVI. yüzyılın ikinci yarısı XVII. yüzyılın başlangıcı arasında Ukrayna'ya pek çok Ermenice konuşuru gelmiş; Yazlovts, Zamost, Podgaytsı, Brodı, Jvants, Gorodenka ve Stanislav'da “daha yeni” (Pidu'nun tabiriyle (Pidou 1876: 130)) koloniler kurmuştur. Bunlar, bitmek bilmeyen Türk-Fars savaşı ve Celâli isyanlarından usanarak Ermenistan ve Anadolu'dan çıkıp gelen²⁵, Ermenicenin konuşma dilini (*aşharabar*) kullanan insanlardı. Gelen Ermenilerin önemli bir bölümünü, periyodik (1551-1552, 1570 yılları) şekilde kovuşturmaya uğrayan ve Ortodoks olmaya zorlanan Moldova Ermenileri oluşturuyordu.²⁶ Moldova Ermenilerinin konuşma diline dair çok az şey biliyorsak dahi²⁷ onlardan bir kısmının EK dilini kullandıkları kuvvetle muhtemeldir. Suçeva²⁸ sakini, Sarkis oğlu Donavak'a, Lvov Ermeni katedraline yaptığı bağış dolayısıyla verilen, kendi türünde tek EK parşömen takdirname bu varsayımı dolaylı şekilde tasdik etmektedir. Her ne kadar bu takdirname 1583 yılında Lvov'da hazırlanmış olsa bile, bağışı yapıp takdimameyi imzalayanın o metnin içeriğini anlamadığını düşünmek doğru olmaz (Taşyan 1895: 247, 1028, no 559). Ancak XVI. yüzyıl ile XVII. yüzyıl başları arasında Ukrayna'ya önemli ölçüde Ermenice konuşan Ermeni gelmiş olsa da bu durum EK yazı dilinin gelişimine yansımadağı gibi bu evre EK'nin en parlak dönemi olmuştur. Stanislav gibi –göründüğü kadarıyla– pür Ermeni dilli bir kolonide dahi XVII. yüzyılın sonunda derkenarlar EK olarak yazılmıştır. En iyi ihtimalle bile *tekrar Ermenileşme*, EK yazı dilinin ortaya çıkışı ve güçlenişine nispetle çok dinamik bir hadise olmamıştır. XVII-XVIII. yüzyıl aralığındaki Ermeni dilli Ermeni jenerasyonu Kıpçak dilli Ermenilerinki kadar özel bir kültür (ayrıca dil) seviyesine erişmeyi başaramamışlardır. Şu da dikkatten kaçmamalı ki bir zamanlar EK'nin kalesi durumunda olan kolonilerde (Lvov, Kamenets-Podolsk) *tekrar Ermenileşme* olmamıştır. Bu kolonilerin Ermeni sakinleri *tekrar Ermenileşme* ara süreci olmaksızın asimilasyon sürecine girmişlerdir. Kıpçak dillilerde olduğu gibi, milli kimliklerinden uzaklaşmış olan Ermenilerde *tekrar Ermenileşme*, yeniden asimilasyonla (doğal etnik kökene dönüş) gerçekleşmemiş, kendi etnisitelerinin dillerine (*aşharabar*) dönüş yapmamışlardır. XVI ila XVII. yüzyılın ilk yarısında *tekrar Ermenileşme* EK dilinin gelişmesi için bir mânia teşkil etmediği gibi onun ölüm sebebi de olamamıştır. Ermeni kolonistler çevrelerine ne tür setler –dil, din, iç evlilik, hukuki, kamusal– çekerlerse çeksinler, belirli sayıda insan sürekli²⁹ koloniden ayrılmış ve bu da çevre halkların doğrultusundaki asimilasyona³⁰, onlarla dış evliliğe, ana dil kaybına, öz mezheplerinden ve adetlerinden uzaklaşmaya

25 Oradan Ukrayna'ya olan göç hakkında Arakel Davrijetsi ve vardapet Grigor'un çağdaşlarının ifadeleri için bk. (Dawrijetsi 1896: 88; Davrijetsi 1973: 95; Daranalts'ı 1915: 68-69).

26 Ermenilerin Ukrayna'ya kaçışının dönemin kaynaklarından okumak için bk. (Urechi 1878: 370-371; Grekul 1976: 93; Kazy 1737: 80)).

27 “Milli” dillerine ait yazılı kaynakları neredeyse yoktur.

28 Günümüz Romanya'sının kuzeydoğu ucunda Moldova'ya yakın bir noktadadır (Ç.N.).

29 Kaynaklara göre bu süreç XIV. yüzyılın sonundan itibaren izlenir.

30 XVI. yüzyılda Ermenilerin ciddi şekilde Ukraynalılaşması için o dönemin çağdaşlarının ifadelerine bk. (Gratiani 1685: 189-190), Lehleşmenin tepe noktası (Dashkevych 1980: 173-175); Simeon dpir Leatsi'ye göre genel asimilasyon (Lehats'i 1946: 348). Rusça yapılan Simeon yayınında ilgili yer çarpıtılarak çevrilmiştir (Leatsi 1965: 249).

sebepl olmuştur. Millî kimlikten uzaklaşma sürecinin hızlanmasında, pek çok araştırmacı –pek de haklı olarak– ayınlerin Latince olmasına ve Ermenilerin Lehleşmesine sebep olan, Ukrayna Ermeni-Gregoryen Kilisesinin Roma Katolik Kilisesiyle birleşmesini (1630-1660) suçlu bulmaktadır. Bu iddia yadsınamaz, ama Latinleşme ve Lehleşme ani bir tetikleyici olmayıp on yıllarca süren ve belirli kolonilerde XVIII. yüzyılın ortalarında, sonunda ve hatta XIX. yüzyılın başında³¹ tam asimilasyonla sonuçlanan uzun soluklu bir süreçti. O dönemin EK dilli jenerasyonu üzerindeki ideolojik etkileriyle kilise birleşmesi, kimi araştırmacıların düşündüğü gibi (Kraelitz-Greifenhorst 1912: 308; Lewitski ve Kohnowa 1957: 158; Schütz 1963: 48), EK dilini yok olmaya sürükleyemezdi; ancak –aşağıda göreceğimiz üzere– başka bir doğrultuda, yani Ermenilerin Ukrayna’dan göçüne etki edebilirdi. Örneğin, Transilvanya’daki Ermeni-Gregoryen Kilisesinin kendiliğinden birleşmeye gitmesi, güçlü bir Macarlaştırma baskısına rağmen, çok yıkıcı bir dil kaybına neden olmamıştır. Otuz kırk yıl süresince bir dili ve onun bütün kazanımlarını yok etmeye muktedir tek ve yeterince büyük olan etken; EK konuşurlarına tekrardan dil birliği ve beraberliğine sahip olma imkânı tanımayan, onları çok geniş bir alana dağıtan, büyük kitlelerin ani göçü olmayıp uzun soluklu mikro göçlerden kaynaklanan göç hareketidir. Ukrayna’dan yapılan mikro göç dalgalarının başlıca sebebi siyasi olaylardı. İç siyasi faktör; Polonya-Litvanya Birliğinin, vatandaşları arasında uzun süreli (1630’dan 1680’e kadar) çalkantılara sebebiyet veren dinî hoşgörüsüzlüğüydü: Birleşme isteyemeyenler ile birleşme isteyenler arasındaki mücadele, Polonya’daki Katolik kilisesinin gücü ve devletin desteğini alan birleşme isteyenler lehine sonuçlanmıştı. Mikro göç dalgaları o zamanlar inanç hoşgörüsü daha iyi olan Moldova’ya yönelmiş, ama orada da uzun süreli kalmamıştı. İktidar için yapılan Ermenilerin de katıldığı mücadele, mağlubiyetten sonra yerlilerin, Moldovalıların ve Ermenilerin olduğu gibi çok kısa zaman önce Ukrayna’dan gelenlerin de Transilvanya’ya (1670’ler) göç etmesine sebep olmuştu. Dış siyasi faktör ise Leh-Türk savaşından kaynaklanan olaylarla ilintilidir. 1670’lerde Podolya kısmen Türkler tarafından alındıktan sonra Kamenets-Podolsk ve daha küçük kolonilerde mukim olan Ermeniler doğdukları bu yerlerden ayrılmışlardır. Buradaki dağılıma çok daha büyük olmuştur. Büyük bölümünü Kıpçakça konuşan göçmenler Polonya’ya, Batı Ukrayna topraklarına, Moldova’ya (ve oradan Transilvanya’ya) ve Makedonya’ya gittiler. Ekonomik faktöre, göçü tetiklemiş gibi, büyük bir anlam yükleyemeyiz. Kimi araştırmacılar bunu yaparken zaman zaman Ermeni göçüne sebep olan siyasi aşırılıkları gözgelemişlerdir (Iorga 1913: 226-227; Schütz 1966: 99). Yeni yerleşilen yerler, ticaret ve zanaatı geliştirme olanakları açısından savaşlardan dolayı güçsüz düşmüş Ukrayna ve Polonya’dan bile daha cazip değildi.

Yeni yerlerde EK dilinin kullanımına dair herhangi yazılı bir izin kalıp kalmadığı şimdiye kadar bilinmemektedir. Ukrayna’da kalan Kıpçak dilliler o kadar küçük bir azınlığa dönüşmüştür ki EK yazı dilinin devamı söz konusu olamazdı. 1680-1690 yıllarına ait şerhler ve aynı zaman aralığında EK belgelerinin Lehçeye çevirisi onların yazı faaliyetlerinin son izleriydi. EK yazı dilinin XVIII. yüzyıl eşliğini atlamış olmasına derin kuşkuyla bakılabilir.

31 Her ne kadar sınırlı bir işlevde de olsa da Kuta’daki son koloni XX. yüzyılın ilk yarısında Ermeniceyi koruyorlardı.

EK dilinin tarihini aydınlatan kaynakların tahlili şu çıkarımlara imkân tanımaktadır:

1. Ermenilerin dil bakımından Kıpçaklaşması Altın Ordu döneminde (XIII. yüzyıl sonundan XIV. yüzyıla) başlayıp Kırım, Volga bölgesi, belki Transdinyester'deki Ermeniler arasında yayılmış, Kırım Tatar konuşma diline çok yakın, yazılı olmayan bir diyalekt meydana getirdi. Bu Kıpçak diyalektinin, din sebebiyle Ermenileşmiş Kumanların veya eski Tatarların asli dili olduğunu düşünmek için bir neden yoktur.
2. EK konuşurlarının XV. yüzyılda siyasi etkenler yüzünden güçlenen, Ukrayna topraklarına yaptıkları sürekli mikro göçler; göç edilen yeni yerlerde köken bakımından Kırım Tatarcasıyla sıkı bağları olan, ancak özellikle söz varlığı, deyimler ve söz dizimi konusunda Slavlaşmaya maruz kalmış EK yazı dilini vücuda getirmiştir. Dilin şekilsel (alfabetik) oluşumu 1520'lerde meydana gelmiş olmalıdır.
3. EK dili; Ukraynaca ve Lehçeye yakınlaşma ve onlarla iç içe geçme eğilimine rağmen, çok çeşitli yazma ve basılı eserlerden müteşekkil bir literatür ortaya koyarak yükseliş dönemine (XVI. yüzyıl ilâ XVII. yüzyılın ilk yarısı) girmiştir.
4. Nihai olarak XVII. yüzyılın sonunda gerçekleşen EK dil ölümüne; konuşurlarının çeşitli iç ve dış siyasi faktörler neticesinde meydana gelen göçlerle Doğu ve Güney Avrupa uzamına dağılması neden olmuştur. Dilde yoğunlaşan Slavlaşma doğrutusundaki gelişmeler, etnik süreçler (*tekrar Ermenileşme* ve milli kimlikten uzaklaşma), dinî mensubiyetin değişimi ve ekonomik faktörler bir dili tek başına çok hızlı ve çok ciddi bir şekilde ölmeye sevk edecek kudrette değildi.

EK dilinin kendine özgü bir şekilde ortaya çıkması, yükselmesi ve ölümünü içine alan sürecin dilbilimde birebir bir benzeri bulunmaz. Dolayısıyla, bu süreç sadece Türkologların dikkatini gerektirmekle kalmaz, çok geniş dilbilimsel bir fayda da sağlar.

Kullanılan Arşiv Belgeleri

1. “Документы и черновые материалы Армянского суда во Львове за 1676-1686 гг.”. *Центральный государственный исторический архив УССР во Львове*, ф. 52, оп. 2, т. 548.
2. “Документы и черновые материалы Войтовского присутствия во Львове за 1669-1670 гг.”. *Центральный государственный исторический архив УССР во Львове*, т. 492.
3. “Документы и черновые материалы Городского совета во Львове”. *Центральный государственный исторический архив УССР во Львове*, д. 162.
4. “Книга Армянского суда в Каменце-Подольском за 1657-1663 гг.”. *Центральный государственный исторический архив в Киеве*, ф. 39, оп. 1, т. 42.
5. “Книга Армянского суда в Станиславе за 1679, 1681-1685, 1687-1689 гг.”. *Библиотека Национального института им. Оссолинских во Вроцлаве*, отд. рукописей, № 1359 II.
6. “Книга Армянского суда в Станиславе за 1692-1702 гг.”. *Библиотека Национального института им. Оссолинских во Вроцлаве*, № 1590 II.
7. “Книга Львовского замка за 1627 г.”. *Центральный государственный исторический архив УССР во Львове*, ф. 9, оп. 1, т. 381.
8. “Сборник документов львовского армянского архикафедрального собора”. *Львовская научная библиотека им. В. Стефаника АН УССР*, отд. рукописей, ф. Оссолинских, № II 1657.

9. “Сборник документов по истории армянской общины во Львове”. *Центральный государственный исторический архив УССР во Львове*, ф. 52, оп. 1, д. 863.
10. “Собрание документов на восточных языках”. *Львовская научная библиотека им. В. Стефаника АН УССР*, отд. рукописей, ф. Баворовских, № 1660 П.
11. “Собрание документов по истории Язловца”. *Львовская научная библиотека им. В. Стефаника АН УССР*, ф. Оссолинских, № П 1485.
12. “*Nersēs Lambronats’i*. Meknut’iwn aġakay. Erusaġem, 1620”. *Институт древних рукописей им. Маштоца — Матенадаран — в Ереване*, отд. рукописей, № 1232.
13. “*Saġmosarank’ ew alaġwt’agirk’*. 1694 /?/?”. *Гос. публичная библиотека им. М. Е. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде*, отд. рукописей, ф. Дорна, № 636.
14. “*Yašsmašurk’*. Ğrim, 1690”. *Институт древних рукописей им. Маштоца — Матенадаран — в Ереване*, отд. рукописей, № 7442.
15. “*Žoġovatsu*. Erusalem, 1619”. *Институт древних рукописей им. Маштоца — Матенадаран — в Ереване*, № 2493.

Kaynakça³²

- ALIŞAN, Ł. M. (1896). *Kamenits’ Taregirk’ hayots’ Lehastani ew Řumenioy hawast’eyawewluatsovk’*. Venetik.
- AYVAZOVSKIY, G. (1867). “Zametka o proiskhojdenii novorossiyskikh armyan”. *Zap. Odesskogo obva istorii i drevnostey*, T. 6.
- BALZER, O. (1910). *Statut ormiański w zatwierdzeniu Zygmunta I z roku 1519*. Lwow.
- BARAÇ, S. (1869). *Rys dziejów ormiańskich*. Tarnopol.
- BEKKERUS, J. V. (1835). *Georgii Pachymeris De Michaeie et Andronico PakcoJogis libri XIII*. Bonnae
- BIŞKEANTS’, M. (1830). *Tsanaparhordut’iwn’i Lehastan ew yaġl kolmans bnakeals’i haykazants’ serelots’i naxneats’Ani k’atak’in*. Venetik.
- CLAUSON, G. (1971). “Armeno-Qışçaq”. *RO*, t. 34, zesz. 2.
- DAN, D. (1871). “Armeniü orientali din Bucovina”. *Gandela*. Cernauți, , v. 10, n. 7.
- DARANALTS’I, G. (1915). *Žamanakagrutiwn*. Erusaġem,.
- DASHKEVYCH, Y. (1980). “Armenians in the Ukraine at the time of Hetman Bohdan Xmel’nyckyj (1648-1657)”. *Harvard Studies*. Cambridge, v. 3-4, p. 1.
- DAŞKEVIÇ, Y. R. (1969). “Administrativni, sudovi i finansovi knihi na Ukrayini v XIII-XVIII st. (Problematika, stan i metodika doslicennya)”. *Istorični cerela ta yikh vikorpstannya*. T. 4. Kiyiv,.
- DAŞKEVIÇ, Y. R. (1979). “Armyano-kypchakskiy yazyk. Bibliografiya literatury 1802-1978 gg.” *RO*, t. 1, s. 40, zz. 2.
- DAŞKEVIÇ, Y. R. (1981). “Armyano-kıpçakskiy yazık XV-XVII vv. v Amerike sovremennikov. (Ob statistike ekstralingvistiçeskikh dannikh dlya istorii tyurkskikh yazıkov)”. *VYA*, № 5.
- DAŞKEVIÇ, Y. R. (1977). “L’vovskiyey armyano-kıpçakskiyey dokumenty XVI-XVII vv. kak istoriçeskiy istoçnik”. *Istoriiko-filologičeskij jurnal*. Yerevan, , № 2.
- DAWRİJETSİ, A. (1896). *Patmut’iwn... Valar apat*.
- DAVRİJETSİ, A. (1973). *Kniga İstoriy*. M.
- DENY, J. (1957). *L’armeno-coman et les «Ephemerides» de Kamienets (1604-1613)*. Wiesbaden.
- DLUGOSZ, J. (1873). *Historiae Polonicae libri XII*. T. 2. Ed. Przeździecki A. Cracoviae.
- FICKER, A. (1875). “Hundert Jahre (1775-1875)”. *Statistische Monatsschrift*. Wien, , Jg. 1.
- GARKAVETS, A. N. (1974). “V. V. Bartol’d o veroispovedaniyakh u kıpçakov X-XIII vv. i problema etnogeneza armyano-, greko-kıpçakov i karaimov”. *Bartol’dovskiyey çteniya*. Tezisy dokladov i soobşçeniya. Moskva.
- GARKAVETS, A. N. (1975a). *Konvergentnaya evolyutsiya armyano-kıpçakskogo yazıka v usloviyakh subordinativnogo slavyansko-kıpçakskogo dvuyaziçiya ego nositeley v g. Kamentse-Podol’skom XVI-XVII vv.*: Avtoref. dis. na soiskaniye uch. st. kand. filol. nauk. Moskva.

³² Orijinalinde son not olarak verilen kaynaklar günümüz standardına uydurulurken eserde kullanılmayıp kaynakçada yer alan unsurlar tarafımızca çıkartılmıştır (Ç.N.).

- GARKAVETS, A. N. (1975b). "Slavyanskiye i latinskiye zaimstvovaniya v kıpçakskey delovoy frazeologii. (Na materialakh sudebnykh protokolov tyurkoyazıchnıkh armyan iz Kamentsa-Podolskogo XVI-XVII vv.)". *Trudi Samarkandskogo. un-ta, nov. seriya, vip. 288*.
- GARKAVETS, A. N. (1979). *Konvergentsiya armyano-kıpçakskey yazıka k slavyanskoy v XVI-XVII vv. Kiyev*.
- GİWVER AGONTS', S. (1802). *Aşkarhagrut' iwn tsorits' masants' aşkarharhi. . . T. 2. Hat. 2. Venetik*.
- GRATIANI A. M. (1685). *De vita Joannis Francisci Commendonı cardinalis libri IV. Patavii*.
- GREKUL, F. A. M. (1976). "Makariy. Slavyano-moldavskaya letopis". *Slavyano-moldavskiy letopisi*.
- GRIGORYAN, V. R. (1963). *Kamenets-Podolsk kalak' i haykakan datarani arjanagrut' yunnera (XVI d)*. Erevan.
- GRIGORYANTS, S. A. (1913). "Opisaniye trekh armyanskikh rukopisey". *Izv. Odesskogo bibliografiçeskogo ob-va, t. 1, s. 2, vip. 5*.
- GRUNİN, T. I. (1967). *Dokumenti na polovetskom yazıke. (Sudebniye aktı kamenets-podolskoy armyanskoy obşçini)*. Moskva.
- HERBINIUS, J. (1675). "Horae Turcico-catecheticae sive institutus brevis catechetica". *Herbinus J. Symbola fidei Christianae catholica*. Gedanii.
- IORGA, N. (1913). "Armeniens et Roumains. Une parallele historique". *Bulletin de la section historique (Academie Roumaine)*. Bucarest, , v. 1.
- KAZY, F. (1737). *Historia regni Hungariae... [T. 3]*. Tyrnaviae.
- KERN, A. (1938). "Der «Libellus de notitia orbis» Johannes III (de Galonifontibus?) OP, Erzbischof von Sultanyeh". *Archivum Fratrum Praedicatorum*. Roma, v. 8.
- KOWALSKI, T. (1929). *Karaimische Texte im Dialekt von Troki. Eingeleitet, erlautert und mit karaimisch-polnisch-deutschem Glossar versehen*. Kraków.
- KOWALSKI, T. (1938). "Wyrazy kipczackie w języku Ormian polskich". *Mysl Karaimska*, Wilno, zesz. 12.
- KRAELITZ-GREIFENHORST, F. von (1912). "Sprachprobe eines armenisch-tatarischen Dialektes in Polen". *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Bd. 26.
- KRIMSKIY, A. Y. (1930). *Tyurki, yix movı ta literaturı. T. 1. Vip. 2. Kiyiv*.
- KUCHUK-IOANNESOV, X. (1903). "Starinniye armyanskiye nadpisi i starinniye rukopisi v predelakh Yugo-Zapadnoy Rusi i v Krimu". *Drevnosti Vostoçnie*, Moskva, t. 2, vip. 3.
- LEKHATSİ, Simeon (1965). *Putevyye Zametki. (Ermeniceden çeviren: Darbinyan, M. O.)*. Moskva.
- LEHATS'İ, Simeon dpir (1946). *Ulegrut' iwn taregrut' iwn ew yi atakarank'*. Ed. Akinean, N. Vienna.
- LEWITSKI, M., KOHNOWA, R. (1957). «La version turque-kiptchak du «Code des lois des Arméniens polonais» d'après le ms. No. 1916 de la Bibliothecque Ossolineum». *RO*, t. 21.
- MACLER, F. (1908). *Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale*. Paris.
- MACLER, F. (1926). "Les Arméniens de Galicie". *REArm.*, t. 6, fasc. 1.
- MACLER, F. (1927). "Rapport sur une mission scientifique en Galicie et Bukovine". *REArm.*, t. 7, fasc. 1.
- MAŃKOWSKI, T. (1959). *Orient w polskiej kulturze artystycznej*. Wrocław, Kraków.
- OSKEAN, H. (1963). *Cuc' ak hayeren jeşagrac' mxit' arean matenadaranin i Vienna*. Hat. 2. Vienna.
- PETROWICZ, G. (1971). *La chiesa armena in Polonia*. P. 1. Roma.
- Philologiae Turcicae fundamenta. T. 2. Aquis Mattiacis, 1964*.
- PIDOU, L. M. (1876). "Compendiosa relatio unionis nationis Armeno-Polonae cum s. ecclesia Romana". *Źródła dziejowe*. T. 2. Warszawa.
- ROLLE, J. (1880). *Antoni J. Zameczki podolskie na kresach multańkich*. Wyd. 2-e. T. 2. Warszawa.
- SCHÜTZ, E. (1963). "Notes on the Armeno-Kipçak Script and its Historical Background". *Aspects of Altaic Civilisation. Proceedings of the Fifth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference Held at Indiana University. June 4-9, 1962*. Bloomington: The Hague.
- SCHÜTZ, E. (1966). "Re-Armenisation and Lexicon. From Armeno-Kipçak back to Armenian". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, t. 19, fasc 1.
- SCHÜTZ, E. (1976). "Armeno-Kiptschakisch und Krim". *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Nemeth*. Budapest.
- RAWŞKA, S. (1964). *Žamanakagrut' iwn kam tarekank' ekele' akank'*. Ed. Oskean, H., Vienna.
- TAŞYAN, Y. (1895). *C'uc' ak hayeren jeşagrac' matenadaranin mxit' areanc i Vienna*. [Hat. 1]. Vienna.

- URECHI, G. (1878). *Chronique de Moldavie depuis le milieu du XIVe siècle jusqu'à Pan 1594*. Ed. Picot, E. Paris.
- USMANOV, M. A. (1979). *Jalovanniye aktı Cuçiyeva ulusa XIV-XVI vv.* Kazan.
- XACIKYAN, L. S. (1950). *ŽD dari hayeren jeğreri hişatakaraner.* Erevan.
- ZAJĄCZKOWSKI, A. (1948). "Glosy tureckie w zabytkach staropolskich. 1". *Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego*, ser. A, № 17.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 17, Dönem/Period: 2023-İlkbahar/Spring, Sayı/Number: 32

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

ÇEVİRİ MAKALE
Translation

Osmanlıcada “Salı” Sözcüğü

Le Nom de Mardi en Osmanli

Jean Deny

Orijinal Künye

Deny, Jean. (1954). “Le Nom de Mardi en Osmanli”. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft Vol. 104. No. 2. s. 383-385

Çeviren

Tasnim Trabelsi Köseli

Doktora Öğrencisi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tokat/Türkiye

e-posta tess_tripolis@yahoo.com

orcid 0000-0002-9628-636X

doi 10.54316/dilarastirmalari.1111704

Atıf

Citation

Deny, Jean (2023).
Osmanlıcada “Salı”
Sözcüğü (Çev. Tasnim
Trabelsi Köseli).
Dil Araştırmaları, 32: 303-
307.

Başvuru

Submitted
23.12.2022

Revizyon

Revised
19.01.2023

Kabul

Accepted
30.01.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online
31.05.2022

ÖZ

Bu yazı, Jean Deny'nin 1954'te *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*'in 104. cildinde yayınlanan "Le Nom de Mardi en Osmanli" başlıklı makalesinin çevirisidir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Türkçesi, salı, sözcük

ABSTRACT

This article is a translation of Jean Deny's article titled "Le Nom de Mardi en Osmanli " published in 104th volume of *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* in 1954.

Keywords: Ottoman Turkish, salı, word

Salı sözcüğünün Osmanlıcada *salı günü* veya nadiren *salı gün* ya da sadece *salı* olarak kullanıldığını biliyoruz. Eski edebî dilde *seşembe* (*seşembih* bk. Kupelian 1883) ve Arapça *yevmü's-selâsa* veya *selâse* sözcükleri de vardır. Tüm bu sözcükler P. Pascal

Aucher'in (1840) *Sub Verbo Mardi* adlı mükemmel sözlüğünde bulunabilir. Salı kelimesinin yapısı, okuma yazma bilmeyenlerin Türkçeye kazandırdığı bir yenilik olarak düşünülmelidir, çünkü arkaizm olarak kabul edilemeyecek kadar yenidir.

Bildiğimiz kadarıyla *salı* sözcüğünün iki köken açıklaması vardır:

Birinci köken bilimsel yaklaşım, Gordlevski'nin, *Ma'ter'ali dl'a osmanskavo narodnava kal'endar'a, Jivaya Starina*¹ adlı makalesinde yer alır, (1911: 439- 444). Eserin 442. sayfasında bir not bulunmaktadır:

Salı (Konya'da *seşembe*) A. Ol'esnitsky'nin "Kırım Türklerinin Şarkıları"na yazdığım bir notta belirttiğim gibi, *sālis* Arapça 'üçüncü' sözcüğünün değiştirilmiş hâlidir (Ol'esnitsky 1910: 109)². *Salı* sözcüğünü telaffuz eden kültürlü Osmanlı halkının konuşmasında kimi zaman ikinci hece ünlüsünün damaksıllaşması (kalınlaşması) sebepsiz değildir. Bu not şu sözlerle devam eder: "Salı sözcüğünün kökeni bilinmemektedir. (*La Rédaction*)"³

Osmanlılarda, Farsça *seşembe* ve Arapça *sālis*, *selâsa* ve *selâse* sözcükleri aynı anlama gelseler de, haftanın üçüncü gününü belirtmek için Farsça *seşembe* sözcüğünün kullanılmış olmasına karşın, Arapça kullanılmamıştır. Bunun nedeni Arapça sözcüklerin *salı* sözcüğünün anlamını tam verememiş olmasıdır.

Sali biçimine gelince bu varyant bilgiçlik taslayan ya da yarı kültürlü insanların telaffuzunu temsil ediyormuş gibi görünmektedir. Bu biçim, Hindoglou'nun (1831), Eminian'ın (1881), Eminian'ı takip eden Kantarian'ın (1912) ve hatta Camilla Ružička-Ostoić'in (Wörterbuch, 1879) eserlerinde *salı* madde başının altında bulunmaktadır.

Kraelitz gibi biz de *salı*'nın Türkçe bir kelime olduğuna, başka bir dilden geçmediğine inanıyoruz.

İkinci köken bilimsel yaklaşım, Kraelitz Von Greifenhorst (1918) tarafından önerilmiştir: *Zum Worte lezez in türk* ("Türkçe lezez sözcüğü üzerine").

"Das 'ulûfe wurde immer an einem Dienstag (salı günü) ausbezahlt. Auch in alt-türkischem hieß der Wochentag, an den die jährliche Steuer salgin, salgun zu zahlen war, salidj was die ältere Form des osm. salı ist."

¹ Deny tarafından alıntılanan makaleyi bulamadık. Bu Rusça başlık Türkçe olarak "Osmanlı Halk Takvimi İçin Malzemeler, Yaşayan Eskiler" anlamına gelir.

² Kitapla ilgili daha fazla bilgiye Kırım Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı'na ait aşağıdaki linkten ulaşabilirsiniz: <https://web.archive.org/web/20170217064801/http://mkult.rk.gov.ru/rus /info.php?id=612225>

³ "La Rédaction", 1951'de İstanbul'da toplanan XXII. Milletlerarası Şarkiyatçılar Kongresinden sonra kurulan bir komitenin Fransızca adını ifade ettiğini düşünmekteyiz. Başkanlığını Jean Deny'nin yaptığı "Comité de Rédaction" adlı yazı kurulu "türlü yazarların kaleme aldığı yazıları birleştirmek, tutarsızlıkları gidermek veya azaltmak, gözden kaçan eksikleri tamamlamak, ufak tefek yanlışları düzeltmek gibi işleri" görmektedir.

Bkz: <https://dergipark.org.tr/tr/download/issue-file/45278>

Tryjarski Edward Review. Central Asiatic Journal Central Asiatic Journal Vol. 7, No. 1 (March 1962), pp. 73-75 (3 pages). Harrassowitz Verlag.

“*Ulufe* her zaman *salı* gününde ödenirdi. Ayrıca eski Türkçede yıllık vergi *salgın*, *salgun* aynı zamanda haftanın bir günü olan “salı” anlamına da gelirdi ki *salıdj* Osmanlıca *salı*’nın daha eski bir biçimidir.”

Yazar, bunun haftanın hangi günü olduğunu belirtmemektedir. Ayrıca nadir görülen bir sözcük olan *salıc* (*salıdj*) için herhangi bir kaynak göstermez. Farklı Türk dillerinde *sal*-kökünden türeyen ve “vergi” anlamına gelen *salığ* (Eski Uygurca), *salığ*, *saluğ*, *salık*, *selik*, *salğı*, *salma*, *salgın*, *salgun*, *salğıt*, *salgut*, *salğırt* gibi sözcükler arasında *salıc* (*salıdj*) bulunmaz. *Salı* sözcüğü de bu sıralamada yer almamaktadır. Fonetik olarak yaklaşırsa Batı Türkçesindeki *salı* varyantı, *salığ* sözcüğünün son hecesindeki sesin düşmesiyle meydana gelmiş olabilir. Bu Eski Uygurca, Zemaşeri’nin *Mukaddimetü’l-Edeb*’i (Tarama Dergisi) ve Şeyh Süleyman (*salgut* altında) tarafından tasdik edilmektedir. Ancak “maaş ödeme” ile “vergi” kavramlarına anlam bilimsel olarak yaklaşmanın hiçbir nedeni olmadığından hem *salıdj* hem de *salğı* hakkındaki tartışmalar faydasız kalmıştır. Bu nedenle, Kraelitz’in teorisi en azından kısmen de olsa geçerliliğini yitirmektedir.

Bununla birlikte, özel olarak salı günü gerçekleşen bu maaş ödemesini ele almak gerekir. Haftanın ilk günü olan pazar maaş/ücret dökümü törenle sadrazama verilir. Başlangıçta *seşembe* denilen “üçüncü” günde büyük (üç ayda bir olan) maaş dağıtım töreni yapılırdı. Sırayla her *ortanın* yeniçerileri para dolu keselere acele ile koştururlardı ve bir asker eli boş geri dönerken bir diğeri iki veya üç keseyle *ortaya* dönebiliyordu. (Abdürrahman 1891: 297; Cevad Bey 1882: I, 116).

Salı’nın Anadolu’da bir diyalekt unsuru olarak “nöbet, sıra” anlamında kalması dikkat çekicidir. Nitekim *Anadilden Derlemeler* bu sözcüğü “nevbet, sıra” (Karaağaç) ve *Söz Derleme Dergisi* de “yıllık nadas” (*bir yıl dinlendirilen tarla*, Ermenek) ile açıklar.

Salı sözcüğünün sadece Türkiye Türkçesinde var olduğunu ve Türkiye’nin tam olarak yeniçerilerin memleketi olduğunu ifade etmek, bahsi geçen maaş töreninin önemini ve *salı*’nın Farsça *seşembe*’nin yerini aldığı gerçeğini hatırlatmak gerek. Sonraki günler ise aynı düzende sırasıyla (*çarşamba*, *perşembe*) adlarını korumuştur ve başlangıçta *salı* teriminin “nöbet, sıra, nöbetleşme” anlamına geldiğini kabul etmek daha uygundur. Daha sonra, *salı* sözcüğü önemli Osmanlı milisleri tarafından haftanın günü olarak takvim kullanımına sunulmuştur.

Fransızca eş anlamlı *tour de rôle* “nöbet, sıra, nöbetleşme” ifadesinin de benzer bir anlam gelişimi sunduğu dikkate alınmalıdır. Aslında, temel olarak yeniçeri *ortaları* gibi “nöbet listesi” oluşturulması söz konusudur. İngilizcede kullanılan Hollanda kökenli “By roster” ifadesinde de aynı durum vardır.

Yukarıdaki muhakemenin de ihtiva ettiği gibi, *salı*’nın *sal*- (salmak, salıvermek, salık vermek) kökü ile bağlantılı olduğu kabul edilmektedir.

Anlam bilimsel bakış açısından başka dillerde benzer gelişmeler gözlemleyebiliriz: “vurmak, çarpmak, darp etmek” (Fr. *frapper*) anlamını ifade eden ve *defa*, *kez* (Fr. *fois*) anlamı veren sözcüklerle, Fransızcada *coup* “darbe” gibi, Slavcada *raz* (krş. *zaraza* “enfeksiyon” başka bir tür tesadüf ki Türkçede de *salgın*), Yunancada *forâ* hem “darbe” hem de “defa” anlamına gelir.

Arapçadaki *defa*'nın (Türkçeye de geçmiştir.) kökü "itmek" anlamına gelir. "Nöbetleşme" ile "defa" sözcüklerindeki düşünce gibi "vurmak, çarpmak" ve "itmek" sözcüklerindeki anlamları "salmak"a yakındır.

Biçim bilimsel açıdan *salı* ya yukarıda belirtildiği gibi *-iğ* ekinin ses düşmesinden kaynaklanan bir türevdir ya da *-(y)e* ve *-(y)i* ile bağdaşan bir ulaçtır. (Deny 1921: 869; Zajaczkowski 1932: 31).

Salıvermek (sal-ı vermek) birleşik fiilinde de aynı eki görmekteyiz. *Salı*'nın eş anlamlısı ve yapıcı koşutu olan *sıra* sözcüğünün sonundaki ek de *-Anadilden Derlemeler'de* görülebileceği gibi- daha çok ulaç ekidir (Yukarıda gördüğümüz gibi *Anadilden Derlemeler salı* sözcüğünü "sıra, nöbet" ile açıklar).

Bu biçim benim gramer kitabımda bahsedilmediği için, burada *sıyır-a*'nın *ıyı* (bazen *yı*) grubunun *t*'ya indirgenmesini belirtelim.

sırık < *sıyırık*, *sırım* < *sıyırım*, *yirmi* < *yigirmi*, *peki* < *pek iyi* ve belki de *sırit* < *sıyırıt*. *Sıyır*- "bir nesneye yapışık başka bir nesneyi hızla veya doğal olarak geçmek veya koparmak" anlamına gelir. Ayrıca "sürtmek, üstünü açmak vb." anlamları da vardır. *Sıyıra* biçiminin tamamı için (bkz. Deny 1921: 910), sayfanın başında örnek olarak *بجق صيره* "*biçakla sıyırmağı*" görülebilir⁴. Her şeyden önce *sıra* kelimesi, "sürtme; art arda olan, dizi, diziliş, keşik, düzen, nöbet" anlamlarında isim görevinde kullanılmıştır. İkinci olarak da "zaman, uygun zaman, çoğunlukla" anlamlarını ifade etmek üzere sonraki işlevinde kullanılmıştır (Deny 1921: § 902 ve 1381, açıklama).

Salı sözcüğüne tamamen paralel olan *-(y)ı* şeklinde ikincil bir biçim de vardır (bkz. *ardı sırı*, Şeyh Süleyman 1882: 270, *kütmäk* altında).

Kıscası, daha sonra gün adı olarak yaygın bir biçimde kullanılan *salı*, Osmanlı Türkçesinde yeniçerilerin kullanımında "sıra, nöbet, keşik" anlamına gelmektedir. Bu açıklama, varsayımsal türetmelere başvurmaya gerek kalmadan mevcut biçimlere dayandırılmaktadır.

Kaynakça

- ABDÜBBAHMAN, Şeref. (1891). "Tarih-i devlet-i Osmaniye, 1315 – 1899", 1, 297 s.
- AUCHER, P. Pascal (1840). *Dictionnaire Français-Arménien-Turc*. Imprimerie de Saint Lazare. Venise.
- CEVAD BEY, A. (1882) "État Militaire Ottoman depuis la Fondation de l'Empire jusqu'à Nos Jours", çevir. Macridès, I, 116 s.
- DENY, J. (1921). *Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli)* (Vol. 5). Imprimerie nationale, Éditions E. Leroux.
- EMİNİAN, Sérapion (1853). *Dictionnaire français-arménien-turc*, Ed. Pères Mekhitaristes de Venise.
- HAMİT ZÜBEYR, İŞHAK REFET (1932). *Anadilden Derlemeler - I*. Ankara: Hâkimiyeti Milliye Matbaası.
- HİNDUĞLU, Artin (1831). *Dictionnaire Abrégé Français-Turc ou Hazine-i-Lügat*. Vienne.
- KANTARIAN, Samuel (1912). *Dictionnaire français - arménien- Turc*. Saint-Lazare.
- KRAELİTZ, Friedrich von (1918). *Zum Worte Lezez in Türk*. Urkunde, in der Islam 8 139-140.
- KUPELIAN, A. (1883). *Türkçe-Ermenice-Fransızca Sözlüğü*. Mihitaryan Matbaası, Vienna, 956.
- OL'ESNİTSKY A. (1910). *Chansons des Turcs de Crimée*. Moskova.

⁴ Deny'ın makalesinde (*ma. Algier 1640, fol. 5 vol*) atıf yapılan bu kaynağın künyesi bulunamadı.

RUŽIČKA-OSTOJČ, Camilla. (1879). *Türkisch-deutsches Wörterbuch*.

ŞEYH SÜLEYMAN EFENDİ-İ ÖZBEKİ EL-BUHÂRÎ. (1882). *Lugat-i Çağatay ve Türki-i Osmânî*.

Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi. Türk Dil Kurumu. Ankara.

ZAJĄCZKOWSKI, A. (1932). *Sufksy Imienne ve Czasownikowe w Języku Zachodniokara Imskim(Przyczynek Do Morfologii Języków Tureckich)*. Batı Karaimlerinin Dilinde İsim ve Fiil Ekleri (Türk Dillerinin Morfolojisine Katkı)(= Prace Komisji Or Jentalistycznej Polskiej Akademji Umiejętności15), Krakov.

ZAMAŞARI, "Mukaddimet-ül- Edeb", (Tarama Dergisi).

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 17, Dönem/Period: 2023-İlkbahar/Spring, Sayı/Number: 32

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

Yayın Değerlendirmeleri

Reviews

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 17, Dönem/Period: 2023-İlkbahar/Spring, Sayı/Number: 32

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

YAYIN DEĞERLENDİRME

Review

Türk Bitig / Türk Destanı

Ercilasun, Ahmet B. (2022). *Kara Kam, Türk Bitig / Türk Destanı*. İstanbul: Ötüken. 332 s. ISBN: 978-625-40-8419-5

Dursun Yıldırım

Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi
Hacettepe Üniversitesi, Ankara / Türkiye
e-posta dursun2@gmail.com
orcid 0000-0002-5611-2154

Atıf

Citation
Yıldırım, Dursun (2023). Türk Bitig / Türk Destanı.
Dil Araştırmaları, 32: 311-316.

Başvuru

Submitted
22.12.2022

Revizyon

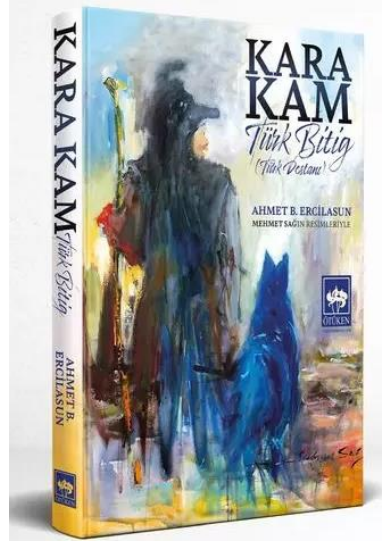
Revised
31.01.2023

Kabul

Accepted
25.02.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online
30.05.2023

Kadim zamanlarda Türklerin yaşadığı sözlü ortam yaratıcılığında sözlü tarih anlatılarını kopuzları eşliğinde çalıp söyleyen, kutlu sözler düzüp koşan, Türklerin ulu bilgisi, her şeyin tamam bilicisi, bilinmezden haber vericisi, söylediği sözler Türklerce tutulup yerine getirilen, toplumda herkesin ululadığı, saygı gösterdiği ulu ve her şeyin bilicisi kişilere “kam” adı verilirdi.

“Kam” adı verilen bu kişiler, tarihin her katmanına, ileriye ve geriye doğru yolculuk etme yeteneğine sahipti. Kadim Türk inancına göre bu ulu bilge kişiler aynı zamanda kağan kaldırma törenlerini yönettikleri gibi, yir-sub <yeryüzü>, dokuz kat gökler ile yedi kat “yağız yir” arasında kolayca yolculuk yapma gücüne ve yeteneğine sahip idiler.

Zamanda yolculuk gücü ve yeteneği onlara Tanrı bağıışı bir armağan idi. Kadim Türk tarihinin yazılı ve sözlü kaynaklarından edindiğim bilgiler ışığında benim anladığım ve inandığım Türk inancı böyle bir yapıya dayanıyordu. Kam adı verilen bu kişiler her şeyin yaratıcısı Tanrı tarafından, kendi katına çıkma, beraberinde kağan adayları getirme / çıkarma yetkisi ile donatılmışlardı.

Atalara kurban sunmak, kağan kaldırma törenlerinde Tanrı ile irtibat kurmak için kesilen kurban törenini yöneten, kağan adayını Tanrı katına çıkarmak yolu ile onların da kamlık yeteneği kazanmalarına aracılık eden bu bilge, bilici kişilere, “kam” deniyordu. Türklerin kadim Tanrı inancının yaşatıcıları da bu bilge, bilici kişilerdi. Bu kişileri, kamları, Türklerin, kolça kopuzları eşliğinde koşup düzen sözlü tarih anlatıcıları, Türk halkına bu yolla kendi tarihlerini dinleten ilk Türk tarihçileri olarak da tanımlıyorum.

Bütün bu özellikler göz önüne alındığında kağanların da, Tanrı katına çıktığında bu özelliklerin cümlesinin kendilerine bağışlandığı, kamlık vasfı kazandıkları, bu çerçevede sözlerinin tutulması, buyruklarının yerine getirilmesi gereken kişiler oldukları anlaşılır. “Bilge” unvanının bu özelliklere sahip kişilere verildiği ve bunun da karşılığının “kam” olduğu ve kağanların da bu durumda birer kam oldukları söylenebilir.

Kamların esriyip cezbeyle tutularak istigrak hâlinde buldukları yerden kopup başka âlemlere zaman içinde yaptıkları yolculuklarda, dinleyicilere bilinmezlerden ve bilinirlerden topladıkları bilgileri bir araya getirip onları kopuz eşliğinde dinleyicilere sunma yetenekleri yüksektir. Yarattıkları manzum yapıları anlatılarda, anlatıldıkları ortamlara göre söz örgüsünün kendi ahengi yanı sıra anlatım sahnelerine bağlı, onlarla uyumlu türlü ezgiler kullanılırdı.

Kamlar Kamı olduğu anlaşılan Bayat boyundan ozan Korkut, bana göre, “Hanlar Hanı Han Bayındır Han’ı [= kağan] Tanrı katına çıkaran, onun kamlık özelliği kazanmasına yardımcı olan baş kam olmuştur. O, aynı zamanda Türklerin tarihini kopuz eşliğinde koşup düzen, dinleyicilere manzum biçimde anlatan bir ulu tarihçi ozandır.

Türk kamlarında bütün bu özellikler vardır. Türk kağanlarının tamamı bu bağlamda birer kam işlevi görmüşlerdir. Tanrı katında kendilerine bağışlanan *kut*, *bilig*, *küç*, *ülüş*, *il tutsık yir yarlığı* yetenekleriyle öteki yaratılmışlardan farklı olarak bir tür yeniden yaratılışla “törük” olmuşlardır. “Köktürk” dönemi dilinde söylenmiş ve yazıya alınmış ve oyma yazı ile bengu taşlara yazılmış yazıtların anlatım diline de asonans ve aliterasyon, karşıtlık ve koşutluk gibi unsurlar kullanılmak yolu ile anlatım diline, söze yüksek bir ahenk, müzikal bir söyleyiş kimliği kazandırılmıştır. Sözden yazıya alınmış ilk Türk tarihleri bu yazıtlardır. Bu yazıtların yazarları, Bilge Kağan ve Bilge Tony Ak Aka <Bilge Tonyukuk> aynı zamanda, birer tarihçi ve birer kamdır.

Türklerde yazı, “bitig” Türk kamlarına özgü bir özellik olsa gerek. Dede Korkut anlatılarında, hanlar hanı yanı sıra tüm hanların ve beylerin kam özelliklerine sahip olduğu görülmektedir. Köktürk çağında da bu özelliğin varlığını koruduğu kanaatindeyim. Yazıyı da bu kam hanlar, beyler biliyordu diyebilirim. Kürek kemiği falında kemik üzerine yazılan kimi kelimeler, bunların toplandığı *Irk Bitig* [*Fal kitabı*] gibi eserlere bakınca, Türklerde yazının başlangıcında kamların önemli işlevleri olduğu ileri sürülebilir. Kolça kopuz götürüp hanların, beylerin önünde dinleyicilere anlatan kişilerdir kam ozanlar. Türk tarihinden kahramanların yaşadıklarını bir yaşam öyküsü

biçiminde manzum yapıda kolça kopuzları eşliğinde koşup düzen, anlatan, türlü dize kalıpları kullanıp bunlara uygun türlü ezgileri beraberinde anlatımına koşan bu kam ozanlar, aynı zamanda ilk Türk müziği yaratıcıları, ilk Türk tarihçileri ve sözlü tarih anlatıcılarıdır.

Kişioğlu, *yir-sub* denen yeryüzünde kılındığında kamlar, kişioğulları arasından seçtikleri ilk hanlarına “ törük” [=yaratılmış] unvanı vermişler. O gün seçimi yapan kamlar seçtikleri han adayını dokuz kat gök otağın dokuzuncu katına, Türk Tanrısı önüne çıkarıp kendisine bütün gerekli bağışları <kut, küç, yarlık, ülüş, bilig, il tutsık yir yarlığı> almasına, yeryüzüne inmesine, bodun üzre kağan oturmasına yardımcı olmuşlardır. Türklerin inancına göre kamların kendilerine kağan seçtikleri ”törük” olağanüstü özellikler ile Tanrı’nın donatmış olduğu ilk kişidir. Onun buyruğunda yaşayan kişiler de ondan sonra “törük” adı almışlar, bu ad ile bilinir olmuşlardır.

Tanrı, kişilerin ve kağanların / hanların / beylerin dileklerini ve alkışlarını yeryüzünde kamlar aracılığıyla kabul eder, gerçek kılar. Tanrı, kamlar aracılığıyla kendisine sunulan kurbanları kabul eder. Kamlar, hanların, beylerin hanlar hanının, kağanların kam özellikleri kazanmasına, onları Tanrı katına çıkarmak yolu ile yardım eder. İstedikleri zaman dokuz kat göklerde, yedi kat yağız yer altında yolculuk etme özellikleri vardır. Zamanda ileriye ve geriye doğru yolculuk etme yeteneğine sahiptirler. Bundan dolayı dokuz kat göklerde Türk Tanrı’sının türlü bağışlar ile yeniden yaratmış olduğu kişiye “Törük” <yaratılmış> unvanı verilmiştir.

Kamların sahip olduğu bütün bu özellikleri söyledikten sonra Kara Kam’ın [= Ahmet B. Ercilasun’un] kendisine aracı olmaya zorladığı, kamlık esrimesi <cezbe, istiğrak> günlerine dönebiliriz. Kamların özelliklerine yukarıda değinmişim. Kara Kam, Ercilasun’a Köktürk çağı dili ile konuşuyordu. Ercilasun o sıralar filoloji ile uğraşıyordu. Köktürk çağı dili henüz Kara Kam’ın anlattıklarını yazıya dökülecek ölçüde görünmüyor, erginleşmeyi sağlaması için ara sıra uğruyor, ayrılıyordu. O süreç anlaşılabilir bir düzeyi kazanınca Kara Kam sıkça uğramaya başlar.

Ahmet B. Ercilasun, Kara Kam ile ilk kez 1971 yılının güz günlerinde karşılaştığını belirtirken şunları söylemektedir: “Kara Kam ile tanışıklığımız 1971 yılına kadar gider. Güz aylarının sarı bir günündeydi. Tunalı Hilmi Caddesi’nde Dursun Yıldırım’ın evinde. O gün Hunları, Köktürkleri, Atsız’ı, eski Türklerin dinini ve şamanları <kamları> konuşmuştuk. Türk tarihinin ve eski Türk dininin bilinmedik noktalarını yakalamak istemiştik. İlk defa 1971 yılının güzünün işte sarı kara gecesinde Kara Kam’ın beni zorladığını hissettim. Bir yerlerden yol bulmak, bir yerlerden ışık görmek istiyordu.” Türk Bitig’in Söz başında Ercilasun, Kara Kam ile ilk tanışmasını yukarıdaki sözlerle anlatır.

Aradan geçen zaman içinde, Köktürk çağı Türk dilinde hem Kara Kam hem Ercilasun birbirlerini anlayacak duruma gelme süreci yaşarlar, yanıp pişerler ve birbirlerini anlar duruma gelirler. Bu durum Kara Kam için oldukça kolaydı, kendi zamanının diliyle konuşuyor, sözünü düzüp koşup söylüyordu. Ercilasun ise Türk destanları, kadim Türk dili metinleri ile uğraşmak zorundaydı. Bu yükü yüksünmeden yükledi ve Ercilasun bu zorluğu aştı. Kara Kam’ın sözleri anlaşılabilirlik kazandı. Kara Kam, Köktürk çağı Türk dilinde konuşurken, Ercilasun da hem düşünüyor hem dinliyor hem de Kara Kam’ın anlattıklarını iyice anlayıp yazıya alıyordu.

Türk tarihi; Kara Kam'ın kopuzu eşliğinde söylediği dörtlükler, bazen dörtlüğü aşarak ağzından bir ırmak coşkunluğuyla akmaya başlıyor, yorulunca dinlenmeye çekilip duruyordu.

Kara Kam aralı duraklarla, Ercilasun aracılığında 2020 yılında *Türk Bitig* < *Türk Destanı*> adını taşıyan manzum Türk tarih anlatısını tamam eder, sözünü bitirip bağlar ve ortadan çekilip Köktürk çağına geri döner.

Ercilasun'a Kara Kam'ın yazdırdığı *Türk Bitig* adlı manzum Türk tarih anlatısı, 2020 yılında basıma hazır duruma gelmiştir.

Köktürk çağı Türk dilinde vücut bulan manzum Türk tarih anlatısı, sözlü ortam yaratıcılığına bağlı bir sözlü tarih anlatısının bütün özelliklerini dinleyici / okuyucuya yansıtacak erginlikte bir üsluba sahiptir. *Türk Bitig* Türk tarih anlatıcılığında kendi türünün yirmi birinci yüzyılda üçüncü bin içinde yol aldığımız şu yıllarda Kara Kam'ın ağzından Ercilasun eliyle alınmış mükemmel bir örneğidir ve bu dil ile bu türün devam ettirilmesi, yeni yaratılar vücuda getirilmesi olanak dışı görünmektedir. Bu yüzden diyorum ki, *Türk Bitig* bana, bir kâğıda dökülmüş kendi türünün son örneği bir yaratım olarak görünmektedir.

Türk Bitig'in yapısı üzerinde söz etmeden önce bu tür üzerine, yaratıcıları, türlü biçimlerde manzum Türk tarih anlatısı yaratıcılarını anmak yerinde olacaktır. Büyük sosyolog, bilim ve tefekkür bilginimiz Ziya Gökalp, şiir ve nesirde, dilin gelişmesinde emeği olan Ömer Seyfettin, Atsız gibi ünlü kişiler “manzum” Türk tarihi yazmayı denemişlerdir. Fakat hiçbiri ne Köktürk çağı Türk dilinde ne de o zamanların ağzında başlangıçtan / yaratılıştan başlayarak Ergenekon'dan çıkışa kadar geçen olayları Türk tarihi olarak 3631 sap <dize> tutarında bir hacme sahip bir bütünlük içinde kesintisiz bir yapıya sahip bir tarih anlatısına dönüştürmemiştir.

Burada, Atsız'ı bir istisna tutmak gerekir. İyi bir bilim adamı, şair, fikir adamı olan Atsız'ın, Köktürk çağlarını anlatan destansı eserleri, *Bozkurtların Ölümü*, *Bozkurtlar Diriliyor* adlı romanları nesir ama büyüleyici anlatı diline ve üslubuna sahip destansı eserlerdir. Edebiyatımızın ünlü şairlerinden Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu tarafından her iki eser manzum olarak tanzim edilmiş ancak haklı olarak anlatımda günümüz dili haklı olarak şair tarafından korunmuştur. Oğuz destanı üzerine kimi değerli ama yarım kalmış denemeler de vardır. Basri Gocul'un hacimli denemesi bunlardandır.

Kara Kam'ın, Köktürk dönemi Türk dili ile konuşmaya zorladığı Ercilasun, aynı zamanda Türk dili ve tarihi bilgini olmanın yanı sıra şiirde ve nesirde yayımladığı eserlerle kendi yeteneklerini kanıtlamıştır. Türk Bitig, 3631 sap <dize> tutarında bir manzum tarih eseri / destandır. Köktürk çağı Türk dili ile böyle bir eser vücuda getirmek çok zor bir iş olsa gerektir. Kültür, bilim ve sanat dünyamızda bir eşi var mı, ben bilmiyorum. Bilimde, şiirde, romanda manzum Türk anlatısı yazma bakımından Türk Bitig müstesna bir yere sahiptir. Ben, bu çok yönlü yaratıcılığa sahip kişilere kelimenin kâmil anlamında “âlim” sıfatının yakışacağı ve bu tür insanlar için en iyi sıfatın âlim olduğu kanısındayım. Bütün bu özellikleri ile Ercilasun da, âlim sıfatını hak eden bir yaratıcıdır.

Türk Bitig, manzum yapıda kurgulanmış bir anlatım yapısına sahiptir. Saplar <dizeler> sap kalıpları bakımından sekizli, yedili, beşli hece kalıpları üzerine kuruludur. Anlatıma

dörtlükler egemen görüne de, Kara Kam'ın cezbeye, istiğrak hâline girdiği hâllerde, dize sayısının dörtlükleri aştığı görülür. Anlatımda, kimi zaman Dede Korkut'un soylamalarını, kimi zaman comokçunun Manas'ını, kimi zaman Köroğlu'nun Çamlıbel'de kükreyişini, yaylı kopuz çalan kayçıların ezgilerini dizelerin akışında duyabilirsiniz. Saplarda <dizelerde> baş uyak, dize sonu uyağı yanı sıra, asonans ve aliterasyon gibi ünlü ve ünsüz yinelemelerinden dizeler arası iç ahengi kurmada yararlanıldığı görülür. Kimi dörtlük ve dizelerde vurgu, ahengin yaratıcı unsuru olarak kendini öne çıkarır. Dörtlükler arası bağlayıcı, ahenk unsuru ve kavuşak gibi işlevleri yüklenmiş nakarat tarzı dizeler kullanılmaktadır. Kimi zaman dize kalıbı ortadan kalkıyor, ahengin büyüünde akıp gidiyor.

Kimi zaman örs üzerinde demir döven bir demircinin inen çıkan çekiç darbesi seslerini duyar gibi olursunuz. Bozkurdun öncülük ettiği, yol gösterdiği seferlerde orduların atlarının nal sesleri, ırmakların akışı gibi birçok sesin, seslerin üç kıta üzerinde göklerde sedalandığı, birbirine karıştığı tarih anlatısında, destanda yerini almış olduğu görülür. Destanın Türk tarihinin olaylar yumağının sapının İstemi Kağan'ın otağında açılması müthiş bir kurgudur. Kara Kam'in, gökyüzünden gelip şangıraktan otağa inışı müthiş bir sahne tasavvurudur. Kara Kam'in anlatacaklarına bu şaşırtıcı sahne, beyler / hanlar meclisinde sözlerine inandırıcılık gücü kazandırır. O sahneyle ilgili sadece iki dörtlüğü aşağıda veriyorum (Ercilasun destanın tamamını bugünkü Türkçe ile de vermiştir):

*Kararmış kök teñri terk / Kararmış o an mavi gök,
Kaçışmış tay kalmış Türk / Kaçışmış, şaşakalmış Türk.
Kam ermişin bilmemiş / Kam olduğunu anlamamış,
Kara başda tüşmiş börk / Kara başlardan düşmüş börk.*

*Kara kamıg körti köz / Kara Kam'ı gördü göz,
Kara bodun açdı köz / Kara bodun açtı göz,
Kam bulıtda süzülti / Kam buluttan süzüldü,
Kan öñjinte urtı tiz / Han önünde vurdu diz.*

Anlatım akışı içinde üslup ve anlatım bakımından tekerlemelerden, “söylemiş görelim ne söylemiş” gibi kalıplardan da istifade edildiği göze çarpar.

Destanda Kara Kam'in kimliği ile söz açılır. Bu, aynı zamanda Kara Kam'in dinleyiciye tanıtılması bakımından güzel bir başlangıçtır. Tarih [=destan, name, bitig] bundan sonra başlar. Tarih yumağının ipi müthiş bir sahne ile çözülmeye başlar. Kara Kam, bir gece İstemi Kağan'ın otağına şangıraktan süzülerek iner ve tarihi yaratılıştan başlayarak kopuzu eşliğinde anlatmaya başlar. Yaratılış efsanelerini, Tuman Han'ı, oğlu Oğuz Han'ı, Köktürkleri anlatan destan / Türk tarih anlatısı, Köktürklerin yeniden türeyişi ve Erkine Kon'dan yeryüzüne çıkışları ile sona erer.

Kara Kam = Ercilasun, Türk tarih anlatısını, Türk destanını kurgularken tarihin ve edebiyatın bütün dönemlerinden yansımaları da eserine katmıştır. Motun'un = Batur'un doğumuyla ilgili olan aşağıdaki beşlikler sanki mevlid yazarı Süleyman Çelebi'nin viladet bahrini yansıtmaktadır:

*Tigin togdı, kün togdı / Tigin doğdu, gün doğdu,
Tilek külti, kut tegdi / Dilek güldü, kut değdi,
Tişi erkek baş egdi / Dişi erkek baş eğdi
Esen mü siz tiginim / Esen misiniz tiginim,
Eren mü siz tiginim / Eren misiniz tiginim!*

*Kök teñride ün kelti / Mavi gökten ün geldi,
Küyer künke tın kelti / Yanan güneşe can geldi,
Külüğ küçlüğ kan kelti / Ünlü, güçlü han geldi
Esen mü siz tiginim / Esen misiniz tiginim,
Eren mü siz tiginim / Eren misiniz tiginim!*

*Teñri, yir sub alkayur / Gök, yer su alkış verir,
Teñri ögüp alkayur / Tanrı övüp alkış verir,
Teriñ ög sab alkayur / Derin akıl, söz alkış verir
Esen mü siz tiginim / Esen misiniz tiginim,
Eren mü siz tiginim / Eren misiniz tiginim!*

*Taluy ögüz sebinür / Deniz, ırmak sevinir,
Tag taş, ıgaç abınur / Dağ taş, ağaç avunur,
Tarkan buyruk ögünür / Tarkan, vezir övünür
Esen mü siz tiginim / Esen misiniz tiginim,
Eren mü siz tiginim / Eren misiniz tiginim!*

*Bazlama aş bazlanur / Bazlamaçlar bazlanır,
Bala tigin közlenür / Küçük şehzade gözlenir,
Barça bodun sözlenür / Bütün bodun söyleşir
Esen mü siz tiginim / Esen misiniz tiginim,
Eren mü siz tiginim / Eren misiniz tiginim!*

*Top tolun ay belgürer / Değirmi dolunay belirir,
Torlak yağı kadgurar / Cılız düşman kaygılanır,
Todur el kün, edgürer / Doyar halk, yahşılanır
Esen mü siz tiginim / Esen misiniz tiginim,
Eren mü siz tiginim / Eren misiniz tiginim!*

*Kara Kam koşuğun koşar / Kara Kam koşmasını koşar,
Kaynar sab, köñülte taşar / Kaynar sözler, gönülden taşar,
Kam koşuğ yir ödüg aşar / Kam koşması yeri, çağları aşar
Esen mü siz tiginim / Esen misiniz tiginim,
Eren mü siz tiginim / Eren misiniz tiginim!*

Sondan üçüncü sapa = dizeye bakınca şöyle de düşünebiliriz. Sanki Kara Kam'ın bu şehzade güzellemesi çağları aşarak Süleyman Çelebi'nin mevlidine gelip yerleşmiştir.

Büyük boy kitap 3631 dize hacmindedir. Ressam Mehmet Sağ tarafından kimi sahne tasvirleri tablolar hâlinde de canlandırılmıştır. Eserin anlatım düzeni, söz başı, *Türk Bitig*, Köktürk çağı Türk dili sözlüğü ve resimler dizini diyebileceğimiz ana başlıklardan ibarettir. *Türk Bitig* ise kendi içinde ara başlıklara sahiptir. Gerek bu başlıkların gerekse sapa'nın / dizelerin günümüz Türkçesi ile karşılıkları verilmiştir. Böylece eserin, Türk tarihi ve destanı ile ilgilenenler için olduğu kadar filoloji öğrencileri için Köktürk çağı dil özelliklerini öğrenme, söz varlığını kavrama bakımından önemli bir alıştırma kitabı, sözlük işlevi göreceği kanısındayım.

Kara Kam'ın anlattığı manzum Türk tarihini manzum yapıda bir destan tarzında bir anlatıma kavuşturup ete kemiğe büründürerek kültür ve bilim hayatına kavuşturan arkadaşım Ahmet B. Ercilasun'un esenlik dolu uzun bir ömür içinde eserlerinin devam etmesini dilerim.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 17, Dönem/Period: 2023-İlkbahar/Spring, Sayı/Number: 32

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

YAYIN DEĞERLENDİRME

Review

Türk Dilinde Çekirdek Ekler

Ercilasun, Ahmet B. (2022). *Türk Dilinde Çekirdek Ekler*. Ankara: Türk Dil Kurumu. 95 s. ISBN: 978-975-17-5285-7.

Hüseyin Yıldız

Doç. Dr., Ordu Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ordu/Türkiye

e-posta turkbilimci@gmail.com

orcid 0000-0002-8055-7946

Atıf

Citation

Yıldız, Hüseyin (2023). Türk Dilinde Çekirdek Ekler.

Dil Araştırmaları, 32: 317-320.

Başvuru

Submitted

28.03.2023

Revizyon

Revised

17.04.2023

Kabul

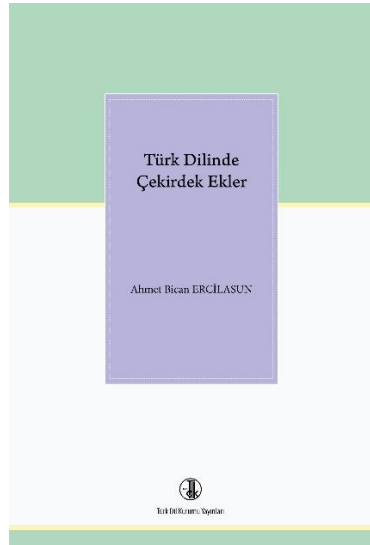
Accepted

24.05.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.05.2023

Bu yıl 80. yaşını kutladığımız Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun hocamızın son eserlerinden biri, Türk Dil Kurumu yayınları arasında Ankara’da 2022 yılında basılan ‘Türk Dilinde Çekirdek Ekler’ başlıklı çalışmasıdır. Sunuş kısmında eseri yazma amacını açıklarken aslında Türkçenin köklerini ortaya koymaya yönelik daha hacimli bir çalışmanın ipuçlarını veren Ercilasun, burada kısaca tanıtımını yapacağımız eserin, aslında o hacimli parçanın bir kısmı olduğunu da belirtmektedir. Türkologları ve etimologları heyecanlandıracağını düşündüğümüz bu eser, sözbaşı, kısaltmalar ve kaynaklar bölümleri dışta bırakılırsa, temelde beş bölümden oluşmaktadır.

‘Giriş’ başlığını taşıyan ilk bölümde Türkçe kelimelerin etimolojisi üzerine yapılan çalışmalara dikkat çekilmekte ve etimolojide eklerin ne kadar önemli olduğu vurgusu yapıldıktan sonra üç alt başlıkla karşılaşılmaktadır.

‘Ana İşlev – İşlev Dallanması’ alt başlığında Ercilasun, eklerin işlevlerini gruplandırma ve buna bağlı olarak da bu gruplardaki işlevler arasından bir **ana işlev** belirleme yoluna gitmektedir. Muharrem Ergin’in *Türk Dil Bilgisi* kitabından örneklerle izah ettiği ana işlev terimi, çalışmanın temelini oluşturmakta ve Ercilasun, çalışmasında şu iki ana işlevi sıklıkla kullanmaktadır.

	> abartma	
	> çoğaltma	> çokluk
	> süreklileştirme	
pekiştirme	> sıklaştırma	
	> yoğunlaştırma	
	> vurgulama	
	> belirleme	> sabitleme
benzerlik / eşitlik	> sevgi (sempati)	> küçültme

Giriş bölümünün ikinci alt başlığı ‘Laboratuvar Yöntemi (Lab Yöntemi)’ şeklindedir. Türkoloji literatürüne Ercilasun’un kattığı bir terim olarak **lab yöntemi**, en öz ifadesiyle ‘tarihî dönemlerin ilk yüzyılları ile bugün yaşayan lehçe ve ağızların bir laboratuvar olarak kabul edilmesinden hareketle bu laboratuvarında gözlemlenen olgu ve değişimlerin, dilin başlangıç döneminde de bulunabileceği’ hususuna odaklanmaktadır. Ercilasun’a göre lab yöntemiyle, bazı ilk biçimlere ulaşmak mümkün olabilecektir.

‘Yeni Üretimler - Taze Ögeler’ şeklindeki giriş bölümünün üçüncü bölümünde ise yine Ercilasun’un önerdiği **taze ögeler** (*fresh elements*) terimiyle sıradan halkın kendiliğinden yaptığı üretimler kastedilmektedir. Bu üretimler dilin işleyiş mekanizmasını ortaya koyduğu için, aynı mekanizmanın başlangıçta da yeni üretimler yapabilme ihtimaliyle, dil(ler)in başlangıç dönemleri hakkında bazı bilgilere ulaşmak mümkün olabilecektir.

Ana başlık olarak verilen ‘Türk Dilinde Ekler’ kısmında Ercilasun, ekleri tespit edebilmek için öncelikle eklerin bağımsız mı, yoksa birleşik mi olduklarının belirlenmesine kısaca vurgu yaparak bir diğer başlık olan ‘Birleşik Ekler ve Gramerleşme’¹ kısmında konuyu etraflıca ele almaktadır. Türk dilinde gramerleşmeye ilk temas edenin Kaşgarlı Mahmud olduğunu, hatta Kaşgarlı Mahmud’un +sA- ve +Ar-eklerini doğru olarak tespit ettiğini ifade eden Ercilasun, Kaşgarlı’nın +sI ekini de gramerleşme olarak açıkladığını ancak bu açıklamaya şüpheyle bakılması gerektiğini belirtir. Ramstedt, Kotwicz, Bang, Gabain, Räsänen, Şçerbak, Arat, Ergin, Hacıeminoğlu, Ş. Tekin, T. Tekin, Korkmaz ve Erdal’a kadar pek çok araştırmacının eklerin yapısı üzerine çalışmaları olduğuna değinen yazar, özellikle de son yıllarda Adamović, Choi, Gökçe ve Keskin gibi müstakil ve *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I, Fiil- Basit Çekim* gibi ortak çalışmalarda birleşik ekler konusunun ayrıntılı

¹ Uluslararası literatürde İng. *grammaticalization*, Fr. *la grammaticalisation*, Alm. *Grammatikalisierung*, Rus. *грамматикализация* şeklinde karşılanan terim için, Türkçede *gramerleşme*, *gramatikalleşme*, *dilbilgiselleşme* terimleri kullanılmaktadır.

olarak ele alındığını ifade etmektedir. Heine-Kuteva 2004'ten Türkçeleştirerek gramerleşmeyi *sözlük birimi biçimlerinin gramatik biçimlere gelişmesi ve gramatikal biçimlerin daha gramatikal biçimlere gelişmesi* şeklinde tanımlayan Ercilasun, *kel-e yori-r* > ... > *geliyor* örneğinde *yori-* fiilinin, *tur-ur* > ... > *+DXr* örneğinde ise *tur-* fiilinin gramerleştiğini çok sayıda lehçe verileriyle destekleyerek göstermektedir. Ayrıca Ercilasun, parçacıkların da (*enklitikler*) ekleşebildiğine dikkat çekmektedir.

Prof. Ercilasun, çalışmanın bu kısmında konuya açıklık getirmek için, gramerleşme konusunu lab yöntemi kullanarak çatı eklerine uygulamakta ve ayrıntılı açıklamalar sonucunda çatı eklerinin bir kısmının birleşik, bir kısmının ise gramerleşmiş ekler olduğunu ortaya koymaktadır. Ercilasun'un dünya dillerinden ve Türk dilinin tarihî ve çağdaş kollarından tanıklarla getirdiği açıklamalarından hareketle şöyle bir tablo oluşturabiliriz.

Yapı	Ek	Örnek
{-t-} FFYE + {-Ur-} FFYE	-DUr-	<i>biltür</i> - ²
{-(X)g} FİYE + <i>it-</i> 'yapmak, düzenlemek'	-t-	* <i>ak-ıg it-</i> > <i>akıt-</i>
{-(X)g} FİYE + <i>ur-</i> 'kurmak, koymak, yapmak'	-Ur-	* <i>kel-ıg ur-</i> > <i>kelür-</i>
	-gUr-	* <i>tur-ug ur-</i> > <i>turgur-</i>
{-(X)g} FİYE + <i>iz-</i> 'yapmak, çizik çizmek, iz bırakmak'	-(X)z-	* <i>tut-ug iz-</i> > <i>tutuz-</i>
	-gUz-	* <i>kör-üg iz-</i> > <i>körgüz-</i>
{-t-} FFYE + {-z-} FFYE	-tXz-	<i>altız-</i>
{-(X)g} FİYE + <i>ıl-</i> 'inmek'	-(X)l-	* <i>kat-ıg ıl-</i> > <i>katıl-</i>
{-(X)g} FİYE + <i>in-</i> 'inmek'	-(X)n-	* <i>it-ıg in-</i> > <i>itin-</i>
{-(X)g} FİYE + <i>üş-</i> 'üşüşmek' veya	-(X)ş-	* <i>sözle-g üş-</i> > <i>sözleş-</i>
{-(X)g} FİYE + <i>eş-</i> 'tırısa kalkıp dört nala koşmak'		* <i>sözle-g eş-</i> > <i>sözleş-</i>

Eserin üçüncü bölümü, çalışmanın özünü oluşturan 'Çekirdek Ekler' başlığını taşımaktadır. Burada çekirdek ek oluşumunda rol oynayan *A – I (U)*, $\zeta > \text{ş}$, d / d , g , $l – r$, m , $n – \eta$, $t (> d)$, y ve z unsurları ele alınmaktadır. Ercilasun bu bölümde temelde iki şey yapmaktadır. İlk olarak her ekin veri havuzunu lab yöntemiyle oluşturmakta, ikinci olarak da bu veri havuzundan hareketle ana işlevleri belirlemeye çalışmaktadır. Sözelimi *A – I (U)* sesleriyle ilgili olarak öncelikle Türkiye Türkçesi ve Anadolu ağzları ile Azerbaycan, Türkmen, Kazan Tatar, Başkurt, Kırgız, Kazak, Altay, Hakas, Tıva, Saha (Yakut) ve Çuvaş Türkçelerinden çok sayıda ve çeşitli veriler sunmakta ve bu verilerden hareketle *A* ve *I* seslerinin ana işlevinin 'pekiştirme' olduğunu söylemektedir. Bu aşamadan sonra da Ercilasun; bazen ek bazen ünlem olarak kullanılan *A* ve *I* seslerine birçok durumda ihtiyaç olmadığını, aslında *A* ve *I* seslerinin işlev bakımından birbirlerinden farklı olmadığını bu seslerin pekiştirme işlevinin yanında vurgulama, belirleme, süreklileştirme, yoğunlaştırma, sıkılaştırma, çoğaltma, abartma ve sabitleme işlevlerini de üstlenebildiğini; yansımalarda da bu seslere yer verildiğini, bu seslerin yapım eklerinin yanısıra çekim eklerinde de görünebildiğini vb. ortaya koyarak ve zaman zaman artzamanlı ve eşzamanlı tanıklara da başvurarak bu kanaatine sağlam bir zemin oluşturmaya çalışmaktadır.

² İlgili kısımda örnek verilmediği için bu kelime tarafımızdan eklenmiştir. Diğer örneklere çalışmada yer verilmektedir.

Ercilasun, aynı yöntemle, bazen ilave açıklamalar da yaparak (örn. *l, r* seslerinin yansımalarındaki kullanımlarıyla ilgili ayrıntılı açıklanmış 9 maddelik kısım), diğer sesleri çekirdek eklerle ilişkileri bakımından ele almaktadır. Oldukça verimli işlenmiş bu kısmın çözümleme ve yorumlarıyla dikkate değer sonuçlara ulaştığını belirtmek gerekmektedir.

Eserin dördüncü bölümü ise ‘Sonuç’ kısmıdır. Türkçede tek sestem ibaret çekirdek ekler üzerinde toplu olarak hiç durulmadığını ve bu çekirdek eklerin etimoloji çalışmalarındaki önemini vurgulayan Ercilasun, ana işlev kavramına ve lab yöntemine burada bir kez daha dikkat çekmektedir. Çekirdek eklerin dilin en eski yapı taşları olduğunu dile getiren yazar, pekiştirme işlevinde *A, I, U* ünlüleriyle *l, r, n, y* ünsüzlerinin; benzerlik işlevinde ise *ç, ş, t* gibi dış seslerinin öne çıktığını tespit etmektedir.

Son olarak Türkiye’deki çağdaş Türk lehçeleri çalışmalarındaki gelişmeye değinen Ercilasun, bu çalışmalar sayesinde böyle bir çalışmaya imkân tanınabildiğine temas etmektedir. Türkçeye akraba dillerle, hatta akraba olmayan dillerle de, yapılacak karşılaştırmalarla çekirdek eklerin geliştirilebileceğini de vurgulamaktadır.

Eserin kaynakçası oldukça zengindir ve kaynak dilleri Türkçe ağırlıklıdır. Türkiye Türkolojisinin eserde yoğun kullanıldığı, hatta yabancı Türkologların çalışmalarının çoğunun da Türkçeye çevrildiği görülmektedir. Farklı dildeki kaynaklar arasında M. Adamoviç, L. Bazin, S. G. Clauson, G. Doerfer, M. Erdal, J. H. Greenberg, B. Heine - T. Kuteva, G. Kıyasowa - A. Gelimiradov - H. Durdiyew, M. Räsänen, A. Róna-Tas, S. Starostin - A. Dybo - O. Mudrak, J. Wilkens’in temel kaynaklarının kullanıldığı da dikkatlerden kaçmamalıdır.

Çalışmada eleştirilecek tek husus belki de, hocamızın bu çalışmasında anlattıklarının, belki tablo ve şemalar aracılığıyla daha belirgin ve görünür hale getirilmemiş olmasıdır. Ama bu satırları okur okumaz da hocamızdan gelecek tepkiyi tahmin edebiliyorum: *Onu da bir başkası yapsın!*

Bu çalışma kanaatimizce hem Türkiye Türkolojisinin bu türden çalışmalara güncel veri sunma imkânlarını gösterme, hem eklerin kökenine yönelik yeni bakış açıları sunma, hem de etimoloji çalışmalarına yönelik bir yöntem geliştirme bakımından oldukça önemlidir. Gerek bu çalışmanın, gerekse hocamızın kaleme aldığı/alacağı hacimli diğer çalışmanın özellikle etimolojiye ilgi duyan genç meslektaşlarımızın ve öğrencilerimizin okuması elzem olan ve bir kılavuz gibi başucunda bulundurması gereken eserlerden biri olacağına kuşkuymuz yoktur. Hocamızın bir kez daha 80. yaşını kutluyor; kendisine sağlıklı, huzurlu ve bereketli bir ömür diliyoruz, ayrıca çalışmalarının devamını heyecanla beklediğimizi de belirtmek istiyoruz.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 17, Dönem/Period: 2023-İlkbahar/Spring, Sayı/Number: 32

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

YAYIN DEĞERLENDİRME

Review

Die Alttürkische Xuanzang-Biographie IV

Semet, Ablet; Ölmez, Mehmet; Röhrborn, Klaus (2022). *Die Alttürkische Xuanzang-Biographie IV*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag. ISBN:978-3-447-11822-4.

Sıla Nur Aktaş

Arş. Gör., Ordu Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ordu / Türkiye

e-posta silaaaktass@gmail.com

orcid 0000-0003-0407-8596

Atıf

Citation

Aktaş, Sıla Nur (2022). Die Alttürkische Xuanzang-Biographie IV. *Dil Araştırmaları*, 32: 321-325.

Başvuru

Submitted

23.04.2023

Revizyon

Revised

15.05.2023

Kabul

Accepted

26.05.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.05.2023

Xuanzang [玄奘] *Biyografisi* ya da eskiden yaygın olarak kullanılan adıyla *Küent-so veya Hsüan-Tsang Biyografisi*, Türk dili tarihi ve Türk kültürü bağlamında önemli bir yer tutan, ayrıca Eski Uygur edebiyatına ve dolayısıyla Türk edebiyatına da büyük katkılar sunan hacimli bir eserdir. Budizm inancının inceliklerini kavramak için VII. yüzyılda Çin'den yola çıkarak Doğu Türkistan toprakları üzerinden Hindistan'a ulaşmayı amaçlayan Xuanzang'ın yaşamını konu edinir (e-TEES 26.05.2023).

Orijinali Çince olan bu metin, Xuanzang'ın öğrencisi Hui Li tarafından yazılmaya başlanmış ancak Yan Cong tarafından tamamlanmıştır. Çince orijinal adı “*Datang daciensi sanzang fashi zhuan* 大唐大慈恩寺三藏法師傳”/Büyük Tang [Hanedanlığı'ndaki] Büyük Cien Manastırı'ndan Tripitaka Üstadı [Xuanzang'ın] Biyografisi'dir. Bu metin Eski Uygurcaya 10. yüzyıl sonları ve 11. yüzyıl başlarında, Eski Uygur Türkçesi döneminde birçok tercüme eser meydana getiren Şınko Şeli Tutun tarafından “*bodisatav taito samtso açarının yorığın ukitmak*”/ Büyük Tang [Hanedanlığı'ndan] Tripitaka Üstadı Bodhisattva [Xuanzang'ın] Biyografisi adıyla çevrilmiştir (Elverskog, 2020:167-168).

Eserde Xuanzang'ın yaşamı, seyahati boyunca yaşadıkları ve gittiği yerler ayrıntılı bir şekilde 10 bölümde ele alınmıştır.¹ Bu bölümlerin bir kısmı A. Semet, M. Ölmez, K. Röhrborn tarafından hazırlanmıştır. Aydemir, bu metnin bölümleri üzerine yapılan çalışmaların bugün Röhrborn öncülüğünde *Xuanzang Projesi* adı altında hazırlanmakta olduğunu bildirmiştir (e-TEES 26.05.2023).

Eser üzerine yapılan neşir çalışmalarının büyük çoğunluğu *Xuanzang Leben und Werk* (Xuanzang'ın Hayatı ve Eserleri) dizisi içerisinde Harrasowitz Verlag yayınevinden çıkmıştır.²

Bu yazıda tanıtılacak olan Xuanzang Biyografisi'nin 4. cildi 2022 yılında A. Semet, M. Ölmez ve K. Röhrborn tarafından hazırlanmıştır. Eser 255 sayfadan ve 6 bölümden oluşmaktadır. Metin ve çeviri kısmı dışında, her bölüm Almanca-Türkçe olarak olarak ayrı ayrı hazırlanmıştır. Eserin, önsöz ve içindekiler kısmını; *Giriş, Kısaltmalar Listesi, Kaynaklar, Metin ve Çeviri, Açıklamalar, Çince Metin ve Uygurca Metnin Satır Denklikleri* bölümleri izlemiştir.

Önsöz bölümünde 6. bölümün 2023 yılında basılacağı haberi verilmiş ve eserin oluşmasında katkıda bulunan isimlere teşekkür edilmiştir.

¹ Eserin 1. ve 2. bölümlerini içeren metinlerden günümüze ulaşanlar sınırlıdır. Eserin 1. bölümü kayıp olup bu bölümden yalnızca 14 satırlık 1 vараға; 2. bölümden ise bir sayfası 27 satırdan oluşan 24 yapıya ulaşılmıştır. 1. bölüm üzerine Semet (2002), 2. bölümün Berlin fragmanları üzerine Zieme (1990) ve Pekin fragmanları üzerine ise Ölmez (2002) çalışmıştır. Eserin 3. bölümü Ölmez ve Röhrborn (2001), 4. bölümü Semet, Ölmez, Röhrborn (2022), 5. bölümü Dietz, Ölmez, Röhrborn (2015), 7. ve 8. bölümü Röhrborn (1991, 1996), 9. bölümü Aydemir (2013), 10. bölümü Mirsultan (2010) tarafından hazırlanmıştır. 6. bölüm Ölmez tarafından (1994) doktora tezi olarak işlenmiştir. Bu çalışmalara ek olarak Barat (2000) 9 ve 10., Tezcan (1975) ise 10. bölümü çalışmıştır. Bu yayınlar dışında ayrıca 3. bölüm Barat (1992), 4. bölüm Toalster (1977), 5. bölüm Tuğuşeva (1980,1991), Gabain (1935), 6. bölüm Tuğuşeva (1991), 7. bölüm Gabain (1938), Feng (1953), Arlotto (1966), Geng (1979,1980), Geng ve Klimkeit (1986), Tuğuşeva (1991), 8. bölüm Tuğuşeva (1991) ve 10. bölüm Tuğuşeva (1974, 1991) tarafından çalışılmıştır (<http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/xuanzang-biyografisi-tees-1668-e-TEES-26.05.2023>) (Elverskog, 2020:167-168).

² Neşir çalışmalarının birçoğu Harrasowitz Verlag'dan çıkmıştır ancak bu yayınevi aracılığıyla hazırlanmayan neşir çalışmaları da mevcuttur: 1. Bölüm Semet , 2. Bölümün ise Berlin fragmanları Zieme, Pekin fragmanları Ölmez tarafından makale olarak yayınlanmıştır. 6. Bölüm Ölmez'in, 10. Bölüm Tezcan'ın doktora tezidir, henüz basılmamıştır. Ancak IV. bölümün önsözünde, 6. bölümün 2023 yılında basılacağı haberi verilmiştir. Ayrıca Barat'ın çalışması da Indiana Üniversitesi İç Asya Çalışmaları Araştırma Enstitüsü tarafından hazırlanmıştır.

Giriş kısmında (s. 9-17); *Yazmanın Tanımı ve Kapsamı, Önceki Çalışmalar, Eski Türkçe Çeviri ve Çince Aslı, Eski Türkçe Metindeki Sanskritçe Ögeler, Yayında İzlenen Yol, Konuların Özeti* bölümleri yer almaktadır. *Yazmanın Tanımı ve Kapsamı* bölümünde; metnin varak sayısı ve metinde hasar alan kısımların denk geldiği yerler üzerinde durulmuştur. *Önceki Çalışmalar* kısmında; Xuanzang Biyografisi'nin tanıtılmasına olanak sağlayan Gabain'in V. ve VII. bölüm neşirleri ile Toalster'in IV. bölüm üzerine yaptığı doktora çalışmasından bahsedilmiştir. Bu kısımda ayrıca Özertural'ın Toalster'in tezinden hareketle mezuniyet tezi olarak hazırladığı dizin çalışmasına; Dietz'in Xuanzang'ın seyahat ettiği yerlerdeki Budist olmayanlara -zındık- ait kayıtları incelemesine ve onun felsefi terimleri Çince ile Sanskritçe denklikleriyle ele alan çalışmalarına da değinilmiştir. *Eski Türkçe Çeviri ve Çince Aslı* başlığı altında; Çince metin ile Eski Türkçe metin arasındaki farklılıklar örneklerle açıklanmıştır.

Giriş bölümünde *Eski Türkçe Metindeki Sanskritçe Ögeler* başlığı dikkat çekmektedir. Bu başlık altında; çevirmenin, Sanskritçe özel isimleri doğru yazabilmesi ve Çince biçimdeki özel isimleri Eski Uygurcayla örtüştürebilmesi dolayısıyla iyi bir Sanskritçe bilgisi olduğu belirtilmiş ve bu durum örneklerle açıklanmıştır. Bu kısım sonrasında bir diğer alt başlık olan *Yayında İzlenen Yol* bölümü yer almaktadır. Burada yayının hazırlanmasında Gabain'in 1932/1933 transkripsiyonunun kullanıldığından ve okuma farklılıklarının düzeltilerek, bu düzeltmeler için ayrıca açıklamalar kısmında bilgi verildiğinden bahsedilmiştir.

Giriş bölümünün son alt başlığı *Konuların Özeti*dir. Bu bölüme Xuanzang Biyografisi'nin diğer ciltlerinin neşrinde de yer verilmiştir. Metnin olay örgüsünü kavrayabilmek için oldukça önemli olan bu kısım satır numaralarına göre olayların gidişatını gösteren bir şema şeklinde hazırlanmıştır. Bu kısım *Kısaltmalar ve Kaynakça* bölümleri izlemektedir.

Eserin esas bölümü *Metin ve Çeviri* kısmıdır (s.21-173). Bu bölümde 1709 satırdan³ oluşan metnin transliterasyon ve transkripsiyonu verilmiştir. Transliterasyonda olmayıp yazarlar tarafından doldurulan unsurlar [] içinde gösterilmiştir. Ayrıca satırların Çince orijinal metinde ve Toalster'in çalışmasında karşılık geldiği bölüm de belirtilmiştir. Her sayfanın altında metnin Almanca çevirisi⁴ için yer ayrılmış olup yazarlar tarafından eklenen kısımlar çeviride de [] içinde gösterilmiştir. Metnin daha anlaşılır olması için kimi zaman anlatımda kastedilen kişi ya da yerler parantez içerisinde açıklanmıştır.

Metin ve Çeviri bölümünü *Açıklamalar* kısmı izlemektedir (s. 174-240). Bu kısımda her satır için bir dipnota yer verildiği görülmektedir. Okuma ve anlandırma yönünden şüpheli görülen unsurlar açıklanmış, okuma farklılıkları gösterilmiş ve yazarların

³ 10 bölümden oluşan Xuanzang Biyografisi'nin 1. bölümünden yalnızca 14 satırlık 1 varağa; 2. bölümden ise her sayfası 27 satırlık 24 yaprağa ulaşılabilmiştir. 3. bölüm 992, 4. bölüm 1709, 5. bölüm 2519, 6. bölüm 1830, 7. bölüm 2183, 8. bölüm 2154, 9. bölüm 2212 ve 10. bölüm 1176 satırdan oluşmaktadır. Buna göre yaklaşık 15.000 satırı olan bu eserde 1709 satırlık 4. bölüm, hacim yönüyle 5. sırada yer alır.

⁴ Xuanzang Biyografisi üzerine yapılan neşir çalışmalarının büyük çoğunluğunda, çeviriler yabancı dillerdedir. Öyleki 10 bölümden oluşan Xuanzang Biyografisi'nin yalnızca 2. (M. Ölmez'in çalıştığı Pekin Fragmanları), 3., 6., ve 10. bölümünün Türkçe çevirisi mevcuttur. Barat'ın hazırladığı 9. ve 10. bölümün çevirisinde İngilizce kullanılmış, kalan bölümlerin hepsinde Almanca çeviri yapılmıştır.

okuyuş farklılığının neye dayandığı detaylı olarak izah edilmiştir. Son olarak ise Çince metin ile Eski Uygurca metnin satır denkliklerini gösteren bir ek sunulmuştur.

Bu çalışmayla Xuanzang Leben und Werk serisinde ve dolayısıyla Uyguristik sahasında önemli bir boşluk daha doldurulmuştur. Türk dili, edebiyatı ve kültürü için önem arz eden bu eseri hazırlayan ve araştırmacıların istifadesine sunan A. Semet, M. Ölmez ve K. Röhrborn'a teşekkür eder, çalışmalarının devamını dileriz.

Kaynakça

- Arlotto, Anthony Thomas (1966). *The Uighur text of Hsüan Tsang's biography*. Doktora Tezi. Cambridge/Mass.: Harvard University.
- e-TEES = Aydemir, Hakan (01.08.2022). "Xuanzang Biyografisi". <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/xuanzang-biyografisi-tees-1668> (Erişim Tarihi: 26.05.2023).
- Aydemir, Hakan (2010). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie IX*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Barat, Kahar (1992). "The Uighur Xuanzang Biography Volume III." *Journal of Turkish Studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları* 16: 5-65.
- Barat, Kahar (2000). *The Uyghur-Turkic Biography of the Seventh-Century Chinese Buddhist Pilgrim Xuanzang Ninth and Tenth Chapters*. Indiana: Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies.
- Dietz, Singlinde; Ölmez, Mehmet; Röhrborn, Klaus (2015). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie V*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Elverskog, Johan (2020). *Budist Uygur Edebiyatı* (çev. Mustafa Ağca-Dilek Uzunkaya). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gabain, Annemarie von (1935). *Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-tsangs. I. Bruchstücke des 5. Kapitels*. (SPAW. Phil.-hist. Kl., 1935, 7). Berlin, 151-180.
- Gabain, Annemarie von (1938). *Briefe der uigurischen Hüen-tsang-Biographie*. (SPAW. Phil.-hist. Kl., 1938, 29). Berlin, 371-415.
- Geng, Shimin (1979). *Research on the Uygur Version of the Biography of Xuanzang* (Ch. VII). Minzu Yuwen 6: 247-262.
- Geng, Shimin, Hans-Joachim Klimkeit (1986). "Die uigurische Xuanzang-Biographie. Ein Beitrag zum 7. Kapitel." *Zentralasiatische Studien* 19: 253-277.
- Mirsultan, Aysima (2010). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie X*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Ölmez, M. (1994). *Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşam Öyküsü*. Doktora tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Ölmez, Mehmet (2002). "Die alttürkische Xuanzang-Biographie II (Eski Uygurca Xuanzang Biyografisi, II)." *Splitter aus der Gegend von Turfan. Festschrift für Peter Zieme* (hzl. M. Ölmez, S. C. Raschmann. Istanbul- Berlin, 199-242.
- Ölmez, Mehmet; Röhrborn, Klaus (2001). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie III.*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Röhrborn, Klaus (1991). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Röhrborn, Klaus (1996). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Semet, Ablet (2002). "Ein Fragment des I. Kapitels der Uigurischen Xuanzang-Biographie." *Splitter aus der Gegend von Turfan. Festschrift für Peter Zieme* (hzl. M. Ölmez, S.C. Raschmann. Istanbul-Berlin, 265-277.
- Semet, Ablet; Ölmez, Mehmet; Röhrborn, Klaus (2022). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie IV*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Tezcan, Semih (1975). *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm*. Ankara.
- Toalster, John Peter Claver (1977). *Die uigurische Xuan-Zang-Biographie. 4. Kapitel mit Übersetzung und Kommentar*. Doktora Tezi. Gießen: Justus-Liebig Universität.
- Tuguşeva, Liliya Ju. (1974): "Uygurskaja versiya biografii Sjuan'-tszana (Fragmenti iz gl. X)." *Pis'mennie Pamjatniki Vostoka 1971/74*: 253-296.

- Tuguşeva, Liliya Ju. (1980): *Fragmenti uygurskoy versii biografii Syuan'-czana*. Moskva.
- Tuguşeva, Liliya Ju. (1991): *Uygurskaya versiya biografii Syuan'-tszana. Fragmenti iz Leningradskogo rukopisnogo sobraniya Instituta vostokovedeniya AN SSSR*. Moskva.
- Zieme, Peter (1990). "Xuanzangs Biographie und das Xiyuji in alttürkischer Überlieferung." *Buddhistische Erzählliteratur und Hagiographie in türkischer Überlieferung* (hzl. J. P. Laut, K. Röhrborn. VdSUA 27. Wiesbaden, 75-107. 17 Tafeln.

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 17, Dönem/Period: 2023-İlkbahar/Spring, Sayı/Number: 32

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

YAYIN DEĞERLENDİRME
Review

Kül Tigin Yazıtı

Akar, A. (2022). *Kül Tigin Yazıtı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat. 156 s. ISBN: 978-625-4084-31-7

Celalettin Bulut Bostan

Yüksek Lisans Öğrencisi, Çukurova Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Adana/Türkiye

e-posta cbulutbostan@gmail.com

orcid 0000-0002-5798-6726

Atıf

Citation

Bostan, Celalettin Bulut (2023). Kül Tigin Yazıtı. *Dil Araştırmaları*, 32: 326-329.

Başvuru

Submitted

28.12.2022

Revizyon

Revised

31.01.2023

Kabul

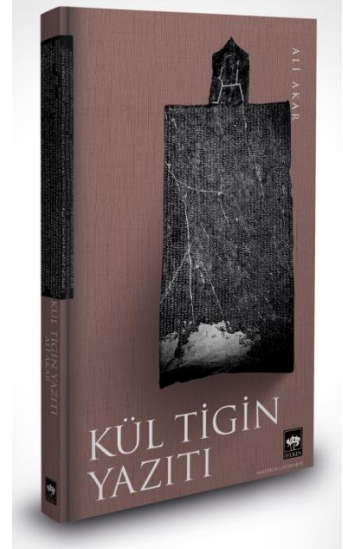
Accepted

07.02.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.05.2023

Eski ve Yeni Türk Dili alanında yaptığı çalışmalarla bilinen Ali AKAR, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde Eski Türk Dili alanında profesör olarak görev yapmaktadır. Yazarın bu zamana dek kitap boyutundaki çalışmaları şu şekildedir: *Türk Dili Tarihi*, *Oğuzların Dili Eski Anadolu Türkçesine Giriş*, *Muğla ve Yöresi Ağzları*, *Mirkâtü-l Cihâd (Gelibolulu Mustafa Âli)*, *Düşünen Türkçe*, *Bilge Tonyukuk Yazıtı* ve son olarak tanıtımını yapacağımız *Kül Tigin Yazıtı*'dır. Tanıtıma geçmeden önce yazıt hakkında kısa bir bilgi vermekte fayda vardır.

18 Temmuz 1889 yılında Yadrintsev tarafından keşfedilen bu iki taştaki karakterlerin kendisinden yaklaşık 150 yıl önce 1722 yıllarının başında Yenisey civarında keşfedilen ve henüz çözümlenemeyen taşlardakilerle aynı karakterdeydi. Henüz kimse, keşfedilen bu taşların Kül Tegin ve Bilge Kağan adına diktirilmiş yazıtlar olduğunu bilmiyordu. Yadrintsev'in bu keşfi bilim dünyasında yeni bir heyecan uyandırdı. Önce Finliler ardından Ruslar bölgeye heyet gönderdiler. Fin heyetinin başında Heikel, Rus heyetinin başında ise Radloff yer almaktadır. Bu iki taşın batı yüzlerinin Çince olması ve bu yüzlerin okunmasıyla yazıtın Köktürlere ait olduğu anlaşılmıştır. Yazıtların üzerindeki karakterler üzerine bir yandan Radloff, bir yandan Danimarkalı dil bilimci Thomsen bilinmeyen yazıtı çözmeye işine girmişlerdir. Thomsen 18 Aralık 1893 tarihinde yazıtları Kraliyet İlimler açıklaması toplantısında yazıtlardaki ses değerlerini tespit ettiğini açıklamıştır. Thomsen Çince yüzdeki sözcüklerin yardımıyla *teñri, türk, kül tegin* gibi sözcükleri çözümlenmiştir, bundan sonrasında ise tespitinden emin olduğu ses değerlerini yazıttaki karakterlerle eşleştirerek adeta bulmaca çözer çözümlenmiştir (Ercilasun, 2007: 81-82).

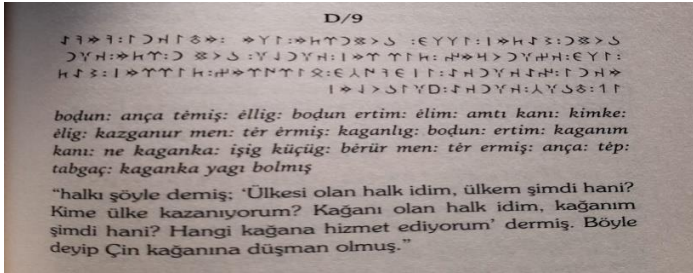
II. Göktürk devletinin kurucusu İltiş Kağan'ın oğlu olan Kül Tegin babası öldüğünde 7 yaşındadır. Ağabeyi Bilge ile amcası Kapgan Kağan döneminde (691-716) yetişmişler, önemli askeri ve idari görevlerde bulunmuşlardır. Kül Tegin ilk olarak Sogd seferine katılmıştır. İkinci olarak vali Ong komutasındaki 50 bin kişilik Çin ordusuna yapılan seferde yer almıştır. Kül Tegin 21 yaşındayken Çin ordusuyla yapılan savaşa üç atla katılmıştır. Kapgan'ın hükümdarlığının son altı yılında iç isyanları bastırmada Kül Tegin'in büyük rolü olmuştur. Yir bayırkularla yapılan savaşa katılmış ve onları bozguna uğratmıştır. 26 yaşındayken Kırgız seferinde yer almış, aynı yılın yaz ayında Türgiş kağanının yanında saf tutan Az valisini tutsak etmiştir. 27 yaşında iken bu sefer Karlukların isyanını bastırmıştır, 30 yaşında ise Azların isyanı bastırıp komutanlarını esir almıştır yine aynı yıl İzgillerin isyanının bastırılmasında Kül Tegin'in büyük rolü olmuştur. Oğuzlarla yapılan çeşitli savaşlarda Kül Tegin varlık göstermiştir. Görüldüğü gibi Kül Tegin sürekli bir savaşın içerisinde, isyanın bastırılması gibi askeri ve siyasi birçok alanda rol almaktadır. Kapgan Kağan'ın vefatı sonrası Kül Tegin hanedanlığın ağabeyi Bilge'nin hakkı olduğunu düşünerek İnel Kağan'ı ve taraftarlarını ortadan kaldırmıştır. Bunun sonucu Bilge, kağan olmuş Kül Tegin ise ordunun başına geçerek hayatının sonuna kadar ordunun sevk ve idaresiyle ilgilenmiştir. Kül Tegin 41 yaşında iken vefat etmiştir. Bu bilgi yazıtın kuzey-doğu yüzünde şu şekilde geçmektedir: *kül tigin koñ yulka yeti yigirmike uçdı* "Kül Tegin koyun yılının on yedisinde vefat etti" (27 Şubat 731). Yazıtta geçen diğer tarihler ise yoğ töreni *tokuzunç ay yeti otuzka* "Dokuzuncu ayın yirmi yedisinde" (1 Kasım 731), yazıtın dikiliş tarihi olarak ise *bëçin yulka yëtinç ay yëti otuzka* "Maymun yılının yedince ayının yirmi yedisinde" görülmektedir (Akar, 2022: 23-25).

Ulanbatur'un 300 km batısındaki Arhangay sınırları içerisinde yer alan yazıt bu eyalette bağlı Koşa'da bulunan Çaydam gölü yakınındadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi yazıt Yadrintsev tarafında 1889'da keşfedilmiştir. Yazıtın yüksekliği 3.75 metre dört cepheye sahip mermer yapısındadır. Yazıtın doğu ve batı cepheleri altta 1.32 metre, üstte ise 1.22 metre genişliğindedir. Güney ve batı cepheleri ise altta 46 cm üstte ise 44 cm'dir. Yazıt kaplumbağa kaide üzerine oturturulmuştur. Yazıtın batı yüzü Çince, Güney yüzü 13, Doğu yüzü 40, Kuzey yüzü 13, kuzey-doğu, güney-doğu ve güney-batı yüzler, birer satır

olmak üzere yazıt toplam 69 satırdan oluşmaktadır. Yazıt üzerine bugün de kitap bazında belli başlı yazarlar çalışmıştır¹: Thomsen, Radloff, Orkun, Malov, Tekin, Ergin, Berta, Alyılmaz, Şirin, Aydın, Ölmez, Ercilasun ve son olarak Akar.

Akar'ın yazıtı bu alanda yapılmış son çalışmadır. Eser 2022 yılında Ötüken Neşriyat tarafından toplam 156 sayfa olarak yayımlanmıştır. Eseri elimize aldığımızda kapak resmi olarak Kül Tëgin yazıtının doğu yüzü görülmektedir. Künye bilgisi ve yazarın biyografisini geçtikten sonra *kül tigin yok erser kop ölteçi ertigiz* epigrafi ile esere giriş yapılmaktadır. *İçindekiler* kısmında Ön Söz, Kısaltmalar ve İşaretler, Giriş: Köktürk Yazıtlarının Keşfi ve Bir Tarih ve Dil Metni Olarak Kül Tëgin Yazıtı bölümleri görülmektedir. İçindekiler kısmını geçtiğimizde eser üç ana bölüm ve albüm bölümünden oluşmaktadır. *Birinci Bölümde* Kül Tëgin; hakkında bilgiler, yazıt hakkında bilgiler, yazıtının konusu ve son olarak yazıt hakkında yapılmış ilgili çalışmalar üzerinde durulmuştur. *İkinci Bölümde* geçtiğimizde yazıt dil bilgisi ve anlam bilgisi açısından değerlendirilmiştir. Dil bilgisi kısmında; alfabe ve yazım, ses bilgisi, yapı bakımından isimler ve de filler bölümü olarak dört üst başlık görülmektedir. Fiiller üst başlığının altında fiilde yapım ekleri, fiilde çekim ekleri, fiillerde birleşik zaman ve fiilimsiler ele alınmıştır. Yazar bu bölümde metnin dil incelemesi yapmış ve yazıtın gramerini sunmuştur. Anlam Bilgisi başlığında ise soyut sözler, eş anlamlı sözler, çok anlamlı sözler, söz türetme, birleşik fiiller deyimler, savaş ve diplomasi terimleri, koşut (paralel) ifadeler görülmektedir.

Üçüncü Bölümde geldiğimizde sırasıyla yazıtın; güney yüzü, doğu yüzü, kuzey yüzü ele alınmıştır. Yazar, Köktürk harfli orijinal metnin hemen altına Latin harflerine aktarılmış şeklini, daha sonra da Türkiye Türkçesi'ne aktarılmış şeklini vermiştir:

Görsel 1. Runik harfli orijinal metin, runik harfli metnin Latin harflerine aktarılmış biçimi, daha sonra da Türkiye Türkçesi'ne çevrilmiş biçiminin gösterimi (Akar, 2022: 91)

¹ Thomsen, V. (1896). *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, Helsingfors: Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise; Radloff, W. (1895). *Die alttürkische Inschriften der Mongolei*, (Erste Lieferung), St. Petersburg; Orkun, H. N. (1987). *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 529, Ankara; Malov, S.Y. (1951). *Pamyatniki Drevnyurkskoy Pismennosti*. Moskva/Leningrad: Akademie Nauk SSSR; Tekin, T. (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington: Indiana University Press; Tekin, T. (2014). *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları; Ergin, M. (2016). *Orhun Âbideleri*, Boğaziçi Yayınları, 50. baskı, İstanbul; Berta, A. (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. (Çev. Emine Yılmaz); Alyılmaz, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Kurmay Yayınları, Ankara; Şirin, H. (2020). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara; Aydın, E. (2019). *Orhon Yazıtları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul; Ölmez, M. (2021). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük*, BilgeSu Yayıncılık, Ankara; Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, Dergâh Yayınları, İstanbul; Ercilasun, A. B. (2021). *Bengü İl Tuta Olurtaçı Sen*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Yazar, ayrıca okuması ve anlamlandırması tartışmalı olan bazı ibareleri önceki çalışmalarla karşılaştırılarak değerlendirilmiş ve değerlendirmelerini dipnot olarak okuyucuya sunmuştur.

Albüm Bölümünde yazar, yazıt ve yazıt külliyatıyla ilgili renkli fotoğrafların yanında Radloff Atlası'ndan alınan Kül Tegin yazıtının epistamajına yer vermiştir. İlerleyen kısımda ise dizin-sözlük kısmı görülmektedir. Yazar sözcüklerin Eski Türkçe biçimlerini kök ve gövde halinde madde başı olarak alfabetik bir biçimde sıralamıştır, sözcüğün yazıtta hangi yerde geçtiğini parantez içinde kısaltma olarak göstererek okurların işini kolaylaştırmıştır. Ayrıca yazar bazı sözcükleri parantez içinde yer adı, kişi adı, sayı adı, kavim adı vb. belirtmiştir (örneğin şantung (yer adı); çang (kişi adı)). Son olarak ise yararlandığı kaynakların alfabetik listesini vermiştir.

Eser şu an elimizdeki Kül Tegin yazıtı ile ilgili en güncel kaynak konumundadır. Bu çalışma Eski Türk Dili alanına ilgili araştırmacılar için önemli bir kaynak niteliğindedir. Bu değerli çalışmayı Türkoloji'ye kazandıran değerli hocamız Ali AKAR'a teşekkür ederiz. Ayrıca hocamızın *Tonyukuk Yazıtı* ve *Kül Tigin Yazıtı* çalışmalarının yanına Bilge Kağan Yazıtını da ekleyerek seriyi tamamlamasını temenni ediyoruz.

Kaynakça

- AKAR, A. (2022). *Kül Tigin Yazıtı*. İstanbul: Ötüken.
 ERCİLASUN, A. B. (2007). *Makaleler Dil-Destan-Tarih-Edebiyat* (Yay. Haz. Ekrem Arıkoğlu). Ankara: Akçağ.

Etik İlkeler ve Yayın Politikası

Ethical Principles and Publication Policy

Yazar(lar) Üniversitelerarası Kurul Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinin¹ ikinci bölümünde yer alan Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler kısıtlarına uymakla sorumludurlar.

Tübitak Ulakbim TR DİZİN Kuralları ve Etik Kurul İzni

TR Dizin tarafından 2020 yılında açıklanan Etik İlkelerle ilgili kurallar kapsamında aşağıdaki hususlara tüm yazarların dikkat etmesi önemlidir:

Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

* Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,

* İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dâhil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,

* İnsanlar ve hayvanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,

* Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.

Ayrıca; olgu sunumlarında “Aydınlatılmış onam formu”nun alındığının belirtilmesi; başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve bunun belirtilmesi; kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi gerekmektedir.

Yukarıdaki koşullara uyan ve Etik Kurul izni gerektiren yazıların Dil Araştırmaları dergisine gönderilmesi durumunda, alınmış olan resmi Etik Kurul izin belgelerinin de dergiye ek olarak gönderilmesi gerekmektedir.

The author(s) are responsible for complying with the criteria for Actions Contrary to Scientific Research and Publication Ethics in the second part of the Interuniversity Board Scientific Research and Publication Ethics Directive¹.

Tübitak Ulakbim TR DİZİN Rules And Ethics Committee Permission

It is important for all authors to pay attention to the following issues within the scope of the rules regarding the Ethical Principles announced by TR Index in 2020:

Studies that require the approval of the Ethics Committee are as follows:

** All kinds of research conducted with qualitative or quantitative approaches that require data collection from the participants by using survey, interview, focus group work, observation, experiment, interview techniques,*

** Use of humans and animals (including material/data) for experimental or other scientific purposes,*

** Clinic researches on humans and animals,*

** Retrospective studies in accordance with the personal data protection law.*

Moreover; stating that an “informed consent form” was taken in case reports; obtaining permission from the owners for the use of scales, questionnaires, photographs belonging to others and indicating this; It should be stated that copyright regulations are complied with for the intellectual and artistic works used.

In case the articles that meet the above conditions and require the permission of the Ethics Committee are sent to the Journal of Language Studies, the official Ethics Committee permission documents must be sent as an attachment to the journal.

¹ <https://www.uak.gov.tr/Documents/mevzuat/2021/C3%9CN%4%B0VERS%C4%B0TELERARASI%20KURUL.%20B%C4%B0L%C4%B0MSEL%20ARA%C5%9ETIRMA%20VE%20YAYIN%20ET%C4%B0C4%9E%C4%B0%20Y%C3%96NERGES%C4%B0-29012021.pdf>

Yayın Etiği

Dil Araştırmaları (bundan sonra DA) dergisinde yayın etiği, araştırma etiği, yasal / özel izin konusunda izlenecek yol aşağıdaki maddelerde tanımlanmıştır.

- Makalelerde ulusal ve uluslararası geçerli olan yayın ve araştırma etiğine uyulması zorunludur.
- DA'ya gönderilen makalelerde yayın etiği konusu yazar(lar)ın sorumluluğunda olmakla birlikte, yazar(lar) makaleyi intihal önleme yazılımları olan Turnitin ya da iThenticate programlarından biri ile kontrol ederek benzerlik raporunu makale başvurusunda dergiye göndermekle yükümlüdür. Benzerlik oranı %20 ve üzeri olan makaleler değerlendirmeye alınmayacaktır. Yazılar editör tarafından da gerekli görüldüğü takdirde intihal incelenmesinden (Turnitin veya iThenticate) geçirilir. Bu işlem ile makalelerin özgünlüğünün ve bilimsel kalitesinin artırılması ve intihalin engellenmesi amaçlanmaktadır.
- Yazılarda ifade edilen görüş ve düşünceler yazar(lar)ını bağlar, dergimizin görüşlerini yansıtmaz; yazıların bütün bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazar(lar)ına aittir.
- Yazar(lar)ın gönderdikleri çalışmaların özgün olması beklenmektedir. Yazar(lar)ın başka çalışmalardan yararlanmaları veya başka çalışmaları kullanmaları durumunda eksiksiz ve doğru bir biçimde atıfta bulunmaları ve/veya alıntı yapmaları gerekmektedir.
- Makalenin birden fazla yazarı varsa, çalışmanın oluşturulmasında içeriğe entelektüel açıdan katkı sağlamayan kişiler, yazar(lar) olarak belirlenmemelidir. Aday makalenin yazarları sunulan çalışmaya önemli katkı sağlayanlarla sınırlı olmalıdır. Makalenin yazarları makalenin sunumundan önce kesinleşir. Çalışmaya katkısı olmayanların isimlerine aday makalede yer verilmesi (hediye yazarlık) ya da katkısı olanların isimlerine yer verilmemesi (hayalet yazarlık) kabul edilemez. Değerlendirme süreci başlamış bir çalışmanın yazar sorumluluklarının değiştirilmesi (yazar ekleme, yazar sırası değiştirme, yazar çıkartma gibi) teklif edilemez.
- Yayınlanmak üzere gönderilen tüm çalışmaların yazar çıkar çatışması teşkil edebilecek durumları ve ilişkileri açıklanmalıdır.
- Yazar(lar)dan değerlendirme süreçleri çerçevesinde makalelerine ilişkin ham veri talep edilebilir, böyle bir durumda yazar(lar) beklenen veri ve bilgileri yayın kurulu ve bilim kuruluna sunmaya hazır olmalıdır.
- DA'ya gönderilen makalelerden yasal / özel izin gerektiren aşağıdaki durumlarda yazardan izin belgesi istenmektedir. Yayınlanacak makalelerde etik kurul izni, yasal / özel izin gerekmediği makalenin başlık dipnotunda belirtilir. Eğer bu

Publication Ethics

The way to be followed in the journal of Dil Araştırmaları (hereinafter DA) regarding publication ethics, research ethics, legal / special permission is described in the following items.

- *Articles must comply with national and international publication and research ethics.*
- *Although the issue of publication ethics in the articles sent to DA is under the responsibility of the author(s), the author(s) are obliged to check the article with Turnitin or iThenticate programs, which are plagiarism prevention software, and send the similarity report to the journal in the article application. Articles with a similarity rate of 20% or more will not be evaluated. Articles are subjected to plagiarism review (Turnitin or iThenticate) if deemed necessary by the editor. With this process, it is aimed to increase the originality and scientific quality of the articles and to prevent plagiarism.*
- *The opinions and thoughts expressed in the articles bind the author(s) and do not reflect the views of our journal; All scientific and legal responsibility of the articles belongs to the author(s).*
- *It is expected that the works submitted by the author(s) will be original. If the author(s) benefit from or use other studies, they must cite and/or quote completely and accurately.*
- *If the article has more than one author, persons who do not contribute to the content intellectually in the creation of the study should not be specified as author(s). The authors of the candidate article should be limited to those who made significant contributions to the presented study. The authors of the article are determined before submitting the article. It is unacceptable to include the names of noncontributors in the candidate article (gift authorship) or not to include the names of contributors (ghost authorship). Changing the author responsibilities of a study whose evaluation process has started (such as adding authors, changing author order, removing authors) cannot be proposed.*
- *The situations and relationships of all studies that may constitute a conflict of interest, if any, must be explained.*
- *Editors may request raw data regarding their articles within the framework of evaluation processes, in such a case, the author(s) should be ready to present the expected data and information to the editorial board and scientific board.*
- *In the following cases requiring legal / special permission, permission is requested from the author from the articles sent to DA. In the articles to be published, the permission of the ethics committee and whether legal / special permission is required is stated in the title footnote of the article. If these permissions are required, the author or authors are asked to clearly present the permission from which institution, on what date and with which decision or issue number and is published as an "Appendix" at the end of the article. The author(s) must have a document showing that they have the rights to use the*

izinlerin alınması gerekli ise, iznin hangi kurumdan, hangi tarihte ve hangi karar veya sayı numarası ile alındığının açıkça sunulması yazar veya yazarlardan tarafından talep edilir ve makalenin sonunda “Ek” olarak yayımlanır. Yazar(lar) kullanılan verilerin kullanım haklarına, araştırma/analizlerle ilgili gerekli izinlere sahip olduklarını veya deney yapılan deneklerin rızasının alındığını gösteren belgeye sahip olmalıdır.

– Yazar(lar) gönderdikleri çalışmalarda başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin almalı, bu durumu ve kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunu belirtmelidir. Çalışma deneklerin (insan ve hayvan) kullanımını gerektiriyor ise çalışmanın uluslararası deklarasyon, kılavuz vb. uygun gerçekleştirildiği yazar(lar) tarafından beyan edilmelidir.

– Yazar(lar) gönderdikleri çalışmaları destekleyen kuruluşları, finansal kaynakları, başlık dipnotunda “Teşekkür” kısmında beyan etmekle yükümlüdür.

– Yazar(lar)ın yayınlanmış, erken görünüm veya değerlendirme aşamasındaki çalışmasıyla ilgili bir yanlış ya da hatayı fark etmesi durumunda, dergi editörünü veya yayıncıyı bilgilendirme, düzeltme veya geri çekme işlemlerinde editörle işbirliği yapma yükümlülüğü bulunmaktadır.

– Bilimsel toplantılarda sunulan çalışmalar ile tezlerin bir bölümünü oluşturan çalışmalar 2021 itibarıyla DA’da olduğu gibi kabul edilmemekle birlikte; sunulan bildirinin ya da yazılan/savunulan tezin geliştirildiğine dair dipnot düşülmek kaydıyla editör izniyle bilimsel katkısı olacağına inanılan çalışmalardan tez yayınları için yazardan / danışmandan ve bildiriler için sempozyum kurulundan izin yazısı alınması zorunludur.

– Yazarlar çalışmalarını aynı anda birden fazla derginin başvuru sürecinde bulunduramaz. Her bir başvuru önceki başvurunun tamamlanmasını takiben başlatılabilir. Başka bir dergide yayınlanmış çalışma DA’ya gönderilemez.

– Yazarlar bir araştırmanın sonuçlarını, araştırmanın bütünlüğünü bozacak şekilde ve uygun olmayan biçimde parçalara ayırıp birden fazla sayıda yayımlayarak bu yayınları akademik atama ve yükselmelerde ayrı yayınlar olarak sunmamalıdır. Bu sebeple “1”, “2” şeklinde numaralandırılmış yazılar DA’ya gönderilemez.

– Bir yazar DA’da yayınlanmış makalesinde önemli bir yanlışlık olduğunu tespit ettiğinde, dergi editörünü derhal haberdar etmek ve makaleyi geri çekmek veya düzeltmek için editörle işbirliği yapmak zorundadır.

Yayın Hakları Devri

(<https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari> üzerinden):

data used, the necessary permissions for the research / analysis, or that the consent of the experimental subjects has been obtained.

– Author(s) must obtain permission from their owners for the use of scales, questionnaires, photographs belonging to others in the works they submit, and must state that this condition and copyright regulations are complied with for the ideas and works of art used. If the study requires the use of subjects (human and animal), the study should be included in an international declaration, guide, etc. proper execution must be declared by the author(s).

– The author(s) are obliged to declare the institutions that support the studies, financial resources, and the “Acknowledgment” part of the title footnote.

– In the event that the author(s) notices a mistake or error in their published work, early appearance or evaluation stage, the journal editor or publisher has an obligation to cooperate with the editor in informing, correcting or withdrawing.

– Although the studies presented at scientific meetings and the studies forming a part of the theses are not accepted without revision or further study for DA by 2021; It is obligatory to obtain permission from the author / consultant for thesis publications and from the symposium committee for papers, which are believed to have scientific contribution with the permission of the editor, provided that a footnote is included regarding the progress of the submitted paper or the written / defended thesis.

– Author(s) cannot submit their work to more than one journal at the same time. Each submission can be started following completion of the previous application. A study published in another journal cannot be sent to DA.

– Author(s) should not present the results of a research as separate publications in academic appointments and promotions by disassembling the results of the research in an inappropriate manner and by dismembering them in multiple issues. For this reason, articles numbered “1”, “2” cannot be sent to DA.

– When a writer detects a material error in his article published in the DA, he must notify the editor of the journal immediately and cooperate with the editor to retract or correct the article.

Transfer of Copyright

(via <https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>):

– For the mutual benefit and protection of author(s) and publishers, author(s) are required to submit a

- Yazarların ve yayıncıların karşılıklı yararı ve korunması için yazarların, çalışmalarının yayınlanmasından önce dergimize yazılı izin belgesi vermesi gereklidir.
- Yazarlar yazılarını DERGIPARK sistemi üzerinden (<https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>) yüklerken sistemde bulunan telif hakları devir sözleşmesini de doldurup yüklemekle yükümlüdürler.
- Yazar(lar) sistemdeki formu imzalayıp yüklediğinde dergimize yazılı izin vermiş sayılırlar ve makalenin hakemlik süreci başlatılır.

Odak ve Kapsam

Amaçları doğrultusunda Dil Araştırmaları (DA) dergisinin yayın odağında, Türk diliyle ilgili olmak kaydıyla aşağıdaki konular bulunmaktadır:

1. Tarihi ve çağdaş karşılaştırmalı dilbiliminin tüm alt dallarında yapılan özgün araştırma, inceleme, derleme ve metin çalışmaları
2. Derginin toplam hacminin %25'ini geçmeyecek şekilde, tarihi ve çağdaş karşılaştırmalı dilbiliminin tüm alt dallarında yapılan araştırma ve inceleme çalışmalarının çevirileri
3. Birinci maddedeki kategoride yer alan kitap çalışmalarını ilgili eleştiri ve değerlendirme yazıları

Bu üç maddeyle ilgili olarak

- Türkoloji alanında öğretim gören lisans seviyesinde üniversite öğrencilerinin ve Türkoloji alanında öğretim görmemiş kişilerin çalışmaları tek yazarlı olarak yayına kabul edilmez. Bu tür yazılarda bir öğretim üyesinin de bilimsel katkısı olması beklenir ve bu öğretim üyesi yazar olarak da yer almalıdır. Ancak, yüksek lisans ve / veya doktora öğrencilerinin / mezunlarının çalışmaları, tek yazarlı olarak kabul edilebilir.
- Türk dili alanı dışındaki temaları içeren diğer sosyal bilim dallarını (tarih, edebiyat, ilahiyat, eğitim bilimleri, psikoloji, sosyoloji, felsefe vb.) hedefleyen çalışmalar kabul edilmez.

Yayın Sıklığı

- Uluslararası hakemli bir dergi olan DA yılda iki kez yayınlanmaktadır.
- Önceden planlanma ve en az dört ay öncesinden duyurmak kaydıyla bir yılda sadece iki özel sayı yayınlanabilir. Özel sayılarda ele alınacak konular Yayın Kurulu tarafından mevcut tartışmaların odak noktası olacak şekilde belirlenir ve böylece özel konu Türk dili araştırmalarına rehberlik edilebilir.

Yayın Dili

- DA'nın ana yayın dili Türkiye Türkçesidir. Bunun dışında İngilizce, Almanca, Fransızca, Rusça veya modern Türk lehçelerinde yazılmış olan özgün

written permission to our journal before the publication of their work.

- Authors are obliged to fill in and upload the copyright transfer agreement in the system while uploading their articles via the DERGIPARK system (<https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>).

Focus and Scope

In line with its purposes, the publication focus of the Journal of Language Research (DA) includes the following subjects, provided that they are related to Turkish language:

1. Original research, analysis, compilation and text studies in all subbranches of historical and contemporary comparative linguistics
2. Translations of research and analysis studies conducted in all subbranches of historical and contemporary comparative linguistics, not exceeding 25% of the total volume of the journal.
3. Criticism and reviews about the book studies in the category in the first article

Regarding these three items

- Studies of undergraduate students studying in the field of Turcology and those who have not studied in the field of Turcology are not accepted for publication with a single author. In such articles, it is expected that a faculty member has a scientific contribution and this faculty member should also be included as an author. However, studies of master's and / or doctoral students / graduates can be accepted as a single author.
- Studies involving themes other than Turkish language (history, literature, educational sciences, sociology, etc.) are not accepted.

Publication Frequency

- DA, an international refereed journal, is published biannually.
- Only two special issues can be published in a year, provided that it is planned and announced at least four months in advance. Special topic Turkish studies can be guided.

Publication Language

- In the main broadcasting language of DA is Turkish. In addition, articles can be submitted in English, German, French, Russian or modern Turkic

makaleler de gönderilebilir. Gönderilen makale ilgili dilin gramer kurallarına ve ilgili bilimsel literatüre uygun olmalıdır.

Yayın Değerlendirme

Kör Hakemlik ve Değerlendirme Süreci

– Kör hakemlik, bilimsel yayınların en yüksek kalite ile yayınlanması için uygulanan bir yöntem olup, bilimsel çalışmaların nesnel (objektif) bir şekilde değerlendirilme sürecinin temelini oluşturmaktadır ve birçok bilimsel dergi tarafından tercih edilmektedir.

– DA'ya gönderilen tüm çalışmalar aşağıda belirtilen aşamalara göre *körleme* yoluyla değerlendirilmektedir.

Körleme Hakemlik Türü

– DA, tüm çalışmaların değerlendirme sürecinde çifte körleme yöntemini kullanmaktadır. Çift körleme yönteminde çalışmaların yazar ve hakem kimlikleri gizlenmektedir.

İlk Değerlendirme Süreci

– DA'ya gönderilen çalışmalar ilk olarak editörler tarafından değerlendirilir.

– Bu aşamada, derginin amaç ve kapsamına uymayan, Türkçe ve İngilizce olarak dil ve anlatım kuralları açısından zayıf, bilimsel açıdan kritik hatalar içeren, özgün değeri olmayan ve yayın politikalarını karşılamayan çalışmalar iade edilir.

– İade edilen çalışmaların yazarları, gönderim tarihinden itibaren en geç iki ay içerisinde bilgilendirilir.

– DA'da değerlendirilmeye uygun bulunan çalışmalar ise ön değerlendirme için çalışmanın ilgili olduğu alana yönelik hakemlere gönderilir.

Hakem Atama Süreci

– Çalışmaların içeriğine ve hakemlerin uzmanlık alanlarına göre hakem ataması yapılır. Çalışmayı inceleyen editörler tarafından, DA hakem havuzundan uzmanlık alanlarına göre iki hakem belirlenir ve çalışmalar hakemlere iletilir.

– Hakemler değerlendirdikleri çalışmalar hakkındaki hiçbir süreci ve belgeyi paylaşmayacakları hakkında garanti vermek zorundadır.

Hakem Raporları

– Hakem değerlendirmeleri genel olarak çalışmaların; özgünlük, kullanılan yöntem, etik kurallara uygunluk, bulguların ve sonuçların tutarlı bir şekilde sunumu ve alanyazın açısından incelenmesine dayanmaktadır.

– Bu inceleme aşağıdaki unsurlara göre yapılır:

1. Giriş ve alanyazın: Değerlendirme raporu çalışmada ele alınan problemin sunumu ve amaçları, konunun önemi, konuyla ilgili

languages. Submitted article must comply with the grammatical rules of the relevant language and the relevant scientific literature.

Publication Review

Blind Review and Evaluation Process

– *Blind refereeing is a method applied for publishing scientific publications with the highest quality and forms the basis of the objective evaluation process of scientific studies and is preferred by many scientific journals.*

– *All studies sent to DA are evaluated through blinding according to the following stages.*

Blind Review Type

– *DA uses the double blind method in the evaluation process of all studies. In the double blind method, the identities of the authors and referees of the studies are hidden.*

Initial Evaluation Process

– *Studies submitted to DA are first evaluated by the editors.*

– *At this stage, studies that do not comply with the purpose and scope of the journal, are weak in terms of language and expression rules in Turkish and English, contain scientific critical errors, do not have original value and do not meet the publication policies are rejected.*

– *Authors of rejected works are informed within two months from the date of submission.*

– *Studies deemed appropriate are sent to referees who are expert of the field for evaluation.*

Referee Assignment Process

– *Referees are appointed according to the content of the studies and the expertise of the referees. Two referees are determined from the DA referee team according to their field of expertise by the editors who examine the study and the studies are submitted to the referees.*

– *Referees must guarantee that they will not share any process and document about the work they evaluate.*

Referee Reports

– *Referee evaluations generally concentrate on studies' originality, method, compliance with ethical rules, consistent presentation of findings and results, and examination of the literature.*

– *This examination is made according to the following factors:*

1. *Introduction and literature: The evaluation report includes an opinion about the presentation and objectives of the problem dealt with in the study, the importance of the subject, the scope of the relevant literature, its currency and originality of the study.*
2. *Method: The evaluation report includes information on the suitability of the method used, the selection and characteristics of the*

alanyazının kapsamı, güncelliği ve çalışmanın özgünlüğü hakkında görüş içerir.

2. Yöntem: Değerlendirme raporu, kullanılan yöntemin uygunluğu, araştırma grubunun seçimi ve özellikleri, geçerlik ve güvenilirlik ile ilgili bilgilerin yanı sıra veri toplama ve analiz süreci hakkında görüş içerir.
3. Bulgular: Değerlendirme raporu, yöntem çerçevesinde elde edilen bulguların sunumu, analiz yöntemlerinin doğruluğu, araştırmanın amaçları ile erişilen bulguların tutarlılığı, ihtiyaç duyulan tablo, şekil ve görsellerin verilmesi, kullanılan testlerin kavramsal açıdan değerlendirilmesine yönelik görüşler içerir.
4. Değerlendirme ve tartışma: Değerlendirme raporu, bulgulara dayalı olarak konunun tartışılması, araştırma sorusuna/ larına ve hipoteze/ lere uygunluk, genellenebilirlik ve uygulanabilirlik ile ilgili görüş içerir.
5. Sonuç ve öneriler: Değerlendirme raporu alanyazına katkı, gelecekte yapılabilecek çalışmalara ve alandaki uygulamalara yönelik öneriler hakkında görüş içerir.
6. Stil ve anlatım: Değerlendirme raporu, çalışma başlığının içeriği kapsamı, Türkçe'nin kurallara uygun kullanımı, gönderme ve referansların genel yazım kurallarına (APA 6 vb.) uygun olarak tam metnin diline uygun verilmesi ile ilgili görüş içerir.
7. Genel değerlendirme: Değerlendirme raporu çalışmanın bir bütün olarak özgünlüğü, ilgili alanyazına ve alandaki uygulamalara sağladığı katkı hakkında görüş içerir.

– Değerlendirme sürecinde hakemlerin çalışmanın tipografik özelliklerine göre düzeltme yapmaları beklenmemektedir.

Hakem Değerlendirme Süreci

- DA'da değerlendirme sürecindeki çalışmalar için editörler düzeltme ve iyileştirme talep edebilir.
- Hakem değerlendirme süreci için hakemlere verilen süre 6 haftadır. Hakemlerden veya editörlerden gelen düzeltme önerilerinin yazarlar tarafından “düzeltme yönergesi” doğrultusunda 1 ay içerisinde tamamlanması zorunludur. Hakemler bir çalışmanın düzeltmelerini inceleyerek uygunluğuna karar verebilecekleri gibi gerekliyse birden çok defa düzeltme talep edebilir.
- Yazar(lar) talep edilen düzeltme ve iyileştirme önerilerinin nesnel ve çalışmanın özgünlüğünü artırıcı nitelikte olduğunun bilinciyle düzeltme ve iyileştirmeleri eksiksiz, açıklayıcı ve zamanında tamamlamakla yükümlüdür.

Değerlendirme Sonucu

- Hakemlerden gelen görüşler, editörler tarafından en geç 2 hafta içerisinde incelenir. Bu inceleme sonucunda editörlük yayın kuruluna sunmak üzere

research group, validity and reliability, as well as an opinion on the data collection and analysis process.

3. Findings: The evaluation report includes opinions about the presentation of the findings obtained within the framework of the method, the accuracy of the analysis methods, the consistency of the findings reached with the purposes of the research, the necessary tables, figures and visuals, and the conceptual evaluation of the tests used.
4. Evaluation and discussion: The evaluation report includes discussion of the subject based on the findings, compliance with the research question(s) and hypothesis(es), generalizability and applicability.
5. Conclusion and suggestions: The evaluation report includes contribution to the literature, opinions on suggestions for future studies and practices in the field.
6. Style and expression: The evaluation report includes the opinion about the content of the study title, the use of Turkish in accordance with the rules, and the submission of references and references in accordance with the general spelling rules (APA 6 etc.).
7. General evaluation: The evaluation report includes an opinion about the originality of the study as a whole and its contribution to the concerned literature and practices in the field.

– During the evaluation process, the referees are not expected to make adjustments according to the typographical features of the study.

Referee Evaluation Process

– Editors can request corrections and improvements for articles in the evaluation process in DA.

– The time given to referees for the evaluation process is 6 weeks. Correction suggestions from referees or editors must be completed by the authors within 1 month in line with the “correction rules”. Referees can review the revisions of a work and decide whether it is appropriate or, if necessary, request corrections more than once.

– The author(s) are obliged to complete corrections and improvements in a complete, explanatory and timely manner, with the awareness that the requested correction and improvement suggestions are objective and increase the originality of the study.

Evaluation Result

– Comments from referees are reviewed by editors within 2 weeks at the latest. As a result of this review, the editorial office determines its final decision to submit to the editorial board.

Editorial Board Decision

– Editors prepare the editorial board decision about the study based on the referee opinions. The decision prepared is forwarded to the author(s) within 1 week at the latest, together with the referee

nihai kararını belirler.

Yayın Kurulu Kararı

– Editörler, hakem görüşlerine dayanarak çalışma ile ilgili yayın kurulu kararını hazırlar. Hazırlanan karar editörlük tarafından hakem önerileri ile birlikte en geç 2 hafta içerisinde yazar(lar)a iletilir.

– Bu süreçte olumsuz görüş verilen çalışmalar reddedilir.

– Olumlu görüş verilen çalışmalar, son kontroller yapıldıktan sonra yayımlanmak üzere yazının gönderilme tarihini esas alarak sıraya konulur.

Yayın Değerlendirme Süreci Ne Kadar Sürmektedir?

– DA'ya gönderilen çalışmaların yayın değerlendirme sürecinin en geç 4 ay içerisinde sonuçlandırılması öngörülmektedir.

– Ancak, hakem ya da editörlerin yazar(lar) dan düzeltme istedikleri tarih ile yazar(lar)ın düzeltmeleri tamamladıkları tarih arasındaki süre, bu 4 aylık süreye dâhil edilmemektedir.

– DA yayın kurulu; yayımlanmış, erken görünümdeki veya değerlendirme aşamasındaki bir çalışmaya ilişkin telif hakkı ve intihal şüphesi oluşması durumunda çalışmayı ilişkin bir soruşturma başlatma yükümlülüğü taşır.

– Yayın kurulu yapılan soruşturma sonucunda değerlendirme aşamasındaki çalışmada telif hakkı ve intihal yapıldığını tespit etmesi durumunda çalışmayı değerlendirmeden geri çeker ve tespit edilen durumları detaylı bir şekilde kaynak göstererek yazarlara iade eder. Yayın kurulu, yayımlanmış veya erken görünümdeki bir çalışmada telif hakkı ihlali ve intihal yapıldığını tespit etmesi durumunda, en geç 10 gün içerisinde aşağıdaki geri çekme ve bildiri işlemlerini gerçekleştirir.

Değerlendirme Sonucuna İtiraz Etme

– Yazar(lar) talep edilen düzeltme ve iyileştirmelerden bir kısmını yapmak istemezlerse; bunu rapor halinde sebepleriyle birlikte editörlüğe sunmak durumundadır. Editörlük bu raporu hakemlerle paylaşacak ve düzeltme ve iyileştirmelere yönelik nihai karar hakem raporlarına yansıtacaktır.

– DA'da değerlendirme sonucu yazar(lar)a iletilen yayın kurulu ve bilim kurulu görüşlerine yazar(lar)ın itiraz etme hakkı saklıdır. Yazar(lar), çalışmaları için yapılan değerlendirme sonucu görüş ve yorumlara ilişkin itiraz gerekçelerini bilimsel bir dille ve dayanaklarını referans göstererek dilarastirmalari@gmail.com adresine e-postayla iletmelidir. Yapılan itirazlar editörlük ve yayın kurulu tarafından en geç bir ay içerisinde incelenerek yazar(lar) a olumlu veya olumsuz dönüş sağlanır. Yazar(lar)ın değerlendirme sonucuna itirazları olumlu bulunması durumunda, yayın kurulu

recommendations.

– The works with negative opinions during this process are rejected.

– The works with positive opinions are queued according to submission date after the latest review.

How Long Does the Evaluation Process Take?

– It is considered that the publication of the studies sent to DA will be concluded approximately within 4 months.

– However, the period between the date when the referees or editors request a correction from the author (s) and the date when the author (s) complete the corrections are not included in this 4 month period.

– DA editorial board; in case of suspicion of copyright and plagiarism related to a published, online-first or under evaluation work, are supposed to initiate an investigation into the work.

– If the editorial board determines that there is copyright and plagiarism in the study at the evaluation stage, it withdraws the work from evaluation and returns the detected situations to the authors by citing detailed sources. If the editorial board detects a copyright infringement and plagiarism in a published or early-view work, it will take the following recalls and notifications within one week at the latest.

Objection to the Evaluation Result

– If the author(s) do not want to make some of the requested corrections and improvements; it has to present it to the editorial office with its reasons as a report. The editorial office will share this report with the referees and the final decision for corrections and improvements will be reflected in the referee reports.

– The author(s) reserves the right to object to the editorial board and scientific committee opinions that are forwarded to the author(s) as a result of the evaluation in the DA. The author(s) should send their objection regarding their opinions and comments to dilarastirmalari@gmail.com in a scientific language and by referring to their basis. The objections made are examined by the editorial board and the editorial board within one month at the latest, and a positive or negative response is provided to the author(s). If the objection of the author(s) to the evaluation result is found positive, the editorial board restarts the evaluation process by making new referees in accordance with the subject area of the study.

çalışmanın konu alanına uygun yeni hakemlendirme yaparak değerlendirme sürecini yeniden başlatır.

Yayın Politikası

– DA’da değerlendirme sonucu kabul edilen çalışmalar sırasıyla; intihal kontrolünün yapılması, kaynakça düzenlemesi, gönderme ve atıf kontrolü, mizanpaj ve dizgisinin yapılması, DOI numarasının verilmesi ve erken görünüme açılması süreçlerinden geçer.

– Erken görünümde yayınlanan çalışmalar yayın kurulunun uygun bulduğu cilt ve sayıda yayınlanır. DA makale işlem ücreti (değerlendirme ücreti veya basım ücreti) ve makalelere erişim için abonelik ücreti talep etmediği için hiç bir gelir kaynağı bulunmamaktadır.

– DA’da yayımlanan makaleler için yazar(lar)a telif ücreti ödenmez.

– DA’da yayımlanan bütün makaleler aynı zamanda tam metin olarak Dergipark üzerinden <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dilarastirmalari> web adresinde açık erişimli olarak yer almaktadır.

– DA güncel ve özgün bilginin yayılmasını önemsemektedir. Bu kapsamda değerlendirme aşamasını tamamlayarak kabul edilen ve kabulden sonraki süreçleri tamamlanan çalışmalar elektronik olarak erken görünümde yayınlanır. Erken görünümde yayınlanan çalışmalar yayın kurulunun uygun bulunduğu cilt ve sayıda sayfa sayısı verilerek yayınlanır

ve erken görünümde kaldırılır. Erken görünümdeki çalışmalar normal sayıda yayınlanacak son sürüm olmayabilir. Son yayınlanacak halinde çalışmaların küçük düzenlemeler yapılabilir.

Yazım Kuralları

Dil Araştırmaları dergisinin güncel yazım kurallarına DERGIPARK sistemi üzerinden ulaşılabilir: <https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>

Publication Policy

– *Studies accepted as a result of evaluation in DA, respectively; It goes through the processes of checking for plagiarism, organizing bibliography, citation and citation, layout and typesetting, giving the DOI number and opening it for early viewing.*

– *Studies published in early view are published in volumes and numbers approved by the editorial board.*

– *There is no source of income as DA does not charge article processing fee (evaluation fee or printing fee) and subscription fee for accessing the articles.*

– *No royalty is paid to the author(s) for the articles published in DA.*

– *All articles published in DA are also available in full text on the web address <http://www.dilarastirmalari.com/> as open access.*

– *DA cares about spreading current and original information. In this context, studies that are accepted by completing the evaluation phase and whose processes are completed after acceptance are published electronically in early view. Studies published in early view are published by giving the number of volumes and number of pages approved by the editorial board and removed from early view. Early view works may not be the last version to be published in the normal issue. Minor edits of the works can be made if they are to be published recently.*

Writing Rules

The current spelling rules of the Journal of Dil Araştırmaları can be accessed through the DERGIPARK system: <https://dergipark.org.tr/en/pub/dilarastirmalari>